Ülker Ardıçoğlu 1935 yılında Harput'ta eğitimci bir ailenin ferdi olarak dünyaya gelir. Uzun yıllar yaşadığı zorluklar ve ailevi sebepler eğitim hayatını sekteye uğratsa da bitmek bilmeyen okuma arzusu önce Almanya ardından da Türkiye'de ki pek çok eğitim kurumunun kapılarını aralar. Alman Dili ve Edebiyatı eğitiminden sonra Arkeoloji branşıyla devam eder. Bundan sonraki yıllar Elazığ Fırat Üniversitesindeki hocalığı ve Elazığ Müzesi Müdireliğiyle Doğu Anadolu'nun kültürel zenginliği yüksek şehirlerinden biri olan memleketi Elazığ'da devam eder. Uzun yıllar hayata karşı sergilediği özverili duruşu ve eğitim aşkıyla kendine yeni bir dünyanın kapılarını aralayan Ülker Ardıçoğlu için hazırlanan bu çalışma Arkeoloji ve Müzeciliğe vakfettiği hayatına dair izler sunmaktadır. Çalışmada yer alan akademik makaleler Arkeoloji, Sanat Tarihi ve Tarih alanlarında uzman kişiler tarafından Ülker Ardıçoğlu onuruna kaleme alınmıştır. Çalışmalar Anadolu ve çevre kültürlerini kapsayan geniş bir çerçeveden Eskiçağ, Ortaçağ ve Yeniçağ dönemlerini konu eden yirmi bir akademik makaleden oluşmaktadır. Dostları, meslektaşları, mesai arkadaşları ve öğrencileri tarafından kaleme alınan yazılarının yer aldığı bu kitap hayatının en güzel yıllarını Fırat Üniversitesine ve Elazığ Müzesine armağan eden bir Türk Kadın Müzecinin onuruna hazırlanmıştır.

www.kitabeviyayinlari.com

ISBN 978-625-8055-30-6

9 786258 055306

KİTABEVİ

ÜLKER ARDIÇOĞLU'NA ARMAĞAN

KİTABEVİ

Ülker Ardıçoğlu'na Armağan

Müzeciliğe ve Kültüre Adanmış Bir Ömür
Arkeoloji, Sanat Tarihi ve Tarih Yazıları

EDİTÖR
OZAN HETTO

KİTABEVİ

KİTABEVİ • 873

Ülker Ardıçoğlu'na Armağan
Müzeciliğe ve Kültüre Adanmış Bir Ömür
Arkeoloji, Sanat Tarihi ve Tarih Yazıları

Editör
Ozan HETTO

Kapak
Minyatür Ajans

Dizgi/İç Düzen
Minyatür Ajans

Baskı-Cilt
Çalış Ofset
Davutpaşa Caddesi No:8
Topkapı - İstanbul
Sertifika No: 45159

1. Baskı, Adet
İstanbul, 2022
978-625-8055-30-6

T.C.
Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 16450

Online Satış
www.kitabeviyayinlari.com

© Bütün yayın hakları "**KİTABEVİ Yayınları**"na aittir. Kaynak gösterilerek tanıtım amacıyla ve araştırma için yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir şekilde kopya edilemez, elektronik ve mekanik yollarla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

Kitapta yer alan yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

KİTABEVİ
Yerebatan Caddesi. No: 33/6 Cağaloğlu-İSTANBUL
Tel: (0212) 527 11 16 e-mail:kitabevivaris@gmail.com

Ülker Ardıçoğlu'na Armağan

Müzeciliğe ve Kültüre Adanmış Bir Ömür

Arkeoloji, Sanat Tarihi ve Tarih Yazıları

Editör
Ozan HETTO

KİTABEVİ

Editör
Ozan HETTO

Danışma Kurulu
Prof. Dr. Gülgün KÖROĞLU (MSGSÜ)
Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Nilay ÇORAĞAN (Erciyes Üniversitesi)
Doç. Dr. Çiçek AKÇIL HARMANKAYA (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Melda ERMİŞ (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Remzi AYDIN (Erciyes Üniversitesi)

Kitapta Yazar isimlerine göre makaleler alfabetik sıralanmıştır.
Makalelerin tüm sorumluluğu yazarlara aittir.

İÇİNDEKİLER

TABULA GRATULATORİA / TEBRİK KURULU VII

ÖNSÖZ 1

ÜLKER ARDIÇOĞLU'NUN HAYATI 3
Ozan HETTO

Ülker Ardıçoğlu Onuruna Yazılar 53

ELAZIĞ, KEBAN, ALTINOVA VE İŠUWA TARİHİNDE SON DURUM 55
Ahmet ÜNAL

DEVELİ ÇATALOLUK KÖYÜ BEZEMELİ MEZAR TAŞLARI 71
Aslı SAĞIROĞLU ARSLAN - Tuğba BAĞBAŞI

ESKİ ANADOLU'DA ÜZÜM: ÜRETİM, TÜKETİM, SİMGESELLİK 101
A, Tuba ÖKSE

A BOAR TUSK HELMET PIECE FROM THE LIMAN TEPE LATE BRONZE AGE SETTLEMENT 111
Ayşegül AYKURT

FRİGYA (PHRYGIA) BÖLGESİ BİZANS DÖNEMİ KAYA KİLİSELERİ 125
B. Yelda Olcay UÇKAN

HARPUT ARTUKLU HÜKÜMDARI "BELEK GAZİ Mİ, BALAK GAZİ Mİ?" .. 139
Muhammet Beşir AŞAN

KUTSAL ANTLAŞMA: SÜNNETİN BİZANS TASVİR SANATINA YANSIYAN ŞEKLİ 143
Feray KORUCU YAĞIZ

ERKEN BİZANS DÖNEMİNİN HİLAL BİÇİMLİ KÜPELERİ ÜZERİNDEKİ REFRİGERİUM SAHNELERİ VE DİĞER TASVİRLER 163
Gülgün KÖROĞLU

GÖKÇEADA – YENİBADEMLİ HÖYÜK'TE BULUNAN GAGA AĞIZLI TESTİ 185
Halime HÜRYILMAZ

HARPUT İÇ KALEDE YER ALAN OSMANLI KONUTU 195
İsmail AYTAÇ

URARTU KRALLIĞI'NIN ELAZIĞ VE ÇEVRESİNDEKİ YERLEŞİM POLİTİKASI 219
Kemalettin KÖROĞLU

YARIM YÜZYIL SONRA ELAZIĞ TEPECİK KAZILARI 239
Mehmet ÖZDOĞAN

HARPUT'TA BİR HANIM SULTAN DESPİNA HATUN 263
Necla Arslan SEVIN - Veli SEVIN

AHLAT'TA SOSYAL VE EKONOMİK HAYATA DAİR NOTLAR(11.Yüzyıldan 17. Yüzyıla) 271
Orhan KILIÇ

YENİ VERİLER IŞIĞINDA URARTU'DA KARA ULAŞIMI* 289
Recep YILDIRIM - Pınar PINARCIK

OSMANLI ARŞİVİ BELGELERİNE GÖRE HOZAT HÜKÜMET KONAĞI VE HAPİSHANESİ 313
Remzi AYDIN

ARKEOLOJİK CAM ESERLERİN BOZULMALARI 331
Serra KANYAK

PANDEMİ VE MÜZELERDE SİBER GÜVENLİK 361
Şengül AYDINGÜN

KANDIRA'DA BULUNAN BİZANS DEFİNESİ 371
Zeliha DEMİREL GÖKALP

AYDOS KALESİ 1. VE 2.DÖNEMİ KAZI ÇALIŞMALARI VE İLK SONUÇLARI 389
Zeynep KIZILTAN

"Bakmak" ile "Görmek" Terimlerinin Gizeminde Yer Alan Bir Bilmece: Monreale Katedrali Örneğinde Kenevirin (Cannabis Sativa) Bizans Kültür-Sanat Bütünlüğündeki Yeri ve Önemine Dair Küçük Bir Deneme 419
Feray KORUCU YAĞIZ - Ayşe ERDOĞAN

AİLESİ VE DOSTLARININ KALEMİNDEN ÜLKER ARDIÇOĞLU'NA BİRKAÇ SÖZ 445

TABULA GRATULATORİA / TEBRİK KURULU

Ahmet ÜNAL
Asuroloji ve Hititoloji Anabilim Dalı, Münih Üniversitesi (Emekli)

Armağan ERKANAL

Arkeoloji Bölümü, Hacettepe Üniversitesi (Emekli)

Arslan Ardıçoğlu

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Tıp Fakültesi Cerrahi Tıp Bilimleri Anabilim Dalı

Artuk ARDIÇOĞLU

Bilkent Üniversitesi Hukuk Fakültesi

Aslı SAĞIROĞLU ARSLAN
Sanat Tarihi Bölümü, Erciyes Üniversitesi

Asuman DÖNMEZ ÇÖMLEK
Kültür ve Turizm Bakanlığı, Sinop Müzesi

Aygül SÜEL
Hitit Üniversitesi Protohistorya ve Yakın Doğu Arkeolojisi Anabilim Dalı

Ayşe ÇAĞLAYAN
Coğrafya Bölümü, Türk Coğrafya Bölüm Başkanı, Fırat Üniversitesi

Ayşe Tuba ÖKSE
Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Yakın Doğu Arkeolojisi Kürsüsü, Kocaeli Üniversitesi

Ayşegül AYKURT
Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Yakın Doğu Arkeolojisi Kürsüsü, Hacettepe Üniversitesi

Barış HARMANKAYA
Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul Arkeoloji Müzeleri

Burcu ARDIÇOĞLU TUZCU
Ankara

Canan CAŞTABAN DÖKMECİ
Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Uygulamalar Daire Başkanlığı (Emekli)

Ceyhun BERKOL
Moda ve Tekstil Tasarımı Bölümü, Arel Üniversitesi

Emrullah GÜNEY
Coğrafya Bölümü, Dicle Üniversitesi (Emekli)

Esman İGUS
Meslek Yüksekokulu Mimari Restorasyon

Bölümü, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Fahri IŞIK
Arkeoloji Bölümü, Akdeniz Üniversitesi (Emekli)

Feray KORUCU YAĞIZ
Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Üniversitesi

Ferudun ŞEDELE
Arkeolog/Fotoğrafçı, Elazığ

Gönül ÖNEY
Sanat Tarihi Bölümü, Türk ve İslam Sanatları Kürsüsü, Ege Üniversitesi (Emekli)

Gülcan KONGAZ
Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul Arkeoloji Müzeleri

Güler SELVİ MANSUR
Sanat Tarihçisi

Gülgün KÖROĞLU
Sanat Tarihi Bölümü Batı Sanatı ve Çağdaş Sanat Kürsüsü, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Gülseren KAN ŞAHİN
Arkeoloji Bölümü Protohistorya ve Yakın Doğu Bölümü, Sinop Üniversitesi

Halime HÜRYILMAZ
Arkeoloji Bölümü, Protohistory ve Yakın Doğu Kürsüsü, Hacettepe Üniversitesi

İbrahim YILMAZÇELİK
Tarih, Çağdaş Osmanlı Tarihi (Siyasi, Sosyal, İktisadi ve İdari Tarih) ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bölümü, Fırat Üniversitesi

Kemalettin ARDIÇOĞLU
Ankara

Kemalettin KÖROĞLU
Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Kürsüsü, Marmara Üniversitesi

Leyla KÜÇÜK
Milli Eğitim Bakanlığı

Mehmet Beşir AŞAN
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Kürsüsü, Fırat Üniversitesi

Mehmet ÖZDOĞAN
Arkeoloji Bölümü, Prehistorya Kürsüsü, İstanbul Üniversitesi (Emekli)

Mert ŞAHİN
Sanat Tarihçisi

Meryem ACARA
Sanat Tarihi Bölümü, Bizans Sanatı Bölümü, Cumhuriyet Üniversitesi

Muhtar KUTLU
Türk Halk Bilimi Bölümü, Ankara Üniversitesi

Namık AÇIKGÖZ
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Edebiyatı Kürsüsü, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Nazan ÖLÇER
Sakıp Sabancı Müzesi

N. Yasemin ARDIÇOĞLU AKIŞIN
Department of Biochemistry, TOBB-ETU Faculty of Medicine, Ankara, Turkey

Necla ARSLAN SEVİN
Arkeoloji Bölümü, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, (Emekli)

Nesrin Çiçek AKÇIL HARMANKAYA
Mimarlık Bölümü, İstanbul Üniversitesi

Nilay Çorağan
Sanat Tarihi Bölümü, Erciyes Üniversitesi

Nilüfer Aydın
Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul Arkeoloji Müzeleri

Nuray SANAÇ
İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Elazığ

Okan HETTO
Elazığ

Orhan KILIÇ
Tarih Bölümü, Yeni Çağ Osmanlı Tarihi Kürsüsü, Fırat Üniversitesi

Ozan HETTO
Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türk Tarih Kurumu Başkanlığı, Uzman Sanat Tarihçisi

Öznur AKSOY
Resim Bölümü, Güzel Sanatlar Resim, Yağlıboya, Suluboya, Geleneksel Türk El Sanatları, Fırat Üniversitesi

Pervin ARDIÇOĞLU
Ankara

Pınar PINARCIK
Tarih Bölümü, Düzce Üniversitesi

Recep YILDIRIM
Buca Eğitim Fakültesi, Dokuz Eylül Üniversitesi (Emekli)

Reinhild SPİEß
Almanya

Rosa Ginestà Gil
İspanya

Rüya ARDIÇOĞLU
Mimarlık Fakültesi, Fırat Üniversitesi

Saadettin TONBUL
Coğrafya Bölümü Fiziki Coğrafya Bölüm Başkanı, Fırat Üniversitesi

Sedat ÇAĞLAYAN
Araştırmacı/Yazar, Elazığ

Sedef ÖZTÜRK
Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türk Tarih Kurumu Başkanlığı, Uzman Restoratör ve Konservatör

Semingül HETTO
Elazıg

Serra KANYAK
Rahmi Koç Müzesi, Uzman Restoratör ve Konservatör

Serpil TORUN
Sanat Tarihçisi

Sevinç GÖK
Sanat Tarihi Bölümü, Türk ve İslam Sanatları Kürsüsü, Ege Üniversitesi

Şeyda ŞEDELE
Elazığ

Şengül AYDINGÜN
Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Yakın Doğu Arkeolojisi Kürsüsü, Kocaeli Üniversitesi

Seyyare MÜLLER
Almanya

Tahsin ÖZTÜRK
Elazıg

Tümay HAZINEDAR COŞKUN
Sanat Tarihi Bölümü, Bizans Sanatı Bölümü, Manisa Celal Bayar Üniversitesi

Ulya KÜÇÜK
Milli Savunma Bakanlığı, Savunma Sanayii Müsteşarlığı

Ümmühan Melda ERMİŞ
Sanat Tarihi Bölümü, Bizans Sanatı Kürsüsü, İstanbul Üniversitesi

Üzlifat ÖZGÜMÜŞ
El Sanatları Bölümü, Seramik, Cam ve Çini Anabilim Dalı Başkanı, İstanbul Üniversitesi

Veli SEVİN
Arkeoloji Bölümü, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, (Emekli)

Veysel DONBAZ
Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul Arkeoloji Müzeleri (Emekli)

Yavuz HAYKIR
Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Fırat Üniversitesi

Yelda OLCAY UÇKAN
Sanat Tarihi Bölümü, Bizans Sanatı Bölüm Başkanı, Anadolu Üniversitesi

Zeliha DEMİRALP GÖKALP
Sanat Tarihi Bölümü, Bizans Sanatı Bölüm Başkanı, Anadolu Üniversitesi

Zeynep KIZILTAN
Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul Arkeoloji Müzeleri (Emekli)

Zeynep MERCANGÖZ
Sanat Tarihi Bölümü, Bizans Sanatı Bölümü, Ege Üniversitesi

ÖNSÖZ

Ömrünü kültüre ve arkeolojiye vakfeden sevgili Ülker Ardıçoğlu için hazırladığımız *"Ülker Ardıçoğlu'na Armağan Müzeciliğe ve Kültüre Adanmış Bir Ömür Arkeoloji, Sanat Tarihi ve Tarih Yazıları"* başlıklı bu çalışma Protohistorya Arkeolojisinden, Modern Müzeciliğe kadar pek çok konuda dostları ve öğrencileri tarafından kaleme alınan makalelerden oluşmaktadır. Birbirinden değerli pek çok yazarın kaleme aldığı makaleler Elazığ Müze Müdürü Ülker Ardıçoğlu'nun, Fırat Üniversitesi Tarih Bölümünden Ülker Hoca'nın, Elazığ Sugözü'ndeki Bağmancı Ülker Ablanın onuruna hazırlanmıştır. Kıymetli bilimsel çalışmalarıyla bu kitaba katkı sunan Prof. Dr. Mehmet ÖZDOĞAN'a, Prof. Dr. Ahmet ÜNAL'A, Prof. Dr. Veli SEVİN'e, Prof. Dr. Tuba ÖKSE'ye, Prof. Dr. Halime HÜRYILMAZ'a, Prof. Dr. Recep YILDIRIM'a, Prof. Dr. Ayşegül AYKURT'a, Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU'na, Prof. Dr. B. Yelda OLCAY UÇKAN'a, Prof. Dr. Gülgün KÖROĞLU'na, Prof. Dr. Beşir AŞAN'a, Prof. Dr. Şengül AYDINGÜN'e, Prof. Dr. Zeliha DEMİREL GÖKALP'e, Prof. Dr. Necla Arslan SEVİN'e, Prof. Dr. İsmail AYTAÇ'a, Prof. Dr. Orhan KILIÇ'a, Doç. Dr. Remzi AYDIN'na, Doç.Dr. Aslı SAĞIROĞLU ARSLAN'a, Doç. Dr. Pınar PINARCIK'a, Dr. Feray KORUCU YAĞIZ'a, İstanbul Arkeoloji Müzesi Emekli Müdürü Zeynep KIZILTAN'a, Serra KANYAK'a, Ayşe ERDOĞAN'a ve Tuğba BAĞBAŞI'na sonsuz şükranlarımı sunarım. Gönderdikleri hatıra yazılarıyla kitabın en sıcak bölümünün oluşmasını sağlayan Rosa Ginestà Gil, Prof. Dr. Necla ARSLAN SEVİN, Prof. Dr.Veli SEVİN, Prof. Dr.Gülsün UMURTAK, Prof. Dr. Namık AÇIKGÖZ, Prof. Dr. Saadettin TONBUL ve Ahmet BULUT'A teşekkürlerimi sunarım. Ülker Ardıçoğlu'nun hayatından bazı kesitler sunan fotoğrafların dijitale aktarılmasında katkılarını esirgemeyen Elazığ Fotoğrafçılık Ajansı (EFA) ve Fotoğraf Sanatçısı Metehan HETTO'ya da ayrıca teşekkür ederim.

Bu çalışma boyunca benden desteklerini esirgemeyen çok kıymetli hocam Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU'na fikirleriyle beni yönlendirdiği, yolumu aydınlattığı için teşekkür etmeyi ayrıca bir borç bilirim. Düzeltmeler sırasında desteğini gördüğüm kıymetli dostum Mert ŞAHİN'e destekleri için müteşekkirim. Kitabın hazırlanma sürecinde tüm zorlukları birlikte göğüslediğim aile fertlerim Sedef ÖZTÜRK, Semingül HETTO, Erdal HETTO, Okan HETTO ve Ülker Nisa HETTO'ya teşekkür ederim. Hep desteğini arkamda hissettiren Dr. N. Yasemin ARDIÇOĞLU AKIŞIN'a da ayrıca teşekkür ederim.

Hazırlamış olduğumuz bu çalışmayla dünyadaki pek çok güzelliği bize fark ettiren, hayattaki her şeyin kıymetini öğreten sevgili Ülker Ardıçoğlu'na (Nene'me) uzun yıllar sağlıklı bir yaşam temenni ederim.

Ozan HETTO

İstanbul/2022

ÜLKER ARDIÇOĞLU'NUN HAYATI

Ozan HETTO*

Ailesi

Ülker Ardıçoğlu 1935 yılının Nisan ayında, annesinin deyimiyle badem çiçeklerinin açtığı bir bahar gününde ailenin en küçük çocuğu olarak Harput'ta dünyaya gözlerini açmıştır. Doğum tarihi Nisan ayına denk gelse de günü bilinmemektedir. Nüfus kayıtlarına ise birkaç ay gecikme ile Haziran'da yazdırılmıştır. Ardıçoğlu Cumhuriyetin Atatürk devrimlerine bağlı bir bireyi olması hasebiyle her sene 23 Nisan tarihinde doğum gününü kutlamayı uygun bulmuş ve bu tarihi doğum tarihi olarak kabul etmiştir. Mensubu bulunduğu aile Harput'ta Saraçferozadeler, Ferogiller veya Ferozadeler olarak anılmakla birlikte dedesinin babası Harput Meydan Mahallesinde ikamet eden Hacı Yusuf'un oğlu Bekir Efendi, dedesi ise Harput'ta ticaretle uğraşan Hasan Efendi'dir. Babası ise Hasan Efendi ve Ümmügülsüm Hanımın iki çocuğundan biri olarak dünyaya gelen Muallim Nail Bey'dir. Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerinde Harput ve Aydın'da öğretmenlik yapan Muallim Nail Bey özellikle erken Cumhuriyet döneminde Aydın'ın Sürez (Uzunçam) köyünde ücretsiz öğretmenlik yaparak genç Cumhuriyetin önemli idealist simaları arasında yer almıştır. Günümüze ulaşan yazılı belgelere bakıldığında Muallim Nail Bey 1889 yılında Harput'ta dünyaya gelmiştir. Harput İdadisini bitirdikten

* MA., Uzman Sanat Tarihçisi, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türk Tarih Kurumu Başkanlığı, Türkiye. ozanhetto@hotmail.com. ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7503-3865

sonra Harput ve çevresindeki köylerde öğretmenlik yapmaya başlamıştır. Ahmet isminde bir kardeşi olan Nail Bey'in I. Dünya Savaşı yıllarında kardeşi Ahmet'i savaşta yitirmesi ailede her dönem hüzünle anlatılan bir hikâyeye dönüşmüştür. Annesi Pembe Hanım ise Hoğu (Yurtbaşı) köyünden Hoca Ali oğlu Hafız Mehmet Efendi ve Nazife Hanım'ın kızıdır.

1912 yılında evlenen Muallim Nail Bey ve Pembe Hanım birlikteliklerini 1967 yılında Nail Bey vefat edinceye kadar sürdürmüşlerdir. Bu birliktelikten Nurettin, Bahattin, Sabahattin, Kemalettin ve Ülker isimlerinde dört erkek bir kız olmak üzere beş çocukları dünyaya gelmiştir[1]. Ailenin en küçük ferdi olan Ülker Ardıçoğlu'nun dünyaya geldiği günlerde büyük abisi Nurettin Ardıçoğlu İzmir'de öğretmen olarak görev yapmaktadır. Babası yeni doğan kardeşinin müjdesini verdiği mektubunda dünyaya gelen bu ailenin son ferdine isim koymasını abisinden rica etmiştir. Abisi ise bu mektuba cevaben üç isim önerisinde bulunmuştur. Bu isimler dünyaya en yakın konumdaki bir takımyıldızının üç farklı ismidir. Öneride Nurettin Ardıçoğlu "*Ülker, Pervin ya da Süreyya*" isimlerinden birinin kız kardeşine isim olarak verilmesini istemiştir. Böylece Ülker Ardıçoğlu'nun ismi büyük abisi tarafından babasına gönderilen bir mektupla belirlenmiş olur.

Dünyaya geldiği aile kendi içinde renkli simaları barındıran, o devirde entelektüel olarak tanımlanabilecek bir yapıdadır. Bu entelektüellik maddi anlamda olmayıp bilim çerçevesinde değerlendirilmelidir. Tek bir öğretmen babanın maaşı ile geçinen bu aile şüphesiz zor günler geçirmiştir. Ancak ailenin hiçbir ferdi eğitimden geri bırakılmamıştır. Büyük abisi Nurettin Ardıçoğlu Elazığ İlk Muallim Mektebi, ardından bu okul kapanınca İzmir Muallim Mektebi'nde eğitim almış ve 1934 yılında mezun olmuştur. Aynı yıl Ankara'da Gazi Eğitim Enstitüsü'nün sınavlarına girmiş, yapılan giriş sınavını birincilikle kazanarak Tarih Bölümü'nde eğitimine devam etmiştir. 1936 yılında Tarih Bölümü'ndeki eğitimini yine birincilikte tamamlamıştır. 1941 yılında mecburi hizmet olarak yaptığı öğretmenlik mesleğinden ayrılarak İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne kaydolmuş ve gazetecilik yapmaya başlamıştır. Devrinin önde gelen Türkçü-Turancı fikir adamlarından biri olarak tanınmaya başlandığı bu yıllarda önce Nuri Demirağ ile birlikte Milli Kalkınma Partisi'ni kurmuş ardından bu partiden ayrılarak 1946 yılında İsmet İnönü'nün teklifiyle Elazığ CHP il teşkilatında görev almış ve "*Doğu Postası –Halkçı Memleketçi Siyasi Gazete*" isimli bir gazete çıkarmaya

[1] Abisi Bahattin Ardıçoğlu öğretmen okulunu bitirdiği 1937 yılında İzmir'de elim kaza sonucu hayatını kaybetmiştir. Büyük abisi Nurettin Ardıçoğlu tarafından İzmir'de defnettirilen Bahattin Ardıçoğlu'nun mezarının bugün nerede olduğu bilinmemektedir. Aile fertlerinin üzülmesine mani olmak için Nurettin Bey bu bilgiyi ölünceye kadar kimseye söylememiştir.

başlamıştır. Bundan kısa bir süre sonra Ankara'ya taşınan Nurettin Ardıçoğlu önce arkadaşlarının teşvikiyle Demokrat Parti'nin yayın organı olan Kudret gazetesinde Fuat Köprülü'nün yerine başyazar olarak yazılar kaleme almaya başlamıştır. Ardından Fevzi Çakmak çevresinde birleşen Milliyetçi harekete katılır. Bu süreçte Demokrat Parti'den ayrılarak Mareşal Fevzi Çakmak ile birlikte "*Millet Partisi*"nin kurucuları arasında yer alır ve partinin sözcülüğünü üstlenir. 1953 yılında başyazarlığını yaptığı Millet Gazetesinde *"Millet Partiliye Açık Mektup"* isimli makalesinden dolayı açılan dava sonucunda sürgün ve avukatlık mesleğinin elinden alınmasına karar verilir. Ardından Demokrat Parti tarafından muhalifi susturma girişimleri bağlamında kapatılan Millet Partisi ve Millet gazetesinin ardından "*Cumhuriyetçi Millet Partisi*" ve Köylü Partisiyle birleşiminden sonra da "*Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi*"nde aktif siyasetin içerisinde yerini almıştır. 1960 yılında "*Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi*"nden 18610 oyla Elazığ Milletvekili olarak meclise girmiş ve Kurucu Meclis'te Anayasa komisyonunda 1961 Anayasasının hazırlanmasında büyük rol üstlenmiştir. 17 Haziran 1963 tarihinde Basın-Yayın Turizm (Turizm Tanıtma) Bakanlığı'na atanmıştır. 1964 yılında parti içerisindeki fikir ayrılıkları nedeniyle istifa ederek Cumhuriyet Halk Partisi'ne geçmiştir. 1965 yılındaki milletvekili seçimlerine Cumhuriyet Halk Partisi'nden giren Nurettin Ardıçoğlu 31014 oyla ikinci kez Milletvekili seçilmiştir. 1969 seçimlerinde kendi isteğiyle siyasetten ayrılmıştır. Aktif siyasette olduğu süre zarfında ve sonrasında Keban Barajı'nın yapılması[2], Fırat Üniversitesi'nin kurulması, Keban Holding'in kurulması, Beton Direk Fabrikası, Çelik Demir Döküm Fabrikası, Plastik Boru Fabrikası, Ağın Dericilik Fabrikası gibi işletmelerin kurulması ve faaliyete geçmesini sağlamıştır. *Antakya-İskenderun Etrafındaki Türk Davasının Esasları*(1937), *Harput Tarihi* (1964), *Harput Hükümdarı Balak Gazi* (1966) isminde üç kitabı bulunmaktadır. 1982 yılında vefat etmiştir. Sulhiye Ardıçoğlu ile olan evliliğinden Arslan isminde bir oğlu varıdır.

Ülker Ardıçoğlu'nun Ortanca abisi Sabahattin Ardıçoğlu ise ilk öğretimini ve lise eğitimini Elazığ'da tamamlamış ve ardından Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirerek Ankara Barosu'na kayıtlı serbest avukatlık yapmıştır. 1978-1981 yılları arasında Ankara Barosu başkanlığı yapmıştır. Ailenin en nüktedan ve neşeli karakterlerinden biri olarak yaptığı şakalar ve eğlenceli karakteriyle her zaman ailenin hafızasında önemli bir yer tutmuştur. Sabahattin Ardıçoğlu elim bir trafik kazası sonucunda 1981 yılında vefat etmiştir. Pervin Ardıçoğlu ile olan evliliğinden Hasan, Ahmet ve Artuk isminde üç erkek çocuğu vardır.

---

2 Keban Barajı projesindeki özverisi dolayısıyla bir dönem basında ve tarihi kayıtlarda "Barajcı Nurettin" olarak anılmaktadır.

Evin en küçük erkek çocuğu olan Kemalettin Ardıçoğlu ise ilk öğretimini ve lise eğitimini Elazığ'da tamamlamış ve ardından Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne girmiştir. 1957 yılında mezun olduktan sonra önce Elazığ Hükümet Tabibi, ardında da Elazığ Verem Savaş Dispanseri'nde hekim olarak görev yapmıştır. 1961 yılında Ortopedi ve Travmatoloji alanında ihtisas yapmak üzere Almanya'ya gitmiş ve 9 yıllık bir eğitim ve çalışma hayatından sonra 1970 yılında Türkiye'ye dönmüştür. 1972 yılında Ankara Dışkapı Eğitim ve Araştırma Hastanesi'nde göreve başlamıştır. 1997 yılında emekli oluncaya dek bu hastanede farklı kademelerde yöneticilik ve hocalık görevleri üstlenmiştir. 1973 yılında evlendiği Nalan Ardıçoğlu ile olan birlikteliğinden Nazife Yasemin ve Burcu isminde iki kız çocuğu vardır.

Ülker Ardıçoğlu'nun şahsi hayatı ise hep fedakarlıklarla geçmiş bunun bir sonucu olarak da evlenmemiştir. 1982 yılında uzaktan akraba oldukları ve annesinin büyüttüğü Fatma Kahraman'ın küçük kızı Semingül'ü evlat edinmiştir. Büyük bir bağ ile bağlı oldukları bu aile kızları Semingül'ü o yıl Ardıçoğlu'na verirken Babası İsmail Hakkı Kahraman en sevdiği bu küçük kızını Ülker Ardıçoğlu'na emanet ederek " *Ülker kızım sana emanet. Ölünceye kadar birbirinizden sakın ayrılmayın*" der. Bu kız çocuğu o günden sonra Ülker Ardıçoğlu'nun öz evladı olur. Bu söz hayatlarının her adımında belirleyici rol oynar. Birbirlerinden ölünceye kadar ayrılmayacaklarına yemin eden Ardıçoğlu ve kızı Semingül'ün evlilik kararını bile birlikte yaşama şartıyla kabul eder. Kızı Semingül, Erdal Hetto ile 1995 yılındaki evliliğinden sonra da birlikte yaşamaya devam etmektedirler. Bu evlilikten Ülker Ardıçoğlu'nun Ozan, Okan ve Ülker Nisa isminde üç torunu vardır.

Eğitim Hayatı

Babasının öğretmen olması Ülker Ardıçoğlu'nun daha okula gitmeden önce okuma yazmayı öğrenmesini sağlamış ve Sugözü'ne yürüme mesafesindeki Hüseynik ilkokulunda öğrenim görmeye başladığında büyük bir artı olarak eğitim hayatının ilk kademesinde yer almıştır. Bu okuldaki eğitimi ailevi nedenlerden dolayı ailesinin Ankara'ya taşınması üzerine Ankara Necati Bey İlk Okulu'nda devam etmiştir. 1948 yılında ilkokuldan mezun olduğunda Ankara'da abilerine bakma görevini üstlenmiş ve küçük yaşta evin annesi rolü üzerine kaldığı için eğitimine devam edememiştir. Uzun yıllar devam eden evin annesi rolü 1959 yılında Nurettin Ardıçoğlu'nun, 1960 yılında ise Sabahattin Ardıçoğlu'nun evlenmesi ile son bulur. Artık aradan geçen 12 yıldan sonra eğitimine devam etme zamanının geldiğini düşünür ve bunda Sabahattin Abisi'nin eşi aynı zamanda da amcasının torunu olan Pervin Ardıçoğlu'nun teşviki büyüktür.

Ancak eğitimine ara verdiği yıllar boyunca hayatının hiçbir safhasında uzaklaşmayacağı okuma tutkusundan vazgeçmediği görülmektedir. Eve her sabah abisi için gelen bütün gazeteleri, Sabahattin abisinin hukuk kitaplarından Kemalettin abisinin tıp kitaplarına kadar eline geçen her mecmuayı ve yayını takip eder. Bu dönem, hayatında her zaman çok yönlü bir insan olmayı seven Ülker Ardıçoğlu'nun belki de farklı branşlar hakkında bilgi toplamaya merak saldığı ilk yıllardır.

1964 yılında Elazığ'da girdiği bitirme sınavlarıyla Elazığ Mezre Orta Okulu'ndan mezun olur. Aynı yıl küçük abisi Kemalettin Ardıçoğlu'nun tıp fakültesini bitirdikten sonra Ortopedi alanında ihtisas yapmak üzere Almanya'da bulunduğundan gezmek için abisinin daveti üzerine Almanya'ya gider. Aklının hep bir köşesinde zihnini meşgul eden yurt dışında eğitim alma arzusu büyük abisi Nurettin Ardıçoğlu'nun da teşvikiyle bu seyahatte filizlenir. Uzun bir okul arama sürecinden sonra Almanya'da beş yıl dil eğitimi görür. Bu beş yıllık Almanya macerasının ardından 1971 yılında Türkiye'ye dönen Ardıçoğlu Turizm ve Tanıtma Bakanlığının açtığı sınava girer ve Samsun'a İl Turizm Müdürü olarak atanır. O dönemde Avukatlık yapmakta olan abisi Sabahattin Ardıçoğlu kız kardeşini Samsun'a göndermek istemez. Samsun'da başlayacağı görevin maaşını öğrenir ve "*kızım ben sana her ay o parayı vereyim sen Samsun'a gidip tek başına zorluk çekme*" der. Bunun üzerine Turizm ve Tanıtma Bakanlığındaki pozisyondan çekilerek eğitimine devam etme kararı alır. Ankara'da bir sene kadar Lise hazırlık kurslarının gece eğitimlerine devam eder. 1972 yılında Elazığ Lisesi'ne açıktan tamamlamak üzere müracaat eder ve 4 yıl içerisinde lise eğitimini de tamamlar.

Almanya ve Almanca Eğitimi

1964 yılında küçük abisi Kemalettin Ardıçoğlu'nun daveti üzerine Almanya'ya gezmek için giden Ülker Ardıçoğlu Almanya'da eğitim görmek için bu seyahat boyunca çeşitli araştırmalar yapar. Halihazırda ortaokul mezunu olduğu için müracaat edebileceği okulların bir listesini çıkarır ve ilk tercih olarak Ziraat Teknik okuluna başvurmak ister. Ancak ardından dil eğitimi almak için bu okuldan vazgeçer önce Münih'te Goethe-Instituts'de Almanca eğitimi alır. İki sömestrlik bu kurs niteliğindeki eğitimden sonra Münih'te bulunan Sprachen & Dolmetscher Institut'ye müracaat eder. Alman Dili ve Edebiyatı alanında bu enstitüde 4 yıl öğrenin görür. Alman Dili ve Edebiyatı bölümünde öğrenci olduğu yıllarda dünyanın pek çok yerinden gelen sınıf arkadaşlarıyla farklı kültürleri tanıma fırsatı bulan Ülker Ardıçoğlu dünya mutfağı ve giyim kuşam tarihi üzerine bu yıllarda çeşitli bilgiler toplamaya başlar. Bu farklı branşlardaki araştırmaları ve edinimleri Ülker Ardıçoğlu'nun hayatında Türkiye tarihinde ilklere imza atmasına

vesile olacak düzenlediği etkinliklerin temelini oluşturur. Lisan ve Tercumanlık okulu olarak Türkçeye çevirebileceğimiz Sprachen & Dolmetscher Institut'de aldığı eğitim 1970 yılında son bulur ve aynı yıl Türkiye'ye dönerek lise eğitimini tamamlar.

Arkeoloji Eğitimi

Ülker Ardıçoğlu 1974 yılında üniversiteye giriş sınavları sonucunda tercih listesini hazırlarken ilk sırada Ankara Üniversitesi DTCF, Alman Dili ve Edebiyatı bölümünü, ikinci sırada ise aynı üniversitenin Protohistorya ve Önasya Arkeoloji bölümünü tercih eder. Yüksek bir derece ile yaptığı bu müracaatta ilk sıradaki tercihi olan Alman Dili ve Edebiyatı bölümünü kazanır. Ancak Almanya'daki eğitiminden sonra bunun gereksiz olduğunu savunan büyük abisi Nurettin Ardıçoğlu ikinci tercihi olan Arkeolojiye devam etmesini ister. Bunun üzerine Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal ile görüşmeye giderler. Ancak o yıl YÖK tarafından ilan edilen kurallara göre bir öğrencinin kazandığı bölümden bir başkasına geçiş yapabilmesi için bir yıl o bölümde okuması ve ardından geçiş yapması kararı getirilmiştir. Bu karar dolayısıyla önce bir yıl boyunca Ankara Üniversitesi DTCF, Alman Dili ve Edebiyatı bölümünde üniversite eğitimine başlar. Bir yıl bu bölümdeki eğitiminden sonra bölüm başkanlığına bölüm değiştirmek üzere müracaatta bulunduğunda o dönemde Doçent olan Prof. Dr. Vural Ülkü Ardıçoğlu'nun bu isteğine anlam verememiş ve üzgün bir ifade ile bölüm hocalarına "*bölümün en iyi öğrencisi arkeolojiye geçiyor, neden müsaade ediyoruz*" diye serzenişte bulunmuştur. Ancak hayattaki en büyük değer verdiği insan olan abisi Nurettin Ardıçoğlu Arkeoloji Bölümü'ne geçmesi için ısrar ettiğinden o dönem Ülker Ardıçoğlu da dil eğitimi için ısrar etmemiş ve soran hocalarına "*ben arkeolojiyi daha çok seviyorum*" diye cevap vermiştir. Çocukluğundan beri tarihi eserler ve özellikle de etnografik malzemelere olan ilgisi Arkeoloji merakını her ne kadar körüklese de DTCF'deki Almanca eğitimi hayatında her zaman tamamlanamamış bir ideal olarak kalmıştır.

Nitekim bütün uğraşların sonucunda 1975 yılında Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi bölümüne geçiş yapmıştır. Prof. Dr. Ekrem Akurgal, Prof. Dr. Tahsin Özgüç, Prof. Dr. Nimet Özgüç, Prof. Dr. Kutlu Emre, Prof. Dr. Firuzan Kınal, Prof. Dr. Uğur Silistreli, Prof. Dr. Aykut Çınaroğlu, Prof. Dr. Aygül Süel gibi hocalardan dersler alır.

Üniversite de eğitime başladığı yıllar Türkiye tarihinde sağ ve sol görüşlerin zirve yaptığı ve zaman zaman okullarda eğitimlere ara verilmek zorunda kalındığı zor yıllarda gerçekleşmiştir. Bu süreçte fakültede derslere devam edemedikleri zamanlarda Tahsin Özgüç Rektörlükteki odasında, Ekrem Akurgal da Ankara Kalesi'nde dersleri yapmakta bulmuşlardı çözümü.

O yıllarda büyük abisi Nurettin Ardıçoğlu'nun bir trafik kazası sonucunda sakatlanması nedeniyle uzun süren bir hastane dönemi başlar. Gündüzleri fakültedeki derslere devam ederken akşamları da abisinin yanında refakatçi kalır. Sonuç vermeyen ortopedi ameliyatları neticesinde aile küçük abisi Kemalettin Ardıçoğlu'nun ihtisas yaptığı Almanya'da Köln'deki hastaneye Nurettin abilerini götürüp ameliyat ettirme kararı alır. Tabiki refakatçi olarak abisine Ülker Ardıçoğlu her zamanki fedakarlığıyla eşlik edecektir. Almanya'ya ameliyat için gittikleri günlerde Ardıçoğlu'nun zihninde yine bir arzu belirir. Türkiye'ye dönmeyip Almanya'da eğitimine devam etmek ister. Bu durumun abisini kızdıracağını bilse de hayal ettiği şeyleri abisine rağmen başaracaktır. Bir gün abisinden gizli dışarı çıkma bahanesiyle hastaneden çıkıp Ludwig Maximilian University'e gider. Arkeoloji bölümünü bulur ve Prof. Dr. Barthel Hrouda ile görüşür. Tahsin Özgüç'ün öğrencisi olduğunu, Türkiye'de eğitimlerin sekteye uğradığını ve Arkeoloji eğitimine Almaya'da devam etmek istediğini söyler. Tahsin Özgüç ismini duyan Barthel Hrouda Ardıçoğlu'nun bu isteğini sorgusuz sualsiz kabul eder ve evraklarını getirip başlayabileceğini söyler. Çünkü Tahsin Özgüç, Prof. Hrouda için bir idoldür.

Ankara'da bulunan küçük abisi Kemalettin Ardıçoğlu ile iletişime geçerek Ankara Üniversitesi'nden kaydını sildirerek evraklarını Almanya'ya göndermesini ister. Bunun üzerine DTCF'ye giden Kemalettin Ardıçoğlu Aykut Çınaroğlu ile görüşür. Aykut Çınaroğlu bu şekilde kayıt sildirmesini istemeyerek o dönemin Ankara Üniversitesi Rektörü olan Tahsin Özgüç ile görüşür. Tahsin Özgüç ve Aykut Çınaroğlu ne olur ne olmaz diyerek öğrencilerinin kaydını silmeksizin Almanya'ya evraklarını gönderme kararı alırlar. Gizli tuttukları bu bilgi Ülker Ardıçoğlu'nun Almanya'da aksilik yaşaması durumunda Türkiye'de eğitimine devam edebilmesi amacıyladır. Evrakların eline ulaşmasıyla birlikte Ludwig Maximilian University'de eğitimine başlayan Ardıçoğlu Prehistorya ve Önasya, Protohistorya ve Önasya, Hititoloji ve Asuroloji alanlarında çeşitli dersler alır. Kısa bir süre sonra Prof. Dr. Tahsin Özgüç'ün konuk profesör olarak Ludwig Maximilian'na gelmesiyle hayatında yaşayacağı en büyük şanslardan biri başlamış olur. Öğrencisini karşısında bulan Özgüç sevinçle kulağına "*biz senin kaydını silmedik, yazları gel bütünlemelerden derslerini geç*" der. Çok şaşırtıcı bir an olarak Ardıçoğlu'nun belleğinde yer tutan bu haber o gün gelecek olan teklifin yanında henüz hiçbir şeydir. Derslere başlayan hocasının Almanca bilgisi bütün bir derste akıcı konuşmaya yetmediği için Tahsin Özgüç Ardıçoğlu'na asistanı olmasını teklif eder. İşte o andan itibaren Almanya'daki arkeoloji eğitiminin yanında bir de pek çok değerli isimle tanışmasına vesile olacak asistanlık dönemi başlar. Bir çanta misali gittiği her yere Ardıçoğlu'nu da taşıyan Tahsin Özgüç her toplantıda ya da her davette yeni biriyle onu tanıştırıp o

kişilerden dersler almasını ya da iletişime geçerek eğitiminde yardım edilmesini sağlar. Konuk profesör olduğu süre boyunca Ardıçoğlu'nun bu asistanlık ve tercümanlık görevi devam eder. O yıllarda Ardıçoğlu'nun yaşının da ileri olması dolayısıyla Türkiye'den aldığı eğitim bursu sonlanır. Burs bulmanın çok sıkıntılı olduğu bir zamanda Tahsin hocası bir yemekte Almanya Ulusal Prehistorya Müzesi Müdürü Dr. Keller'e bu konuyu açar. Müze Müdürü Dr. Keller Ardıçoğlu'na hiç üzülmemesini ona Bavyara Hükümeti'nden bir eğitim bursu ayarlayacağını söyler. Bu burs sahiden de Dr. Keller'in dediği gibi Ardıçoğlu'na verilir. Altı aylık bir süreyle verilen bu bursun bitmesi üzerine Müze Müdürü Tahsin hocasının emaneti olarak bıraktığı Ardıçoğlu'na müzede çalışma fırsatı verir. Derslerinin olmadığı zamanlarda müzeye gelerek envanter yapabileceğini söyler. Bir müddet de bu şekilde Almanya'da hayatını idame ettiren Ardıçoğlu o yıllarda hocası Prof. Dr. Barthel Hrouda'nın da sevdiği öğrencilerinden biri olur. Bütün Avrupa ülkelerine eğitim seyahatleri düzenleyen Barthel Hrouda tüm bu seyahatlerde Ardıçoğlu'nu da yanında götürür. Bu eğitim gezileri Fransa'dan İngiltere'ye kadar pek çok ülkede gerçekleşir. Bu süreçte Ardıçoğlu'nun zihnine kazınan en önemli anılardan bir tanesi Kurt Bittel ile tanışmasıdır. Bir konferans dolayısıyla gittikleri seyahatlerinde hocası tarafından Kurt Bittel ile tanıştırıldığı günü hep zihninde canlı tutmuştur.

Güzellikleri yanında zor bir zamanı kapsayan Almanya eğitimi sekiz sömestr sonunda bittiğinde Almanya'da kalıp master ve doktora yapmak ister. Ancak büyük abisi Nurettin Ardıçoğlu kız kardeşinin artık Türkiye'ye dönmesini ve burada hizmet etmesini arzulamaktadır. Hayatının en büyük idolü olan abisini kıramaz ve Türkiye'ye döner. Bu arada DTCF 'de sınavlara girmeye devam etmektedir. Ancak hocaların pek çoğunun yıl boyu dersine girmediği için bazı hocalar bu son gelişinde tanımaz ve derse almak istemez. O günlere ait bir anısını Ardıçoğlu şu şekilde anlatmaktadır.

"Almanya'dan döndüğüm yıl DTCF 'deki dönem sonu derslerine devam etmek amacıyla okula gittim. O gün çok sevgili hocam Prof. Dr. Kutlu Emre'nin dersi vardı. Hoca sınıfa girdi ve beni görünce siz de kimsiniz dedi. Ayağa kalktım: Efendim ben Tahsin beyin öğrencisiyim. Almanya'da eğitim almaktaydım. Yurda döndüm ve derslere devam edeceğim dedim. Bunun üzerine Kutlu Hanım olmaz canım öyle şey lütfen dersten çıkın dedi. Şok olmuştum. Böyle bir tepki beklemiyordum. Hemen koşa koşa rektörlük binasına gittim. Tahsin hocam yerindeydi. İçeri girdim. Üzgün bir ifadeyle başıma gelen macerayı hocama anlattım. Tahsin Bey'de önce çekmecesinden bir Malbora sigara bana uzattı sonra da kızım sen üzülme ben hallederim şimdi dedi. Telefonu alıp Kutlu Hanımı aradı. Ona durumumu izah edip derslere devam etmemin gerektiğini ve zorluk çıkarmamasını söyledi. Kutlu hocamla bu ilk karşı karşıya gelişimiz beni hep üzse de ona olan hayranlığım günden

güne artmıştır. Hayatım boyunca her zaman bilimsel olarak idol kabul ettiğim hocamın kırlaşmış saçlarına hep hayran oldum. Hep benim de saçlarım acaba Kutlu hocamınki gibi olur mu derdim."

Bu hadisenin ardından DTCF 'deki eğitimine kaldığı yerden devam etmeye başlayan Ülker Ardıçoğlu Kutlu Emre danışmanlığında hazırladığı *"M.Ö. 2. Bin Yılda Anadolu'da Boğa Başı"* konulu bitirme tezi ile 1980 yılında Ankara Üniversitesinden de mezun olur. Aynı zamanda o yıl annesi Pembe Hanımı kaybeden Ülker Ardıçoğlu hayatı boyunca hazırladığı en zor tez dönemlerinden birini yaşar. O günlerde imdadına çok yakın arkadaşları olan Halime Hüryılmaz ve Tuba Ökse yetişir. El birliğiyle çizimleri bitirir ve tezi teslim ederler.

Fırat Üniversitesinde Hocalık Yılları

Ankara Üniversitesinden mezun olduğu yıl çok yakın ahbapları olan Prof. Dr. Bahattin Öğel bir gün cazip bir teklifte bulunur. Büyük Abisi Nurettin Ardıçoğlu'nun büyük gayretleri sonucunda kurulan Fırat Üniversitesi'nde Tarih Bölümü'nü kurmanın müjdesini veren Bahattin Öğel, Ardıçoğlu'nun sınavlara girerek bu bölümün ilk hocası olmasını ister. Bu teklifi yaparken Bahattin Ögel şu cümleleri söyler.

"Kızım bak gel bu bölüme gir. Okul yeni kuruluyor zaten. Arkeoloji alanında kimse yok. Hele kadın hoca hiç yok. Bu fırsatı kaçırma. Hem ben de varım. Hangi konuda istersen master ve doktora çalışmanı yürütürüz" der.

Ancak o yıllarda Ülker Ardıçoğlu'nun hayali yurt dışına gidip doktora yapmak olduğu için başta tereddüt eder. Ancak yine idealist bir Elazığ sevdalısı olan abisi Nurettin Ardıçoğlu araya girer ve kendi memleketine faydan dokunsun diyerek zorla sınava girmesini ister. Ankara Üniversitesinde açılan uzmanlık sınavına giren Ardıçoğlu Fırat Üniversitesi Tarih Bölümü'ne 1980 yılında Uzman kadrosuyla atanır. O yıl bölümün ilk öğrencileri de bölüme kabul edilmiştir. Ülker Ardıçoğlu'nun üniversiteye ilk gelişini o yıllarda Edebiyat bölümü öğrencisi olan daha sonra çok yakın arkadaş oldukları Berika Küçük'ün kızı Leyla Küçük şöyle anlatmaktadır.

"Günler öncesinden Tarih Bölümü'ne bir hanım hoca geleceğini öğrendik. Okulda bu haber günlerce öğrenciler arasında konuşuldu. Her gün gelecek olan hoca hakkında yeni bir şeyler öğreniyorduk. İsmi Ülker Ardıçoğlu'ydu. Almanya'da eğitim almıştı. Avrupa görmüş bir kadın bizde o yıllarda çok heyecan yaratmıştı. Hocanın okula geleceği gün gelip çatmıştı. O güne kadar hoca olmadığı için Baskil Kaymakamı'nın verdiği derslere artık Ülker Hoca girecekti. Dekan Ülker Ardıçoğlu ile birlikte ders için geldiğinde hocanın giyim kuşamı ve tavrı bizlerde ilk karşılaşmamızda büyük bir hayranlık duymamıza vesile

oldu. Küçük bir sohbetin ardından dersliğe girerek derse başladı. O ilk görüşte kıyafeti, ayakkabıları ve tavrı ile çok etkileyici bir hanım olarak zihinlerimize giren Ülker Hoca bilgi donanımıyla da hepimizi etkiledi."

1980 yılında başlayan Fırat Üniversitesi'ndeki bu hocalık Ardıçoğlu'nun hayatında yer yer güzel, yer yer de derinden etkilendiği anılarla 1987 yılına kadar devam eder. Tarih Bölümü'nde Eskiçağ Tarihi ve Avrupa Tarihi derslerine diğer bölümlerde ise Anadolu Arkeolojisi, İnkılap Tarihi vb. konularda çeşitli derslere giren Ardıçoğlu Fırat Üniversitesi Tarih Bölümü'nün o günkü öğrencileri için özel bir yer tutar. İlk öğrencileri olan Prof. Dr. Orhan Kılıç, Prof. Dr. İbrahim Yılmazçelik, Prof. Dr. Mehmet Çevik, Prof. Dr. Ahmet Aksın hocaları tarafından her zaman önemsenen ve halen daha öğrencilik yıllarında hazırlattığı ödevlerini arşivinde büyük bir dikkatle sakladığı ilk ve özel öğrencileri içerisindedir. Hatta o yıllara da öğrencilerine ait bir anısını şöyle anlatır.

"Eskiçağ Tarihi dersini ilk kez vermeye başladığımda sınıftaki öğrencilerle tanışırken onlara bu bölüme kendi istekleriyle mi geldiklerini, kaçıncı tercih olarak tarih yazdıklarını soruyordum. Arka sırada oturan genç, güzel yüzlü bir öğrenci ayağa kalktı. Hocam tıp kazandım ben mi gitmedim dedi. Sınıf gülmekten kırılırken ancak öğrencinin adını sormayı akıl ettim. Orhan efendim dedi. İyi bakalım o zaman senin adın Doktor Orhan olsun bundan sonra dedim. Uzun yıllar Orhan'a bu şekilde hitap ettim. Nitekim benim sevgili öğrencim Orhan doktor oldu. Ama Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalında."

Ardıçoğlu üniversitede bir taraftan hocalığa devam ederken diğer taraftan da Prof. Dr. Bahattin Öğel danışmanlığında yüksek lisans eğitimi için çalışmalara başlar. Ders dönemini tamamladıktan sonra sıra konu seçimine geldiğinde biraz zorlanırlar. Çünkü arkeolog olması dolayısıyla branşına daha uygun bir konu çalışmak istemektedir. Ancak Abisi ve Bahattin Öğel'in tavsiyeleri üzerine o güne kadar hiç çalışılmamış bir konu olan *"Harput Artukluları Tarihi"* başlıklı bir tez çalışmasında karar kılarlar. Uzun bir zaman dilimini kapsayan bu tezin hazırlanması sürecinde Türkiye ve yurtdışındaki pek çok Artuklu Dönemi eseri üzerinde çalışma izni alır ve sadece tarih tezi olmaktan ziyade zenginleştirerek Sanat Tarihi kapsamında da Harput Artuklularını inceler. Bu süreçte Nurettin Ardıçoğlu'nun üstün Arapça ve Farsça bilgisi sayesinde başta İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Eserler Koleksiyonu olmak üzere pek çok özel arşiv belgelerini de değerlendirir. Ancak her güzel şeyin bir sonunun olduğu gerçeği maalesef Ülker Ardıçoğlu için de gerçekleşecektir. 1982 yılında bir Kasım ayında büyük abisi Nurettin Ardıçoğlu'nu kaybeder. O arada Bahattin Öğel'in de hastalığı iyice ilerler. Bu zaman zarfında özellikle Tarih bölümüne yeni gelen pek çok hocadan duyduğu "*Sen arkeologsun burada ne işin var. Siz Apis öküzünü bilirsiniz ama tarihten anlamazsınız"* gibi

üzücü ithamlarla bölümle olan bağları gittikçe zayıflamaya başlar. Dönemin rektörü Arif Çağlar'a gidip ayrılmak istediğini söyler. Bunun üzerine Rektör Arif Çağlar kadrosunu Tarih bölümünden alarak Veterinerlik Fakültesi'ne verir. Bunun üzerine "*aman efendim ben bu fakültede ne dersine gireceğim"* diyen Ardıçoğlu'na "*hocam sen üzülme İnkılap Tarihi dersleri verirsin. Sonra da senle Arkeoloji Bölümünü aktif hale getiririz*" der. Bir müddet de bu şekilde Üniversite'de ki hocalık vazifesine devam eder. Ancak durumdan pek memnun değildir. Tez çalışmasını bittiği halde Bahattin Öğel'in ölümü üzerine tamamlamaktan vazgeçer. Maalesef bu önemli konudaki çalışma halen yayınlanmamış ve jüriye dağıtılmak üzere hazırlanan dosyalarda beklemektedir.

Elazığ Müzesi Müdürlüğü, Elazığ, Arkeoloji ve Müzeciliğe Katkıları

Üniversitede hoca olduğu yıllarda Elazığ Arkeoloji ve Etnografya Müzesi'ne sık sık giden ve özellikle öğrencilerini götüren Ardıçoğlu bir gün müzenin kurucu müdürü olan Ferhan Memişoğlu'yla sohbet ederken cazip bir teklif alır. Okulda yaşadığı sıkıntıları anlattığı bir sırada Ferhan Memişoğlu "*Ben emekli oluyorum. Dilekçemi verdim. Gel sen de memnun değilsin yerinden, seni bakanlığa Müze Müdürü olman için tavsiye edeyim. Benim de içimden müzeyi üvey bir anneye emanet etmek gelmiyor. İster misin?"* der. Bu teklif o günlerde sıkıldığı o kasvetli ortamdan kaçmanın tek yolu gibi görünmektedir. Ferhan Memişoğlu'na olumlu cevap verir. Bunun üzerine Kültür ve Turizm Bakanlığına yazılan tavsiye mektubu sonucunda Ülker Ardıçoğlu'nun Elazığ Müzesindeki 13 yıllık hizmet hayatının ilk adımı atılır.

Bakanlıktan gelen olumlu haber sonucunda Rektör Arif Çağlar ile görüşüp istifa etmek için Rektörlüğe gittiğinde hiç ummadığı bir tepkiyle karşılaşır. Prof. Dr. Arif Çağlar Ardıçoğlu'nun istifasını kabul etmez. Bu tepkisini de şu şekilde açıklar. "*Ülker hanım sen bizim hem hocamız, hem bacımızsın. Müze yaban eldir. Sağı solu belli olmaz. Sen yine git ama kadron burada kalsın. Derslere devam et. Biz seninle Arkeoloji bölümünü kuralım*" der. Büyük hürmet duyduğu rektörün bu sözleri karşısında kabul etmekten başka çaresi olmayan Ardıçoğlu Müze Müdürlüğü'ne vekâleten bakmaya ve üniversitede de dersler vermeye devam eder. 1992 yılında Arif Çağlar'ın Üniversitedeki görevinin bitmesiyle birlikte Ardıçoğlu rektörlüğe vekalet eden rektör yardımcısından istifasını kabul ettirir ve üniversiteden ayrılır. Kültür ve Turizm bakanlığına bu gelişme bildirildikten kısa bir süre sonra Ülker Ardıçoğlu 1992 yılına kadar vekâleten baktığı Müze Müdürlüğü görevine asaleten atanır. 2000 yılında yaş haddinden emekli oluncaya kadar Elazığ Müzesine, Elazığ'a ve Müzeciliğe büyük hizmetlerde bulunur.

1987 yılında müze müdürlüğü görevine başladığı ilk günden itibaren emekli

oluncaya kadar bu çabası hiç azalmadan devam eder. Müzelerde önem verdiği en büyük şeyin müzeyi cazip ve canlı hale getirmek olduğunu her fırsatta ifade eden Ardıçoğlu bu hedefini Müzeler Haftası etkinlikleriyle kısmen başarır. Müze Müdürlüğü görevine ilk geldiğinde o dönem memur olan daha sonradan Müze Şefi olacak Aysel Şener'e "*Müzeler Haftası yaklaşıyor. Ne yaparsınız bu hafta boyunca*" diye sorar. Aysel Şener'de " *Afiş asarız ve bir hafta müzenin girişleri ücretsiz olur*" der. Aldığı bu cevaptan hiç memnun olmayan Ardıçoğlu hemen işin başına geçer. Önce Elazığ Müzesini Sevenler Derneği ismiyle bir dernek kurma girişiminde bulunur. Gerekli temaslardan sonra dernek kurulur. Ülker Ardıçoğlu, Ferudun Şedele, Nurettin Ergücü, Recep Yıldırım, Muhammet Beşir Aşan vd. gibi isimlerin üyesi olduğu bu derneğin ilk seçiminde dernek başkanlığına Elazığ'ın önde gelen simalarından Nurettin Ergücü seçilir. Bu dernek Elazığ Müzesi için her türlü destek ve faaliyeti yürütmek amacıyla kurulmuş bir fon gibi işlemeye başlar. Bu süreçte ilk hedefini başaran Ardıçoğlu ikinci bir aşama olarak Müzeler Haftası etkinlikleri için çalışmalara başlar. İlk müzeler haftasında ağırlıklı kendi arşivi ve Ferudun Şedele Arşivi olmak üzere çevreden topladığı müze bünyesinde bulunan materyalleri bir araya getiriri ve " *Eski Fotoğraflarla Harput*" sergisini açar. Ancak faaliyet sadece bu sergi değildir. Konu Eski Fotoğraflarla Harput olarak belirlenir ancak açılış merasimi, mehter takımı ve çeşitli şiir dinletileri yanında Mahalli Elazığ Müziği sanatçılarının verdiği konserlerle müze bir panayır alanı gibi canlı hale getirilir. Avrupa da gezdiği pek çok müzede hayranlıkla izlediği ve Almanya'da çalıştığı müzede de gördüğü belirli periyotlarla değişen teşhirler vasıtasıyla müzelere olan ilginin arttığını bu uygulamanın Türkiye'de de gerçekleşmesini hedefler. Ancak teşhir düzenlemesi Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesinde Anıtlar ve Müzeler genel Müdürlüğü'nün inisiyatifinde gerçekleştiği için girişimlerine rağmen belli periyotlar dışında bu isteğini yerine getiremez. Ancak etnografik pek çok malzeme ile açtığı geçici sergiler bu farklı teşhir sürecinin kısmen oluşmasına olanak sağlar.

Her yıl değişik bir konu ile müzeler haftasını tertip etmeye başlayan Ülker Ardıçoğlu Elazığ halkının halen daha anlattığı büyük etkinliklere imza atar. Harput ve Elazığ'dan Yetişmiş Asker Şahsiyetler Sergisi, Osmanlı Dönemi Eserleri Sergisi, Harput Yemekleri Sergisi, Harput Gelin Kıyafetleri Sergisi ve burada adını zikretmediğimiz pek çok sergiyi tertip eder. Harput Yemekleri sergisi o yıl kentte büyük sükse yapan etkinliklerden biri olur. Bilinen pek çok yemeğin yanında unutulmuş ve bugün bilinmeyen yemekleri ziyaretçi ile buluşturur. Türkiye'de böylece ilk yemek sergisi gerçekleştirilir.

Bütçe darlığı, dönemin ekonomik sıkıntıları pek çok şeyin gerçekleşmesine mani olsa da Ülker Ardıçoğlu bu zorlukları aşmayı hep başarmıştır. Harput Gelin Kıyafetleri Sergisi'nde kıyafetleri giydirecek manken olmadığı için kendi kızı başta

olmak üzere komşularının ve pek çok üniversite hocasının kızını manken olarak bu sergide görevlendirmiş hatta defilenin sonunda açılışa gelen olağan üstü hal valisi Ünal Erkan'a da bir aba giydirerek defileyi noktalamıştır.

Tabiki gerçekleşen tek faaliyet bu değildir. Halkın bilinçlendirilmesi, kültürel mirasa karşı tutumunun düzeltilmesi amacıyla halkı teşvik edici pek çok faaliyetten de bulunmuştur. Örneğin "*Meteris*" isminde "*Elazığ Gazetesi*" ne ek olarak bir kültür sanat eki çıkarttırmaya başlamış ve burada Müze Kavramı, Kültürel Miras, Arkeoloji gibi alanlarda çeşitli yazılar kaleme alarak halka da ulaşma çabası göstermiştir. 1997 yılında çıkan Meteris isimli ekte kaleme aldığı "*Gelin Harput'u Gezelim"* başlıklı yazısıyla bir düş aleminde okuru Harput'un tarihi ikliminde yolculuğa çıkararak gezdirmiştir. Okurun yazıyı eline aldığında Harput'u gezerek tanımasını hedefleyen yazıda kalıntılar ve tarihi yapılar hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Aynı gazetede "*Tarihi Harput'u Nasıl Kurtaralım*" "*Kültür Varlıkları ve Eski Eser Kaçakçılığı"* gibi yazılar da kaleme almıştır. Bu yazılar dışında kentte bulunan sivil mimari örneklerinden eski Elazığ evlerinin korunması amacıyla yarışmalar düzenleyip en iyi korunan evlerin sahiplerine ödüller vererek yapıların korunmasına halkı teşvik etmiştir. Hatta bu çalışmalar öyle bir boyut kazanmıştır ki Elazığ esnafı arasında "*En İyi Otantik Vitrin Yarışması"* düzenleyerek esnafı bu etkinliklere dahil edip halkın tüm kesimlerine kültürel miras bilinci kazandırma çabasını sürdürmüştür. Türkiye'de ilk defa Elazığ'da başlattığı yemek yarışmalarıyla kültür bilinci oluşturma çabasına ev hanımlarını da dahil etmiş toplumun her kesimiyle büyük bağlar kurmuştur. O yıllarda unutulmaya yüz tutan kültürel değerler olan Para Kesesi, Gergef, Çit Baskıcılığı gibi konularda bakanlığın teklifi üzerine kurslar açılması için girişimlerde bulunmuş ve bu el sanatı ürünlerini bilen kişilerle iletişime geçerek kursların açılmasını sağlamıştır.

Ülker Ardıçoğlu'nun Müze Müdürlüğü sırasında yaptığı tek iş bu şekilde faaliyetler düzenlemek değildir elbette. Hayatı boyunca her zaman dile getirdiği müzelerde kurulması gereken restorasyon laboratuvarları konusunda o yıllarda büyük çabalar gösterir. Günümüzde her müzede var olan bu laboratuvarlar o yıllarda maalesef belli başlı müzeler dışında olmadığı için özellikle korumanın çok zor olduğu tekstil gibi etnografik malzemelerin müzedeki koruma şartları üzerine Kültür ve Turizm Bakanlığı başta olmak üzere çeşitli kurumlara uzun açıklamalarla başvurularda bulunur. Ancak çabaları sonuç vermez. Emekli olduktan sonraki yıllarda ancak Elazığ Müzesi'nde bir laboratuvar kurulabilir. Müzelerde eserlerin korunması konusunda büyük savaşlar verdiği müdürlük yıllarında hayatını tabiri caizse müzenin deposuna gömer. Hatta bu çabası o kadar ileri bir düzeydedir ki depoların temizliğini bizzat kendisi yapmaya

başlar. Kendinden önceki müdürün sert tutumu o güne kadar müzede araştırmacıların çalışması şöyle dursun Elazığ ve çevresinde yapılan kazı çalışmalarının buluntularını dahi kazı başkanlarının çalışmasına müsaade etmeyen bir ortama dönüştürmüştür müzeyi. Ülker Ardıçoğlu'nun Müze Müdürü olmasıyla birlikte müzenin bu makus kaderi değişmiş olur. Müzelerin koleksiyonlarında yer alan eserlerin yayınlanarak bilim dünyasına tanıtılmadıktan sonra görevini yerine getirememiş sayan Ardıçoğlu yerli ve yabancı pek çok araştırmacıya elinden gelen bütün desteği görevi boyunca vermiştir. Depo açmak, tutanak tutmak, izin yazmak gibi işleri külfet kabul eden pek çok personele ders olması için her gelen araştırmacı ile müze deposuna inip çalışma boyunca yardım etmeyi kendine görev edinmiştir.

Bunlar yanında bilimsel faaliyetler de yapmayı hedefleyen Ülker Ardıçoğlu Dr. Harald Hauptmann ile uzun bir süre Elazığ ve çevresinde yürütülen Keban ve Karakaya Kurtarma kazılarının başkanlarını bir araya getirerek bir toplantı ve kitap çalışması yapmaya çalışmıştır. Ancak maalesef bu faaliyet Dr. Harald Hauptmann'nın ölümüyle tamamlanamamıştır. Halihazırda yayınlamayı bekleyen *"Elazığ ve Çevresi Kapı Tokmakları", "Harput Mezartaşları"* ve *"Harput'da Çit Baskıcılığı Geleneği ve Çit Bakısı Motifleri"* kitapları bulunmaktadır.

Eğitim:

1943-1945 Elazığ Hüseynik İlk Okulu

1945–1946 Ankara Necatibey İlk Okulu

1960-1964 Elazığ Mezre Ortaokulu

1964–1966 Goethe-Instituts – Alman Dili Edebiyatı

1966- 1971 Sprachen & Dolmetscher Institut – Lisan ve Tercümanlık

1972-1975 Elazığ Lisesi

1975-Anakara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı

1976- 1980 Anakara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi

1976- 1980 Ludwig Maximilian University, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi, Hititoloji

Burslar:

1979 - Freistaat Bayern – Studienstipendium

Mesleki Deneyim:

1977-1979 Almanya Ulusal Prehistorya Müzesi, Kısmi Zamanlı Asistan

1980-1987 Fırat Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyeliği, Uzman.

1987 – 2000 Elazığ Arkeoloji ve Etnografya Müzesi Müdürlüğü

1988-1998 Diyarbakır Bölge Koruma Kurulu Üyeliği

1990 Kültür ve Tabiat Varliklarini Koruma Kurultayı, Ankara, Komisyon Üyeliği.

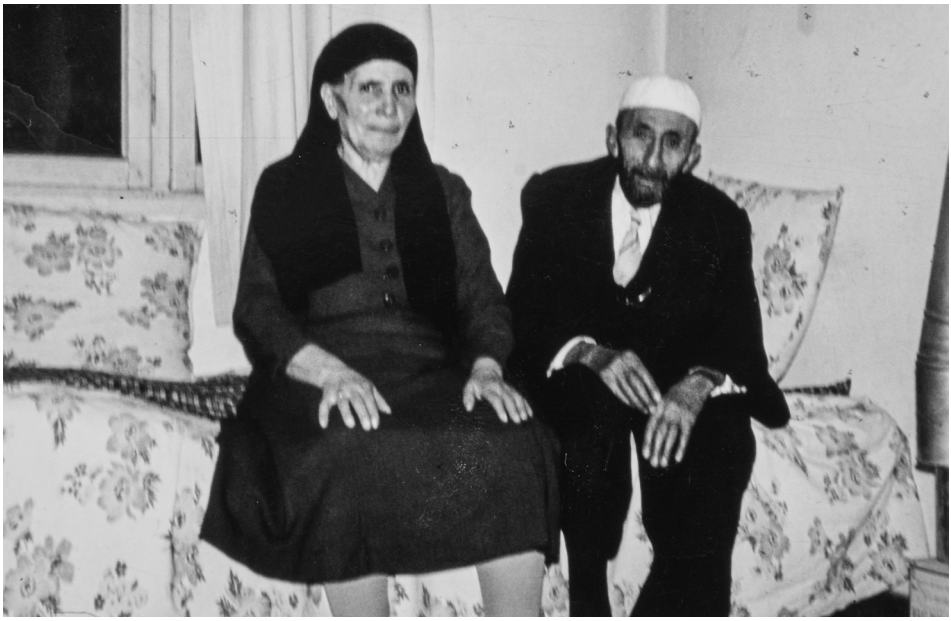
Yayınlar:

Ülker Ardıçoğlu "Elazığ Ev Mimarisinin Ana Hatları", *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu*, Fırat Üniversitesi, Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayınları, Elazığ, 1987, 201-202

Ülker Ardıçoğlu, "Harput'un Prehistoryası", *Tarih İçinde Harput*, Fırat Üniversitesi Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayınları, Elazığ, 1992, 15

Ülker Ardıçoğlu, "Gelin Harputu Gezelim", *Meteris,* Elazığ, 1997.

Ülker Ardıçoğlu, "Tarihi Harput'u Nasıl Kurtaralı?", *Meteris,* Elazığ, 1997.

Muallim Nail Bey ve Pembe Hanım

Muallim Nail Bey ve Pembe Hanım

1940 İzmir

1938 Elazığ/ Babası Nail Bey (Önde Oturan), Arkada Soldan Sağa Büyük Abisi Nurettin Ardıçoğlu, Amcasının Oğulları Rahmi Eliaçık ve Tahsin Eliaçık

Büyük Abisi Nurettin Ardıçoğlu ile Elazığ/Sugözü'nde Bahçelerinde

Ortanca Abisi Sabahattin Ardıçoğlu ve Küçük Abisi Kemalettin Ardıçoğlu ile Elazığ/Sugözü'nde Bahçelerinde

Soldan Sağa, Sabahattin Ardıoğlu, Ahmet Kabaklı ve Oğlu, Ülker Ardıçoğlu

Akşam Sanat Okulunda Sınıf Arkadaşlarıyla Ülker Ardıçoğlu

SPRACHEN- UND DOLMETSCHER-INSTITUT MÜNCHEN

Semesterzeugnis

Fräulein / ~~Herr~~ Ülker A r d i c o g l u

geboren am 5. 6. 1935 hat im Sommer / ~~Winter~~semester 1968 /

das sechste Semester des Vollkurses der Deutschen Abteilung

besucht und folgende Ergebnisse erzielt:

I. (Schriftliche Fächer) } 2,0
II. (Mündliche Fächer) }

Gesamtleistung: gut

Sie / Er ist --- berechtigt, in das --- Semester aufzusteigen.

In der Nebensprache wurde das Ergebnis

erzielt.

In der Nebensprache wurde das Ergebnis

erzielt.

Bemerkungen:

München, den 4. 9. 1968

Abteilungsleiter

Dieses Semesterzeugnis ist ein Zwischenzeugnis und bestätigt nur den augenblicklichen Leistungsstand.

Das ~~Semester~~ gilt als bestanden, wenn die Noten der Gruppe I und der Gruppe II jeweils 3,5 oder besser sind. Prädikate der Gesamtleistung: sehr gut, gut, befriedigend, nicht bestanden.

SPRACHEN- UND DOLMETSCHER-INSTITUT MÜNCHEN

München 2 Amiraplatz 1 Telefon 221381

Klausurschein

Ardıçoğlu Ülker Deutsch
Name Vorname Sprache Semester

hat im ~~Sommer~~-/Winter-Semester 1966/67 die Vorlesung/~~Übung~~

Deutsche Geschichte

mit 2,0 Erfolg besucht

München, den 11/4/67

Dozent

Dieser Schein ist sorgfältig aufzubewahren und bei der Anmeldung zu Prüfungen vorzulegen.

SPRACHEN- UND DOLMETSCHER-INSTITUT MÜNCHEN

München 2 Amiraplatz 1 Telefon 221381

Klausurschein

Ülker Ardıçoğlu Deutsch 4
Name Vorname Sprache Semester

hat im Sommer-/~~Winter~~-Semester 1967 die Vorlesung/Übung

Landeskunde II

mit GUTEM Erfolg besucht

München, den 17. JULI 1967

Dozent

Dieser Schein ist sorgfältig aufzubewahren und bei der Anmeldung zu Prüfungen vorzulegen.

1966,67, 68, 71 Yıllarına Ait Sprachen & Dolmetscher Institut'den Aldıgı dönem karnelerinden bazıları

1965 Almanya

Sprachen & Dolmetscher Institut'de Sınıf Arkadaşlarıyla

1972 Elazığ

1974 Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğrencisiyken, Anadolu Medeniyetleri Müzesi Bahçesinde Hocası ve Sınıf Arkadaşlarıyla

1974 Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü

1974 Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğrencisiyken, Sınıf Arkadaşlarıyla

1975 Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji Bölümü Öğrencisiyken Sınıf Arkadaşlarıyla Fakültenin Bahçesinde

1975-76 Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji Bölümü Öğrencisiyken Sınıf Arkadaşlarıyla Gordion Kazısında

Ludwig Maximilian Arkeoloji Bölümü Öğrencisiyken Hocası Prof. Dr. Barthel Hrouda ve Sınıf Arkadaşlarıyla

Ludwig Maximilian Arkeoloji Bölümü Öğrencisiyken Sınıf Arkadaşlarıyla Avrupa Gezisinde

Bir Seyahat Sırasında Tren Garında Arkadaşlarıyla / Almanya

1979 Ankara Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nden Arkadaşlarıyla Birlikte Tuba Ökse'nin Evinde

1983 Bir Sempozyum hatırası, Üç Sınıf Arkadaşı, Soldan Sağa Ülker Ardıçoğlu, Tuba Ökse ve Halime Hüryılmaz

1982 Fırat Üniversitesi, Danışman Hocası Bahattin Ögel, Ülker Ardıçoğlu ve Tarih Bölümü Öğrencileri

1981/87 Fırat Üniversitesi, Tarih Bölümü Hocaları ve Öğrencileriyle Birlikte

Ülker Ardıçoğlu Fırat Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakülte Dekanı ve Tarih Bölümü Öğrencileriyle

Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu Önde (Soldan Sağa) Ferhan Memişoğlu, İbrahim Artuk, Ülker Ardıçoğlu, Cevriye Artuk, Orhan Gökçe, Arkada (Soldan Sağa) Ferudun Şedele ve Muhammet Beşir Aşan

Ülker Ardıçoğlu Öğrencileriyle Kapadokya Gezisinde, Erciyes Üniversitesi Bahçesi

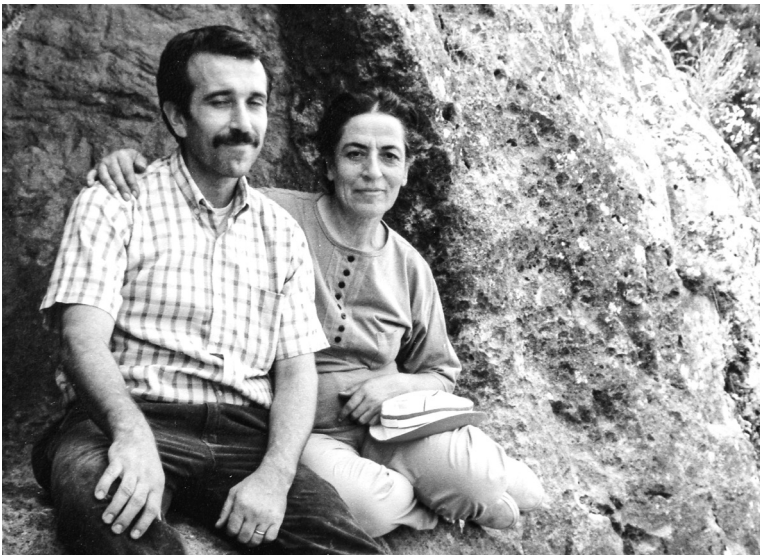
1992 Tarih İçinde Harput Sempozyumu

Palu Kalesi Urartu Kitabesi Önünde

Palu Kalesi, (Soldan Sağa) Ülker Ardıçoğlu, Fahri Işık, Muhammet Beşir Aşan ve Cengiz Işık

Ferudun Şedele ile Yüzey Araştırmasında

Evinin Bahçesinde (Soldan Sağa) İsmail Aytaç, Ülker Ardıçoğlu, Beyhan Karamağaralı, Recep Yıldırım ve Nejat Göyünç

Ülker Ardıçoğlu ve Halime Hüryılmaz Ankara/Kazı Sonuçları Toplantısı

Ülker Ardıçoğlu, Ahmet Ünal ve Muhibbe Darga, Ankara/Milli Kütüphane, Kazı Sonuçları Toplantısı

Elazığ Müzesi Makam Odasında

Elazığ Müzesi, Müzeler Haftası, Açılış Konuşması Yaparken

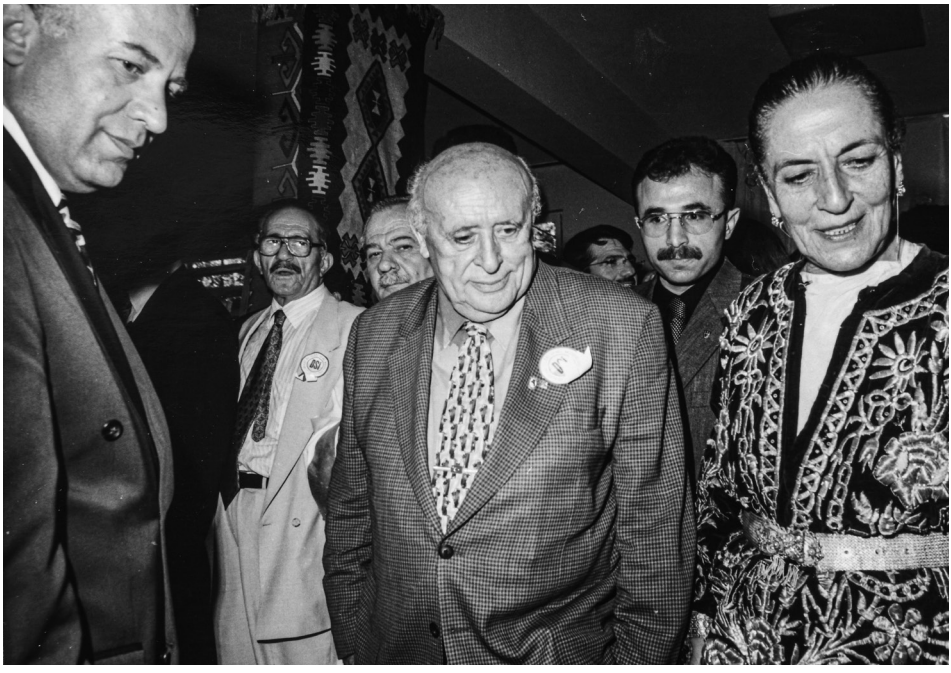
1990/91 Elazığ Müzesi Önünde, Rektör Arif Çağlar ve Avrupa'dan Gelen Rektörlerle

1987, Elazığ Müzesi, Müzeler Haftası, Fotoğraflarla Eski Harput Sergisi, (Soldan Sağa), Muhammet Beşir Aşan, Nurettin Ergücü, Ülker Ardıçoğlu, Ferudun Şedele ve Recep Yıldırım

İçişleri Bakanlığında Elazığ Stantı Önünde (Soldan Sağa) Burhan Özdemir, Ülker Ardıçoğlu, Nazife Yasemin Ardıçoğlu Akışın

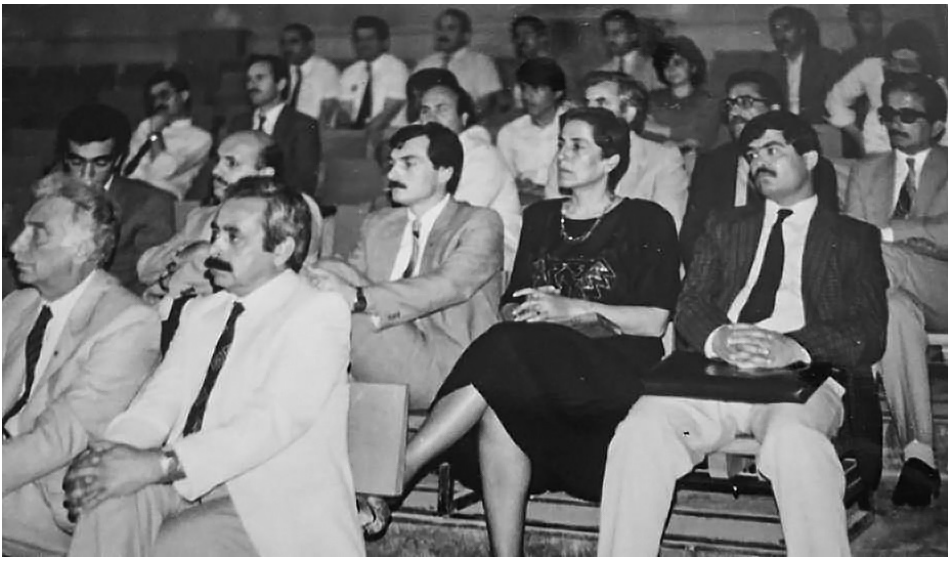
Dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'e Keban Sergisini Gezdirirken

Elazığ Müzesi'nde Odasında Çok Sevdiği Çiçekleriyle

Müzeler Haftası Harput Gelin Kıyafetleri Sergisi Fotoğraf Çekimlerinden Bir Kare

Fırat Üniversitesi, Namık Açıkgöz, Ülker Ardıçoğlu, Muhtar Kutlu, Muhammet Beşir Aşan ve diğer hocalar

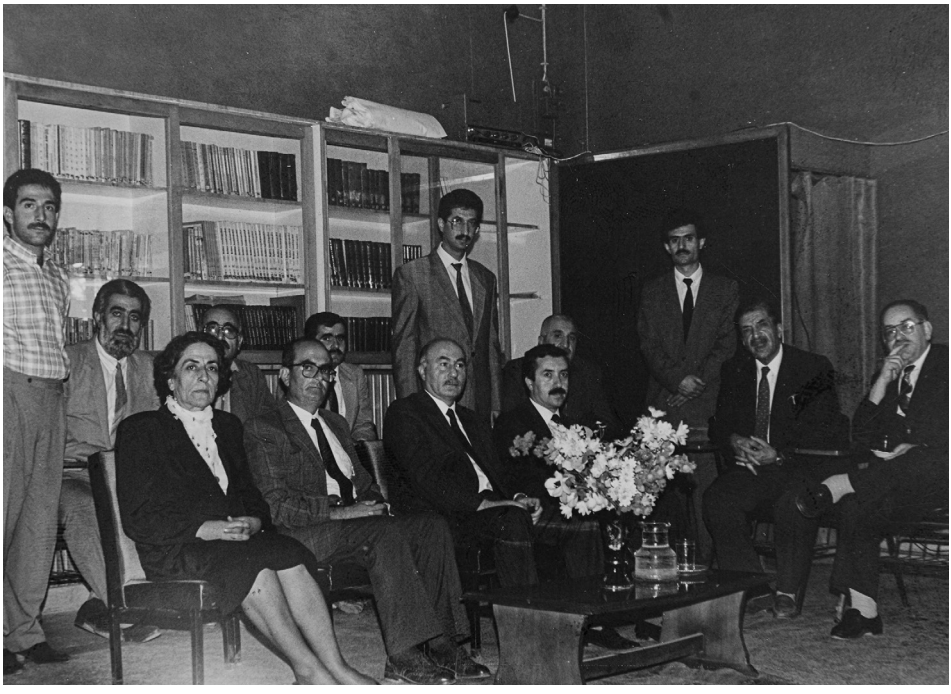
Elazığ Müzesi, Müzeler Haftası Etkinlikleri, Protokol Erkânıyla

Elazığ Müzesi, Müzeler Haftası Etkinlikleri, Protokol Erkânıyla

Kütüphaneler Haftası Etkinliklerinde

Kütüphaneler Haftası Etkinliklerinde İl Müdürleriyle

Gelin Evi Etkinliği, Elazığ Emniyet Müdürlüğü Salonu, Bakan Işılay Yalçın ve Protokol Erkanıyla

2000 İstanbul Arkeoloji Müzesi Bahçesinde

2000 İstanbul Arkeoloji Müzesi Bahçesinde, Emeklik Töreninde, Lütfü Turgut, Ülker Ardıçoğlu, Nilüfer Aydın ve Veysel Donbaz

Denizli'de Yapılan Kazı Sonuçları Toplantısında

Mehmet Özdoğan, Jacob Roodenberg, Nurettin Yardımcı, Halet Çambel , Ülker Ardıçoğlu ve Nezih Başgelen Kocaeli Müzesi'nde

2017 İzmir/Urla, Ülker Ardıçoğlu ve Prof. Dr. Armağan Erkanal

2015 Elazığ / Sugözü

Torunları Ozan Hetto ve Okan Hetto ile 23 Nisan'da bir bayram sabahı

1999 Elazığ Müzesi, Sağ'dan Sola, Ülker Ardıçoğlu, kucağında torunu Ozan Hetto, Hatice Seferoğlu, Kızı Semingül Hetto, kucağında oğlu Okan Hetto, Nuray Sanaç ve kucağında yeğeni Metehan Hetto

Kızı Semingül ve Ülker Ardıçoğlu

Kızı Semingül Hetto ve Torunu Ülker Nisa Hetto ile Ülker Ardıçoğlu, 2022

Ülker Ardıçoğlu ve Torunu Ozan Hetto

Ülker Ardıçoğlu ve Torunu Okan Hetto

Ülker Ardıçoğlu
Onuruna Yazılar

ELAZIĞ, KEBAN, ALTINOVA VE İŠUWA TARİHİNDE SON DURUM

Ahmet ÜNAL*

İšuwa, kendi yerel arşivlerinden yoksun, tarihlerini kendileri yazamamış, derdini kendi kalemlerinden anlatamamış insanların oturdukları, Eski Anadolu'nun çok sayıda yerel devletçiklerden biridir. Böyle ara toplumların tarihleri ancak ve ancak yazıya ve arşivlere sahip komşuları, efendileri veya ilişkide oldukları diğer kavimlerin tesadüfen verdikleri bilgilere dayanarak anlatılır ve sonuç olarak yamalı bohçaya benzer. Hele hele ilişkiler bir de düşmancaysa, kalemlerden kin, nefret, aşağılama, polemik akar ve kim olduklarını bilemediğimiz o suçsuz insanlar tarihe İblis ve Nemrud'dan da beter kana susamış caniler olarak geçerler. Daha dünün melek insanları birer barbar, pis domuz çobanı, saygısız, anası ve kız kardeşiyle düşüp kalkan cinsel sapık, hırsız olur çıkarlar. Tabii ki işe yarayan durumlarda melek oldukları da az görülmemiş değildir! Hitit metinlerine baktığımızda bunların tüüüüm örneklerini açık seçik görürüz.

Böylesi topraklardan birisi de, sevgili Ülker Hanım'ın memleketi Elazığ bölgesinde yer almaktaydı. MÖ 2. binyıla tekabül eden Orta ve Geç Tunç Çağı'ndaki tarihi, sadece Boğazköy-Hattuša'daki Hitit arşivlerinde tesadüfen ele geçen belgelerden bilinir. Aşağıdaki yazıda, buna tarih denir mi denmez mi diye tartışmadan ve iyimser gözlük takarak antik İšuwa'yla örtüşen o güzel toprakların tarihini incelemeye çalışacağım.

* Prof. Dr., (Emekli Öğr. Üyesi), Münih Üniversitesi Asuryoloji ve Hititoloji Bölümü, Eski Anadolu Dilleri ve Hititoloji dalı eski başkanı. e-mail: Ahmet.Unal@lrz.uni-muenchen.de; ahmunal43@gmail.com.

Eğer sevgili Ülker Hanım'ın ne kadar insan sevgisiyle ve hoşgörüyle dolu, alçak gönüllü ve nazik olduğunu iyi bilmesem, böyle bir yazıyı kaleme almaya asla kalkışmazdım. Dolayısıyla beğeneceğini ve kendisine bir nebze de olsa güzel, gamsız kedersiz Münih günlerimizi anımsatacağını umarım. Nihayet antik İšuwa toprakları doğası, bereketi ve arkeolojisiyle onun olduğu kadar bizim de sevdiğimiz güzel memleketimizin bir parçası olarak herkesi ilgilendirir.

Gerçi girdisi çıktısı nedir tartışmalı baraj inşaatının o eşsiz toprakları kısmen de olsa acımasızca yutması, o zamanlar aklı başında herkesi üzmüştü, ama François-Marie-Arouet Voltaire'in tabiriyle felaketlerin tümü de sonuçta insan yararına işler, ya da insan ne yapar eder, elindeki o sihirli değneği ve üstün zekasıyla musibetleri kendi lehine çevirmesini pek iyi becerir. Ekolojik felaket pahasına adının da işaret ettiği gibi bereketi simgeleyen o benzersiz Altınova'nın sulara gömülmesi, kurtarma projesi çerçevesinde bir anda çok sayıda kazının yapılmasına ve o zamana dek uyuyan bölge tarihinin aniden uyanmasına ve yerden fışkırmasına neden olmuştur. Beklenmedik bir başka olumlu sonuç daha doğurmuş; nasıl ki Kırım Savaşı (1853-1856) Osmanlı genel kurmayının kendi perişan ve geri kalmış halini askeri açıdan koalisyona katılan Avrupalılarla ilk kez karşılaştırma olanağı vermişse, o zamana dek kendi içinde kapalı çalışmaya mahkûm olan ikinci kuşak Türk arkeologları Keban bölgesi kurtarma kazılarında kendilerini yabancı meslektaşlarıyla yan yana iş başında ve rekabet içinde bulmuşlar ve bir dereceye kadar da olsa yerli hocalarından öğrenme olanağı bulamadıkları yeni kazı teknikleri ve alternatif yorumlarla tanışmışlardı. Arkeolojinin tabaka tespit etmek, seramik çizimleri ve istatistik yapmaktan, hamur ve renklerini, el yapımı mı çarkta mı yapıldığını belirlemekten ibaret olmadığını görmüşlerdir. Gayet iyi anımsarım, içlerinde en başta bayanlar olmak üzere bir yabancının yürüttüğü Norşuntepe kazısının kontur ve kesitini "pasta" dilimlerine benzetip hayran kalan ve ağızları sulananlar vardı! Anadolu arkeolojisinde nerede görülmüştü o zamana dek o keskin ve ip çekmiş gibi düz kenarlı, Legolara benzeyen kübik çukurlar?

İšuwa ve Keban-Altınova Teritoryumu

Keban bölgesiyle eşitlenen İšuwa, batıda Fırat ve kuzeyde Muratsu ırmakları tarafından çevrilmiş içine kapalı bir bölge gibidir. Ancak yarısını bu iki ırmağın sardığı alanın çekirdek bölgeyi oluşturduğu ve yerel devlet sınırlarının bunun çok daha dışına kaydığı kesindir. Ancak sorun, ne kadar yayıldığının belirlenmesinde yatar. Batısında yer alan Malatya ovasında başladığı kesindir; oradan Fırat Nehri'nin doğu yakasına geçer ve Karasu'nun Muratsu'yla birleştiği ve Fırat'ı oluşturan vadiye ulaşır. Daha eski dönemlerin

büyük ticaret merkezi Malatya Aslantepe ile eşitlenen Maldiya/Malidiya/Melit artık bağımsız bir politik ve ticari teritoryum olma niteliğini yitirmiş olduğundan, İšuwa topraklarının bu bölgeyi de kapsamış olması muhtemeldir. Sınırlarının kuzeye, batıya, doğuya ve güney doğuya doğru ne kadar uzandığı bilinmese de, güneyde Fırat-Muratsu havzasını Dicle'nin kaynağını oluşturan Hazar Gölü'nden ayıran yüksekçe sırtların ötesine kadar uzandığı tahmin edilmektedir[1]. Doğuda Bingöl ve Muş üzerinden Van Gölü'ne kadar ulaşmadığını kimse iddia edemez. Aynı bölgeye yerleştirilmesi gereken Alzi ile ilişkisi ve sınırları belirleyecek ipuçları tarihi kayıtlara geçmemiştir. Aynı şekilde kuzey sınırları da muallakta olmakla birlikte, Tunceli üzerinden Erzincan Ovası'na doğru uzandığı ve Azzi-Hayaša ile sınırdaş olduğu söylenebilir. Burada aynı bölgede aranan Pahhuwa da dikkate alınmalıdır.

Baraj yapımı vesilesiyle yürütülen kazılardan önce de bölgenin İšuwa olduğuna dair görüşler olsa da bunlar teoride kalıyordu. Kesin deliller en başta Korucutepe olmak üzere kazılar yapılınca ortaya çıktı[2]. Hitit tarihinin başkaca bölgelerinde karşılaştığımız ezeli bir soru burada da başımızı ağrıtmaktadır. İšuwa ülkesinin başkenti var mıydı? Adı neydi? Ülke adıyla aynı mıydı ve o zaman yeri neredeydi? Kral ve beylerin oturdukları, onları sıradan halktan ayıran sarayların bulunduğu bir ya da birkaç merkez kesinlikle vardı, ancak adının ne olduğu bilinmemektedir. Bu konuda en fazla gliptik malzeme veren Korucutepe[3] ve Norşuntepe[4] üzerinde durulmaktadır. Hiçbir kazı yerinde yazılı kaynağa rastlanmaması büyük bir talihsizliktir!

İšuwa yer adının köken ve anlamı konusunda kesin bir şey söyleyecek durumda değiliz. Ancak bölge, en geç MÖ 5. binyıldan itibaren Transkafkasya'daki anayurtlarından Doğu Anadolu üzerinden Bereketli Hilal'e inmeyen başlayan Hurri boylarının egemenliği altındadır. Aşağıda göreceğimiz gibi İšuwa'da hüküm sürmüş kralların tümü, Hurrice isimler taşırlar. Buna karşın ticaret amacıyla gelen ve ticaret kolonileri kuran Uruklu Sümerler ve Samiler, etnisite ve politika açısından etken olamamışlardır. Hem bölgenin etno-politik yapısı ve konumu, hem de ses uyuşumu bakımından Hurrice olduğu kesindir. Ağırlıklı olarak sırf Kizzuwatna'ya (yakl. Çukurova) özgü, gelip geçmiş metin türleri arasında en içeriksiz ve can sıkıcı İšuwa/Hišuwa ayinleriyle benzerlik düpedüz ortadadır[5]. Diğer taraftan Hititçe hastalık terimi olduğu anlaşılan *išuwanalli-* ile olan benzerliği

1 Hawkins, 1998, 281-295.
2 Hans Güterbock, 1973, 135-147; Güterbock, 1980, 127-132; Klengel, 1968, 63-76; Klengel, 1976, 85-89; Klengel, 1990, 565-576; Klengel, 1992; Ertem, 1990, 577-587.
3 Ertem, 1990, 577-587.
4 Wäffler, 1974, 101vdd.
5 Wegner ve Salvini, 1991; Haas, 1994, 848vdd.

üzerinde durulmuştur[6]. Sözcüğün kökeni, su, bataklık, sıvı ve süt gibi maddelerin pıhtılaşmasını ve (en başta sıtma) hastalık saçan mikrop yuvası haline dönüşmesine işaret eden *išuwan-, išuwanai-* sözcüklerine geri gider[7]. O zamanlar ülke topraklarının bataklık olduğu anlaşılıyor ki, bu da bizi şaşırtmaz, çünkü yakın zamanlarda göl ve bataklık kurutma furyası çılgınlığa dönüşünceye kadar Anadolu'nun %30'u bataklıklarla kaplıydı ve insan beyni kabullenmekte zorlansa ve iğrense de, son 60 yılda Anadolu topraklarının Marmara Denizi kadar kısmı kurutuldu![8]

Efsane ve Tarih: Daha Orta Tunç Çağı'nda İšuwa Çok Eski Bir Krallığın Merkezi Olarak Karşımıza Çıkıyor

İšuwa'nın çok eski ve köklü Anadolu krallıklarından biri olduğunu efsanevi içerikli bir metinden öğreniyoruz. Güzel bir rastlantı sonucu pek değerli bir metin sayesinde[9], krallık konu ve kavramı başka bir boyut ve yorum olanağı sağlar. Böylesi erken tarihte (MÖ 18. yüzyıl ortaları) Kuššara ve İšuwa kralları mitik efsane bulutlarına sarılmış olarak karşımıza çıkıyorlar. Metinde krallarla aynı muhtevada "yatak", "elbise" ve "bir çift kaftan" yer alıyor. Hırka ve elbiselerin yatakla ilişkisi ne olabilir? Ya yatağın üzerine serilirler, ya da altına veya ayağına sarılır veya hatta bağlanırlar. Bu da olmazsa mekân bir tekkeye benzemektedir ve "*Hırka-ī Şerif*'i veya cübbeyi andıran kraliyet forsları ayinde kullanılmaktadır. Eylem, başka metinlerden tanıdığımız ölmüş kralların heykel veya onları temsil eden başkaca nesnelerin sembolik olarak yatağa yatırılıp kaldırılmalarını akla getirmektedir. Demek ki krallar ölümlerinden sonra tanrısallaştırılmışlardı ve folklor ve dini tasavvurlardan kaynaklanan ayinleri vardı[10]. Bu şekildeki inanç ve ayinler Hurri ve Hatti mantalitesine tıpa tıp uymaktadır.

Aksini iddia edenler olsa da belgelere bakarak hem I. Hattušili (yakl. MÖ 1650-1620), hem de Muršili'nin (yakl. MÖ 1620-1590) biraz daha kuzeyde kalan Malatya (Hititçe Malitiya, Maldiya)[11] ve İšuwa bölgelerine ayak basmadıkları, daha doğrusu basamadıkları ya da basma gereği duymadıkları anlaşılmaktadır[12]. Aksi durumda sayıları hiç de az olmayan hemen hepsi de geç döneme tarihlenen bol miktarda belgelerde adı ya dost, ya da düşman olarak mutlaka zikredilmiş olmalıydı. Peki ama o zaman Kuzey Suriye'ye nasıl ve nereden indiler? Gayet basit! Kizzuwatna ile İšuwa arasında kalan

6 Güterbock, 1961, 70.
7 Ünal, 2016, 239.
8 Ünal, 2018, 70.
9 KUB 60.134.
10 Ünal, 1995, 275vd.; Ünal, 1997, 341-356; Ünal, 2018, 299vd.
11 Meriggi, 1978, 68.
12 Tartışma ve alternatif görüşler için bk. Martino, 2012, 375-383.

koridordan, yani modern coğrafyada Asur Ticaret kolonilerinin ana rotası olarak bildiğimiz Kayseri, Pınarbaşı, Göksun, Maraş, İslâhiye, Kilis, Halep üzerinden. Aşağıda göreceğimiz gibi bu rota Kizzuwatna'nın doğu yönünde genişlemesi ve İšuwa ile ittifak kurması sonucu arada bir Hitit ordularına kapatılacaktır[13].

Buna rağmen I. Hattušili ve I. Muršili devirlerinde Hititlerin bölgeye sızdıklarını tahmin etmek isteyenler vardır[14]. Ancak seramiğe ve gliptik buluntulara dayanarak en azından kültürel açıdan Hitit varlığı aramak boşunadır[15].

Orta Hitit Kralı I. Tuthaliya Zamanında Hititlere Karşı Düzenlenen Konsentrik Saldırıda Yer Alan İšuwa Tegarama Bölgesini İşgal Ediyor

Orta Hitit çağına gelinceye kadar İšuwa'yla ilgili olarak kaynaklar tamamen susuyor. Bu durum belgelerin kaybolmasından kaynaklanabileceği gibi, bölgenin olayların dışında kalmasından de olabilir. Telipinu'nun (yakl. MÖ 1510-1485) fermanında anlattığı karmaşık olaylar, taht kavgaları ve iç savaşları izleyen dönemde kargaşalıklardan istifade eden Arzawalılar, Anadolu coğrafyasının hemen hemen tümünü kapsayan, hayret edilecek kadar geniş kapsamlı bir birlik oluşturarak, Hatti'ye karşı büyük bir saldırıya geçtiler. Kesin tarih bilinmese de I. Šuppiluliuma (yakl. MÖ 1370-1340) öncesi Tuthaliyalardan biri devrinde olduğu kesindir. En uygun aday, I. Arnuwanda'nın (yakl. MÖ 1445'ler) babası I. Tuthaliya'dır. Niyetleri Anadolu'nun ortasında doğan ve her mevsim bir başka yöne yağma seferleri düzenleyen bu işgalci ve militarist devlete dur demek ve haddini bildirmekti. Hititlerin savunma ve saldırı gücü uzunca süren taht kavgaları ve iç savaşlar sonucu iyice zayıflamış olduğundan, isyancılar kolayca Hatti topraklarının içine kadar girmeyi başardılar. Karşı saldırıya geçen güçler arasında yerini alan İšuwa, genellikle, eski adı Tilgarama, Gauraena olan Gürün ile eşitlenen[16] Tegarama bölgesini işgal etti. Elbette pek de büyük olmasa da bölgenin Hititler açısından politik ve stratejik önemi vardı, ama ne olduğunu bilemiyoruz! Tegarama İšuwa çekirdek bölgesinin kuzeydoğusuna düşmektedir. Böylece İšuwalıların niyetlerinin Hatti topraklarına doğru ilerlemek, oradan da güneye saparak Hititleri Bereketli Hilal'e götüren yolu kesmek olduğu anlaşılır.

---

13 Çukurova'nın antik topoğrafyasını anlamak ve doğru lokalizasyonlarda bulunabilmek için politik sınırların cetvelle çizilmediğinin, sürekli gelgit yaptığının altını kalınca çizmemiz gerekir, Orta Hitit devrinde Kizzuwatna'nın sınırları İšuwa dahil bırakın ta Mitanni başkenti Waššukanni'yi içine alacak şekilde doğuya genişlemesini, Ortaköy-Šapinuwa ve Maşat'a kadar bile genişlemiştir, bk. Ünal ve Girginer, 2007; Ünal, 2022, 85vdd .

14 Martino, 2016, 98-110; Ünal, 2018.

15 Malatya Arslantepe seramiğinin İtalyan arkeologlar tarafından analizine ve değerlendirilmesine dayanarak de Martino, 2016, 98.

16 Garelli, 1963, 117; Miller, 2001, 69 not 9; Yamada, 2006, 223-236; Ünal, 2018, 348.

Tuthaliya'nın Hatti'ye gelip babasının tahtına yerleşmesi ve kargaşalıklarla dolu duruma hakim olması elbette uzunca bir zaman almıştır. Yaklaşık iki asır sonra „*concentric*" saldırı olarak tarihe geçen III. Hattušli'nin (yakl. 1280-1250) bir kaydı bu devirle ilgili klişe, ama temelde tarihi olması muhtemel değerli bilgiler vermekte, Anadolu topraklarının tümünün, gerçek sahipleri tarafından talan edildiğini ve yeni göçen Hititlerin işgalinden kurtarıldığını göstermektedir. Kalıcı olamaması çok yazıktır:

*"Bir zamanlar Hatti ülkeleri düşman tarafından tamamen yakılıp yıkılmıştı. Bir taraftan (Kuzey Anadolu'dan) Kaškalı düşman geldi ve Hatti topraklarını tahrip ederek (Nevşehir-Aksaray yakınlarındaki) Nenašša'yı sınır yaptı. Diğer taraftan (Batı Anadolu'dan) Arzawa'lı düşman Aşağı Ülke'ye doğru hücuma geçti ve Hatti topraklarını mahvederek (Bor-Kemerhisar-Tyana yakınlarındaki) Tuwanuwa ve Uda kentlerini sınır yaptı. Öbür taraftan (Kuzey batı Anadolu'dan?) Araunna'lı düşman hücuma geçerek (Orta Sakarya Vadisi'ndeki) tüm Gašsiya topraklarını tahrip etti. Diğer taraftan (Erzurum-Sivas civarındaki) Azzi'li düşman hücuma geçerek tüm (Tokat, Sivas, Malatya, Kayseri civarındaki) Yukarı Ülke topraklarını yakıp yıktı ve (*yukarı Kızılırmak üzerindeki*) Šamuha kentini sınır yaptı. (Elazığ-Keban bölgesindeki) İšuwalı [düşman] hücuma geçerek Tegarama ülkesini ve kentini yakıp yıktı. Öbür taraftan (İslâhiye, Kırıkhan civarındaki) Armatana'lı düşman hücuma geçerek Hatti topraklarını mahvetti ve Kizzuwatna kentini sınır yaptı. Hattuša kenti de tamamen yakılmıştı, geriye sadece hešta-evi kalmıştı"*[17].

İšuwa'da Savaşlar Baş Gösteriyor

Bu travmatik olaydan sonra Hititleri oldukça sıkça uğraştıracak olan Išuwa'daki yerel güç merkezi birden önem kazanmaya başladı, çünkü Hatti'den Kuzey Suriye'ye giden yolların hemen doğusunda yer alıyordu ve stratejik önemi büyüktü. Üstelik hemen batıda yer alan ırktaşları Hurrilerin kurdukları Kizzuwatna devletiyle iş birliğine gidip, bu yolları kapatmaları gayet mümkündü ve elimizde bu yola gittiklerine dair ip uçları vardır!

Bu durumu iyi bilen, konsentrik saldırıyı başarıyla püskürttüğü anlaşılan kral I. Tuthaliya şimdi çok köklü değişikliklere gitti. Kendisi bir Hurriliydi ve anadili gibi dikte ettirecek kadar Hurrice biliyordu. Hattuša'dan daha emniyetli ve tamamen Hurri kültürü esas alınarak kurulan yeni merkezlere yerleşti. Önce Orta Kızılırnak üzerinde kurulu olan Šamuha'da (Kayalıdere) oturdu ve Šapinuwa'da (Ortaköy) kendi tasavvurlarına uygun büyücek bir kentin kurulmasanı bekledi ve biter bitmez oraya taşındı. Kralın davranışlarındaki olağanüstü durumlar, onun Hurri-Kizzuwatna kökenli biri olduğunu,

17 KBo 6.28 öy. 6 vdd., Goetze, 1940, 21vd.; hešta- evinin ne olduğu, anıtmezar olup olmadığı tartışmalıdır, tüm metin yerleriyle birlikte HW2 Band II/2 Lieferung 19 (2010) 572vdd.

bir ihtilalle Hattuša'da tahtı ele geçirdiğini, başlangıçta Kizzuwatna ile çok yakın iş birliğine gittiğini, ancak sonradan II. Tuthaliya zamanında yolların ayrıldığına ve Kizzuwatna'nın bağımsızlığına son verdiğine işaret etmektedir.

En başta İšuwa cephesinde de savaştığı konusunda hem yıllıklarında[18], hem de Šunaššura antlaşmasında kayıtlar olsa da bu sonuncu metni daha sonraki kral II. Tuthaliya (yakl. 1430-1400) devrine tarihlemek gerekebilir. Bu cephedeki savaşların nedenleri savunma ve önleyici amaçlı olmalıydı. Kral, Hatti topraklarının içlerine kadar girmiş olan Hurrileri, İšuwalıları ve Kizzuwatnalıları ülke topraklarından kovalamak amacıyla Išuwa'ya kadar gitmiştir. Kralın bir başka amacı da elbette preventiftur, yani Kuzey Suriye'ye giden yolların emniyetini sağlamaktır.

Yıllıklarında, arkasında İšuwa Ülkesi'nin kendisine düşmanlık beslediğini ve Hurrilerle işbirliği yaptığını haber alması üzerine onlara karşı sefere çıktığını ve "büyük İšuwa Ülkesi"ni yendiğini anlatır[19]. Abartıyor olmalı, çünkü İšuwa'nın büyük bir güç olduğunu veya geniş topraklara yayıldığını ilk kez duyuyoruz ve yanlış bilgi olduğunu söylemek zorundayız. Olsa olsa, tıpkı Kaškalılar gibi feodal bir yapıya sahip İšuwa boylarının birleşmesi söz konusu olabilir. Bir de kralın, o zamanlar bilinen coğrafyanın kenarında yer alan bu toprakların Van Gölü istikametinde doğuya doğru ne kadar uzandığını bilemediğini göz önünde bulundurmak gerekir.

Bir başka metinde anlaşılan oğlu prens I. Arnuwanda (yakl. MÖ 1400-1370) kendi ağzından babasının İšuwa seferini anlatmakta, bu yüzden Aššuwa (Batı Anadolu) seferini yarıda kestiğini bildirmektedir[20].

İšuwa seferleriyle yakından ilgili olarak elimizde Hitit metin *corpus*'unun en uzun metinlerinden birisini oluşturan Pahhuwa'lı Mita'nın metni vardır. Mita'nın isim benzerliğinden hareketle ta öteden beri Frig kralı Midas'la kıyaslandığını sadece periferide zikrediyor, üzerinde durma gereğini görmüyorum! *corpus* içinde Bir başka benzeri olmayan bu metin kaba taslak Orta Hitit devrine tarihlenmektedir. Hangi krala ait olduğu belli olmamakla birlikte, I. Tuthaliya, I. Arnuwanda veya II. Tuthaliya (yakl. MÖ 1430-1400) gibi krallardan birinin payına düşmesi gerekir[21]. Ama genel kanı metnin I. Arnuwanda devrine tarihlenmesi yönündedir[22] ve biz de bu görüşe katılacağız,

18 KUB 23.11; KUB 23.14, analiz ve ayrıntılar, de Martino, yage 100vdd.

19 KUB 23.11 ay. iii 27vdd. Bu tür coğrafya bilgileri ve ülke tanımlamaları ne kadar yazıktır ki, başkaca metinlerden bilinmemektedir.

20 KUB 23.24 öy. ii 1vdd.

21 KUB 23.72 + KBo 50.66 + KBo 50.218 + KBo 57.238+ KUB 40.10 (+) KUB 40.11+ Bo 8742, Reichmut, 2011, 109-144.

22 Kosyan, 2006, 72vdd.; Reichmut, 2011, 109-144.

çünkü aksi halde I. Tuthaliya'ya yüklenen "başarılar listesi" tek bir insanın üstesinden gelemeyeceği kadar kabarır.

Son yıllarda sadece kısaca içeriği özetlenen, ama yayınlanmayan bir Ortaköy metnine göre Tuthaliya Suriye, İšuwa ve Kıbrıs politikalarıyla da ilgilenmiştir. Tarihlenmesi pek kesin olmayan Madduwatta metninde[23] anlatılan Alašiya'yla ilgili gelişmeleriyse gene I. Arnuwanda'ya mal etmek gerekecekti.

Her Yerde Kıpırdanma ve Skandal: İšuwa Cephesi ve Pahhuwa'lı Mita Olayı

En başta Pahhuwa ve İšuwa olmak üzere güneydoğu Anadolu'daki eşkiyalar ve boy beyleri baba tahtına oturan kral I. Arnuwanda'yı epeyce uğraştırmışlardır[24].

İšuwa seferleriyle çok yakından ilgili elimizde Hitit metin *corpus*'unun en uzun tarihî metinlerinden birisini oluşturan Pahhuwa'lı Mita'nın metni olduğunu yukarıda yazdık. Bir başka benzeri olmayan bu metin kaba taslak Orta Hitit devrine tarihlenir[25]. Genel kanı metnin ağırlıklı olarak I. Arnuwanda devrine tarihlenmesi yönündedir[26].

Mita kesin yeri bilinmeyen ama Güneydoğu Anadolu'da, Divriği civarında, daha doğrusu Kemah (Kummahu) ile Malatya (Malitiya) arasında aranması gereken Pahhuwa'da yaşayan sözde Hititlere tabi (vasal) bir beydir ve Hitit kralının kızıyla evlidir. Bölgenin etno-sosyo-politik yapısına uygun olarak burada da feodal sistem hakimdir. Her merkezi devletin olmadığı yerde görüldüğü üzere, yerel krallıklar çok sayıda kabile reislerinden oluşur ve içlerinden birini lider olarak seçerler. Mita, Hitit kralı tarafından diğer birçok kabile reisiyle birlikte bir yemin merasimine katılmak üzere Hattuša'ya çağırılır. Yemin akitleri, çoğu şatafatlı, genellikle tutulmayan söz ve yeminlere büyüsel geçerlilik yamamaya çalışan bildiğimiz çoğu okült ayin ve ziyafetler içerir. Tabii her zaman her ne pahasına olursa olsun sadakati sağlamak en baş amaçtır. Kralın düşmanı Mita'nın da düşmanı sayılacak, savaş durumunda kendi işini gücünü bırakacak, destek verecektir. Devlet düzeni ve hukuk sistemine yabancı her kabile reisi gibi yiyip içtikten sonra memleketine dönen, Mita ettiği yemini unutur. Hitit prensesini bir kenara atarak kuma konumuna sokar ve İšuwa olması muhtemel, Hitit kralının düşmanı bir kral veya kabile reisi olan Ušapa'nın kızıyla evlenir. Bu yetmiyormuş gibi, mülteciler sürekli Hitit topraklarından kaçmakta ve Pahhuwa'ya sığınmaktadır. Kral, antlaşma gereği onları geri ister, ama adam antlaşma hükümlerini unutmuştur, reddeder. İšuwa kralıyla ilişkileri geliştirir ve birlikte

23 Madd. ay. 84vdd.
24 En son: Reichmut, 2011 109-144.
25 Pahhuwa'lı Mita, Reichmut, 2011, 109-144.
26 Kosyan, 2011, 72vdd.; Reichmut, 2011, 109-144.

bir sefere bile çıkarlar ve Hititlerin hak iddia ettikleri Karasu vadisindeki Kummaha (Kemah) topraklarına kadar giderek oralardaki kentleri vururlar[27].

Gene ortak coğrafyayı paylaşan İšmerigalı kabile reisleriyle yapılan antlaşmada anlatılan ve İšuwa'yı da yakından ilgilendiren olaylar da bu zaman dilimine tarihlenmelidir[28]. İšmeriga bölgesi Hatti, Mitanni ve Kizzuwatna arasında önemli stratejik konuma sahip bir bölgedir. Bilhassa Kizzuwatna ile sınırları bazen iç içe girmektedir. Kesin yeri bilinmese de Siverek'le olan aşırı ses benzerliği yardımcı olabilir. Siverek'in adı Ermenice "Kara Ören" anlamına gelen Sevaverak'tan bozmadır[29]. İlk unsur *seva* kontamine edilmiş, dudak ünsüzü *V M* olarak *išme*'ye dönüşmüştür. Politik yapısı gene kabile sistemine dayalı olduğundan, teke tek muhatap bulamayan Arnuwanda antlaşmayı on beş kabile reisinden oluşan önde gelenlerle yapmak zorunda kalmışlardır.

Normal durumda Hititler kendilerine tabi vasl devletlerle yaptıkları antlaşmalarda komşu beylikleri bir araya getirmeye, birlikte davranmaya, Hititler lehine ortak dayanışma içine sokmaya çalışırlar. Bu durumda ne Mita, ne de İšmeriga antlaşmalarında İšuwa'dan söz edilmemesi düşündürücüdür. Hâlbuki her üç devletin komşu oldukları kesindir. O zaman durum ya tesadüftür, ya da bu erken dönemlerde Hititlerin İšuwa'ya imzaladıkları bir antlaşma yoktur. Bu da ilişkilerin düşmanca olduğu anlamını taşır.

I. Šuppiluliuma'nın Babası II. Tuthaliya Zamanında İšuwa'da Olup Bitenler

Kralın, İšuwa ülkesinde de savaştığına dair kayıtlar vardır[30]. Bunu, I. Šuppiluliuma'nın (yakl. MÖ 1370-1340) Mitanni kralı Kurtiwaza (Šattiwaza) ile yaptığı antlaşmadan öğreniyoruz[31]. Yaşlanan ve sık sık hastalanan kral, bu kez de işgüzar oğlu genç prens Šuppiluliuma'yı Hitit ordularının başında bu topraklara göndermiş ve işgal edilmesini sağlamıştır. Fırsattan yararlanarak ayaklanan komşu Kurtališša, Arawanna, Zaziša, Kalašma, Timana, Haliwa Dağı, Karna Dağı, Turmitta, Alha, Hurma, Humana Dağı, Tegarama'nın yarısı, Tepurziya, Hazka ve Armatana kentlerinin askerleri de düşmanlık beslemişlerse de, onlarla ancak Šuppiluliuma'nın kendisi kral olduktan sonra uğraşabilmiştir.

Aynı savaşlar Šunaššura antlaşmasında da kayıtlara geçirilmiştir[32]. Tuthaliya, İšuwa'nın kendisine karşı düşman kesilmesi dolayısıyla bu defa bizzat kendisi oraya gidince, kendi

27 Hawkins, 1998, 282.
28 Ünal, 1977.
29 Goetze, 1940, 48.
30 Coğrafî konumu hakkında bk. Klengel, 1968, 63-76; Klengel, 1976, 85-89; Güterbock, 1973, 135-147; Ertem, 1990, 577-587; Hawkins, 1998, 281-295
31 Akadca nüshası KBo 1.2.
32 KBo 1.5.

tebaası olarak gördüğü İšuwalıların Hurri topraklarına kaçtıklarını görmüş, onları geri istediyse de Hurrilerden "hayır, vermeyiz!" yanıtını almıştır[33]. Ama sonradan nasıl olduysa, belki de baskı sonucu Hatti'ye geri gelmişlerdir. Unutmayalım, burada yaşayan halklar tıpkı Kuruštamalılar gibi göçebedirler, yani kaçmaktan veya sığınmaktan çok konar göçerlik söz konusudur ve burada "kaçtıkları" veya "sığındıkları"ndan söz edilen İšuwa halkı da çoğu hayvancılıkla uğraşan göçebelerdir[34].

Gerçekten de 2006 yılında sonraları Šamuha'yla eşitlenen Kayalıpınar'da ele geçen Hurrice uzunca bir metne göre Tuthaliya Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de yaşayan Hurrilere karşı sefer düzenlemiştir[35]. Metin, Orta Hitit yazı karakteri göstermektedir ve alışık olunmayan bir şekilde Hurri dilinde yazılmış tarihî bilgiler içerir ve Hurrice isim taşıyan iki kumandan Ehlitenu ve İlišarruma'nın askerî seferlerinden söz eder. Sefer sırasında Zunnahara ve Winuwanda isimli iki Kizzuwatna kentinden ve Zalurbi Dağı'ndan geçilerek Mukiš'e varıldığı, buradan Mitanni içlerine girildiği anlatılır. Bu kadar isim arasında Zunnahara başka yerlerde de karşımıza çıkar[36] ve Ugarit metinlerinde Sunnagara (SNGR) olarak geçen kentle aynıdır[37]. I. Arnuwanda yıllıklarında okuduğumuz gibi eğer Adaniya gerçekten Adana ile aynıysa, bu kentin de Kizzuwatna toprakları içinde yer alması gerekir. Eğer doğru anlıyorsak, kralın Akdeniz'e ulaştığını bile öğreniyoruz. Bir Amarna metninin de aynı seferden bahsettiği tahmin edilmektedir[38].

II. Tuthaliya'nın Kizzuwatna ile olan ilişkileri bilinmemektedir, ama belki de hemen anlatacağım Šunaššura antlaşmasını onun devrine tarihlemek gerekecektir. Akadca ve Hititçe çevirileriyle Boğazköy devlet arşivlerinde bize kadar ulaşmış olan antlaşmanın en büyük önemi, bu topraklardan doğmuş Hattuša'daki hanedanın Kizzuwatna'nın bağımsızlığına son verilmiş olmasıdır. Bundan böyle Kizzuwatna'nın Hitit vasalı konumuna düşmesi, sonra da peyderpey Hititlerin arka bahçeleri haline gelmesi, elbette onun çok yakın müttefiki ve ırktaşlarının oturdukları İšuwa'nın kaderini ve geleceğini de köklü biçimde değiştirmiştir.

Kahramanlıklarının anlatıldığı fragmanlardan bazılarında, onu artık peyderpey ta ötelerden beri gönlünde yatan asıl cepheye, yani Kuzey Suriye'ye götürecek olan

33 Hawkins, 1998, 282.

34 Mültecilerden çok ekonomik yaşam tarzı nomadik göçebeler (yörük) şeklinde yorumlayarak Ünal, 1983, 373-374; Ünal, 2018, 502vdd.

35 Kp 05/226; Rieken, 2009, 130–133. Tartışma için bk. Stavi, 2015.

36 KBo 20.90 ay.? 4; KUB 20.52 + KBo 9.123 öy. 12; KBo 9.108, 8; KBo 3.46 ay. iii 6; KUB 23.21 öy. 4; KBo 22.187, 5.

37 Pardee, 2004, 115-125.

38 EA 17.

yerlerde cereyan etmiş olaylar anlatılır[39]. Çekirdek bölgesinden ayrılıp uzak diyarlara inmeden önce geçeceği yerlerde kendisine emin bir koridor açması gerekirdi. Toros Dağları'nı aşıp güneye iner inmez, Kizzuwatna'nın öteden beri müttefiki olan İšuwa ile iş birliği yaparak bağlantı ve dönüş yollarını kesme olasılığının askerî açıdan bir fecaat olacağı onu kesinlikle kaygılandırmıştı. Evet kendisi de bir Kizzuwatnalıydı, ama an oluyor, çıkar esasına dayanan hanedanlar arası ilişkilerde, bırakın yakın kan akrabalığı, kardeşlik bile işe yaramıyordu. Dolayısıyla, zaten babasının vasal konumuna düşürdüğü Kizzuwatna ve eğer gerekliyse İšuwa'nın kesin kes ilhakı bu adımlardan biri olabilir. Belgede ima edildiği üzere bölgedeki elverişli iklim koşulları yüzünden kış mevsiminde de seferlere çıkılabiliyordu[40]. Metinlerde, Kuzey Suriye'ye giderken geçeceği yolların doğu kesiminde yer alan İšuwa ve Kargamiš yönünde hemen onun güneyinde kalan Armatana'ya karşı yapılan savaşlar anlatılır. Armatana'da[41] geçen olaylar başkaca fragmanlarda da dile getirilir[42]. Kralın İšuwa halkını sürgüne göndermediği kaydı, askerî zafiyetinin bir işareti olarak yorumlanmalıdır. Devamla Zuhhapa kentini ele geçirmiş, çevresindeki tarım arazilerini yakmıştır. Diğer bir başarısızlığı da teslim olmayan Hititli mültecileri Hayaša ve Laha Dağı'na kaçırmış olmasında görülür. Hayaša Sivas'ın doğusunda kalan ve ta Kafkasya'ya kadar uzanan geniş Doğu Anadolu topraklarıdır[43]. Laha Dağı ise büyük bir olasılıkla Karasu Irmağı boyu yukarı gidildiğinde ulaşılan Mercan Dağları'yla aynıdır. Bu topraklar sırtlarını güçlü komşuları Hurri-Mitannilere dayamışlardı ve eskilerden onlar da Hatti topraklarının içine kadar girmeyi başarmışlardı. Şimdi bunun intikamı alınmalıydı.

Šattiwaza antlaşmasının giriş kısmına bakılırsa, Šuppiluliuma İšuwa'yı aldıktan sonra[44] Fırat'ı geçerek genelde Elazığ'la eşitlenmek istenen, ama gerçekte Pertek, Palu, Bingöl, Genç, Solhan bölgelerinde, yani Muratsu ile yukarı Dicle arasında kalan geniş bölgeyi kapsayan Alši (Alzi) topraklarına girdi. Durum pek açık seçik değildir. Alzi pekâlâ, Dicle kuzeyinde ve İšuwa'nın güneyinde yer alıyor da olabilir[45]. Buradan güneye sarkarak bölgenin önemli kentlerinden Nusaybin ile Harran Ovası arasında yer alan Kutmar (Šuda) müstahkem mevkiini işgal etti. Artık Hitit ordularına Hurri baş kenti Waššukanni'nin yolu açılmıştı.

39 DS fragmanlar 23-25.
40 DS 25.
41 Jasink, 1994, 76.
42 KBo 14.8; KUB 34.32; Goetze, 1940, 215vd.
43 Ünal, 2018 ,156vdd.
44 Altman, 2000, 11-21
45 Forlanini, 2017, 1.

İšuwa'nın işgali ve Kaššiyara /Tur Abdin) ve o sıralar kral Antaratli yönetimindeki Alši'de cereyan eden olaylar, kralın Nuhašše kralı Tette ile yaptığı antlaşmanın kırık yerinde de tekrarlanmıştır[46]. Burada ta eskilerden Mitanni kralının Nuhašše kralı Šarrupši'yı öldürmek istemesi üzerine onun Šuppiluliuma'dan yardım istediğini ve birlikte Mitannili düşmanı topraklarından kovaladıkları, büyük kralın bu vesileyle isyan halinde olan İšuwa'ya da haddini bildirdiği kayıtlıdır.

Çok sayıda ülkeleri enselemiş olmaktan, Kargamiš üzerine galip gelmekten, Fırat'ın doğusunda kalan İrrite'den ve İšuwa'dan bahseden fragmanda anlatılan olayların yeri ve sırası da belirsizdir[47]. Gene İšuwa ve Kargamiš'in işgallerinin anlatıldığı kesindir.

II. Muršili Devrinde Güneydoğu Anadolu, İšuwa, Hurri, Suriye, Mısır Cephelerinde Olup Bitenler

Kral Anadolu'nun içlerinde, Arzawa'da, kuzeyde Kaška cephesinde kapalı ve ufak politik ve askerî meselelerle uğraşa dursun, Suriye ve Mısır cepheleri için için kaynıyor, yakında bölgenin geleceğini değiştirecek çok sıcak gelişmeler oluyordu. Babasının Anadolu meselelerini bir yana bırakıp yirmi yılını buralarda geçirmesi, işgalleri, düzenleme çabaları beklenen meyveleri vermemişti. Politika bataklığı bu topraklarda her şey pamuk ipliğiyle bağlı gibiydi. Suriye'de yerel beylikler arasında Mısır istihbaratının desteklediği isyanlar çoktan başlamıştı. Bir başka tehlike daha vardı: Yayılmaya, militarizme ve işkenceye asla doymayacak olan Yakındoğu'nun yeni güneşi Asur, Fırat Nehri boyunca kuzeye doğru habire ilerliyordu. Šuppiluliuma'nın bin bir güçlükle ele geçirdiği stratejik kent Kargamiš bile bir süreliğine onun eline düşmüştü. Kuzey Suriye meselelerinin ayrıntılarına, sürdürülen iki yüzlü politikalara ve yerel insanların mantalitesine henüz yabancı olan kral, daha ikinci saltanat yılında ve çocuk yaştayken Asur kralı Aššuruballit'in Šattiwaza'nın elinde kalabilen Mitanni devletini işgal etmesini uzaktan seyretmekle yetindi; elinden sadece Nuwanza komutasında destekleyici birlikler göndermek gelmişti[48].

Asur tehdidine karşı bölgenin önemli kentlerinden Meskene-Emar'ı Asur saldırılarını önlemek amacıyla tahkim etti ve bölgenin idare merkezi yaptı[49]. Tüm Suriye faaliyetleri esnasında İšuwa cephe gerisinde kaldığı için belgeler gene susuyor.

46 KBo 1.4 + KUB 3.10 (+?) 9 (A), KUB 3.2 (B), KBo 1.16 (C), KUB 3.3 (D), CTH 53, Weidner, Politische Dokumente,1923, PD 58vdd.; Bryce, 1988, 21-28.

47 KBo 14.15.

48 KUB 14.16 i 13vdd.

49 Archi, 2014, 141vdd.

Silahlar Susunca İšuwa'yla Hatti Arasında Kısa Süren Dostluk Dönemi Başlıyor. Barışın Mimarı Kraliçe Puduhepa

Kral III. Hattušili ve Hurrili ikinci eşi Puduhepa devrinde (MÖ 1260'lar) tıpkı Kizzuwatna gibi İšuwa'da Hititlerin arka bahçesi oldu çıktı. Kraliçe, ırktaşlarının oturdukları her iki bölgeye karşı da aşırı ilgi duyuyor, eşine yaptığı baskı ve telkinlerle tercihli bölge muamele yapılmasını sağlıyordu. Hattušili'nin ilk eşinden olması muhtemel kızlarından Kilušhepa'yı İšuwa memleketi beylerinden Ališarruma ile evlendirdiler, ama kadın erken öldü[50]. Hâlbuki üvey de olsa Puduhepa bu kızı pek seviyor, üzerine pek düşüyordu. Kraliçe bunu elbet babası hayrına yapmıyordu. Başka yerlerde de sayısız derecede görüldüğü üzere. prensesin doğuracağı çocuklar, bölgenin Hatti'ye bağlanmasını garanti edecekti. Belki de İšuwa'nın oldukça yakınlığı dolayısıyla onunla sık sık görüşme imkânı hasıl oluyordu.

İleri gelenlerden bir kişinin kraliçeye yazdığı bir mektupta, damat İšuwa kralına atıfta bulunulur, ama mektubun III. Hattušili mi, yoksa IV. Tuthaliya (yakl. MÖ 1250-1225) devrine mi tarihleneceği kesin değildir[51]. Suçlu olduğu anlaşılan birinin oraya varır varmaz "ensesine vurulacağı", İšuwa kralının ayaklandığı. muhtemelen bir kentin kuşatılacağı, isyanın bastırılacağı kayıtlıdır. Metnin kırık dökük devamında "*Sayın kraliçem, iyi bilesin ki, İšuwa kralı kral hazretlerinin huzuruna gelmek istememektedir"* kaydı çok önemlidir.

Bir insan bir ülkeden, kraldan, kraliçeden ve kızları prensesten nefret ediyorsa ne yapılabilir? Zorla güzellik olur mu? Adı her neyse, İšuwa kralı onların hepsinden de nefret etmektedir. Bu durum, kraliçenin yazdırdığı mahkeme tutanaklarından birinde de açıkça dile getirilir, çünkü hayırsız damadın Hititlere sırt çevirdiği kaydı yer alır[52]. Belki de bunu karısı öldükten ve bir başka kadınla evlendikten sonra yapıyordu. Ya da söz konusu kral daha sonra tahta çıkarılan Arišarruma veya Ehlišarruma idi[53]. Ama ne değiştirirdi ki?

Hešni'nin işbirlikçilerinden olup ilgili metinde ismi muhafaza edilmemiş olan bir şahıs, mahkemeye verdiği ayrıntılı ifadesinde ve itiraflarında, Hattena kentinde bir isyan tasarlandığını ve bu isyana Halpaziti, seyisçiler başı Lupakki, başka yerlerden "binbaşı" veya "sakiciler başı" olarak tanıdığımız Alalimi, Taškuili, Nanuzi, "ileri gelenlerden"

50 KUB 40.80 öy. 1vdd.; krş. Ünal, 1985-1986, 74-83; Glocker, 2011, 254-27.
51 KUB 8.23.
52 KUB 13.33 ii 5.
53 Hawkins, 1998, 283.

Tatta[54] ve İšuwa kralı gibi kişilerin yanında başkaca önemli şahsiyetlerin de katılmalarının ön görüldüğünü itiraf etmektedir[55].

Daha sonraları Hititlerin İšuwa dâhil bölgede hakimiyetlerini peyderpey kaybettikleri anlaşılıyor ve Geç Tunç Çağı'nın sonlarına doğru İšuwa'nın bilinmezlerle dolu bölük pörçük tarihi de böylece sona eriyor.

Son olarak teorik de olsa bir prensip sorusu yöneltmemiz ve aklı başında yanıt bulmaya çalışmamız gerekir. Hititler İšuwa bölgesini işgal edebilmişler miydi ve geride kültürel iz bırakmışlar mıydı? Bu soru bizi en başta seramik, mimari, madeni buluntular, gliptik olmak üzere maddi buluntularla etnisite arasındaki karmaşık ilişkilere götürür[56]. En trajik ve mantık dışı değerlendirme ve hata Myken seramiği muhtevasında yapılmış, James Mellaart'ın tabiriyle bir tane de olsa bu seramiğin bulunduğu her yere Mykenli Grekler yerleştirilmişti. Hititler, o kadar işleri güçleri arasında Batı Anadolu, Kilikya, güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye gibi işgal ettikleri yerlere kağnılar dolusu kendi seramik üretimlerini veya mutfak kap kacaklarını taşımamışlardır. Seramik atölyeleri kurup "milli Hitit seramiği" üretimine de geçmemişlerdir. Aksine, yerli üretimle yetinmişlerdir. Benzerlikler, seramik ustalarının kökenleriyle ilgilidir ve ancak moda sonucu yayılma söz konusudur. Buralarda sadece bürokrasi ve onun bir göstergesi olarak yazılı belgeler ve mühür baskıları Hititttir, onun dışında kalan her şey yerlidir![57] Buna rağmen Keban bölgesi seramiğine anakronik olarak "Hitit" damgası vurulduğu görülüyor[58].

Kaynakça

Altman, A., (2000), "The Isuwa Affair in the Sattiwaza Treaty", *UF 32*, 11-21.

Archi, A., (2014), "Aštata: A Case of Hittite Imperial Religious Policy", *JANER 14*, 141vdd.

Bryce, T., (1988), "Tette and the Rebellions in Nuhassi", *AnSt 38*, 21-28.

de Martino, S., (2012), "Malatya and Isuwa in Hittite Texts: New Elements of Discussion, Origini", *Prehistory and Protohistory of Ancient Civilizations 34*, 375-383.

de Martino, S., (2016) "Išuwa and Ḫatti during the Early Hittite Empire (Tuṯḫaliya-Šuppiluliuma I)", *Audias fabulas veteres. Anatolian Studies in Honor of Jana Soucková-Siegelová*, 98-110.

54 KUB 31.68, 9.

55 KUB 31.68, 38vdd.

56 Kramer, 1977, 91-112; Wendowski, 1995; Manuelli, 2017, 137vdd.

57 Genz, 2006, 499-509; yazılı kaynaklar için Beckman, 1992, 41-49; Beckman, 1995, 19-37; Ünal 2017, 265-270; Ünal, 2018, 293 ve not 762.

58 Burada sadece tesadüfen seçilmiş birkaç bibliyografya: Korbel, 1985; Umurtak, 1996.

de Roos, J., (1985-1986), "Who was Kilušhepa?", *JEOL 29*, 74-83.

Ertem, H., (1990), "Korucutepe'nin Hititler Devrindeki Adı Hakkında", *X. TTK II*, 577-587.

Forlanini, M., (2017), "The Ancient Land of "Northern" Kummaḫa and Aripša Inside the Sea", *Places and Spaces in Hittite Anatolia I: Hatti and the East*, Istanbul.

Garelli, P., (1963), "Les Assyriens en Cappadoce", *Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut FranÇais d'Archéologie d'Istanbul*, 117.

Garelli, P., (1963), "Les Assyriens en Cappadoce", *Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut FranÇais d'Archéologie d'Istanbul*, 117.

Glocker, J., (2011), "Ališarruma, König von Išuwa", *AoF 38*, 254-27.

Goetze, A., (1940), *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*, Ams Press.

Güterbock, H. G. and Friedrich, J., (1961), "Hethische Gesetze kitabının tanıtımı", *JCS 15*, 70.

Güterbock, H. G., (1973), "Hittite Hieroglyphic Seal Impressions from Korucutepe", *JNES 32*, 135-147.

Güterbock, H. G., (1980), *Hittite Hieroglyphic Seal Impressions, in: van Loon, Korucutepe*.

Haas, V., (1994), "Geschichte der hethitischen Religion", *in: HdO*, 848vdd.

Hawkins, D., (1998), "The Land of Isuwa: The Hieroglyphic Evidence", *Acts of the IIIrd International Congress of Hittitology*, 283.

Hawkins, J. D., (1998), "The Land of Isuwa: The Hieroglyphic Evidence", *Acts of the IIIrd International Congress of Hittitology*, 281-295.

Klengel, H., (1968), "Die Hethiter und Išuwa", *Oriens Antiquus* 7, 63-76.

Klengel, H., (1976), "Nochmals zu Isuwa", *OA* 15, 85-89.

Klengel, H., (1990), "Anatolische Königtümer der Hethiterzeit", *X. TTK II*, 1990, 565-576.

Klengel, H., (1992), *Syria 3000 to 300 B. C. A Handbook of Political History*.

Kosyan, A., (2006) "Arnuwandas I in the East", *ARAMAZD, Armenian Journal of Near Eastern Studies 1*, 72vdd

Kramer, C., (1977), *Pots and Peoples, in Mountains and Lowlands*, Malibu, 91-112

Manuelli, F., (2017), Hatti and the East. A Reassessment of the Archaeological Evidence from the Upper Euphrates Region: Places, Spaces and Artifacts, M. Alparslan (yayınlayan), Places and Spaces in Hittite Anatolia: Hatti and the East 137vdd.

Meriggi, P., (1978), "Spigolando nei testi storici etei", *Oriens Antiqui Collectio 13*, 67-80.

Miller, J., (2001), "Anum-Hirbi and His Kingdom", *Altorientalische Forschungen 28*.

Reichmut, S., (2011), "Mita von Pahhuwa", *Hethitologie in Dresden*, Wiebaden, 109-144.

Rieken, E., (2009), "Die Tontafelfunde aus Kayalıpınar", *Studia Asiana 5*, 130–133

Stavi, B., (2015) "The Reign of Tuthaliya II and Suppiluliuma I-The Contribution of the Hittite Documentation to a Reconstruction of the Amarna Age", *THeth 34*.

Umurtak, G., (1996), *Korucutepe II. 1973-1975 Dönemi Kazılarinda Bulunmuş Olan Hitit Çağı Çanak Çömleği*, Ankara.

Ünal, A., (1977), "Išmirika", *RlA* 3-4,

Ünal, A., (1980), "Kilušhepa", *RlA 5*, 593

Ünal, A., (1983), "Kuruštama", *RlA 5-6*, , 373-374

Ünal, A., (1995), "Reminiszenzen an die Zeit der altassyrischen Handelskolonien in hethitischen Texten", *AoF 22*, 275vd

Ünal, A., (1997), "Hitit Metinlerinde Eski Asur Ticaret Kolonileri Çağıyla İlgili Kayıt ve Anımsamalar", *Archivum Anatolicum 3*, Fs. Emin Bilgiç, 341-356.

Ünal, A., (2016), *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözlük Listeleriyle Birlikte*, Ankara.

Ünal, A., (2018), "Archaeology, Philology and Ethnicity in Eastern Anatolia and Transcaucasus: A Brief Historical and Diachronic Synopsis", *Ancient Metallogenic Centre of Georgia (Ajada). New Discoveries, Contacts with Eastern Civilizations, Innovations, Perspectives, Batumi June 25-28,* ,156vdd.

Ünal, A., (2018), *Eski Anadolu Siyasi Tarihi Kitap 1 Eski Taş Devri'nden Hitit Devletinin Yıkılışına Kadar (M. Ö. 60.000 -1180)*, Ankara.

Ünal, A., (2022) "Eski Anadolu Coğrafyası'nın Lnemli Kentlerinden Puduhepa'nın Memleketi Luhusatia/Lawazantiya/Luhuzzantiya", *Anavarza*, C.1, 85vdd

Ünal, A., ve Girginer, S., (2007), *Çukurova-Kilikya. Taş Devrinden Osmanlalar Dönemine Kadar Kilikya'da Tarihî Coğrafya*.

Wäffler, M., (1974), "Zu den hieroglyphenluwischen Siegeln und Bullen vom Norşuntepe", *Keban Poject 1971 Activities*, 101vdd.

Wendowski, M., (1995), *Archäologische Kultur und ethnische Einheit. Möglichkeiten und Grenzen der Idetifikation*, Frankfurt.

Yamada, S., (2006), The City of Togarma in Neo-Assyrian Sources, *Altorientalische Forschungen 33.2*, 223-236.

DEVELİ ÇATALOLUK KÖYÜ BEZEMELİ MEZAR TAŞLARI

Aslı SAĞIROĞLU ARSLAN* - Tuğba BAĞBAŞI**

Giriş

Bu çalışmanın konusu; Kayseri Develi İlçesi'ne bağlı Çataloluk köyü mezarlığında yer alan bezemeli mezar taşlarıdır. Kayseri Uzunyayla'dan doğan ve Kayseri İl merkezinin güneydoğusundaki vadi içerisinde yatağı bulunan Zamantı Irmağı'nın aktığı geniş ve uzun vadi Develi İlçesini de kapsamaktadır. Bahse konu bezemeli mezar taşları Zamantı Irmağı ve çevresi dışında yer alan köylerde pek rastlanmamıştır. Bu bölgedeki köylerde yoğun olarak karşılaşılmaktadır. Bu köylerden birisi de konuyu oluşturan Çataloluk köyüdür. Çataloluk köyü Zamantı Irmağı'nın bir kolu olan İkizler Çayının doğusuna kurulmuş bir köydür. Mezarlık alanı İkizler çayı kenarında yer almaktadır.

Konunun amacı; Orta Asya Türklerinde görülen, Bezemeli mezar taşı yapma geleneğinin Develi Çataloluk köyündeki uzantısını incelemektedir. Zamanla doğal şartlar ve insan etkileriyle harap olan bu mezar taşlarının ölçülere alınarak plan ve görünüşlerini çizmek, ayrıntılı fotoğraflarını çekmek, üzerlerinde yer alan bezemeleri ikonografik açıdan detaylı olarak incelemek, Anadolu'daki diğer örneklerle olan bağını inceleyerek Anadolu Türk sanatı içerisindeki yerini belirlemektedir.

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, asagiroglu@erciyes.edu.tr
** Dr. Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi A.B.D., tugba.bgbs@gmail.com

Bu çalışma hazırlanırken izlenilen araştırma yönteminin başında saha çalışmaları gelmektedir[1]. Çataloluk Köyü mezarlığı içerisinde yer alan mezarların hepsi bu çalışma içerisine dahil edilmemiş olup, sadece bezemeli olan mezar taşlarının bu çalışmada incelenmesi gerçekleştirilmiştir. Saha çalışmaları esnasında mezar taşlarının rölöveleri çıkarılıp, fotoğrafları çekilmiş, aynı zamanda tahrip olan mezar taşlarının onarımı ve temizliği de tarafımızdan yapılmıştır.

Genel olarak Kayseri mezarlıkları ve mezar taşlarıyla ilgili olarak günümüze kadar çok detaylı çalışma yapılmamıştır. Kayseri Zamantı Irmağı ve çevresindeki bezemeli mezar taşları[2], Develi İlçesindeki bezemeli mezar taşları[3] ile Kayseri'deki eski mezarlıklar[4] hakkında tarafımdan daha öncesinde çalışma yapılmıştır. Fakat bahse konu çalışmalar içerisinde Çataloluk köyü bulunmamakta olup, bu bölge 2021 yılında tarafımdan tespit edilmiştir. Bunun dışında Anadolu'da tespit edilen bezemeli mezar taşları hakkında farklı çalışmalarda bulunmaktadır[5]. Mezar ve mezar taşı yapımı toplumların gelenek, görenek ve kültürlerine göre değişiklik göstermektedir. Ölümden sonraki yaşama olan inançtan dolayı Türkler ölülerine oldukça önem vermiş; yeni yaşamında onun ruhen rahat etmesi için bir takım uygulamalarda bulunmuşlardır. Mezar ve mezar taşı yapma geleneğinden bahsetmeden önce Türklerde yas tutma ve ölü gömme geleneğinden kısaca bahsetmek yerinde olacaktır[6].

Türklerde ölü gömme ile ilgili ilk bilgiler M.Ö. III. yüzyıla ait olmakla birlikte, Eski Çin kaynaklarında Hunların defin törenleri ile ilgili bilgiler mevcuttur. Çin kaynaklarından edinilen bilgilere göre Eski Türklerde ölü ile ilgili gelenekler şu şekilde sıralanabilir. Ölü için yapılan yas merasimi "yoğ" ölüyü gömmek, ölüyü yakmak, birden fazla ölü gömmek, cesetleri mumyalamak, eşyaları ve yiyecekleri ile birlikte gömmek, mezarın bir köşesine ölen kişinin atını gömmek, Alpın mezarı başına balbal dikmek, ölüyü tabuta koyup ağaca asmaktır[7].

Yoğ merasimi, eski Türkçede aş anlamı taşıdığı gibi matem anlamına da gelmektedir.

---

1 20 Temmuz-10 Eylül 2021 tarihleri arasında yapılan yürütücülüğünü üstlendiğim saha çalışmalarına katılımlarından dolayı Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü öğrencilerinden oluşan 11 kişilik arazi ekibime teşekkür ederim. Ayrıca saha çalışmalarına sponsor olan Develi Belediye Başkanı Mehmet CABBAR'a da teşekkürlerimi sunuyorum.

2 Sağıroğlu Arslan, 2018a.

3 Sağıroğlu Arslan, 2007.

4 Sağıroğlu Arslan, 2002, 75-94.

5 Detaylı bilgi için bkz: Arslan, 2011. 30, 257-284; Çal, 2011, 220-239; Özkan, 2000, 31-49; Polat, 2017, 523-538; Budak, 2020, 277-299.

6 Türklerde Ölü Gömme gelenekleri hakkında detaylı bilgi bkz: Bardthold, 1947, 334-535; İnan, 1976; Roux, 1994, 207-236; Roux, 1999, 217-293; Karamürsel, 1990, 279-281; Sağıroğlu Arslan, 2007.

7 Karamürsel, 2002, 76-77.

Divan-ı Lügati't Türk'te matem, yas, ölü gömüldükten üç veya yedi güne kadar verilen yemek, Kutadgu Bilig'de ise yoğ yas, matem şeklinde geçmektedir[8]. Muhtemelen eski çağlarda defin merasimini ifade eden "yoğ" kelimesi sonraki dönemlerde "ölü aşı" ölüler için verilen yemek anlamını almıştır. Altay ve Yenisey Türkleri, Sakalar, Kırgızlar, Kazaklar, Göktürkler kısaca Eski Türk topluluklarında yoğ aşının var olduğu bilinmektedir[9]. Türkler başka dinleri kabul ettikten sonra da bu geleneklerini devam ettirmişlerdir. Göktürkler döneminde yoğ aşı törenine bütün budunun katıldığı bilgisi Orhun Abidelerinde geçmektedir[10]. Orhun Abidelerindeki metinlerde ölünün içinde bulunduğu çadır etrafında koyun, sığır kurban ettikleri, ata binip çadır etrafında yedi defa döndükleri, ağlayarak sembolik bıçaklarla yüzlerini kestikleri ve bazen de ölünün atını ve eşyalarını yaktıkları bilgileri mevcuttur[11]. Şamanist Türklerde yoğ töreni "ölüler kültü" ile bağlı en büyük törenlerden olup, burada ikram edilen yemeğin ölüye de bir ikram niteliğinde olduğuna inanılırdı. Dede Korkut, Manas Destanı gibi eserlerde yoğ töreni ile ilgili ayin, ziyafet ve ağıt yakma gibi adetlere rastlanmaktadır. Oğuzların cenaze törenleri biraz İslamlaşmakla birlikte, Hun ve Göktürk Dönemi defin törenlerinden çok bir farkı bulunmamaktadır[12]. Hunlarda ölülerini yılın belirli zamanlarında defnederlerdi. Bu gelenek Göktürklerde 8. yüzyıla kadar devam etmiştir. Ortaçağda Türkler ölülerini cenazelerini ilkbahar ve sonbahar olmak üzere yılda iki kere gömerlerdi. Türkler ölülerini yakmayı çok tercih etmemekle birlikte; yakılan ceset olduğunda külleri toprağa gömülürdü. Ayrıca cesetleri mumyalama geleneği de görülmektedir. Mumyalama geleneği Hun Döneminde ölülerin muayyen zamanlarda gömülmesindendir. Bu adetler kurganların yapımının uzun sürmesinden kaynaklanmaktaydı. Mumyalama işi genellikle asil kişilerin cesetlerine uygulanmaktaydı. Eski Türkler ölümün bir son olmadığını, ölümden sonra yaşamın olduğunu ve ahiret inancı olduğu görülmekte olup, bu inanç İslamiyet'ten daha önceki yüzyıllara kadar dayanmaktadır. Türklerde yaygın olan diğer ölü gömme âdeti de ölen kişinin mezarı başına "sin" adı verilen kendi heykeli ile "balbal" adı verilen öldürdüğü düşman sayısını temsil eden kabaca yontulmuş taşlar dikmeleridir. Mezar başına dikilen bu heykeller 8. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar sürekliliğini devam ettirmişlerdir. Türklerde eski zamanlardan beri ölü defnetme ve mezar geleneğinin varlığı bilinmektedir. Mezarlar, dönem ve bölge özelliklerinin etkisiyle bir takım farklılıklar göstererek günümüze kadar

8 Kocasavaş, 2002, 71.
9 İnan, 1972, 193.
10 Günay ve Güngör, 1998, 94-95.
11 Karamürsel, 1990, 279.
12 Karamürsel, 2002, 77

gelebilmiştir[13]. Mezar ve kabir kelime anlamı olarak "ziyaret edilen yer" anlamında kullanılmaktadır[14]. Mezar ölü defnedilen, üzerine bina inşa edilmeyen çukura verilen isimdir. Kereksür, kegür, kurgan, oba, bark, kümbet, türbe gibi farklı kelimeler ölü gömülen yer manası taşımaktadır[15].

Türklerde ilk mezarlar çadırlar olmuştur. Türk geleneklerine göre asil bir kişinin kurgana gömülmek istenilmesi, kurgan inşasının zor ve zahmetli bir iş olması ve yapımının zaman almasından dolayı ölü ilk olarak çadıra konulmuştur. Kurgan inşası tamamlandıktan sonra defin işlemi gerçekleştirilmiştir. Çadır sembolik olarak evrenin küçük bir modeli olarak Türk mimarisinde hem ev hem de mezar modelini oluşturmuştur. Çadır formu, Selçuklu kümbetleri ve Osmanlı türbelerinde de şeklini muhafaza etmiştir. Hun ve Göktürk Dönemlerinde yaygın mezar yapısı olarak kullanılan kurganlar, ölüm ve mezar geleneklerinin en somut yansıması olmuşlardır[16]. Göktürklerde kurgan inşasına devam edilmiş, fakat Hunlardan farklı olarak yeni bir mezar mimarisi anlayışıyla mezar külliyeleri de yapmışlardır. Bunlardan en ünlüleri Orhon nehri kıyılarında bulunan Kültigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk Mezar Külliyeleridir[17]. Orhon yazıtlarına göre bir kişi öldüğü zaman mezarına önce yazılı taş dikilir, bu yazılı taşa bengütaş adı verilirdi. Bengütaş'ın etrafına ölen kişinin öldürdüğü düşman sayısı kadar başları koparılmış taş heykeller konurdu. Mezar külliyelerinin uzaktan belli olması için büyük bir sırık veya taş ya da ahşaptan bark inşa edilirdi[18]. Yapılan ilk araştırmalara göre balbal olarak tanımlanan, halk arasında taş baba taş nine adı ile anılan heykeller Türklerin ilk mezar taşları olarak bilinmektedir. Taş baba ve taş nineler ölen kişinin ruhunu temsil etmek amacıyla dikilmiş, balballar ise ölen kişinin hayatı boyunca öldürdüğü düşmanların adına dikilen taşlardır[19]. Göktürklerden sonra Uygurlar Şamanizm dinini terk ederek Budizm, Mani dinini benimsemişlerdir. Uygurlarda da mezar üzerine taş dikme geleneğinin devam ettiği görülmektedir. Orta Asya Karabalasagun bölgesinde Uygurların bengütaş adını verdikleri mezarlar, yaklaşık 5-6 metreyi bulan heykeller bulunmaktadır. Bu taşlar genellikle han, hakan ve yüksek rütbeli kişilerin adlarına dikilmiştir. Genellikle hayvan tasvirleri ile bezenmiş olup, ölen kişinin bağlı olduğu budunun damgası da taş üzerine

13 Mezar ve mezar geleneği ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Sağıroğlu Arslan, 2007; Sağıroğlu Arslan, 2018a,Baskı.2; Sağıroğlu Arslan, 2018b.

14 Tanyu, 1968, 84.

15 Günay ve Güngör, 1998, 96.

16 Detaylı bilgi için bkz: Ögel, 1999; Diyarbekirli, 1972; Aslanapa, 1972; Saraçoğlu, 1950; Çoruhlu, 2016.

17 Detaylı bilgi için bkz: Ergin, 2003; Kaçalin, 2007.

18 Saraçoğlu, 1950, 8.

19 Detaylı bilgi için bkz: Tanyu, 1968, 88-92; İnan, 1972, 178-231; Barthold, 1947, 515., Belli, 2002; Tuncer, 1986, 257-259; Sağıroğlu Arslan, 2017.

işlenmiştir[20]. Uygurlar Budizm dini ile birlikte yerleşik hayatı tercih etmişler ve bu dinin gereği olarak inşa edilen stupalar bulunmaktadır. Stupalar yurt tipi çadırlardan ilham alınarak inşa edilmişlerdir. Stupalar Türk mimarisinde kullanılmadan önce, bir din adamının kemiklerinin ve eşyalarının konulduğu kubbeli yapılardan ibaretti. Türklerle birlikte stupalar tamamen mezar anıtı özelliği kazanmıştır[21].

Karahanlıların İslamiyet'i kabul etmesiyle birlikte mezar anlayışı ve geleneğinde önemli değişikler olmuştur. İslam dininde kişinin mezarının yerinin belli olmasına çok sıcak bakılmamasına rağmen Türkler İslamiyet'i kabul etmeden önceki inanışlarının etkisiyle mezar anıtlarında bir takım değişiklikler olmuştur. Karahanlılar Döneminde, Antik dönemde ve Erken İslam döneminde türbe adı verilen mezar anıtlarının yapılması yaygınlaşmıştır. Horasan ve Türkistan bölgelerinde yoğun olarak inşa edilmiştir. Kübik kare gövdeli kerpiç veya tuğla malzeme kullanılarak inşa edilen türbeler Gazneli ve Büyük Selçuklular tarafından da inşa edilmeye devam edilmiştir. Türbe veya kümbete adı verilen bu yeni tip mezar mimarisi açısından oldukça önem arz etmektedir[22]. Büyük Selçuklu Döneminde en zengin örnekleri bulunmaktadır. Oğuzların Anadolu'ya gelmesiyle birlikte mezar yapma geleneğini de taşınmıştır. Anadolu Selçuklu Dönemi'nden itibaren görülen kabartmalı mezar taşlarının burada daha önceleri yaşamış kavimlere ait kabartmalı mezar stelleri ile benzerliği akla gelmektedir. Türkler Anadolu'da büyük çoğunluğu taş kesilme unsurlar ile izah ettikleri heykel ve kabartmalarla karşılaşılmıştır. Türkler Anadolu'ya yerleştikten sonraki zamanlara ait mezarlıklar tespit edilmiştir. Erzurum bölgesinde Saltuklulara, Ahlat civarında Selçuklulara, Ak ve Karakoyunlulara, Konya ve Akşehir'de Selçuklulara ait mezarlıklar bulunmaktadır[23].

20. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı Dönemi'nde Anadolu'da oldukça dikkat çeken mezar taşı geleneği mevcuttur. Osmanlı mezar taşları ilk bakışta bir insanı andırmaktadır. Osmanlı mezar taşları, Orta Asya'daki balbal taş nine ve taş baba gibi el ve ayaklar belirin olmasa da boyun ve baş silueti çok açık görülmektedir. Baş kısımlarında kavuk, sarık gibi unsurlar tasvir edilmesi ve ölen kişinin kimliğini statüsünü belirten unsurların yer alması söz konusudur[24]. Anadolu'da tespit edilen tarihi mezarlık alanlarındaki mezar taşları Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı Dönemine tarihlendirilen mezar

20 Karaçağ, 1994, 5.
21 Çoruhlu, 2016, 111-112.
22 Türbe ve kümbet hakkında detaylı bilgi için bkz: Cezar, 1997; Aslanapa, 1972, 19; Tuncer, 1986, 13-50; Çoruhlu, 2000, 63-66-67; Öney, 1981, 3, 41-66.
23 Saraçoğlu, 1950, 14.
24 Haseki, 1971, 45.

taşlarıdır. Bu mezar taşlarının her biri kendi dönem ve bölge özelliklerini taşımakla birlikte birbirinden çok farklı değillerdir.

Anadolu'daki Türk mezar taşlarının çok farklı tipleri olmakla birlikte; dört farklı tipte tasarlanmıştır. Sandukalar (sandıklı mezarlar), çatma lahitler (kapaklı ve açık çatma lahitler), şahideli mezarlar ve baldaken tipi mezarlar bulunmaktadır. Bu mezar tipleri dışında Anadolu'da farklı özellikler gösteren özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da koç-koyun biçimli, at şeklinde mezarlara da rastlanmıştır. Anadolu'nun birçok bölgesinde yer alan tarihi mezarlık alanları içerisinde günümüze sağlam şekilde ulaşabilmiş birçok mezar ve mezar taşı bulunmaktadır. Bezemeleri ile dikkat çeken mezar taşlarına Anadolu'nun birçok bölgesinde rastlanmaktadır. Kars, Iğdır, Erzincan, Konya, Sivas, Tokat, Yozgat ve Kayseri gibi bölgelerde yoğun olarak bezemeli mezar taşlarının bulunduğu mezarlık alanları tespit edilmektedir. O mezarlık alanlarından birisi de Kayseri'nin Develi İlçesi Çataloluk Köyü Mezarlık alanıdır. Mezarlık alanı içerisindeki Türkmenlere ait Osmanlı Dönemi bezemeli mezar taşları bu bilimsel araştırma yazısının konusunu oluşturmaktadır.

Çataloluk Mahallesi, Kayseri'nin Develi İlçesi'ne bağlıdır. Kayseri İl merkezine uzaklığı yaklaşık 85 km. Develi İlçe merkezine uzaklığı 42 km.dir. Mezarlık alanı içerisinde Kayseri Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından 24.02.2021 tarih ve 467 Sayılı yazı ile koruma altına alınan yaklaşık 700 yıllık Anıt Ağaç Karakavak (Populus Nigra) bulunmaktadır. Anıt ağacında içerisinde yer alan iki adet Osmanlı Dönemi öncesine tarihlenen mezar taşı da dikkat çekicidir. Mezarlık alanının GPS koordinatları 38.185423, 35.833910'dır (Harita 1). Mezarlık alanı kuzey-güney doğrultusunda Zamantı Irmağı'nın bir kolu olan, İkizler Çayı'nın kenarında yer almaktadır (Resim:1). Mezarlık alanı içerisinde Osmanlı Dönemi öncesi, Osmanlı Dönemi ve Erken Cumhuriyet Dönemine ait mezar ve mezar taşları tespit edilmiştir. Mezarların üzerinde Türkmen aşiretlere ait damgalar ve bir takım bezemeler yer almaktadır.

Alandaki mezar ve mezar taşlarının tanıtılmasından önce mezarlık alanı içerisinde yer alan anıt ağaç hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Yaklaşık 700 yıllık olduğu bilinen ve Kültür Varlıkları Koruma Kurulu tarafından tescili yapılan anıt ağacın içerisinde iki adet mezar taşı tespit edilmiştir (Resim:3). Bu mezar taşlarından birinin üzerinde damga yer almaktadır. Bu damgadan yola çıkılarak mezar taşının Osmanlı Dönemi öncesine tarihlendiği anlaşılmaktadır. Anıt ağacın gövde çapı yaklaşık 12 m. kadardır. Yöre halkıyla yapılan mülakatlar sonucunda iki sene öncesinde anıt ağaçta Karakovan arılarına ait yuvalar mevcut iken, bugün bu kovanlardan iz kalmamıştır. Yine mahalle sakinleriyle yapılan mülakatta bundan 40-50 sene öncesinde bile bu ağacın halk

açısından önemli ritüel merkezi olduğu (yağmur duası için) tespit edilmiştir[25]. Anıt ağacın etrafında yer alan mezarlar daha çok erken dönemlere aittir. Bu mezar taşlarının genel özelliği yöre taşından yapılmış olmaları, menhir geleneğini Anadolu'da devam ettirmeleri ve bazılarının üzerlerinde boy işaretlerinin olmasıdır. Bu işaretler kazıma tekniği ile mezar taşlarının üzerlerine işlenmiştir.

Kat No: 1 (P1/ 75)

Genel Tanım: Kayseri'nin Develi İlçesine bağlı Çataloluk Köyü mezarlığında bulunan, yöreye özgü taş malzemeden yapılmış, kademeli iki kaide üzerinde yükselen, çatma lahit mezarın baş, ayak ve yan taşları mevcuttur(Çizim:4). Baş şahidesinin üst kısmı kavuk şeklinde bir serpuşla son bulmaktadır. Baş şahidenin üzerinde herhangi bir kitabe veya tarih ibaresine rastlanmamıştır(Resim:5-Çizim:1). Baş şahidenin hemen altında alçak kabartma tekniğinde, düz yüzeyli tek silme ile yuvarlak kemer formuna yer verilmiştir(Resim:7). Bu kemerin altında kazıma tekniği ile yapılmış, basit bir çarkıfelek motifi ile çarkıfeleğin her iki yanında birer adet selvi ağacı motifi bulunmaktadır. Mezarın ayakucu taşı, üçgen şeklinde son bulmaktadır (Resim:6-Çizim2). Ayakucu taşının alt kısmında dikdörtgen bir pano tasarlanmıştır. Panonun içi üstten soldan sağa 12 adet, yukarıdan aşağıya sekiz adet küçük karelere bölünmüştür. Bu karelerin hiçbirisi eşit parçaya ayrılmamıştır. Mezarın güney cephesindeki yan taşının yüzeyi üç taraftan (sağ, sol ve üst) çerçeve ile sınırlandırılmıştır(Resim:9-10). Bu dikdörtgen çerçevenin alt kısmı açık bırakılmıştır. Bu çerçevenin içerisinde alçak kabartma tekniği ile yapılmış iki adet çift çakmaklı tabanca yer almaktadır (Çizim:3). Tabancaların uç kısmında bir adet Kuran Muhafaza kabı veya muska kabı olabileceği düşünülen dikdörtgen formlu nesne yer almaktadır. Mezarın kuzey cephesindeki yan taşının yüzeyi dikdörtgen çerçeve ile çevrelenmiştir. Bu çerçevenin içine alçak kabartma tekniğiyle uzun bir kılıç işlenmiştir(Resim:8-11).

Kat No: 2 (P1/ 79)

Genel Tanım: Kayseri'nin Develi İlçesine bağlı Çataloluk Köyü Mezarlığında bulunan, yöreye özgü taş malzemeden yapılmış, kademeli iki kaide üzerinde yükselen, çatma lahit mezarın baş, ayak ve yan taşları mevcuttur(Çizim:9). Günümüzde birinci kaidenin büyük bir kısmı, ikinci kaidenin de az bir kısmı toprak altında kalmıştır. Baş şahidesinin üst kısmına sivri kemer formu verilmiştir(Resim:13-Çizim:5). Baş şahidenin üzerinde iki satırlık celi sülüs hat ile yazılmış bir kitabe bulunmakta olup,

25 Mezarlık alanında mülakat yapılan kaynak kişiler: Bekir Karabacak, 65, İlkokul, Rahime Karabacak, 60, İlkokul.

H. 1191 M. 1777-1778 tarihi yazmaktadır(Resim:14). Baş şahidenin hemen altında düz bir silme yer almaktadır. Bu silmenin altında kabartma tekniği ile yapılmış, bir madalyon mevcuttur(Resim:12-15-Çizim:5). Madalyonun içerisine geometrik geçmelerden meydana gelen bezeme yerleştirilmiştir(Resim:13-Çizim:6). Mezarın ayakucu taşı, üçgen şeklinde son bulmaktadır. Ayakucu taşının alt kısmında düz bir silme mevcuttur. Bu silmenin altında alçak kabartma tekniğinde yapılmış, çarkıfelek motifi bulunmaktadır(Çizim:6). Mezarın güney cephesindeki yan taşının üst kısmında bir adet silme mevcuttur. Bu silmenin hemen altında alçak kabartma tekniğinde mızrak tutan bir kol, uç oklu sağdak kabı, uzun saplı bir topuz, bir adet kılıç, bir adet tırpan motifi işlenmiştir(Resim:17-19, Çizim:7). Mezarın kuzey cephesindeki yan taşın üst kısmında bir adet silme mevcuttur. Bu silmenin alt kısmında yer alan bezemeler tahrip olduğu için net algılanamamaktadır(Resim:18, Çizim:8). Kuzey yan taşında alçak kabartma tekniğinde yapılmış iki adet kılıç, bir adet çift çakmaklı tabanca, bir adet tüfek motifi işlenmiştir. Tüfeğin altında yer alan motifin ne olduğu algılanamamaktadır(Resim:18).

Kat No: 3 (P1/ 82)

Genel Tanım: Kayseri'nin Develi İlçesine bağlı Çataloluk Köyü Mezarlığında bulunan, yöreye özgü taş malzemeden yapılmış, tek kaide üzerinde yükselen, çatma lahit mezarın baş, ayak ve güney taşı mevcuttur (Çizim:14). Günümüzde kaidenin büyük bir kısmı toprak altında kalmıştır. Baş şahidesinin üst kısmına üçgen formu verilmiştir(Resim:20, Çizim:10). Baş şahidenin üzerinde kitabe veya tarih bulunmamaktadır. Baş şahidenin hemen altında düz bir silme yer almaktadır. Bu silmenin altında kabartma tekniği ile yapılmış, bir madalyon mevcuttur. Madalyonun içerisine bitkisel bezeme yerleştirilmiştir. Mezarın ayakucu taşı, üçgen şeklinde son bulmaktadır(Resim:21, Çizim:11). Ayakucu taşının alt kısmında düz bir silme mevcuttur. Bu silmenin altında alçak kabartma tekniğinde yapılmış, mührü Süleyman motifi işlenmiştir. Mezarın güney cephesindeki yan taşında bezeme bulunmamaktadır(Resim:23, Çizim:12). Güney yan taşının bir kısmı günümüzde toprağa gömülü vaziyettedir. Mezarın kuzey cephesindeki yan taşı günümüze gelememiştir(Resim:22, Çizim:13).

Kat No: 4 (P1/ 84)

Genel Tanım: Kayseri'nin Develi İlçesine bağlı Çataloluk Köyü Mezarlığında bulunan, yöreye özgü taş malzemeden yapılmış, kademeli iki kaide üzerinde yükselen, çatma lahit mezarın baş, ayak ve yan taşları mevcuttur(Çizim:19). Baş şahidesinin üst kısmı üçgen alınlık ile son bulmaktadır(Resim:24,Çizim:15) . Baş şahidenin üzerinde herhangi bir kitabe veya tarih ibaresine rastlanmamıştır. Baş şahidenin orta kısmında bir

adet ibrik motifi mevcuttur. Hemen altında alçak kabartma tekniğinde, düz yüzeyli çift silme ile yuvarlak kemer formu verilmiştir. Bu kemerin altında kazıma tekniği ile yapılmış, bir madalyon bulunmaktadır. Madalyonun iç kısmı geometrik geçmeler ile bezenmiştir. Mezarın ayakucu taşı, üçgen şeklinde son bulmaktadır(Resim:25,Çizim:16). Şahidenin alt kısmında düz yüzeyli çift silme ile yuvarlak kemer formu verilmiştir. Bu kemerin altında kazıma tekniği ile yapılmış, bir madalyon bulunmaktadır. Madalyonun iç kısmı geometrik geçmeler ile bezenmiştir. Mezarın güney cephesindeki yan taşının yüzeyinde tanımlanamayan nesneler bulunmaktadır(Resim:26-28, Çizim:17). Mezarın kuzey cephesindeki yan taşının yüzeyinde bezeme bulunmamaktadır(Resim:27, Çizim:18).

Kat No: 5 (P1/85)

Genel Tanım: Kayseri'nin Develi İlçesine bağlı Çataloluk Köyü Mezarlığında bulunan, yöreye özgü taş malzemeden yapılmış, tek kaide üzerinde yükselen, çatma lahit mezarın baş, ayak ve yan taşları mevcuttur (Çizim:24). Baş şahidesinin üst kısmı kırılmış ve mezarın kenarında yerde durmaktadır(Resim:28, Çizim:20). Kavuk şeklinde tasarlanan serpuşun alt kısmında yer alan dikdörtgen pano içerisinde H.1293/M.1876-1877 tarihi yazmaktadır(Resim:32, Çizim:25). Baş ve ayak şahidenin hemen altında dikdörtgen çerçeve yer almaktadır(Resim:28-29, Çizim:20-21). Dikdörtgen çerçevenin içerisine köşeleri pahlanmış kare formda kartuş yerleştirilmiştir. Kartuşun iç kısmı boş bırakılmıştır. Mezarın güney ve kuzey cephesindeki yan taşlarının yüzeyleri dikdörtgen çerçeve içerisine alınmıştır(Resim:30-31, Çizim:22-23). Dikdörtgen çerçeve içerisine köşeleri pahlanmış kartuşlar yerleştirilmiştir. Bu kartuşların üzerinde bezeme bulunmamaktadır.

Kat No: 6 (P1/89)

Genel Tanım: Kayseri'nin Develi İlçesine bağlı Çataloluk Köyü Mezarlığında bulunan, yöreye özgü taş malzemeden yapılmış, tek kaide üzerinde yükselen, çatma lahit mezarın baş, ayak ve yan taşları mevcuttur(Çizim:30). Baş şahidesinin üst kısmı kavuk şeklinde bir serpuşla son bulmaktadır(Resim:33, Çizim:26). Baş şahidenin üzerinde herhangi bir kitabe veya tarih ibaresine rastlanmamıştır. Baş şahidenin hemen altında kazıma tekniğinde, düz yüzeyli tek silme ile yuvarlak kemer formu verilmiştir. Bu kemerin altında alçak kabartma tekniği ile yapılmış, madalyon bulunmaktadır(Resim:38,39). Madalyonun iç kısmı geometrik geçmeler ile hareketlendirilmiştir. Baş şahidenin güney yan cephesinin ortasında Kuran Muhafaza kabı ya da muskalık olarak tanımlanabilecek nesne yer almaktadır. Mezarın ayakucu taşı, üçgen şeklinde son bulmaktadır(Resim:34, Çizim:27). Alt kısmında kazıma tekniğinde, düz yüzeyli tek silme ile yuvarlak kemer formu verilmiştir. Bu kemerin altında alçak kabartma tekniği ile yapılmış, madalyon

bulunmaktadır. Madalyonun iç kısmında geometrik geçmeler yer almaktadır. Mezarın güney cephesindeki yan taşının yüzeyindeki bezemeler zamanla oluşan aşınmadan tahrip olmuştur(Resim:36-37, Çizim:28). Burada büyük bir fişeklik, sağdak kabı ve alt kısımda da sapından anlaşıldığı kadarıyla ya bir tüfek ya da kılı olduğu düşünülen bir nesne bulunmaktadır. Fişeklikten yola çıkılarak buradaki nesnenin bir tüfek olabileceği ihtimali yüksektir. Mezarın kuzey cephesindeki yan taşının yüzeyinde bezeme bulunmamaktadır(Resim:35, Çizim:29).

Kat No: 7 (P1/91)

Genel Tanım: Kayseri'nin Develi İlçesine bağlı Çataloluk Köyü Mezarlığında bulunan, yöreye özgü taş malzemeden yapılmış, kademeli iki kaide üzerinde yükselen, çatma lahit mezarın baş, ayak ve yan taşları mevcuttur(Çizim:35). Baş şahidesinin üst kısmı kavuk şeklinde bir serpuşla son bulmaktadır. Baş şahidenin üzerinde kazıma tekniği ile yazılmış, H. 1251? tarihi okunmaktadır(Resim:45, Çizim:31). İki satırlık kitabe kazıma tekniği ile yazılmıştır. Baş şahidenin hemen altında alçak kabartma tekniğinde, düz yüzeyli iki silme ile yuvarlak kemer formu verilmiştir(Resim:49, Çizim:31). Kemer kazıma tekniği ile yapılmıştır. Bu kemerin altında alçak kabartma tekniği ile yapılmış, madalyon motifi bulunmaktadır(Resim:43, Çizim:31). Baş şahidenin güneye bakan cephesinde bir adet kuran muhafaza kabı ya da muskalık olarak tanımlanabilecek bir nesne bulunmaktadır(Resim:48, Çizim:32). Mezarın ayakucu taşı, üçgen şeklinde son bulmaktadır(Resim:49, Çizim:32). Hemen altında alçak kabartma tekniğinde yapılmış ibrik motifi yer almaktadır(Resim:44, Çizim: 32). İbriğin alt kısmında da düz yüzeyli iki silme ile yuvarlak kemer formu verilmiştir. Kemer kazıma tekniği ile yapılmıştır. Bu kemerin altında alçak kabartma tekniği ile yapılmış, madalyon motifi bulunmaktadır. Madalyonun her iki yanında birer adet selvi ağacı motifi bulunmakta olup, ağaçların üzerinde madalyona bakan iki adet kuş figürü yerleştirilmiştir. Mezarın güney cephesinde terekte kahve takımları, kahve dibeği, kahve tokmağı gibi süslemeler bulunmaktadır(Resim:46, Çizim:34). Mezarın kuzey cephesindeki yan taşının üst kısmında bir adet silme bulunmaktadır. Silmenin alt kısmında iki adet tabanca, bir adet fişeklik bulunmaktadır. Burada yer alan motifler alçak kabartma tekniğinde yapılmıştır(Resim:47, Çizim:34).

Kat No: 8 (P1/90)

Genel Tanım: Kayseri'nin Develi İlçesine bağlı Çataloluk Köyü Mezarlığında bulunan, yöreye özgü taş malzemeden yapılmış, kademeli iki kaide üzerinde yükselen, çatma lahit mezarın baş, ayak ve yan taşları mevcuttur(Çizim:40). Baş şahidesinin üst

kısmı kavuk şeklinde bir serpuşla son bulmaktadır. Baş şahidenin üzerinde kazıma tekniği ile yazılmış, H. 1250? tarihi okunmaktadır(Resim:50, Çizim:36). Tarihin son rakamı nokta gibi algılanmakta olup, onun bir tahribat olabilme ihtimali üzerinde de durulmaktadır. Fakat başka rakam kalıntısının olmayışı orada bulunan rakamın 0 olabilme ihtimali kuvvetle muhtemeldir. Baş şahidenin hemen altında alçak kabartma tekniğinde, düz yüzeyli iki silme ile yuvarlak kemer formu verilmiştir. Kemer kazıma tekniği ile yapılmıştır. Bu kemerin altında alçak kabartma tekniği ile yapılmış, madalyon motifi bulunmaktadır(Resim:53, Çizim:36). Madalyonun iç kısmı geometrik geçmeler ile dolgulanmıştır. Madalyonun her iki yanında birer adet selvi ağacı motifi bulunmakta olup, ağaçların üzerinde madalyona bakan iki adet kuş figürü yerleştirilmiştir. Mezarın ayakucu taşı, üçgen şeklinde son bulmaktadır. Hemen altında alçak kabartma tekniğinde yapılmış ibrik motifi yer almaktadır(Resim:49, Çizim:37). İbriğin alt kısmında da düz yüzeyli iki silme ile yuvarlak kemer formu verilmiştir. Bu kemerin altında alçak kabartma tekniği ile yapılmış, geometrik geçmeli madalyon motifi işlenmiştir. Madalyonun iç kısmı geometrik geçmeler işlenmiştir. Mezarın güney cephesindeki yan taşının üst kısmında bir adet silme bulunmaktadır. Silmenin alt kısmında alçak kabartma tekniğinde işlenmiş iki adet çift çakmaklı tabanca, bir adet kılıç bir adet Kuran Muhafaza kabı ya da muska olarak tanımlanabilecek nesne bulunmaktadır(Resim:51, Çizim:38). Burada yer alan motifler alçak kabartma tekniğinde yapılmıştır. Mezarın kuzey cephesindeki yan taşının üst kısmında bir adet silme bulunmaktadır. Silmenin hemen altında dört adet fincan yer almaktadır. Fincanların alt kısmında da en batıda kapaklı bir kahve cezvesi, onun doğusunda bir adet ibrik, bir adet bardak, bir adet daire formunda tepsi, tepsinin yanında bir kuş figürü tasvir edilmiştir(Resim:52, Çizim:39).

Kat No: 9 (P1/100)

Genel Tanım: Kayseri'nin Develi İlçesine bağlı Çataloluk Köyü Mezarlığında bulunan, yöreye özgü taş malzemeden yapılmış, kademeli iki kaide üzerinde yükselen, çatma lahit mezarın baş, ayak ve yan taşları mevcuttur (Çizim:45). Baş şahidesinin üst kısmı kavuk şeklinde bir serpuşla son bulmaktadır(Çizim:41). Baş şahidenin üzerinde kitabe ya da tarih ibaresine rastlanmamıştır. Baş şahidenin hemen altında alçak kabartma tekniğinde, düz yüzeyli iki silme ile yuvarlak kemer formu verilmiştir. Kemer kazıma tekniği ile yapılmıştır. Bu kemerin altında alçak kabartma tekniği ile yapılmış, basit çarkıfelek motifi bulunmaktadır(Resim:55-57). Basit çarkıfeleğin her iki yanında birer adet selvi ağacı motifi bulunmaktadır. Mezarın ayakucu taşı, üçgen şeklinde son bulmaktadır (Resim:54, Çizim:42). Alt kısımda da iki silme ile yuvarlak kemer formu meydan getirilmiştir. Kemer kazıma tekniği ile yapılmıştır. Bu kemerin altında alçak

kabartma tekniği ile yapılmış, alçak kabartma tekniği ile yapılmış, basit çarkıfelek motifi bulunmaktadır(Resim:56, Çizim:42). Basit çarkıfeleğin her iki yanında birer adet selvi ağacı motifi bulunmaktadır. Mezarın güney cephesindeki yan taşının üst kısmında iki adet silme ile dikdörtgen çerçeve içine alınmıştır. Çerçevenin alt kısmı kapatılmamıştır. Silmenin alt kısmının batısına terekte asılı altı adet fincan, bir adet kahve dibeği, kahve tokmağı, kahve kavurma tavası işlenmiştir(Resim:59-61, Çizim:43). Burada yer alan motifler alçak kabartma tekniğinde işlenmiştir. Mezarın kuzey cephesindeki yan taşının yüzeyinde iki adet silme ile dikdörtgen çerçeve içine alınmıştır. Çerçevenin alt kısmı kapatılmamıştır. Burada bir alçak kabartma tekniğinde yapılmış olup, iki adet tabanca, bir adet fişeklik, bir adet kılıç ve kuran muhafaza kabı ya da muskalık olarak tanımlanabilecek nesne figürleri yer almaktadır(Resim: 58-60 Çizim:44).

Kat No: 10 (P2/178)

Genel Tanım: Kayseri'nin Develi İlçesine bağlı Çataloluk Köyü Mezarlığında bulunan, yöreye özgü taş malzemeden yapılmış, kademeli iki kaide üzerinde yükselen, çatma lahit mezarın baş, ayak ve yan taşları mevcuttur(Çizim:50). Baş şahidesinin üst kısmı kavuk şeklinde bir serpuşla son bulmaktadır(Resim:62, Çizim:46). Şerpuş günümüzde kırılmış olup, mezarın kenarında bulunmuştur. Baş şahidenin üzerinde tarih olan kitabesi bulunmakta olup, okunamamaktadır. Baş şahidenin gövde kısmı kırık olup, yapılan saha çalışmaları esnasında epoksi yapıştırıcı ile birleştirilmiştir. Üzerinde herhangi bir bezeme unsuruna rastlanılmamıştır. Mezarın ayakucu taşı, üçgen şeklinde son bulmaktadır(Resim:6, Çizim:47). Baş şahideye göre daha sağlam ve ek parça halinde günümüzde ulaşan ayakucu taşı üzerinde dikdörtgen pano içerisine yerleştirilmiş, ibrik motifi yer almaktadır(Resim:66, Çizim:47). Mezarın güney ve kuzey cephesindeki yan taşları oldukça harap vaziyette olup, kırık parçalar halinde günümüzde gelebilmişlerdir. Her iki yan taşında üzerinde bezeme unsur bulunmamaktadır(Resim:64-65 Çizim:48-49).

Kat No: 11(P4/10)

Genel Tanım: Kayseri'nin Develi İlçesine bağlı Çataloluk Köyü Mezarlığında bulunan, yöreye özgü taş malzemeden yapılmış, kademeli iki kaide üzerinde yükselen, çatma lahit mezarın ayak ve kuzey yan taşları mevcuttur(Çizim:55). Mezarın batı cephesi günümüze gelememiştir (Çizim:51). Mezarın ayakucu taşı, dilimli kemer şeklinde son bulmaktadır(Resim:67, Çizim:52). Orta kısımda dikdörtgen pano içerisinde oldukça gösterişli ve özenli bir işçilikle yapılmış, kandil yer almaktadır(Resim:71). Bu kandilin altında H. 1314/M.1896 yazılı tarih bulunmaktadır. Tarihin alt kısmında dekoratif kartuş içerisinde kitabesi bulunmaktadır(Resim:72). Kazıma tekniği kullanılarak, celi sülüs hat

ile yazılan kitabesi tahrip olduğundan okunamamaktadır. Alt kısım dilimli ya da dendan adı verilen bezeme unsuru ile dikdörtgen çerçeve içerisine alınmıştır. Mezarın güney yan taşı günümüze gelememiştir (Çizim:53). Mezarın kuzey cephesindeki yan taşının yüzeyi tahrip olduğu için bezeme unsuru anlaşılamamaktadır(Resim:69, Çizim:54). Kuzey yan taşın üst kısmında dendanlar ya da dilimlerden oluşan silme yer almaktadır.

Değerlendirme

Bu bilimsel araştırma yazısında Kayseri'nin Develi İlçesine bağlı Çataloluk Köyü Mezarlığındaki 11 adet bezemeli mezar incelenmiştir. Katalog bölümünde kısaca tanımı yapılan mezarlar; mezar tipolojisi, mezarı oluşturan unsurlar (kaide, şahideler ve yan taşları), malzeme, kitabe ve süsleme çeşitleri olmak üzere beş ana başlık üzerinde değerlendirilecektir.

Kataloga dahil edilen 11 adet bezemeli mezarın tek tip olarak yapıldığı görülmektedir. Bu mezarlar çatma lahit mezar tipindedir. Çatma lahit mezarlar; Develi ve çevresindeki mezarlıklarda yer alan mezar taşlarında yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir[26]. Çatma lahit mezarlar baş ve ayakucu taşları (şahideli) ve iki yan taşından meydana gelmektedirler.

Katalog dahil edilen 11 adet mezar taşının hepsinde kaide bulunmaktadır. Çatma lahit mezarlar genelde tek, ikişer veya üçer sıra kademeli kaide üzerine oturmaktadır. Günümüzde kaide kısımları genelde toprak altında kalmış vaziyettedir. Mezarda yer alan kaide sayısının ölen kişinin statüsü ile ilgili olduğu akla gelmektedir. Kişinin toplum içindeki önemini vurgulamaktadır.

Mezar oluşturan unsurlar (baş ve ayakucu taşları) ve yan taşları (güney ve kuzey taşları) dikkatle incelendiğinde kataloga dahil edilen 11 adet mezar taşının yedi adedi baş, ayakucu ve yan taşları günümüze sağlam şekilde ulaşmış olup, üç adedi yan taşları bozuk, bir adedinin de baş, ayakucu ve yan taşları tamamen harap vaziyette günümüze ulaşmıştır. Harap vaziyette olan mezar yapılan saha çalışmaları esnasında epoksi malzeme ile birleştirilerek onarılmıştır.

Başucu taşları mezarın batı cephesinde yer almakta olup, form olarak kareye yakın dikdörtgen bir alt bölümden sonra daralarak uzun dikdörtgen bir gövde ile devam edip, bir başlıkla sonlanmaktadırlar. Üst kısımlarında kavuk benzeri serpuşlar yer almaktadır. Gövde ve alt kısımlarında bazen kitabe ya da bir takım bezemeler işlenmiştir. Bu bezemelerden en yaygın olanları, geometrik geçmeli madalyon, mühr-ü Süleyman,

26 Sağıroğlu Arslan, 2007, 423.

madalyona doğru kıvrılan selvi ağaçları, selviler üzerinde yer alan kuş figürleri, güneş kursu, ibrik gibi motiflerdir. Bu motiflerin üst kısımlarında kazıma tekniğinde yapılan tek veya çift sıra yuvarlak kemer süslemeleri baş taşlarında görülen karakteristik bezemelerdir.

Kataloga dahil edilen 11 adet mezar taşından sekiz adedinin ayak taşı günümüze sağlam bir şekilde ulaşmış olup, iki adedinin ayak taşı günümüze gelememiştir. Ayak şahideleri genellikle doğuya yerleştirilmiştir ve form olarak kareye yakın dikdörtgen bir alt bölümden sonra daralarak uzun dikdörtgen bir gövde ile devam edip, üçgen alınlıkla sonlanmaktadır. Bazı ayakucu taşlarının gövde ve alt kısımlarında bir takım bezemeler yer almaktadır. Bu bezemelerden en yaygın olanları, geometrik geçmeli madalyon, mühr-ü Süleyman, madalyona doğru kıvrılan selvi ağaçları[27], selviler üzerinde yer alan kuş figürleri, güneş kursu, ibrik[28] gibi motiflerdir. Bu motiflerin üst kısımlarında kazıma tekniğinde yapılan tek veya çift sıra yuvarlak kemer süslemeleri baş taşlarında görülen karakteristik bezemelerdir.

Çatma lahit mezarların güney ve kuzey cephelerine başucu ve ayakucu taşları arasına yekpare blok taşlar yerleştirilmiştir. Güney yan taşları incelendiğinde; mezarların bu cephesinin daha fazla bezendiği görülmektedir. Bazı mezarların kuzey yan taşlarının bezemesiz olduğu görülmektedir. Güney yan taşlar incelendiğinde genelde üst kısımda tek sıra silme ya da dikdörtgen çerçeve yapıldığı tespit edilmiştir. Geometrik ve figürlü süslemeler, çeşitli kullanım eşyaları (özellikle kahve fincanları[29] ve kahve takımları) ve silahlar bu cephede yaygın olarak işlenen bezeme gruplarıdır. Kuzey yan taşında da üst kısım silme ile hareketlendirilmiş ya da yan taşı dikdörtgen çerçeve içerisine alınmış örnekler mevcuttur. Kuzey yan taşlarında, tüfek, tabanca, kılıç, fişeklik, Kur'an muhafaza kabı gibi bezemeler işlenmiştir.

Kataloga dahil edilen 11 adet mezar taşı malzeme kullanımı açısından değerlendirildiğinde küfeki benzeri yöre taşı kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu taş çok sert yapıda olmamakla birlikte, çabuk aşınabilecek özelliğe sahiptir. Burada kullanılan taşlar Şahmelik ve civarında yer alan taş ocaklarından hayvanlar vasıtasıyla çekilerek getirilmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Yöre taşının mezar taşı olarak kullanılmasının sebebi taşımanın kolay, maliyetin daha uygun olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

---

27 Servi ağaçları devamlı yeşil kalan bir ağaç türü olup, ölümsüzlükle ilişkilendirilmiştir. Mezar taşlarına işlenme sebebi de ölümsüzlükle bağ kurma olarak yorumlanabilir.

28 Mezar taşına ibrik motifi yapılmasının sebebi, mezarda yatan kişinin abdestli namazlı dini bütün bir kişi olduğunu vurgulamak olabilir. Ayrıca temizlik göstergesi olarak ta bu motifin mezar taşlarına işlendiği düşünülmektedir.

29 Kahve fincanları, kahve takımları, genellikle misafirperverlik ve kahve kültürü ile yakından alakalı olduğu düşünülmekte olup, mezarda yatan işinin misafirperver bir kişiliğe sahip olduğunu vurgulamak amacıyla yapıldığı düşünülmektedir.

Mezarlık alanında mermer ya da granit gibi maliyeti daha yüksek özellikli malzeme kullanımına rastlanılmamış daha çok yerel malzeme kullanımı tercih edilmiştir.

Kataloğa dahil edilen 11 adet mezar taşının altı adedinde (Kat No: 2, 5, 7,8 5, 11) kitabe ve tarih bulunmakta olup, beş adedinde (Kat No: 1, 3, 4, 6, 9) herhangi bir kitabe ya da tarihe rastlanmamıştır. Kitabelerden iki adedi (Kat No: 2, 5) kabartma tekniği ile üç adedi de (Kat No: 7, 8, 11) kazıma tekniği ile yapılmıştır. Kazıma tekniği ile yapılan (Kat No:11) tamamen tahrip olması nedeniyle okunamamıştır. Kitabeler Osmanlıca celi sülüs yazı ile basit bir şekilde yazılmıştır. Kitabelerden iki adedi (Kat No: 5, 8) sadece Osmanlıca ile yazılmış tarihten ibarettir. Kitabeli olanlardan en erken tarihlisi H.1191/M. 1777, en geç tarihli olan da H.1314/M.1896 tarihlidir.

Develi Çataloluk köyü mezarlığında yapılan araştırmalarda en dikkat çekici unsur mezar taşları üzerinde yer alan bezemelerdir. Bezemeler mezar taşları üzerine kabartma ve kazıma tekniği kullanılarak işlenmiştir. Çalışmaya dâhil edilen 11 adet mezarın hepsinde kabartma tekniğinde yapılan bezemeler bulunmaktadır. Kazıma tekniği sekiz adet (Kat No: 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 11) mezar üzerinde görülmektedir. Ayrıca bazı mezar taşlarının yüzeylerinde de kırmızı kök boya ile boyandıklarına dair izler mevcuttur.

Kataloga dâhil edilen 11 adet mezar üzerinde bitkisel, geometrik, figüratif, günlük kullanıl eşyaları, silahlar ve tanımlanamayan nesneler bulunmaktadır. Bitkisel süsleme olarak madalyonların her iki yanına yerleştirilen servi ağaçları ve madalyon içerisinde çiçek motifi yer almaktadır. Servi ağaçları dört adet (Kat No: 1, 7,8 9) mezar taşında görülmekte olup, madalyon içerisinde çiçek motifine bir adet (Kat No:3) mezar taşında rastlanmıştır. Çiçek motiflerinin daha çok kadın mezar taşlarında yer aldığı bilinmektedir.

Geometrik süslemeler çarkıfelek, mühr-ü Süleyman, geometrik geçmeli madalyon, güneş kursu, içi boş kartuş gibi gruplandırılmıştır. En yaygın olarak görülen geometrik süsleme geometrik geçmeli madalyondur. Geometrik geçmeli madalyon altı adet (Kat No: 2, 4, 6, 7, 8) mezar taşı üzerinde görülmektedir. Çarkıfelek motifi üç adet (Kat No: 1, 2, 9) mezar üzerinde tespit edilmiştir. Kartuş (Kat No: 5) ve güneş kursuna da birer adet (Kat No: 8) mezar üzerinde rastlanmıştır. Figüratif süsleme olarak servi ağacı üzerinde kuş motifi bulunmaktadır. Bu motife bir adet (Kat No: 7) mezar taşı üzerinde rastlanmaktadır. Kataloga dâhil edilen 11 adet mezar taşında çeşitli günlük kullanım eşyalarına da yer verilmiştir. Bunlar, ibrik, silahlar, sağdak, fişeklik, kılıç, terekte fincanlar, kahve kavurma tavası, kahve dibeği, kandil, Kur'an muhafaza kabı veya muskalık gibi nesnelere rastlanılmıştır.

İbrik motifi dört adet (Kat No:4, 6, 7, 8) mezar taşında, silah üç adet (Kat No: 1, 7,

9) sağdak bir adet (Kat No: 6), tüfek bir adet (Kat No:2), fişeklik üç adet (Kat No: 6, 7, 8) mezar taşında, kılıç üç adet (1, 2, 8) adet mezar taşında, terekte fincanlar bir adet (Kat No:8) mezar taşında, kahve kavurma tavası bir adet (Kat No: 8), kahve dibeği iki adet (Kat No: 7, 8) kandil bir adet (Kat No: 11) mezar taşında Kur'an muhafaza kabı veya muskalık dört adet (Kat No: 1, 3, 7, 8) mezar taşında, mızrak tutan el bir adet (Kat No: 2) mezar taşında, tırpan bir adet (Kat No: 2) mezar taşında görülmektedir.

Sonuç

Kayseri'nin Develi İlçesine bağlı Çataloluk Köyü Mezarlığında yapılan araştırma sonucunda kataloga dâhil edilen 10 adet mezar taşının çatma lahit formunda yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu tip mezar taşları genelde birden fazla kaide üzerinde oturduğu görülmektedir. Mezardaki kaide sayısının artması mezarda yatan şahsın toplum içerisindeki önemini vurgulamaktadır.

Başucu taşlarının ortak özellikleri genellikle ayakucu taşından biraz daha yüksek ve üst kısmının serpuş şeklinde son bulmasıdır. Mezarlık alanındaki mezar taşlarının başucu taşları incelendiğinde üzerindeki bezemelerin, geometrik geçmeli madalyon, servi ağaçları ve üzerindeki kuş motifleri, çarkıfelek motifi ve bazılarında da kitabe olması dikkat çekicidir. Ayakucu taşları genellikle üçgen alınlık ile son bulup, üzerinde yer alan bezemeler benzer şekilde, ibrik, geometrik geçmeli madalyon, mühr-ü Süleyman, çarkıfelek, servi ağaçları ve üzerindeki kuş motifi gibi bezemeler yer almaktadır. Başucu ve ayakucu taşlarının alt kısmında yer alan bezemenin üst kısmı yuvarlak kemer ile sınırlandırıldığı görülmektedir.

İncelenen mezarlarda kuzey ve güney yan taşlarda yoğun süsleme olduğu görülmektedir. Güney cepheler kuzey cepheye oranda daha özenli ve yoğun süslemelerin bulunduğu, kuzey cephenin de nadiren bezemesiz olduğu görülmektedir. Güney cephede kılıç, fişeklik, çift çakmaklı tabanca, kahve takımları, cezve, kahve kavurma tavası, kahve dibeği gibi günlük kullanım eşyaları, Kuran Muhafaza kabı veya muskalık olarak adlandırılan nesneler bulunmaktadır. Kuzey cephenin yoğun olarak silah takımları, kılıç, tüfek, çift çakmalı tabanca ile bezendiği görülmektedir. Mezar taşları üzerinde yer alan bezemeler incelendiğinde alçak kabartma tekniği, kitabelerin bazılarında kazıma tekniği uygulandığı tespit edilmiştir. Mezar taşlarının yapımında yöre taşı kullanılmıştır. Mezarlık alanındaki bezemeli mezar taşları genel olarak ele alındığında malzeme, teknik ve süsleme özellikleri açısından benzer özellik göstermektedir. Kitabesi olan beş adet mezar taşı incelendiğinde mezar taşlarının Geç Osmanlı Dönemine tarihlendirildiği görülmektedir. Kitabesi olmayan mezar taşları incelendiğinde de bu mezar taşlarının

diğerleri ile malzeme, teknik ve süslemelerinin benzer özellik göstermesinden dolayı Geç Osmanlı Dönemine tarihlendirilebilir.

Develi Çataloluk Köyü Mezarlığında yer alan mezar taşlarının üzerinde yer alan bezemeler ikonografik açıdan incelendiğinde, bölgeye yerleşen Türkmenlerin yaşam kültürüne ait somut belgeler olduğu düşünülebilir. Bezemeler ölen kişinin bir takım özelliklerini ortaya koymakta olup; burada yatan kişinin kadın mı erkek mi olduğu, hangi mesleğe sahip olduğu gibi özelliklerini anlatmaktadır. Fakat bunlar kesinlik göstermeyip birer varsayımdan ibarettir. Kılıç, tüfek, çift çakmaklı tabanca bulunan mezarların erkek mezarı ve asker kökenli olduğu düşünülmektedir. Ayrıca mezarda yatan kişinin yiğit ve cesur bir karaktere sahip olduğunu vurgulamak amacıyla da işlenmiş olabilirler. Mezarlar üzerinde yer alan kahve takımları ve kahve yapımı ile ilgili nesnelerin işlenmesi de o bölgede ye alan halkın kahve kültürü ile bağlantısını ve kişinin misafirperver birisi olduğunu düşündürmektedir. Baş şahidelerin üzerinde yer alan serpuşlarında erkek mezarlarında olduğu varsayılmaktadır. Bütün bunlar göz önüne alındığında mezarlık alanı içerisindeki mezar taşlarının önemli birer etnoğrafik ve tarihi belge niteliği taşıdığı görülmektedir.

Sonuç olarak; mezarlık alanındaki mezar taşları bölge halkına ait geleneksel sanatın bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu geleneksel sanatın mezar taşlarına yansıması Anadolu'nun farklı bölgelerinde de görülmektedir. Mezar taşlarının bezemeli yapılmasının nedeni, mezar taşı yapımının köklü bir geleneğin uzantısı olarak devam etmesidir. Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan bu gelenek Türk dünyasının zengin kültürünün devamı olduğunu kanıtlar niteliktedir. Anadolu'nun Kars, Iğdır, Erzincan, Tokat, Sivas, Konya, Yozgat ve Kayseri'nin çeşitli bölgelerinde bu tarz bezemeli mezar taşlarının varlığı bilinmektedir.

Kayseri'nin Develi İlçesine bağlı Çataloluk Köyü Mezarlığı'ndaki mezar taşlarının ilgili kurumlarca koruma altına alınması gerekmektedir. Böylelikle bölgede yer alan somut kültür varlıklarının tahribat sonucunda yok olmasının önüne geçilmesi ve bu önemli kültür varlıklarının gelecek kuşaklara aktarılması temennimizdir.

Kaynakça

Arslan, M., (2011), "Adıyaman Besni İlçesindeki Bazı Mezar Taşlarında Görülen Kahve Yapımı ve Sunumu ile İlgili Kabartmalar Üzerine", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kayseri, 30, 257-284.

Aslanapa, O.,(1972), *Türk Sanatı I*, İstanbul.

Bardthold, W., (1947), "Türklerde ve Moğollarda Defin Maerasimine Dair" *Belleten*, 11, , 334-535.

Belli, O., (2002), "Türklerde Taş Heykeller ve Balballar", *Türkler Ansiklopedisi*, III., Ankara.

Budak, A., (2020), "Kültürel Belleğin Yinelenmesi: Kayseri'de Koçgiri Aşireti'nin Yerleştiği Köylerde Bezemeli Mezar Taşları", *Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi,* 95, Nevşehir, 277-299.

Çal, H., (2011) "Erzincan Çayırlı İlçesi Mezarlarında Kuş Motifi", *Milli Folklor* 89, Ankara, 220-239.

Cezar, M., (1997), *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık,* İstanbul.

Çoruhlu, Y., (2000), *Türk Sanatının ABC'si, İstanbul.*

Çoruhlu, Y., (2016), *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar (Orta ve İç Asya'nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme),* İstanbul.

Diyarbekirli, N., (1972), *Hun Sanatı*, İstanbul.

Ergin, M., (2003), *Orhun Abideleri*, İstanbul.

Günay, Ü., ve Güngör, H., (1998), *Türk Din Tarihi,* Kayseri.

Haseki, M., (1971), *Plastik Açıdan Türk Mezar Taşları*, İstanbul.

İnan, A., (1972), *Tarihte ve Bugün Şamanizm,* Ankara.

İnan, A., (1976), *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul.

Kaçalin, M. S., (2007), *Orhon Yazıtları*, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul.

Karaçağ, D., (1994), *Bursa'daki 14-15. Yüzyıl Mezartaşları*, Ankara.

Karamürsel, A., (1990), "Eski Türklerde Defin Törenleri İle İlgili Usul ve Adetler", *Tarih ve Toplum*, 279-281.

Karamürsel, A., (2002), "Türklerde Mezar Geleneği", *Türkler Ansiklopedisi,* III.,Ankara, 76-77.

Kocasavaş, Y., (2002), "Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Adetleri", *Türkler Ansiklopedisi*, III., Ankara.

Ögel, B., (1999) *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak Buluntularına Göre,* Ankara.

Öney, G., (1981), "İran ve Anadolu Selçuklu Türbelerinin Mukayesesi", *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, Ankara, 3, 41-66.

Özkan, H., (2000) "Erzincan ve Çevresinde Orta Asya Türk Geleneğini Sürdüren Bezemeli Mezar Taşları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 15, 31-49.

Polat, C., (2017), "Kahramanmaraş Keklikoluk Köyü Mezar Taşlarının Şekil ve Süsleme Bakımından Değerlendirilmesi", *Asos Journal, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi 6,* 523-538.

Roux, J.P, (1994), *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*,(Çev: Aykut Kazancıgil), İstanbul, , 207-236.

Roux, J.P., (1999), *Altay Türklerinde Ölüm*,(Çev: Aykut Kazancıgil), İstanbul, 217-293.

Sağıroğlu Arslan, A., (2002), "Kayseri'deki Eski Mezarlıklar*", 6. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu,* Kayseri, 75-94.

Sağıroğlu Arslan, A., (2007) *Develi Mezar Taşları*, Kayseri, 2007.

Sağıroğlu Arslan, A., (2017), "Taşlar Konuşur:Türk Mezar Taşlarının Biçim Dili", *Uluslar arası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE)*.

Sağıroğlu Arslan, A., (2018a) *Kayseri Zamantı Irmağı Çevresindeki Bezemeli Mezar Taşları* Kayseri.

Sağıroğlu Arslan, A., (2018b), *Seyyit Burhanneddin Hz. Mezarlığı ve Mezar Taşları*, Kayseri.

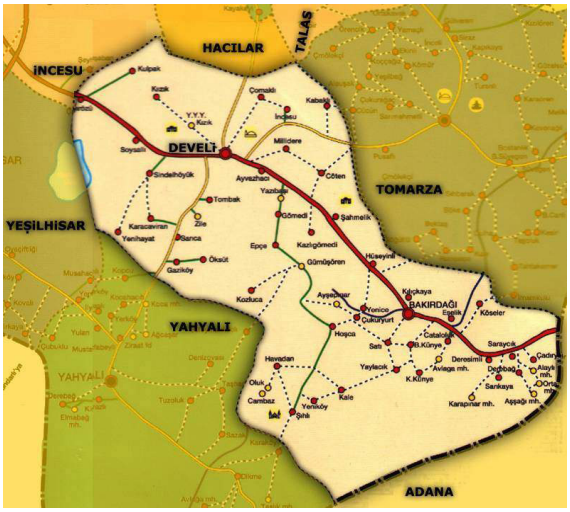
Saraçoğlu, N., (1950), *Türk Mezarlarına Dair Araştırma,* İstanbul.

Tanyu, H., (1968), *Türklerde Taşlarla İlgili İnançlar*, Ankara.

Tuncer, O. C., (1986), *Anadolu Kümbetleri (Selçuklu Dönemi),* I. Ankara

Kaynak Kişiler

Bekir Karabacak, 65, İlkokul, Rahime Karabacak, 60, İlkokul.

Harita 1: Develi İlçesi Çataoluk köyü konumu

Resim 1: Mezarlık alanının drone ile görüntüsü

Resim 3: Anıt Ağaç

Resim 4: Anıt ağaç içerisindeki mezar taşları

Resim 5: Kat No:1 Batı cephe

Resim 6: Kat No: 1 Doğu cephe

Resim7 : Kat No: 1 Batı cephe detay

Resim8: Kat No:1 Kuzey cephe

Resim9: Kat No:1 Güney cephe

Resim10: Kat No.1 Kuzey cephe detay

Resim11: Kat No:1 Güney cephe detay

Resim12: Kat No:2 Doğu cephe

Resim13: Kat No: 2 Batı cephe

Resim14: Kat No: 2 Batı cephe Kitabe

Resim15: Kat No: 2 Batı cephe detay

Resim16: Kat No:2 Kuzey cephe

Resim17: Kat No:2 Güney cephe

Resim18: Kat No:2 Kuzey cephe detay

Resim 19: Kat No:2 Güney cephe detay

Resim20: Kat No:3 Doğu cephe

Resim21: Kat No:3 Batı cephe

Resim22: Kat No:3 Kuzey cephe

Resim23: Kat No:3 Batı cephe

Resim24: Kat No:4 Doğu cephe

Resim25: Kat No:4 Batı cephe

Resim26: Kat No:4 Kuzey cephe

Resim26: Kat No:4 Güney cephe

Resim27: Kat No:4 Güney cephe detay

Resim28: Kat No:5 Doğu cephe

Resim29: Kat No:5 Batı cephe

Resim30: Kat No:5 Kuzey cephe

Resim31: Kat No:5 Güney cephe

Resim32: Kat No:5 Serpuş detay

Resim33: Kat No:6 Batı cephe

Resim34: Kat No:6 Doğu cephe

Resim35: Kat No:6 Kuzey cephe

Resim36: Kat No:6 Güney cephe

Resim37: Kat No:6 Güney cephe

Resim38: Kat No:6 Doğu cephe

Resim39: Kat No:6 Doğu cep. detay

Resim40: Kat No:6 Batı cephe detay

Resim41: Kat No:7 Doğu cephe

Resim42: Kat No:7 Batı cephe

Resim43: Kat No:7 Doğu cephe detay

Resim44: Kat No:7 Doğu cephe detay

Resim45: Kat No:7 Doğu cephe

Resim46: Kat No:7 Güney cephe

Resim47: Kat No:7 Güney cephe detay

Resim48: Kat No:7 Batı şahidenin güney cephe detayı

Resim 49: Kat No:8 Doğu Cephe

Resim 50: Kat No:8 Batı Cephe

Resim 51: Güney Cephe

Resim 52: Kat No:8 Kuzey Cephe

Resim 53: Kat No:8 Batı Cephe Deta

Resim54: Kat No:9 Doğu cephe

Resim55: Kat No:9 Batı cephe

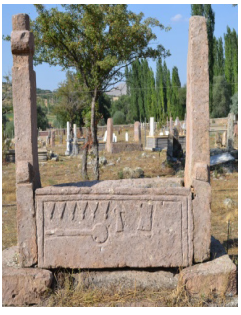
Resim56: Kat No:9 Doğu cephe detay

Resim57: Kat No:9 Doğu cephe detay

Resim58: Kat No:9 Kuzey cephe

Resim59: Kat No:9 G. cephe

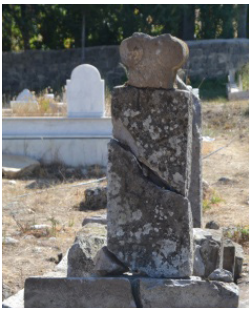
Resim60: Kat No:9 K.cephe detay

Resim61: Kt No:9 G. cephe detay

Resim62: Kat No:10 D. cephe

Resim63: Kat No:10 Batı cephe

Resim64: Kat No:10 Kuzey cephe

Resim65: Kat No:10 Güney cephe

Resim66: Kat No:10 D. c. detay

Resim67: Kat No:11 Doğu cephe

Resim68: Kat No:11 Batı cephe

Resim69: Kat No:12 Kuzey cephe

Resim70: Kat No:11 Güney cephe

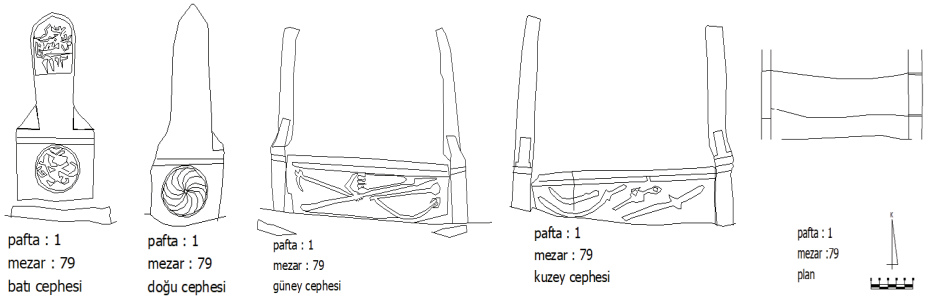
Resim71: Kat No:11 Doğu cephe detay

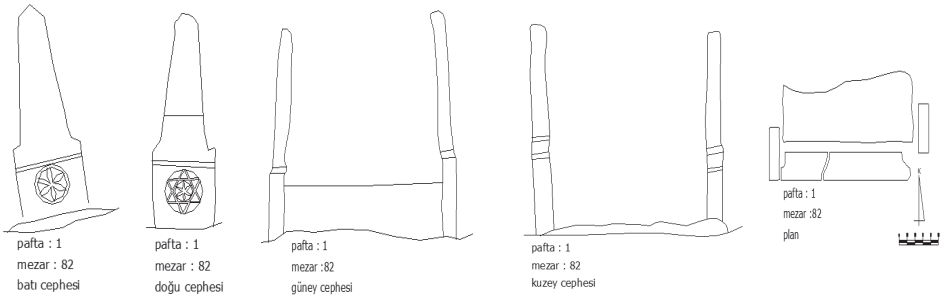
Resim72: Kat No:11 Doğu cephe detay

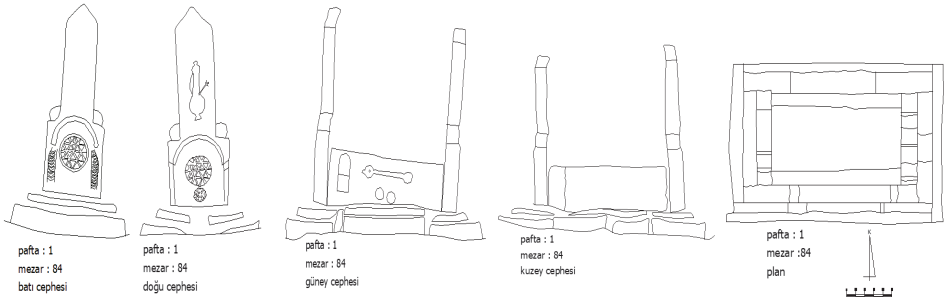
Çizim 1-2-3-4: Kat No:1 Batı-Doğu-Güney Cephe ve Planı

Çizim 5-6-7-8-9: Kat No:2 Batı-Doğu-Güney-Kuzey Cephe ve Planı

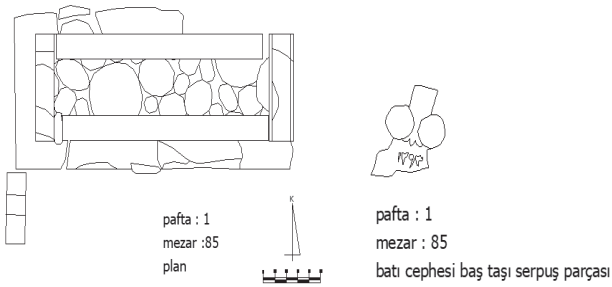
Çizim 10-11-12-13-14: Kat No:3 Batı-Doğu-Güney-Kuzey Cephe ve Planı

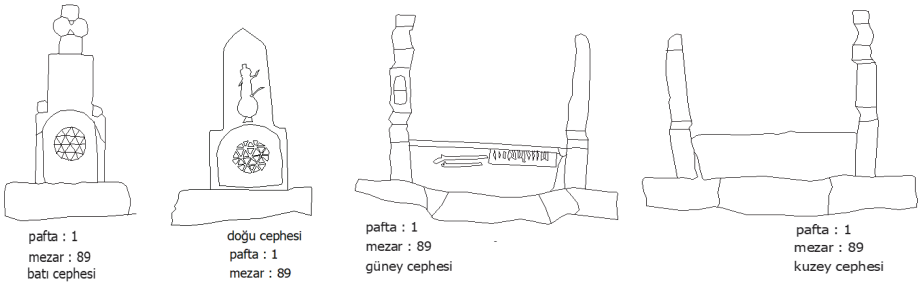
Çizim 15-16-17-18-19: Kat No:4 Batı-Doğu-Güney-Kuzey Cephe ve Planı

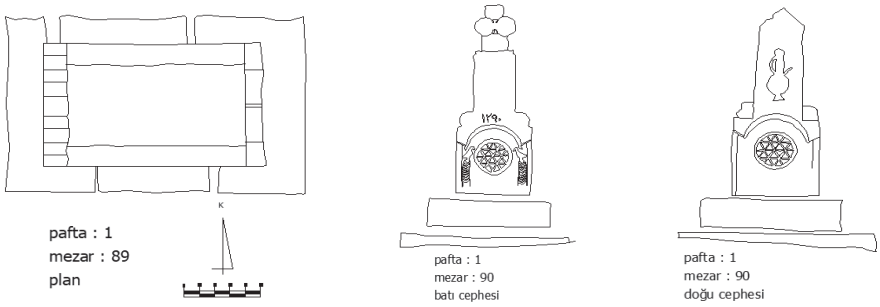
Çizim 20-21-22-23: Kat No:5 Batı-Doğu-Güney-Kuzey Cephe

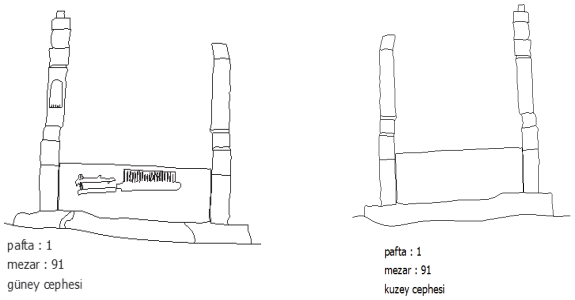
Çizim 24-25: Kat No:5 Planı ve Serpuş detayı

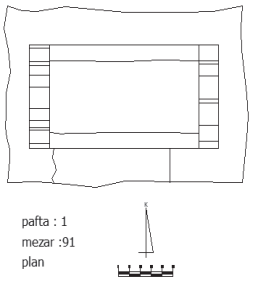
Çizim 26-27-28-29: Kat No:6 Batı-Doğu-Güney-Kuzey Cephe ve

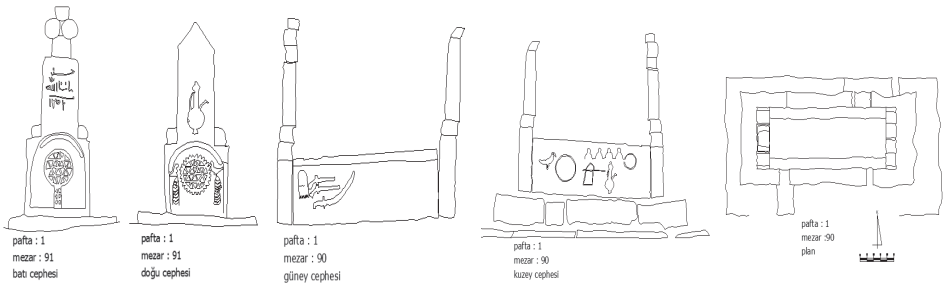
Çizim 30: Kat No:6 Planı Çizim 31-32Kat No:7 Batı-Doğu Cephe

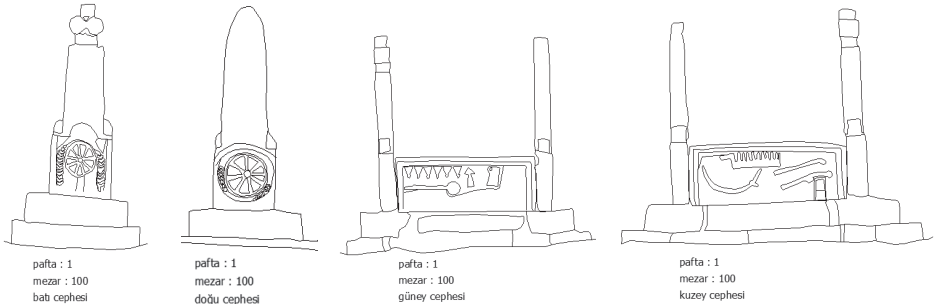
Çizim 33-34: Kat No:7 Batı-Doğu-Güney-Kuzey Cephe

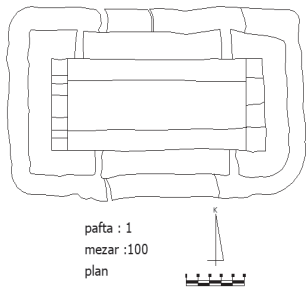
Çizim 35: Kat No:7 Planı

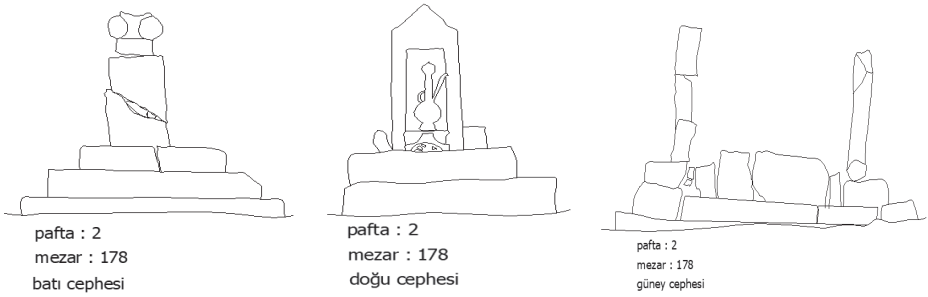
Çizim 36-37-38-39-40: Kat No:8 Batı-Doğu-Güney-Kuzey Cephe-Planı

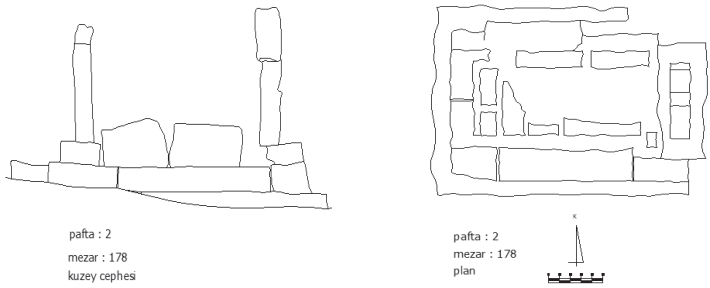
Çizim 41-42-43-44: Kat No:9 Batı-Doğu-Güney-Kuzey Cephe

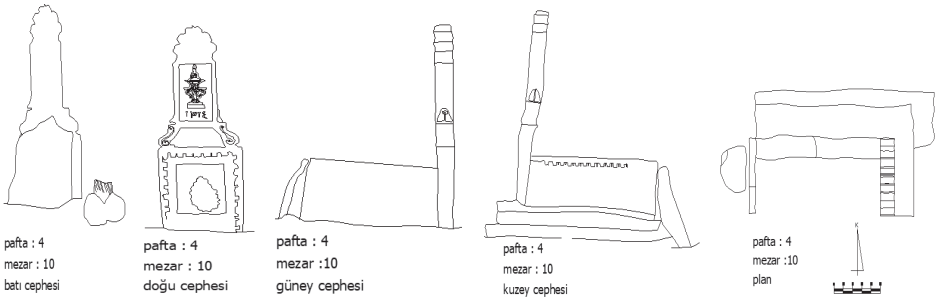
Çizim 45: Kat No:9 Planı

Çizim 46-47-48: Kat No:10 Batı-Doğu-Güney Cephe

Çizim 49-50: Kat No:10 Kuzey Cephe ve planı

Çizim 51-52-53-54-55: Kat No:11 Batı-Doğu-Güney-Kuzey Cephe ve Planı

ESKİ ANADOLU'DA ÜZÜM: ÜRETİM, TÜKETİM, SİMGESELLİK

A, Tuba ÖKSE*

Yabani asmanın (*Vitis vinifera*) kuzey yarımkürede ağırlıklı olarak yıllık yağış miktarı 400 mm'nin üzerinde olan bölgelerde Akdeniz, Tuna, Karadeniz, Anadolu, Hazar Denizi'nin güneybatı bölgesi, Kuzey Mezopotamya ve Doğu Akdeniz'i içine alan geniş bölgede günümüzden 2,6 milyon yıldan beri yetişmektedir[1]. Arkeolojik kazılarda genellikle üzüm çekirdekleri, meyveleri ve sapları bulunmaktadır. birlikte, kuru üzümler ve üzüm suyu çıkartıldığına tanıklık eden, içinde ezilmiş çekirdekler bulunan üzüm kabuklarına da rastlanmış, bazı kapların dibinde biriken posalarda saptanan tartarik asit, şarabın da insanların yerleşik yaşama geçişinden itibaren üretildiğini göstermiştir[2].

Anadolu'da tarım ürünü olarak yetiştirildiği belirlenen en erken yabani üzüm (*Vitis vinifera sylverstris*) çekirdekleri Konya Ovasında yer alan Can Hasan höyüğünün MÖ 7200-6500 yıllarına tarihlenen III tabakasında[3] ve İznik gölü kenarına kurulmuş Ilıpınar höyüğünde[4] ele geçmiştir. Kalkolitik döneme (MÖ 4500-3500) ilişkin bulgular Yukarı

* Kocaeli Üniversitesi Arkeoloji Bölümü. tubaokse@yahoo.com

1 Zohary ve Spiegel-Roy, 1975, 322; Unwin, 1991, 35; Olmo, 1996; Miller, 2008, 937; Riehl, Pustovoytov, Dornauer ve Sallaberger, 2012, 122-123; White ve Miller, 2018, 211-212; Reynolds, 2017, 7-8.

2 Gorny, 1996, 133-174.

3 Asouti ve Fairbairn, 2002, 184, tab. 2; French, Hillman, Payne ve Payne, 1972, 181-190.

4 Zeist ve Rooijen, 1995, 161.

Fırat havzasında yer alan Korucutepe ve Tepecik'te[5], kültüre alınmış üzüm çekirdekleri Malatya Ovasında Arslantepe[6] VIA, Akdeniz kıyısındaki Yumuktepe[7] ve Ege kıyılarındaki Bakla Tepe'de[8] MÖ 4. binyılın son çeyreğine tarihlenen tabakalarda bulunmuştur.

Anadolu'da asma tarımı MÖ 3. bin yıldan itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır[9]. Yukarı Fırat havzasında Korucutepe, Tepecik ve Arslan Tepe[10], Kilikya'da Yumuktepe[11], İç Batı Anadolu'da Beycesultan[12], Ege kıyılarında Troia[13], Kumtepe[14] ve Liman Tepe[15], Bafra ovasında yer alan İkiztepe[16] ile Gökçeada'da Yenibademli Höyük[17] kazılarında ele geçen üzüm çekirdekleri, bu dönemde sistemli bağcılık yapıldığını göstermiştir. Kapadokya'nın verimli volkanik topraklarına kurulan Kınık Höyük'te[18] asma odunu ve sapları[19], diğer kesimlerde üzüm kalıntıları tespit edilmiştir[20].

Boğazköy, Kaman-Kalehöyük ve Kuşaklı gibi Hitit kentlerinde az sayıda üzüm çekirdeğine rastlanması, asma yetiştiriciliği ve işlemesinin kırsal alanlarda uygulanmış olabileceğini düşündürmektedir. Hitit arşivlerinde yer alan arazi bağış belgelerine göre Orta ve Kuzey Anadolu'daki üzüm bağları muhtemelen saray tarafından idare edilmekle birlikte[21], özel mülkiyette üzüm bağları da bulunmaktadır[22]. Hititçe *unh-* sözcüğünün sıkılarak elde edilen meyve suyunu ifade ettiği önerilmiştir[23]. Çeşitli Hitit yerleşimlerinde bulunan küvetlerin de üzüm suyu elde etmek için kullanılmış olabileceği öne sürülmüştür[24]. Hitit kanunlarında üzüm bağlarına karşı hırsızlık, yakma, koyun salıverme gibi suçlara yönelik cezalar ve ticaret kuralları ile fiyat listeleri verilmiştir[25]. Örneğin, kanunların 183. maddesinde 50 litre şarabın fiyatı 0,5 *šekel* (yaklaşık 250 gr)

5 Zeist ve Bakker-Heeres, 1975, 228.
6 Restelli, Sadori ve Masi, 2010, 108, Tab. V.
7 Fiorentino, Primavera ve Caracuta, 2014, 87-88, Tab. 1.
8 Oybak Dönmez ve Doğan, 2008, 399-406.
9 Oybak Dönmez, 2003, 22-30, White ve Miller 2018: 211; Miller 2008.
10 Gorny 1996.
11 Fiorentino, Primavera vd. 2014: 87-89, Tab. 1.
12 Zohary ve Spiegel-Roy 1975, 322.
13 Riehl, 1999. 30.
14 Riehl 1999, 72.
15 Oybak Dönmez, 2006, 544.
16 Çilingir, 2009, 16.
17 Oybak Dönmez, 2005, 47-48.
18 Miller 2008; Gorny 1996.
19 Miller ve Strosahl, 2013.
20 White ve Miller 2018: 210, 216-218, şekil 1, tab. 1.
21 Gorny 1996: 146; Martino, 2016, 43-44.
22 Klengel, 1986, 23-31; Macqueen, 2009, 106.
23 *Ünal,* 2007.
24 Gorny 1996: 163-164.
25 Imparati, 1992, 125; Gorny 1996: 148-149; Hoffner, 1997, 146.

gümüş olarak verilmiştir. Adını *wiyana-* (şarap) ve *wanda-* (aidiyet) sözcüklerinden[26] ve Tanrı *Winiyan* adından[27] alan *Wiyanawanda* adlı bir şehrin varlığı, Hitit kültüründe şarabın önemini vurgulamaktadır. Şarap üretimi bu dönemde Transkafkasya, Kuzey Mezopotamya ve Doğu Akdeniz'de de yaygındır.

Batı Anadolu, Orta Tunç Çağı'ndan beri şarap işleme tesislerine ev sahipliği yapmış görünüyor. Çeşme-Bağlararası 2b'de, dolgusunda bulunan üzüm çekirdeklerine göre muhtemelen üzüm suyu biriktirme tankı olarak kullanıldığı anlaşılan kil sıvalı birimlerle ilişkili yüksek taş dolgu, şaraphane olarak yorumlanmıştır[28]. Kızılırmak vadisi üzerinde yer alan Assur Ticaret Kolonilerinin (MÖ 2000-1750) Anadolu'daki merkezi konumunda olan Kültepe/*Kaniş Karum*[29] ve Kaman Kalehöyük[30] IIIb tabakalarında az sayıda üzüm çekirdeği bulunmuştur. Buna karşın, Kültepe'de bulunan çivi yazılı tabletlerde zaman aralıklarının "bağ bozumu sırasında", "öncesinde" ve "sonrasında" şeklinde ifade edilmiş[31], şarap miktarı, kabı ve fiyatını içeren listeler[32] ile üzüm ve şarabın coğrafi kökeni, üretim ve tüketim süreçlerinden[33] söz edilmiştir. Bu kayıtlar, kent çevresindeki kırsal bölgelerde bağcılığın önemli bir üretim alanı olduğunu, şarap üretildiğini ve ticaretinin yapıldığını göstermektedir.

Hititler de (MÖ 1600-1200) asma yetiştiriciliğinde uzmanlaşmıştır[34]. Hitit çivi yazısı metinlerinde üzüm ^{GIŠ}*GEŠTIN*, ^{GIŠ}*Úippi(y)a* and ^{GIŠ}*mahla-* kuru üzüm ^{GIŠ}*GEŠTIN HÁD.DU.A*, üzüm bağı ^{GIŠ}*KIRI.GEŠTIN* ve şarap da *GEŠTIN* veya *wiyana* olarak yazılmıştır[35]. Hitit metinlerinde çeşitli sebze ve meyvelerin yanı sıra üzüm de geçer[36]. Metinlerde geçen *kistanziya* yemeği, yağlı etlerin ızgara yapılmadan önce şarapta dinlendirildiğini veya pişmeden sonra şarapla tatlandırıldığına işaret etmektedir[37].

Geç Hitit krallıkları da asma yetiştirip şarap işlemiştir. Luvi hiyeroglif yazıtlarında geçen L. 160 VITIS işareti *wi*(*ya*) olarak okunmuştur[38]. MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen İvriz kabartması Konya'nın Ereğli ilçesinde bir pınarın yakınında bulunan bir

26 Alp, 1999, 72.
27 Kloekhorst, 2008, 1012.
28 Şahoğlu, 2007, 314-315.
29 Fairbairn, 2014,182, Tab. 1.
30 Fairbairn, 2004, 108, 110, Tab. 3.
31 Öz, 2011, 287-288.
32 Barjamovic ve Fairbairn, 2018, 249-284.
33 Albayrak, 2003, 59-66.
34 **Corti,** 2018, 202-208.
35 Weeks, 1985, 84-85.
36 Burde, 1985, 55-82.
37 *Ünal, 2000,* 213; *Ünal, 2004, 46*; Ünal 2007, 138; Albayrak, Solak ve Uhri, 2008.
38 Weeden, 2018, 330-356. https://doi.org/10.13109/wdor.2018.48.2.330

kayaya oyulmuştur (Resim 1). Kabartmada Tuwanuwa kralı Warpalawaš bereket tanrısı Tarhunzaš'a tapınır şekilde betimlenmiştir[39]. Tanrı, sol elinde bir başak demeti, sağ elinde de kökünü sağ ayağından alan bir üzüm salkımı tutar biçimde verilmiştir. Kabartmanın altındaki Luwi hiyerogrifiyle yazılmış adak yazıtında "*Ben hâkim ve kahraman tuwana kralı warpalawas sarayda bir prens iken bu asmaları diktim Tarhundas onlara bereket ve bolluk versin*" denmektedir[40]. Bu dönemde elinde üzüm salkımı veya asma filizi taşıyan bireylerin betimlendiği çok sayıda kabartma yapılmıştır[41]. Bu durum, üzüme ve şaraba özel önem verildiğinin göstergesidir.

MÖ 8-7. yüzyıllarda güney Kafkasya'dan kuzey Mezopotamya sınırlarına kadar genişleyen Urartu krallığının arşivlerinde de ovalarda yer alan üzümlerden (*ḫaluli*) ve üzüm bağlarından (^{GIŠ}*uldi,* ^{GIŠ}GEŠTIN) bahsedilmiştir[42]. Birçok Urartu yerleşiminde üzüm çekirdekleri ele geçmiş[43], şarap üretilmiştir[44].

Çivi yazılı metinler, bu meyveye sembolik bağlamda atfedilen önemi yansıtmaktadır. Kültepe/*Kaniş Karum* tabletlerine göre bayramlarda şarap sunumunu ^{GAL}*karanim* adlı görevliler yürütmüştür[45]. Kültepe-Karum II ve Konya-Karahöyük[46] I ile Alişar ve Boğazköy'de bulunan, üzüm salkımları şeklinde biçimlendirilmiş kapların (Resim 2) şarap için libasyon kapları olarak kullanıldığı düşünülmektedir[47].

Hititler ölülerin ruhunu asma ile ilişkilendirmiş, asma ve üzüm kutsallaştırılmıştır[48]. Çivi yazılı metinlerde farklı tatlarda çeşitli tatlı ve ekşi şarap türlerinin yanı sıra şarap, bira, bal ve su karıştırılarak üretilen kokteyller de kaydedilmiştir[49]. Farklı sosyal sınıflara mensup bireylerin katıldığı *ḫaššumar* festivali[50] ve *EZEN* ^{GIŠ}*GEŠTIN tuhšuwaš* bayramı gibi kült törenlerinde *GAL.GEŠTIN* (şarabın şefi) tarafından düzenlenen toplu yemekler aynı zamanda yönetsel ve siyasi anlamlar da taşımıştır[51]. Tıpta dezenfektan ve arındırıcı

39 Tiryaki, 2001-2002, 59-71.
40 Hawkins, 2000, 516.
41 Tiryaki, 2013, 38-43.
42 Çilingiroğlu ve Derin, 2000; Belli, 2006, 41-55.
43 Solmaz ve Oybak Dönmez, 2013, 290-291.
44 Çavuşoğlu, Gökce ve Işık, 2014, 23-45, 32-33; Gökce, 2016, 2657-2658.
45 Albayrak 2003.
46 Alp 1999, 75.
47 Osten, 1937, 151, şek. 192; White ve Miller 2018: 219, şek. 3-4.
48 Ertem, 1987, 58-59.
49 Gorny 1996: 149-150; Alp 1999, 68-69, 71-72; White ve Miller 2018: 218.
50 Martino, 2018, 319-329. https://doi.org/10.13109/wdor.2018.48.2.319.
51 Alp 1999, 71-72; Marizza, 2007, 153-180; de Martino 2018.

olarak kullanılan alkol, Hititlerin hastalıkların tedavisine ilişkin ritüellerin anlatıldığı metinlerde de geçmektedir[52].

Kaynakça

Albayrak, A., Solak M. Ü. ve Uhri, A., (2008), *Deneysel Bir Arkeoloji Çalışması Olarak Hitit Mutfağı*, İstanbul.

Albayrak, İ., (2003), "Kültepe Metinlerinde Geçen Besin Maddeleri", IV. *Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 59-66. Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

Alp, S., (1999), *Hititlerde Şarkı Müzik ve Dans, Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap*, Ankara.

Asouti, E., ve Fairbairn, E., (2002), "Subsistence Economy in Anatolia During the Neolithic: The Archaeobotanical Evidence", *The Neolithic of Central Anatolia, Internal Developments and External Relations During the 9th-6th Millennia cal. BCE*, İstanbul, 181-192.

Barjamovic, G., ve Fairbairn, A., (2018), "Anatolian Wine in the Middle Bronze Age", *Die Welt des Orients* 48 (2), 249-284. https://doi.org/10.13109/wdor.2018.48.2.249

Belli, O., (2006), "The Earliest Grain, Pulse and Fruit Species of Van Region", *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, İstanbul, 41-55.

Burde, C., (1985), *Hethitische Medizinische Texte*, Studien zu den Boğazköy-Texten 19, Harrosowitz, Wiesbaden.

Corti, C., (2018), "The Knowledge of Viticulture in Hittite Anatolia: An Interdisciplinary Approach", *Die Welt des Orients* 48 (2), 202-208. https://doi.org/10.13109/wdor.2018.48.2.285

Çavuşoğlu, R., Gökce, B., ve Işık, K., (2014), "The Craftsmen and Manufacturers in the Urartian Civilization", *Anatolica* 40, 23-45.

Çilingir, C., (2009), *Crop Processing in the Early Bronze Age Houses of İkiztepe: Identification and Analysis of Archaeobotanical Remains*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara.

Çilingiroğlu, A., ve Derin Z., (2000), "Ayanis Kalesi kazıları, 1998", *21. Kazı Sonuçları Toplantısı* 1, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 397-408.

De Martino, S., (2016), "Wein. B. Bei den Hethitern", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Michael P. Streck (ed.), 43-44, De Gruyter, Berlin.

52 Gorny 1996: 152-53, 174; Ünal 2007

De Martino, S., (2018), "Sitting at the Table of the Hittite King", *Die Welt des Orients* 48 (2), 319-329. https://doi.org/10.13109/wdor.2018.48.2.319

Ertem, H., (1987), *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası*, Ankara.

Fairbairn, A., (2004), "Archaeobotany at Kaman-Kalehöyük 2003", *Kaman-Kalehöyük, Anatolian Archaeological Studies* 13, 107-120.

Fairbairn, A., (2014), "Preliminary Archaeobotanical Investigations of Plant Production, Consumption, and Trade at Middle Bronze Age Kültepe-Kanesh", *Current Research at Kültepe/Kanesh: An Interdisciplinary and Integrative Approach to Trade Networks, Internationalism and Identity,* Journal of Cuneiform Studies, Supplemental Series 4, Levent Atıcı, Fikri Kulakoğlu, Gojko Barjamovic ve Andrew Fairbairn (eds.), 77-193, Lockwood Press, Atlanta.

Fiorentino, G., Primavera, M., and Caracuta, V., (2014), "Archaeobotanical Investigations at Mersin-Yumuktepe: Food Habits from Neolithic to Medieval Ages", *Paleonutrition and Food Practices in the Ancient Near East. Towards a Multidisciplinary Approach,* History of the Ancient Near East, Monograph XIV, Lucio Milano ve Francesca Bertoldi (ed.), 85-94, Sargon, Padova.

French, D., Hillman, G.C., Payne, S. ve Payne, R., (1972), "Excavations at Can Hasan III, 1969-1970", *Papers in Economic Prehistory*, Cambridge University Press, Cambridge, 181-190.

Gorny, R.L., (1996), "Viticulture in Ancient Anatolia", *The Origins and Ancient History of Wine*, Gordon and Breach, Philadelphia, 133-174,

Gökce, B., (2016), "Urartu'da Yemek Kültürü/Food Culture in Urartu", *Journal of Human Sciences* 13 (2), 2657-2667.

Hawkins, J.D., (2000), *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*: *Inscriptions of the Iron Age*, Volume I/1, De Gruyter, Berlin, New York.

Hoffner, H., (1997), *The Laws of the Hittites: A Critical Edition,* Brill, Leiden.

Imparati, F., (1992), *Hitit Yasaları* (Çev. Erdeniz Özbayoğlu), İtalyan Kültür Heyeti, Ankara.

Klengel, H., (1986), "The Economy of the Hittite Household", *Oikumene* 5, 23-31.

Kloekhorst, A., (2008), *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*, Brill, Leiden.

Macqueen, J. G., (2009), *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu* (Çev. Esra Davutoğlu), Ankara.

Marizza, M., (2007), "The Office of GAL GEŠTIN in the Hittite Kingdom," *KASKAL* 4, 153-180.

Miller, N.F., (2008), "Sweeter than Wine? The Use of Grape in Early Western Asia", *Antiquity* 82, 937-946.

Miller, N.F., ve Strosahl, P., (2013), *Archaeobotanical Samples from Kınık Höyük, Turkey*.

2012 Excavation, Ethnobotanical Laboratory Report 57, University of Pennsylvania Museum, Philadelphia.

Olmo, H. P., (1996), "The Origin and Domestication of the Vinifera Grape", *The Origins and Ancient History of Wine*, Gordon and Breach, Philadelphia, 31-43

Oybak Dönmez, E. ve Doğan, C., (2008), "Plant Remains from Liman Tepe and Bakla Tepe in the İzmir Region", *The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age*, Ankara Üniversitesi, Ankara, 399-406.

Oybak Dönmez, E., (2002), "Arkeobotanik çalışmaların ışığında tarih öncesi Anadolu'da asma", *Türkiye V. Bağcılık ve Şarapçılık Sempozyumu*, 2002, Ankara, 2003, 22-30.

Oybak Dönmez, E., (2005), "Early Bronze Age Crop Plants from Yenibademli Höyük (Gökçeada), Western Turkey", *Environmental Archaeology* 10, 2005, 39-49.

Oybak Dönmez, E., (2006), "Liman Tepe (İzmir) Erken Tunç Çağı Tarla Bitkileri", *Studies in Honor of Hayat Erkanal; Cultural Reflections*, İstanbul, 2006, 541-553,

Öz, E., (2011), "Kültepe Tabletlerine Göre Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu'da Üzüm Yetiştiriciliği ve Bağcılık", *Akademik Bakış* 5 (9), 285-294.

Restelli, F.B., Sadori, L., and Masi, A., (2010), "Agriculture at the End of 4th Millennium BCE. Did the Centralised Political Institutions Have an Influence on Farming Practices", *Economic Centralisation in Formative States. The Archaeological Reconstruction of the Economic System in 4th Millennium Arslantepe*, Studi Di Preistoria Orientale 3, Sapienza Università di Roma, Roma,. 103-118.

Reynolds, A. G., (2017), "The Grapevine, Viticulture, and Winemaking: A Brief Introduction", in: *Grapevine Viruses: Molecular Biology, Diagnostics and Management*, Baozhong Meng, Giovanni P. Martelli, Deborah A. Golino, Marc Fuchs (eds.), 3-29, Springer, Berlin. DOI 10.1007/978-3-319-57706-7_1

Riehl, S., (1999), *Bronze Age Environment and Economy in the Troad: The Archaeobotany of Kumtepe and Troy,* BioArchaeologica 2, Mo-Vince, Tübingen.

Riehl, S., Pustovoytov, K., Dornauer, A., and Sallaberger, W., (2012), "Mid-to-Late Holocene Agricultural System Transformations in the Northern Fertile Crescent: A Review of the Archaeobotanical, Geoarchaeological, and Philological Evidence", *Geophysical Monograph Series* 198, 115-136.

Solmaz, T., ve Oybak Dönmez, E., (2013), "Archaeobotanical studies at the Urartian site of Ayanis in Van Province, Eastern Turkey", *Turkish Journal of Botany* 37, 282-296.

Şahoğlu, V., (2007), "Çeşme-Bağlararası: A New Excavation in Western Anatolia", in: *Middle Helladic Pottery and Synchronisms*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 309-322.

Tiryaki, S.G., (2001-2002), "İvriz Kabartması Işığında Anadolu'da Şarap-Tanrı Anlayışı ve Bu Anlayışın Gelişimi Üzerine", *Adalya* 5, 59-71.

Tiryaki, S.G., (2013), "Yeni Hitit Sanatı Üzerine İkonografik Araştırmalar (1): Üzüm Salkımı ve/veya Başak Filizi Taşıyanlar", *Cedrus* 1, 33-53.

Unwin, T., (1991), *Wine and the Vine: A Historical Geography of Viticulture and the Wine Trade*, Routledge, London.

Ünal, A., (2000), *Etiler ve Hititler, Etibank Yayınları, İstanbul.*

Ünal, A., (2004), *"Hitit Mutfağı", Arkeo-Atlas 3, 46.*

Ünal, A., (2007), *Anadolu'nun En Eski Yemekleri: Hititler ve Çağdaşı Toplumlarda Mutfak Kültürü, İstanbul.*

van Zeist, v., and Bakker-Heeres, J. A. H., (1975), "Prehistoric and Early Historic Plant Husbandry in the Altinova Plain, Southeastern Turkey", *Korucutepe* 1, North-Holland, Amsterdam, 225-257.

van Zeist, W., and Rooijen, W.W.V., (1995), "Floral Remains from Late-Neolithic Ilıpınar", *The Ilıpınar Excavations I. Five Seasons of Field Work in NW Anatolia 1987-9,* Nederlands Instìtuut te Istanbul, Leiden, 159-166.

Von der Osten, H.H., (1937), *The Alishar Hüyük Seasons of 1930-32* II, Oriental Institute Publications 29, University of Chicago, Chicago.

Weeden, M., (2018), "The Good God, the Wine-god and the Storm-god of the Vineyard", *Die Welt des Orients* 48 (2), 330-356. https://doi.org/10.13109/wdor.2018.48.2.330

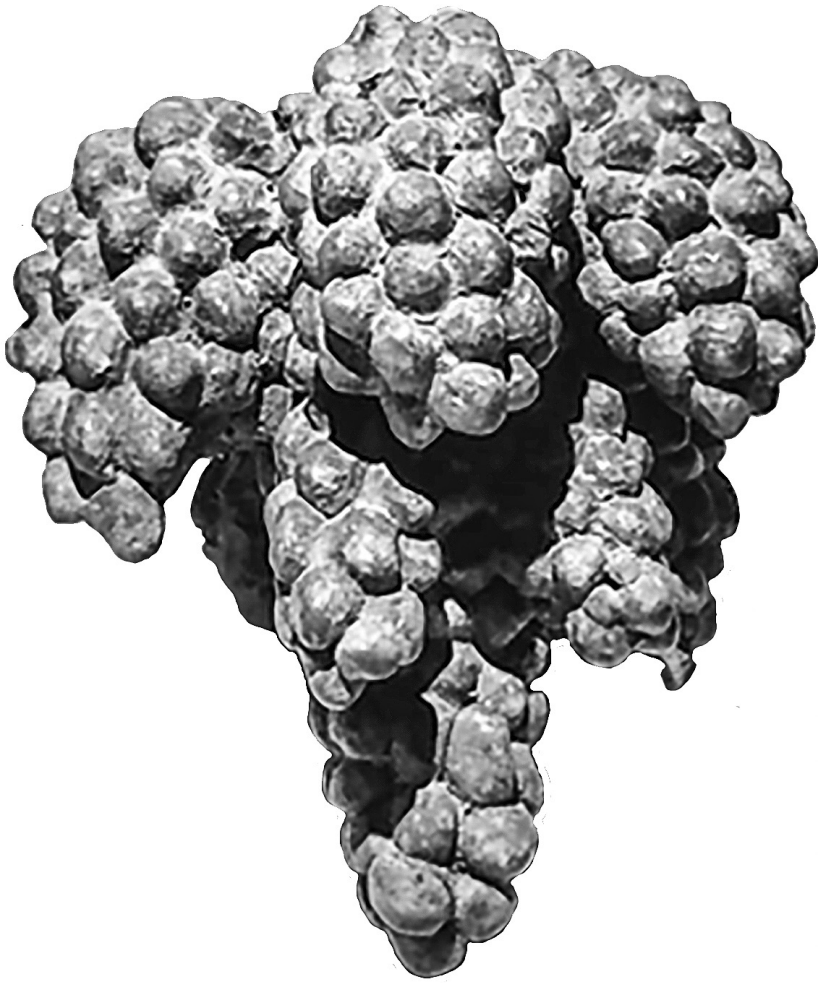
Weeks, D. M., (1985), *Hittite Vocabulary: An Anatolian Appendix to Buck's Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*, PhD, dissertation, University of California, Los Angeles.

White, C.E. ve Miller, N.F., (2018), "The Archaeobotany of Grape and Wine in Hittite Anatolia", *Die Welt des Orients* 48, 209-224. https://doi.org/10.13109/wdor.2018.48.2.209

Zohary, D. ve Spiegel-Roy, P., (1975), "Beginning of Fruit Growing in the Old World", *Science* 187, 319-327.

Resim 1. İvriz kabartması (https://www.altinrota.org/yazilar/ivriz-hitit-kaya-aniti/18)

Resim 2. Kültepe'de Bulunan Üzüm Salkımı Biçimli Kap

A BOAR TUSK HELMET PIECE FROM THE LIMAN TEPE LATE BRONZE AGE SETTLEMENT

LİMAN TEPE GEÇ TUNÇ ÇAĞI YERLEŞİMİNDEN YABAN DOMUZU DİŞİNDEN YAPILMIŞ MİĞFER PARÇASI

Ayşegül AYKURT*

Abstract

In this article, a plaque made of boar's tusk found in the excavations outside the Late Bronze Age fortification wall at Liman Tepe is evaluated. Similar examples of these plaques have been discovered in Continental Greece, the Cyclades and Crete. It is understood that these plaques are pieces of helmets. The helmet piece at Liman Tepe is also important in that it constitutes one of the two examples unearthed during the excavations in Western Anatolia.

Meriones gave Odysseus bow, quiver and sword
and over his head he set a helmet made of leather.
Inside it was crisscrossed taut with many thongs,
outside the gleaming teeth of a white tusked boar ran round and round
in rows stitched neat and light a master craftman's work,
the cap in its center padded soft with felt (Iliad X/260-265)[1]

* Prof. Ayşegül Aykurt, Hacettepe University Faculty of Letters, Department of Archaeology, 06800 Beytepe, Ankara. aysegula@hacettepe.edu.tr, aysegulaykurt@gmail.com

1 Erhat and Kadir, 2004, İlyada *X/260-265*.

Western Anatolia has been home to different cultures throughout the ages and has served as a bridge between different cultures due to its location. Excavations in the region have revealed that the relations established with the west by sea and the east with the Gediz and Menderes Valleys were stronger than was previously known. One of the regions providing this connection is Izmir, which is still an important port city. These connections have also been established at Liman Tepe (Fig. 1), which is located on the peninsula of the Quarantine Island in Urla's Iskele neighborhood, at the southwest of the Gulf of Izmir, and was inhabited for a long period from the Chalcolithic to the end of the Late Bronze Age.[2]

During the excavations at Liman Tepe, the remains of the Late Bronze Age settlement were unearthed to the east of the northern excavation area and west of the southern excavation area. Three architectural levels belonging to this period were identified. In the architectural layer II.3 (Pln. 1–2), which constitutes the oldest of these architectural layers, the upper city was confined to large cyclopic stones and it was revealed that the inner part was surrounded by a fortification filled with smaller stones (Fig. 2). During the excavations inside the city walls, structures with a pottery kiln, store, and stone-paved votive places were unearthed by wide roads and narrow streets to the east of the upper city (Fig. 3). Architectural layer II.3 of the lower city has not been excavated yet. Architectural layer II.2 was found to have fortification continued to be used. In the upper city of this period, there are store and walls that do not show a specific plan (Fig. 3). In the light of the current data it was found that the wall surrounding the upper city did not belong to architectural layer II.1, which constitutes the last phase of the Late Bronze Age. Both the northern and southern excavation areas yielded rectangular structures and a semi-apsidal structure (Fig. 3). Imported and local Mycenaean potsherds found together with local ceramic examples in these architectural layers are important in terms of showing the stratigraphic position of Liman Tepe and its relationship with surrounding cultures. As a result of the evaluations made on the Mycenaean ceramic examples, it was found that level II.3 is contemporary with Late Helladic IIIA, level II.2 with Late Helladic IIIB and level II.1 with Late Helladic IIIC.[3]

In addition to the Mycenaean pottery examples found in the Late Bronze Age settlement of Liman Tepe, a plaque made of boar's tusk (K-46029/1, L-5646, S / 9, IX

2 Erkanal, 1998; Erkanal, 2008; Erkanal and Aykurt, 2008; Erkanal, Aykurt et al., 2014; Erkanal, Aykurt et al., 2015; Erkanal, Aykurt et al., 2016; Erkanal, Aykurt et al., 2017; Erkanal, Aykurt et al., 2018; Erkanal, Aykurt et al., 2019.

3 Aykurt, 2014; Aykurt, 2018; Erkanal 2008; Erkanal and Aykurt 2008, 226–242, Mangaloğlu–Voutruba, 2011; Erkanal et al. 2017, 137–138, plan 1-2, fig. 7–10.

/ h, 2.71) (Pln. 2, Fig. 4–5), found to the western side of the southern excavation area beside the fortification wall and dated to the Late Bronze Age, is important in terms of showing the relationship of the region with surrounding cultural regions. One of the narrow edges of this plaque is broken. The preserved part is 3.5 cm long, 1.4 cm wide and 0.05–0.29 cm thick. The long edges of the plaque are curved towards two narrow edges. The large outward-facing surface is smooth and the inward-facing surface is concave. There are two holes on the preserved narrow edge. The holes are 0.2–0.22 cm in diameter.

A similar boar tusk plaque was founded in Beycesultan in level II. This plague was described by J. Mellaart and A. Murray[4] as a piece helmet made of wild boar tusks. Also boar tusk helmets were found in continental Greece, the Cyclades and Crete.[5] These plaques, which were seen in Middle Helladic and Late Helladic Period, were found to belong to helmets[6]. This group of helmets is discussed extensively in the book *Das Mittelbronzezeitliche Schachtgrab von Ägina*, published by Imma Kilian-Dirlmeier,[7] and the distributionis shown in the book's maps. In addition to, these type of helmets are depicted on the wall paintings and the ivory helmeted heads. For example, on the miniature fresco from the West house at Akrotiri-Thera dated to the Late Minoan IA,[8] and on the wall paintings in Pylos dating to the Late Helladic IIIB[9] the soldiers wore boar tusk helmets. These types of helmets are also depicted on ivory helmeted heads from Mycenae, Spata, Archanes Fourni, Phylaki Apokoronou, and Kydonia. Similar to Mycenaean ivory helmeted heads have been found at Enkomi-Cyprus and Decimoputsu-Sardinia. Ivory helmeted heads are dated around Late Helladic IIIA–B.[10]

As to the published examples of helmets made of plaques, the number of examples obtained with all their parts intact is small. The earliest examples found at Eutresis[11] and Aegina Kolona[12] are dated to Middle Helladic II, while the latest examples found

4 Mellaart and Muray1995, 125, 149, fig. O.40: 331, pl. XVb.
5 Kilian–Dirlmeier, 1997, 35–50, abb. 15–23.
6 https://www.ancient.eu/image/2179/mycenaean-boars-tusk-helmet/
7 Kilian–Dirlmeier 1997, 35–50, abb. 15–23.
8 Marinatos, 1974, 47, pl. 102b; Doumas, 1983, 32, 40, color plt. XIV.
9 Lang, 1969, 75–76, 214–215, pl. 24: 32 Hsw, 117: 22 H 64, 123: 26 H 64, 124: 29 H64.
10 Papadopoulos, 2008-2009. Distribution of the findspots of the heads of soldiers artefacts, see: Papadopoulos 2008-2009, 8, fig. 1.
11 Goldman, 1931, 220, fig. 290.
12 Kilian–Dirlmeier 1997, 35–50, abb. 15–18.

at Kallithea[13] are dated to Late Helladic C. The boar tusk helmets found in Mycenae,[14] dated to the Middle Helladic II - Late Helladic I provide us with further information about this helmet type. In these examples, in the helmet's head portion, these plaques have curved edges and a concave body, which diminish in size from bottom to top. There are two holes at the narrow edges. On the cheeks of the helmets, these plaques are flat. The plaques are connected to each other by leather threads through the holes. Compared to the examples found in the Western Aegean, the Liman Tepe example should belong to the upper part of the helmet's head part. In addition, the fact that most of the examples found in the Western Aegean were found in graves and the Liman Tepe example was recovered just outside the Late Bronze Age fortification also make the artefact special.

The number of helmets found during excavations and surveys, in Western Anatolia, and the number of artifacts depicting helmets are very few.[15] Except for the Liman Tepe and Beycesultan boar tusk helmet piece, one of these artefacts was found during excavations by Heinrich Schliemann in Troy. 3496 and one of the two pieces of 3497 form the upper part, the temple of a helmet which unfortunately is so splintered that it cannot be reassembled. The other piece of 3497 is the lower part of the temple of another helmet. 3504i and 3504l are the two lower parts of helmets. Preserved parts of the artefact must belong to a horned conical helmet.[16] Although the information about the layer is not clear, on the basis of this helmet's pieces it can be said that it belongs to the second millennium BC. In the Kemalpaşa Monument, dated to the Hittite Empire Period, Myran king Tarkasnawa is depicted with a horned conical helmet.[17] The conical helmet of the bronze figure recovered from Kadıkalesi, dating to the Hittite Imperial Period, was deformed.[18] The figure wearing a horned conical helmet depicted on Mycenaean pottery in Miletus is interpreted as a god,[19] but it is possible to think of this figure as a warrior. In addition to these, the soldiers depicted

13 Yalouris, 1960, 44.

14 Karo, 1930, 112, no. 521-531, pl. 69-70, no. 877, pl.71; A. Bayard Wace, 1949, 58, 60, fig. 78b; Mylonas, 1957, 149, 151.

15 Late Bronze Age warrior helmets of Western Anatolia are being prepared for publication by the author of the article.

16 Schliemann, 1874, 296, taf. 194.

17 Hawkins, 1998.

18 Akdeniz, 2006a, 10-11, fig. 17; Akdeniz, 2006b, 31, res. 9.

19 Weickert, 1959/60, 65, taf. 72: 1; Niemeier and Niemeier, 1997, 203–204, abb. 3.

on tne Mycenaean craters in Liman Tepe,[20] Bademgediği Tepesi[21] and Çine Tepecik[22] have worn hedgehog-helmets. These craters date back to the Late Helladic IIIC period.

In Western Anatolia, both the helmet pieces found at Liman Tepe and Troy, as well as the helmets seen depicted in works of art and on ceramic pieces must have been made in connection with the political history of the region. Among these helmets, the layer from whichthe Liman Tepe helmet fragment is uncovered is dated to 14th century BC. A small amount of imported Mycenaean ceramic fragments are uncovered along with the Western Anatolian local pottery in these layer. However, although the Hittite kings Tudhaliya I /II made a successful expedition to Assuwa during this period,[23] the Hittite influence in the region was limited. The Karabel Monument, on which conical horned helmets are depicted, is dated to the 13th century BC and also the Miletus crater is dated to Late Helladic IIIB (13th century BC). This period was the time when the Arzawa troops were broken up as a result of the expedition of Hittite King Murshili II to Western Anatolia, [24] followed by the reign of Hittite repression during the reigns of Hattušili III[25] and Tudhaliya IV. [26] The different forms of hedgehog-helmets seen on the Mycenaean craters dated to Late Helladic IIIC (12th century BC) should be considered as the result of the Sea Peoples' movements[27] in Western Anatolia.

When the above data are evaluated together, the presence of early examples of these helmets in the West Aegean are widespread and seen on different artworks, suggest that the Liman Tepe helmet comes from the Western Aegean - Helladic cultural region.

20 Aykurt and Erkanal, 2017.
21 Meriç and Mountjoy, 2002, 91–92, fig. 5: 29Mountjoy, 2005, pl. 96; Mountjoy, 2006, 110–111, fig. 3: 4; Mountjoy, 2011, 484, fig. 3.
22 Günel and Herbordt, 2014/1, 4–5, abb. 3–4.
23 Alparslan, 2002.
24 Goetze, 1933, 62–65, 75.
25 Garstang and Gurney, 1959, 81, Ünal, 2003, 41.
26 Bryce, 1989, 303–304; Starke, 2001, 42; Hawkins 1998, 19, 28.
27 Breasted, 1906, 249, 255; Sandars, 1985; Woudhuizen, 2006.

References

Akdeniz, E., (2006a), "New Excavation in Western Anatolia. Kadıkalesi (Ancient Anaia)", *Olba* XIII, 1–33.

Akdeniz, E., (2006b), "II. Muršili'nin Arzawa Seferi ve Tarihi Coğrafya Açısından Bazı Öneriler", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Dergisi* VII/1, 17–40.

Albrecht G., (1933) *Die Annalen des Muršiliš*, Leipzig.

Alparslan, M., (2002), "Artukka: Assuwa Ülkesi ve Lokalizasyon", *Anadolu Araştırmaları* XVI, 23–34.

Aykurt, A., (2014), "A Mycenaean Pottery Sherd from Liman Tepe with a Warrior on Chariot and its Significance in Aegean Archaeology", *TUBA-AR* 57, 67–79.

Aykurt, A., (2014), "An Example of Mycenaean Pictorial Pottery: Krater from Liman Tepe", Nazlı Çınardalı–Karaaslan, Ayşegül Aykurt et al. (eds.), *Armağan Erkanal'a Armağan Kitabı: Some Observations on Anatolian Cultures. Compiled in Honor of Armağan Erkanal*, Ankara, 2014, 55–74.

Aykurt, A., and Erkanal, H., (2017), "A Late Bronze Age Ship from Liman Tepe with Reference to the Late Bronze Age ships from İzmir/ Bademgediği Tepesi and Kos/ Seraglio" *Oxford Journal of Archaeology* 36/1, 61–70.

Breasted, J.H., (1906), *Ancient Records of Egypt: Historical Documents from the Earliest Times to the Persian Conquest 3*. Chicago.

Bryce, T.R., (1989), "Ahhiyawans and Mycenaeans-An Anatolian Viewpoint", *Oxford Journal of Arxhaeology* 8/3, 297–310.

Doumas, C.G., (1983), *Thera Pompeii of the ancient Aegean, Excavations at Akrotiri 1967-79*, London.

Erhat A., and Kadir, A., (2004), *Homeros İlyada Destanı (Eski Yunanca aslından çeviri)*, İstanbul.

Erkanal, H., (1998), "1996 Liman Tepe Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 19/1, 379–398.

Erkanal, H., (2008), "Geç Tunç Çağı'nda Liman Tepe", Armağan Erkanal Öktü, Sevinç Günel et al. (eds.), *Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kültürlerine Üzerine Araştırmalar*, Ankara, 91–100.

Erkanal, H., and Aykurt, A., (2008), "Liman Tepe 2006 Yılı Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 29/3, 223–242.

Erkanal, H., Aykurt, A., et al., (2014), "Liman Tepe 2012 Yılı Kara ve Sualtı Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 35/3, 499–513.

Erkanal, H., Aykurt, A., et al., (2015), "Liman Tepe 2013 Yılı kara ve Sualtı Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 36/3, 473–494.

Erkanal, H., Aykurt, A., et al., (2016), "Liman Tepe 2014 Yılı Kara ve Sualtı Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 37/1, 323–340.

Erkanal, H., Aykurt, A., et al., (2017), "Liman Tepe 2015 Yılı Kara ve Sualtı Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 38/3, 133–150.

Erkanal, H., Aykurt, A., et al., (2018), "Liman Tepe 2016 Yılı Kara ve Sualtı Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 39/1, 431–452.

Erkanal, H., Aykurt, A., et al., (2019), "Liman Tepe 2017 Yılı Kara Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 40/2, 387–406.

Garstang, J., and Gurney, O.R., (1959), *The Geography of the Hittite Empire*, Londra.

Goetze, A., (1933), *Die Annalen des Muršiliš*, Leipzig.

Goldman H., (1931), *Excavations at Eutresis in Boeotia*, Cambridge,

Günel S., and Herbordt, S., (2014), "Mykenische Kraterfragmente mit figürlichen Darstellungen und ein Siegelabdruck eines hethitischen Prinzen aus der spätbronzezeitlichen Siedlung von Çine-Tepecik", *Archäologischer Anzeiger* 2014/1, 1–14.

Hawkins, J.D., (1998), "Tarkasnawa King of Mira", *Anatolian Studies* 48, 1–31.

https://www.ancient.eu/image/2179/mycenaean-boars-tusk-helmet/

Karo G., (1930), *Die Schachtgräaber von Mykenai*, Munich.

Kilian–Dirlmeier, I., (1997), *Das Mittelbronzezeitliche Svhantgrab von Ägina*, Mainz.

Lang, M.L., (1969), *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia. Vol. II. The Frescoes*, Princeton.

Mangaloğlu Voutruba, S., (2011), "Liman Tepe'de Geç Hellas IIIC Dönemi", *Anadolu/Anatolia* 37, 43–73.

Marinatos, S., (1974), *Excavations at Thera VI (1972 seasons)*, Athens.

Mellaart, J and Murray, A., (1995), *Late Bronze Age* and *Phrygian Pottery* and *Middle* and *Late Bronze Age Small Objects, London*.

Meriç, R., and Mountjoy, P.A., (2002), "Mycenaean Pottery from Bademgediği Tepe (Puranda) in Ionia: A Preliminary Report", *Istanbuler Mitteilungen* 52, 79–98.

Mountjoy, P.A., (2005), "Mycenaean Connections with the Near East in LH IIIC: Ships and Sea Peoples", Robert Laffineur, Emanuele Greco (eds.), *Emporia: Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean. Proceedings of the 10th International Aegean Conference, Athens, Italian School of Archaeology, 14-18 April 2004*, Aegaeum 25, 423–427.

Mountjoy, P.A., (2006), "Mycenaean Pictorial Pottery from Anatolia in the Transitional LH IIIB2 - LH IIIC Early and the LH IIIC Phases", Eva Rystedt, Berit Wells (eds.), *Pictorial Pursuits. Figurative painting on Mycenaean and Geometric pottery. Papers*

from two Seminars at the Swedish Institute at Athens in 1999 and 2001, Stockholm, 107–121.

Mountjoy, P.A., (2011), "A Bronze Age Ship from Ashkelon with Particular Reference to the Bronze Age Ship from Bademgediği Tepe", *American Journal of Archaeology* 115, 483–488.

Mylonas G.E., (1957) *Ancient Mycenae*, Princeton.

Niemeier, B., and Niemeier, W.D., (1997), "Milet 1994-1995. Projekt Minoisch–Mykenisches Bis Protogeometrisches Milet: Zielsetzung und Grabungen auf dem Stadionhügel und am Athena Tempel", *Archäologischer Anzeiger*, 189–248.

Papadopoulos, A., (2008-2009), "The Distribution of the Late Helladic IIIA-B Ivory Helmeted Heads", *TALANTA* XL–XLI, 7–24.

Sandars, N.K., (1985), *The Sea Peoples: Warriors of the Ancient Mediterranean 1250-1150 BC*., London.

Schliemann, H., (1874), *Atlas trojanischer Alterthümer*, Leipzig.

Starke, F., (2001), "Milattan Önce İkinci Bin Yılın Güç Dengesi İçinde Troia", *Troia-Düş ve Gerçek*, İstanbul, 33–44.

Tournavitou, I., (1995), *The Ivory Houses' at Mycenae*, Oxford.

Ünal, A., (2003), *Hititler Devrine Anadolu II*, İstanbul.

Wace, A.J.B., (1949), *Mycenae an Archaeological History and Guide*, Princeton.

Weickert, C., (1959/60), "Die Ausgrabung beim Athena-Tempel in Milet 1957: III. Der Westabschnitt", *Istanbuler Mitteiulungen* 9/10, 63–66.

Woudhuizen, F.C., (2006), *The Ethnicity of the Sea Peoples*. Master Thesis. Erasmus University Roterdam, Rotterdam.

Yalouris N, (1960), "Mykenische Bronzeschutzwaffen" AM 75, 42–67.

Fig. 1

120 • Liman Tepe Geç Tunç Çağı Yerleşiminden Yaban Domuzu Dişinden Yapılmış Miğfer Parçası

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

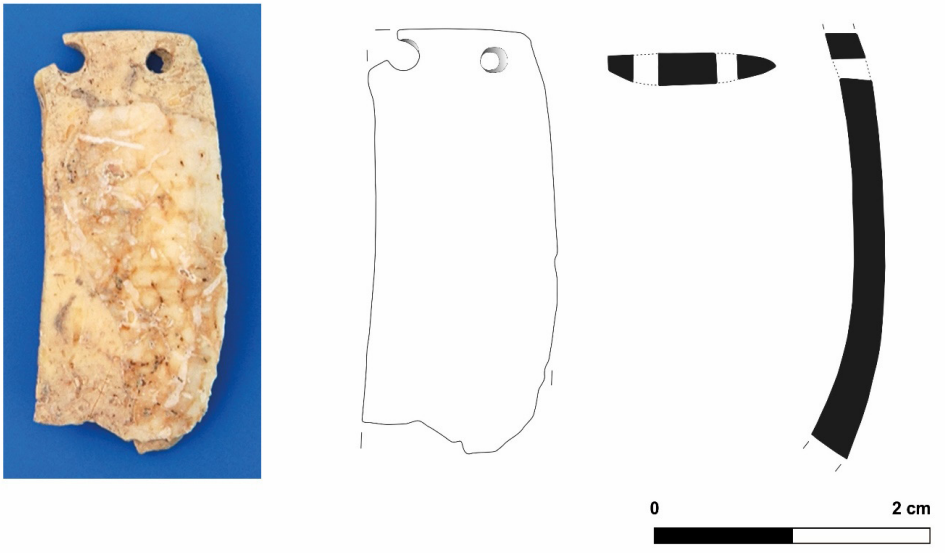
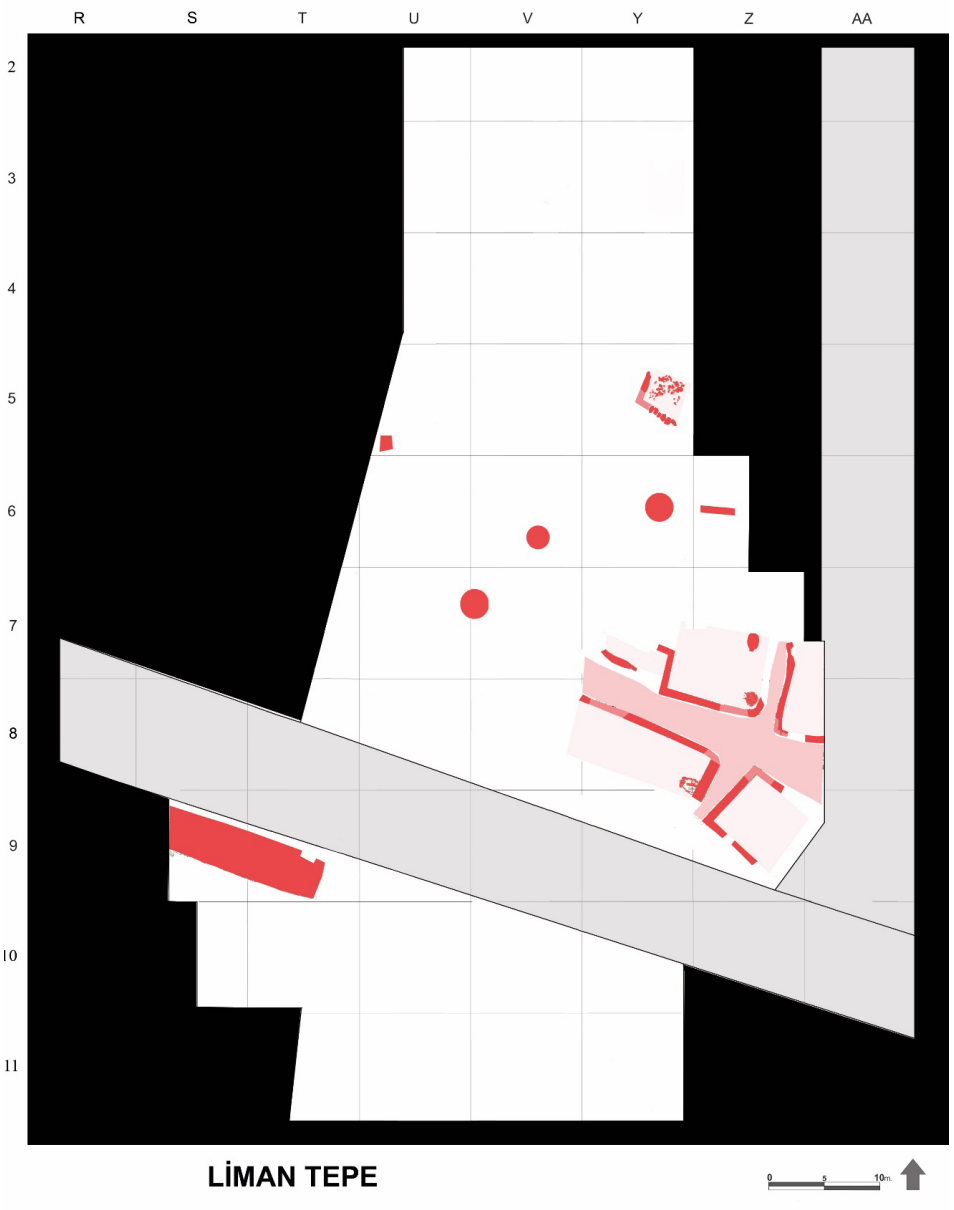
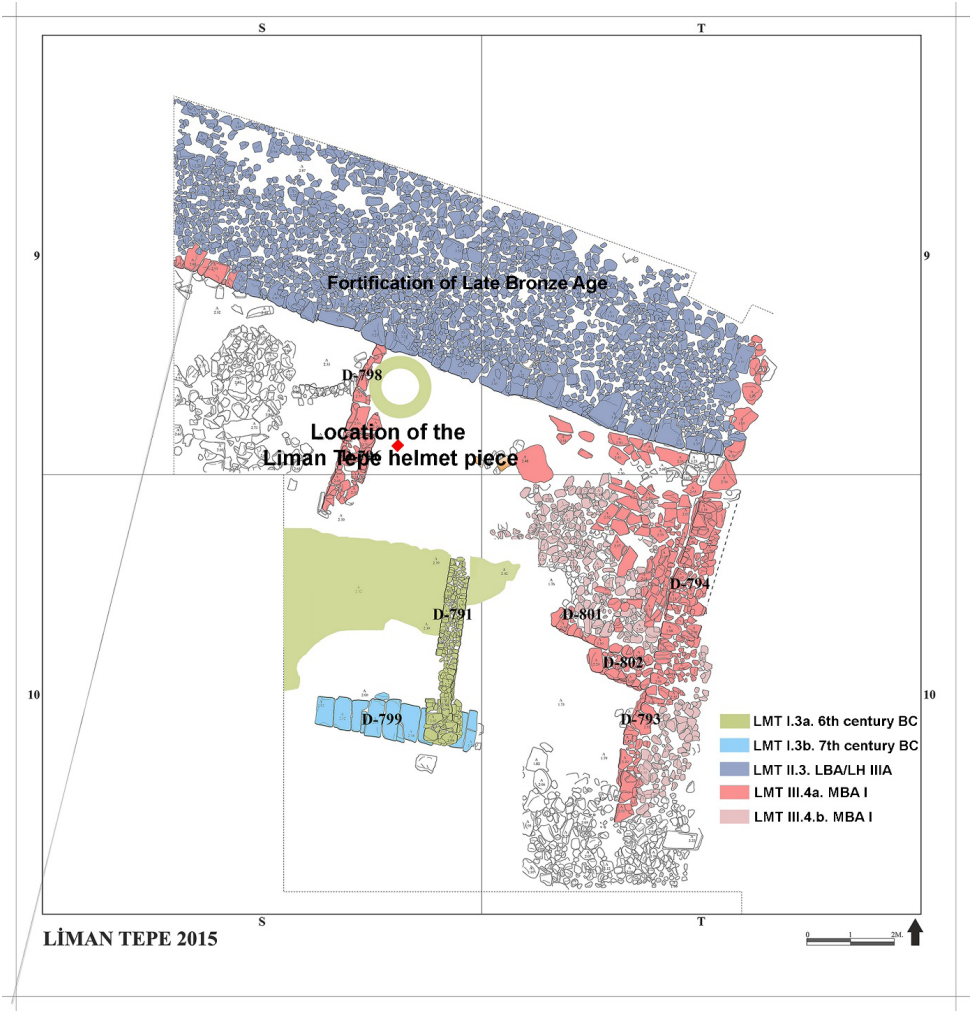

Fig. 5

122 • Liman Tepe Geç Tunç Çağı Yerleşiminden Yaban Domuzu Dişinden Yapılmış Miğfer Parçası

Pln. 1

S
T
9
10
Fortification of Late Bronze Age
D-798
Location of the
Liman Tepe helmet piece
D-791
D-799
D-794
D-801
D-802
D-793
LMT I.3a. 6th century BC
LMT I.3b. 7th century BC
LMT II.3. LBA/LH IIIA
LMT III.4a. MBA I
LMT III.4.b. MBA I
LİMAN TEPE 2015
0
1
2M

Pln. 2

FRİGYA (PHRYGIA) BÖLGESİ BİZANS DÖNEMİ KAYA KİLİSELERİ*

B. Yelda Olcay UÇKAN**

Frigya (Phrygia), Anadolu'nun zengin tarihi coğrafyasında önemli yeri olan bir bölgedir. Son yıllara kadar kültürel birikimi açısından fazla tanınmayan bölge, çağlar boyu süren farklı uygarlıkların eserlerini kendi doğal ortamında büyük oranda koruyarak günümüze ulaşmıştır. Bölgenin önemi son zamanlarda yoğunlaşan alan çalışmalarıyla belgelenen kültür hazinesiyle birlikte artmaktadır. Günümüzde kültürel mirasla ilgili temel sorunlar, giderek hız kazanan globalleşme, teknolojik değişimler ve dolayısıyla bunların topluma yansımasıyla ortaya çıkmaktadır.

Anadolu'nun tarih boyunca önemli bir ulaşım ve ticaret noktası olan Frigya bölgesi, bu konumu ile adeta bir kavşak noktası oluşturur. Bölgenin kaya yapısı tarih öncesi çağlara uzanan jeolojik formasyon içindeki tüf oluşumlarına dayanmaktadır (Resim 1). Kalınlığı yer yer ikiyüz metreye ulaşan tüf oluşumu yapısının yumuşak olması nedeniyle rüzgâr ve sel sularının etkisiyle farklı kaya şekilleri ortaya çıkmıştır[1]. Büyük kaya kütlelerine farklı işlevde mekanların oyulması ise Frig döneminden başlamak üzere Bizans dönemine kadar uzanmaktadır. Kappadokya'dan sonra kaya oluşumları ve mimarisi bakımından Anadolu'daki en zengin bölge olan Frigya, doğal yapısı ve kültürel birikimiyle dikkati çeker (Resim 2).

---

* Ömrünü müzecilik ve kültüre adayan Sayın Ülker Ardıçoğlu'na şükranlarımla...

** Prof.Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, 26470-Eskişehir

1 Yüksel, 2002,17-24.

Frigya olarak tanımlanan bölge, günümüzde Eskişehir (*Dorylaion*), Kütahya (*Kotyaion*), Afyonkarahisar (*Akroinos*), Uşak (*Timenu Therai*) ve Denizli-Ladik (*Laodekia*) illeri arasında kalan alandan oluşur. Roma döneminde kuzey Frigya, *Phrygia Epiktetos* olarak adlandırılmıştır. Phrygia Epiktetos, Eskişehir (*Dorylaion*) , Kütahya (*Kotyaion*) ve Karahöyük (Midaion) olmak üzere üç ana yerleşimden oluşuyordu. Aynı dönemde Afyon (*Akroinos*), bölgenin metropolisi olarak karşımıza çıkar. Frigya'nın batısında yer alan Uşak (Timenu Therai) ise grek dinsel gerekse ticari açıdan önemli bir merkezdir. Bölgenin önemli kentlerinde olan, Denizli-Ladik (Laodekia) ve Honaz (Khonai) ise güneyde yer almaktaydı.

Önemli yolların güzergahı olan bölge, 16.yüzyıldan itibaren Avrupa'lı seyyahlar tarafından ziyaret edilmiştir[2]. Frigya bölgesine ait ilk bilimsel çalışmalar ise 19.yüzyılın ilk yarısında başlamıştır. Bunlarda ilki 1836-37 yıllarında E.Chaput tarafından gerçekleştirilmiştir[3]. Bu çalışma bölgeye ilişkin yapılan ve günümüze ulaşan fotoğraflarıyla ilk belgeleme çalışması olması nedeniyle önemlidir. 1930'lu yıllarda MAMA (Monumenta Asiae Minors Antiqua)'nın çeşitli bölümlerinde Epigrafik malzemeler yayınlanmış Eskişehir-Seyitgazi arasındaki bölge ile Ayazin, Yapıldak gibi önemli Bizans yerleşimleri tanıtılmıştır[4]. 1937'de A. Gabriel tarafından Midas Yazılıkaya'da başlatılan kazılar[5] sırasında ekipte yer alan E.M. Haspels, daha sonra birkaç kez daha bölgeye gelmiş ve bölgedeki kaya anıtları ve kiliseler ile ilgili kapsamlı ilk yayını yapmıştır[6]. E.M. Haspels'ın kitabı, Frigya'daki kaya kiliselerine ilişkin yapılan en önemli çalışma olarak değerlendirilebilir. Bölgeyle ilgili önemli bir diğer çalışma ise 1990 yılında Avusturya Bilimler Akademisi'nin süreli yayınlarından Frigya bölgesinin Bizans dönemi için yapılan en detaylı tarihi-coğrafya çalışması olarak yapılmıştır[7]. Bölgede yapılan Bizans dönemine

2 Bunlardan ilki 1597'de İstanbul'dan Halep'e yolculuk eden John Sanderson'dur (The Travels of Sanderson in the Levant 1584-1602, W.Foster (ed.), London 1961);1800'de beş İngiliz'den oluşan askeri misyon İstanbul'dan Mısır'a yolculuk yapmak üzere Anadolu'dan geçmiş; içlerinden W.M.Leake 1824'de notlarını yayınlamıştır (Leake, 1824). Leake, vadiyi izlerken oda mezarları, oyulmuş kayaları anlatır. Daha sonra onbir yıl içinde ikisi Fransız biri İngiliz olmak üzere üç araştırma yapılmıştır. 1826'da oğlu Leon ile birlikte Alexandre de Laborde(Laborde, 1837-1862), 1834'de C.Texier (Texier,1839) ve1837'de J.R.Steuart (Steuart, 1842), gezilerine Hüsrev Paşa Hanı'ndan başlamışlar ve Yazılıkaya bölgesini tanıtmışlardır. 1858'de Barth ve Mordtmann (Barth,1860), Seyitgazi'den bir rehberle Doğanlı Kale'yi görmüşler, kayalara oyulmuş odaları, duvarları kemerlerle süslenmiş şapeli gezmişlerdir. 1861'de G. Perrot, Frigya kaya kalesinin planı ve iki görüntüsünü yayınlamıştır (Perrot, 1867). İlk kez 1881'de olmak üzere 1884-1887 ve son olarak da 1907'de bölgeyi araştıran W.M.Ramsay, Köhnüş vadisi ve Ayazin kaya yerleşiminden söz eder (Ramsay, 1895.)

3 Chaput, 1941.

4 Cox ve Cameron, 1937.

5 Gabriel,1952.

6 Haspels, 1971.

7 Belke ve Merisch, 1990.

ait son çalışma Prof.Dr. Ebru Parman'ın kitabıdır[8]. Frigya bölgesinin Bizans dönemine ilişkin yapılan ilk Türkçe yayın olan kitapta, mimari-plastik eserlerin yanısıra bölge Bizans dönemi tarihi-coğrafyası ve kültleri ile de ele almıştır. Yakın zamanda yapılan, bölgenin zengin eserlerinin tanıtıldığı bir yayın ise Kütahya Hava Er Eğitim Tugayı'nda 2004 yılında ziyarete açılan Tugay Anadolu Kültür-Sanat ve Arkeoloji Müzesi Kataloğudur. Eser, müze eserlerinin tanıtımının yanısıra bölgenin Bizans Dönemi tarihine ilişkin bilgi içermesi nedeniyle önemlidir[9]. 2003-2006 yılları arasında gerçekleştirilen Yüzey Araştırması sonucu hazırlanan kitap ise bölgedeki kaya kiliselerinin detaylı olarak değerlendirildiği bir yayındır[10]. Bu yazının hazırladığında basılmış son yayında ise Frigya Bölgesinin Bizans Dönemi ele alınmıştır[11].

Frigya bölgesi ile ilgili yapılan araştırmalara son yıllarda hız kazanan kazı ve yüzey araştırmaları da eklenebilir. Günümüze kadar yapılan araştırmalar ve özellikle son yıllarda hız kazanan kazılar, bölgenin tarihöncesi çağlardan itibaren yerleşime sahip olduğunu gösteren veriler sunar. Frigya'da 4.-13.yüzyıllar arasında varlığını sürdüren Bizans döneminde bölge, *Anatolikon* ve *Opsikon* olmak üzere iki Thema'ya bölünmüştür. Roma vilayetlerinin yerine düzenlenen *Thema*'lar Bizans imparatorluğunun Anadolu'da yeniden yapılanması sırasında ortaya çıkan ve hem yerel yönetim hem de askeri organizasyonlar olarak yapılandırılmış ve birer *strategos* tarafından yönetilmişlerdir. Bu yönetim biçimi, Bizans imparatorluğu döneminde tarihsel olayların gelişiminde de belirleyici bir rol oynamıştır.

Bizans imparatorluğu döneminde bölgenin sahip olduğu yol ağı hem askeri hem de ticari yönden stratejik öneme sahiptir. Buna bağlı olarak gerek Bizans dönemi kaynakları gerekse kısmen günümüze ulaşan kalıntılardan Frigya'nın önemli bir dinsel merkez olduğu anlaşılmaktadır. Bölge, özellikle verimli kıyılara sahip olan Ege bölgesine geçiş sağlaması nedeniyle sık sık Türklerin akınına uğramıştır. Bu akınların en önemli gerekçesi, Türklerin Frigya Bölgesinin yol ağına sahip olmak istemesidir. Orta Çağ'da Batı Anadolu'nun savunması için stratejik önemi olan Frigya'nın, Bizanslılarla Türkler arasında sürekli mücadeleye sahne olduğu izlenir.

İslamiyet'in Arap yarımadasında güç kazanması ve giderek yayılma çabaları 7.yüzyılda

8 Parman, 2002.

9 Ben Anadolu'da Doğdum. Tugay Anadolu Kültür-Sanat ve Arkeoloji Müzesi, (ed. S. Dönmez), Kütahya 2007.

10 Eskişehir, Afyon ve Kütahya illerinde yürütülen "Frigya Bölgesi Kaya Kiliseleri" konulu yüzey araştırması, başkanlığımda 2003-2006 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. 2010 yılında araştırma sonuçları kitap olarak yayımlanmıştır. Bkz. Olcay Uçkan, 2010a.

11 Olcay Uçkan ve Evcim, 2021,402-411.

Anadolu'ya akınlar başlatmalarına neden olmuştur. Bizans imparatorluğu ile Araplar arasındaki ilk şiddetli çatışmalar Frigya bölgesinde meydana gelmiştir. Bu dönemde bölgede yer alan önemli merkezler uğradıkları saldırıyla hem ekonomik hem de askeri yönden giderek zayıflamıştır. 837 yılında Anatolikon thema'sının en önemli kalesi konumunda olan Amorium'un halife Mu'tasım tarafından zaptı ile Bizans imparatorluğu ciddi bir yara almıştır. Suriye'ye uzanan yol üzerinde her zaman stratejik bir öneme sahip olan kent Bizans ve Araplar arasında birçok kez el değiştirir[12]. İmparator Theophilos (829-842) zamanında, Amorium kapsamlı onarımlar geçirmiş; ticaret ve savunma merkezi olarak tekrar önem kazanmıştır.

Haçlı seferlerinin başladığı 11.yüzyılda Frigya bölgesi stratejik olarak yeniden önem kazanmıştır. Komnenos henedanlığının hüküm sürdüğü dönem Bizans'ın kültürel, siyasi ve askeri yönlerden yeniden yapılanmasını içerir. Bu süreç 11.yüzyılda başlayan ilk Haçlı Seferi ile ne yazık ki kesintiye uğramıştır. Özellikle Doğu'ya uzanan yol üzerinde yer alan Frigya bölgesinin bu dönemde yeniden stratejik önem kazanması rastlantı değildir[13].

11.yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'ya Türkler'in gelişiyle birlikte Bizans tarihinde yeni bir dönemin başladığı izlenebilir. Bu yüzyılda, Iconium (Konya) Anadolu Selçukluları'nın merkezi konumundaydı. Bu nedenle savaşların büyük bölümü bu merkeze bağlanan yol güzergahları üzerinde gerçekleşmiştir. Bu yollardan biri Dorylaion (Eskişehir), diğeri ise Kotyaion (Kütahya)'dan geçmekteydi. Üçüncü yol, Bilecik ve Basilica'dan geçerek Dorylaion'a iniyordu[14]. Tüm bu yollar stratejik olarak son derece önemliydi. İç Anadolu'yu verimli topraklara sahip Ege bölgesine bağlayan bu yolların, batıya ulaşmak isteyen Türkler tarafından ele geçirilmesi öncelikli olmuştur. Özellikle Konstantinopolis'den başlayıp Dorylaion ve İconium içlerinden Toros dağları, Kilikya ile en son Suriye'ye kadar uzanan yol Anadolu'nun en güvenli yolu olarak önemini korumuştur[15].

Türkler'in gelişiyle Anadolu'da hakimiyeti zayıflamaya başlayan Bizans imparatorluğunu yeniden eski gücüne kavuşturma çabasıyla imparator I. Aleksios Komnenos I. Haçlı Seferi ile güç birliği yaparak İznik'i Türklerden geri almış ve İznik'ten sonra Dorylaion'da 1097 yılında Türklere karşı I. Haçlı Seferi ordularıyla ortak bir zafere imza atmıştır. Ancak Haçlılar'ın yapılan anlaşmaya uymayarak 1098'de Antakya'yı ele geçirmeleri ilişkileri bozmuştur. Dorylaion'daki bu savaşın ardından Frigya bölgesi

12 Ostrogorsky, 1981, 195.
13 Vryonis, 1971, 180-185.
14 Ramsay, 1960, 81.
15 Lightfoot, 2001, 113.

yaklaşık yüz yıl kadar Bizans egemenliğinde kalmış; 11.yüzyılda Türklerin bölgeye gelişiyle yeniden mücadeleler başlamıştır. Bu yüzyılda tahrib edilen Dorylaion kalesi ise kaderine terk edilmiştir. İmparator Manuel Komnenos zamanında Dorylaion yeniden inşa edilerek surları onarılmıştır[16]. Ancak bu tarihten sonra Bizans İmparatorluğu yeni bir karışıklığa düşmüş ve 1176 yılında Sultan II. Kılıç Aslan'a karşı Myrokefalon'da büyük bir yenilgi almıştır. Bu yenilgi aynı zamanda Bizans'ın Anadolu'ya tekrar sahip olma şansını da tamamen ortadan kaldırmıştır.

Bölgenin bu günkü durumuna bakıldığında, Bizans dönemine ait veriler kaya yerleşimleriyle izlenir. Görece korunaklı olan kayaların içine oydukları mekanları gerek gündelik yaşam gerekse dini ibadetlerini gerçekleştirebildikleri yerler olarak tasarladıkları muhtemeldir. Buna bağlı olarak Bizans dönemi öncesinde Frigler tarafından yapılan kaya yerleşimlerinin Bizans döneminde de kullanıldığı, yenilerinin eklendiği, dolayısıyla geleneğin devam ettirilmiş olabileceği de gözden kaçırılmamalıdır. Elde edilen veriler, mevcut mekanların Bizanslılar tarafından hıristiyan inancına uygun ibadet mekanlarına dönüştürüldüğü ve Bizans mimarisinin plan tiplerini içeren yeni örnekler eklendiği yönündedir. Günümüzde kısmen yıkılmış olan Frig dönemi Küçük Kapıkaya anıtı içindeki ana tanrıça Kybele figürünün kaldırılarak niş etrafına haç motiflerinin kazınmış olması ikinci kullanıma iyi bir örnek oluşturur[17].

Özellikle Eskişehir ve Afyon il sınırları içinde kalan ve dağlık Frigya olarak adlandırılan platoda tüf ve kayalardan oluşan jeolojik doku Kappadokya ile aynı özellikleri yansıtır. Bizans döneminde bu kayaların içine çok sayıda barınma, ibadet ve mezar mekanları yapılmıştır. Kilise işlevi taşıdığı saptanan örnekler arasında, Bizans dönemi kilise tipolojisine uygun plan tipine sahip olanların yanısıra farklı mekansal çözümler içerenlerin saptanması da ilgi çekicidir. Ortodoksluğun katı inanç sistemi içinde, ortodoks mezhebine karşı duran fikirleriyle dikkati çeken ve rahip Montanus'un kurduğu Montanizm'in Frigya'da uzun süre hayat bulması, bölgenin paganizm'den özellikle ana tanrıça Kybele kültünden gelen kalıcı ve köklü inanç kültürüne dayalıdır. Montanizm'in kilisenin pagan inaçlara uyguladığı baskılara karşı gelişi, Priskilla ve Maksimilla adlı iki kadın peygambere olan inancı, evliliğe karşı oluşları, bu birikimin bir yansımasıdır[18]. Bu nedenle sözkonusu inanç yapısının, yaşamsal ve dini mekanlarda farklı alternatifler ortaya koyması olasıdır. Montanizm'in Orta Çağ'ın Ortodoks düşüncesiyle ters düşmesi,

16 Khoniates, 1995, 121-122.
17 Haspels, 1971, 254.
18 Parman, 2002, 37-43.

Ortodoks inancın geliştirdiği kilise mimarisi dışında oluşturdukları mekanlarda ibadet ihtiyaçlarını karşılamış olabileceklerini akla getirir.

Kaya Kiliselerinin tespit edildiği kaya bloklarının bazı örneklerde birden fazla katlı kompleksler olarak tasarlandıkları dikkati çeker. Bu kompleksler arasında çok tipik bir örnek, Seydiler'de yer alan Leylek Kayalığı'dır (Resim 3). Üç kattan oluşan Leylek kayalığında, ilk iki katta tek mekanlı şapel en üst katta ise bir oda vardır. Kayaya oyma olarak düzenlenmiş yatak, niş ve yatak ucu konsoluyla bu oda, olasılıkla şapellere bakan bir din adamının kullanımı için yapılmış olmalıydı (Resim 4).

Plan tiplerine bağlı olarak boyutlarıyla da farklı çeşitlemeler sunan kaya kiliseleri arasında kalabalık grupları barındıracak geniş naosu olanların yanısıra tek kişilik küçük şapeller de tespit edilebilir. Mekân anlayışı açısından duvar yapılarıyla paralelelik kurabileceğimiz örneklerden Ayazini'ndeki A Kilisesi (Resim 5); Böcü İni yerleşimindeki Karanlık İn ve Ağınönü Kilisesi de ölçekleriyle bölgenin en geniş mekanlı kaya kiliseleri olarak saptanabilir.

Bölgede tespit ettiğimiz kaya kiliselerinin hemen hepsinde templon, altar, bazılarında syntronon ve katedra gibi liturjik kuruluşların izleri mevcuttur. Bunlar arasında bir örnek templonu sağlam olarak günümüze ulaşması nedeniyle önem taşır. Doğal afetler sonucu çöken toprakla giriş kısmı kapanan Eyerli Dağındaki Kilisenin sağlam templonu, diğer örnekler için de önemli bir veri oluşturur (Resim 6).

Plan tipleri ile özellikle kaya mimarisinin en zengin örneklerini barındıran Kappadokya bölgesiyle paralellik kurabileceğimiz Frigya kaya kiliselerinin çoğunda fresko izine rastlanmayışı şaşırtıcıdır. İç mekanları süsleyen zengin ikonografisiyle Bizans resim sanatının önemli örneklerini barındıran Kappadokya kaya kiliselerinin tersine Frigya bölgesindeki kaya kiliseleri son derece yalındır. Bununla birlikte günümüzde tespit edilen bazı izlere dayanarak en azından bir kısmının resim programına sahip olduğu söylenebilir. Ayazin'deki kaya kompleksinin içindeki şapellerden birinin duvarında yer alan fresko izleri bu açıdan önemlidir (Resim 7-8). Kısmen günümüze ulaşmış bu örnekte haleli üç figür yer almaktadır. Olasılıkla azizlerin tasvir edildiği bir kompozisyon olduğu düşünülmekle birlikte ikonografisi ve üslubu üzerinde yorum yapmak güçtür.

Kiliselerde görülen bir diğer bezeme türü kazıma veya kabartma tekniği kullanılarak yapılan hıristiyanlığa özgü tasvirlerdir. Kırkinler'de yer alan süsleme programı ve içerdiği haç tasvirleri, çeşitlemeleriyle dikkati çeker. Kırkinler'de saptanan bazı haç tipleri, Frigya'nın etkilendiği kültürel coğrafyayı genişleten veriler sunar[19]. İnpazarcık'daki

19 Detaylı bilgi için bkz. Olcay Uçkan, 2010b, 130-135.

Hamam İni kilisesinde görülen ve kaya yüzeyine kazıma tekniği ile yapılan melek tasviri ise bölge için üniktir (Resim 9).

Frigya bölgesindeki kaya kiliselerinde saptanan ilginç özelliklerden biri de mimari plastik taklidi bezemelerdir. Yapılan çalışmalar sırasında saptanan örnekler sayısal olarak bir ağırlık oluşturmasa da nitelik bakımından özel örnekler içerir. Bunlardan biri ve belki de en önemlisi Selimiye Köyü'ne yakın İbrahim İnleri Kilisesi'nde saptanır (Resim 10). Kompozisyon, motif ve üslup özellikleriyle orta Bizans döneminin mimari plastik örneklerinin taklidi olduğu saptanan bu örnek, yalnızca bölge için değil, kaya mimarisi için de özgündür[20].

Frigya bölgesinde yer alan kaya kiliseleri, kültürel açıdan önem taşımalarının yanısıra içinde bulundukları vadinin eşsiz doğasıyla bütünleşen yapısından dolayı benzerlerinden ayrılır. Kültürel ve doğal ortamın içiçe geçtiği vadinin bir bütün olarak ele alınıp korunması gereklidir. Kültürel mirasın korunması ve geleceğe aktarılması günümüz Türkiye'sinde her kesimin üzerinde yoğunlaşması gereken en önemli konudur. Doğal ve kültürel varlıklarımızı korumak, koruma süreci içinde geliştirerek aktarmak ise çağdaş yaklaşımdır. Bu noktada dünyada geliştirilen çağdaş yaklaşımları ülkemizde de uygulamak ve bunu sürekli kılmak için konuya bütün olarak bakmak gereklidir. Bu bakış için çok yönlü düşünce ve örgütlenme süreci kaçınılmazdır. Gerek doğal gerekse jeolojik oluşum bakımından Anadolu'da özgün yeri olan Frigya bölgesinin fiziksel ve sosyal açıdan korunmasına yönelik önlemlerin alınması bölge için önceliklidir. Kültürel birikimlerimizin korunmasındaki en önemli unsur olan yerel birlikteliği gözetecek modellerle Frigya Bölgesini ele almak, Türkiye'nin Kültür Turizmine önemli bir katkı koyacaktır.

20 Detaylı bilgi için bkz. Olcay Uçkan, 2009, 349-360.

Kaynakça

Barth, H., (1860), "Reise von Trapezunt durch die nördliche Halfte Klein-Asiens nach Scutari im Herbst 1858", *PGM, Enganzungsheft 3.*

Belke, K., and Merisch, N., (19909, "*Phrygien und Psidien*, (Tabula Imperii Byzantini 7)", *Österreichischen Akademie der Wissenschaften,* Wien.

Chaput, E., (1941), *Phrygie*, Tome I.: *Geoglogie Géographie Physique*, Paris.

Cox-A.Cameron, C.W.M., (1937), *Monuments from Dorylaeum and Nacoleia, Monumenta Asiae Minors Antiqua V*, Manchester.

de Laborde, A., (1837), *Voyage en Orient, Asie Mineure et Syria*, Paris -1862

Dönmez, E.Ş., vd., (2007), B*en Anadolu'da Doğdum. Tugay Anadolu Kültür-Sanat ve Arkeoloji Müzesi*, Kütahya.

Foster, W., (1961), *The Travels of Sanderson in the Levant 1584-1602*, London 1961

Gabriel, A., (1952), *Phrygie, Exploration archéologique II, La Cité de Midas, Topographie, Le site et les Fouilles, (Phrygie II)*, Paris.

Haspels, E., (1971), *Highlands of Phrygia: Sites and Monuments*, Princeton 1971.

Leake, W.M., (1824) *Journal of a Tour in Asia Minor*, London.

Lightfoot, C.S., (2001), "Bizans Döneminde Afyonkarahisar", Afyonkarahisar Kütüğü, c.I, Afyon, 113.

Niketas Khoniates., (1995), Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), çev.F.Işıltan, Ankara, 121-122.

Olcay Uçkan, B.Y., (2009), "Frigya (Phrygia) Bölgesinde Bir Kaya Kilisesi İbrahim İnleri", *Ebru Parman'a armağan*, Sanat Tarihi ve Arkeoloji Yazıları, ed. A. Oğuz Alp, Ankara, 349-360

Olcay Uçkan, B.Y., (2010b.), "Frigya (Phrygia) Bölgesi Kaya Mimarisinde Norman Sanatının İzleri", *Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu*, 25-28 Haziran 2007, Vehbi Koç Vakfı, İstanbul, 130-135.

Olcay Uçkan, B.Y., ed., (2010a), Frigya (Phrygia) Bölgesinde Bizans Dönemi Kaya Mimarisi, Eskişehir.

Olcay Uçkan, B.Y., ve Evcim, S., (2021), "Phrygia (Frigya)", *Bizans Dönemi'nde Anadolu, Anatolia in the Byzantine Period*, İstanbul,402-411.

Ostrogorsky, G., (1981), *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara 1981, 195.

Parman, E., (2002), *Ortaçağ'da Bizans DönemindeFrigya (Phrigya) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri*, Anadolu Üniversitesi Yayınları,Eskişehir.

Perrot, G., (1867), *Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure*, Paris.

Ramsay, W.M, (1960), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, İstanbul, 81.

Ramsay, W.M., (1895), *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, Oxford.

Steuart, J.R., (1842), *A Description of some Ancient Monuments with Inscriptions still existing in Lydis and Phrygis, several of which are supposed to be Tombs of the Early Kings*, London.

Texier, C., (1839), *Description de l'Asie Mineure, faite per ordre du gouvernement Français de 1833- 1837*, Paris

Vryonis, S., (1971), *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Universiy of California Press, Berkeley-LosAngeles-London, 180-185.

Yüksel, İ., (2002), Şifalı *Frigya*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyon,17-24.

Resim 1: Pişmiş Kale'den Vadinin genel görünümü

Resim 2: Eskişehir, Ayterek Kaya Kompleksinden genel görünüm

Resim 3: Afyon, İscehisar, Seydiler, Leylek Kayalığı, genel görünüm

Resim 4: Afyon, İscehisar, Seydiler, Leylek Kayalığı, üçüncü katta yer alan oda.

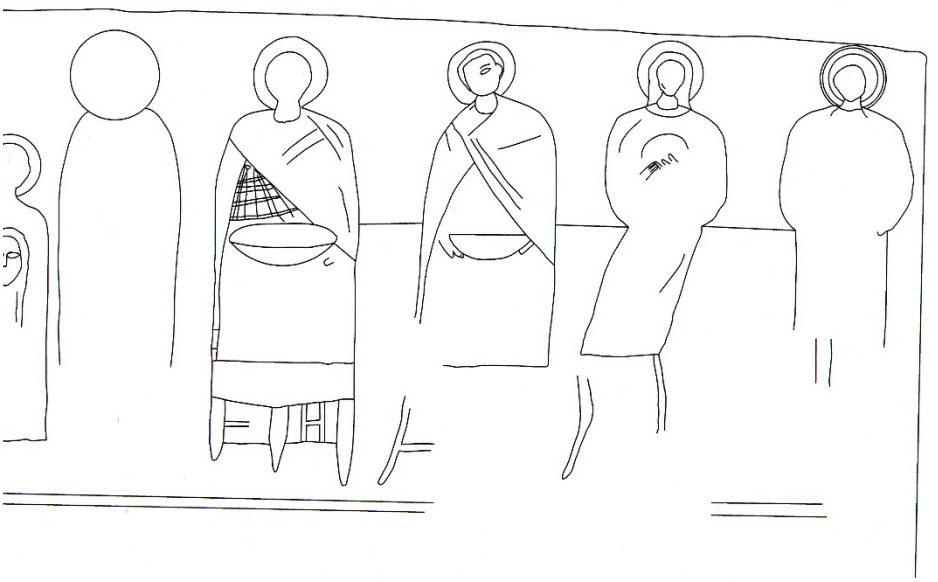
Resim 5: Afyon, İhsaniye, Ayazini, A Kilisesi, genel görünüm

Resim 6: Afyon, Bayat, Eyerli Dağı, Kilise Templonu

Resim 7: Ayazin şapel 1, güney duvar aziz ve azize tasvirleri

Resim 8: Ayazin şapel 1, güney duvar aziz ve azize tasvirleri çizim

Resim 9: Afyon, Bayat, İnpazarcık, Hamam İni Kilise, giriş kapısı, güneyindeki tasvir

Resim 10: Afyon, Alanyurt, Selimiye, İbrahim İnleri Kilisesi, kuzey, naosa açılan bölümdeki Mimari plastik taklidi bezeme

HARPUT ARTUKLU HÜKÜMDARI "BELEK GAZİ Mİ, BALAK GAZİ Mİ?"

Muhammet Beşir AŞAN*

Anadolu Türk Tarihi içerisinde, 1102- 1409 yıları arasında Diyarbakır (Hısn-ı Keyfa) 1101-1231, Harput (1185-1233) ve Mardin (1108-1409), çevresinde hüküm sürmüş olan Artukoğullarının önemli bir yeri vardır. Bu yazımızda başlıktan da anlaşılacağı üzere, Harput Artuklu hükümdarı olan Belek Gazi (.../öl.1124)[1]'nin ismi üzerinde durup, yapı ve anlam bakımından, kaynaklara göre incelemeye çalışacağız (Resim 1).

İsmi, yapı bakımından ele aldığımızda; dönemin klasik İslam kaynaklarından, İbnü'l-Esir'in **El-Kamil Fi't-Tarih**[2]; İbn'ül – Ezrak el-Fariki'nin **Tarihu Meyyafarikin**[3]; Azimi'nin **Tarih**[4], gibi eserler başta olmak üzere, sözkonusu ismin **Belek** بلك (be, lam kef harfleri) şeklinde yazıldığı görülmektedir. Ancak Halk arasında kullanılan **Balak** kelimesinin nereden geldiğini anlamak için de bu ismin kullanıldığı kaynakları ele almamız gerekir. Günümüzden geriye doğru gidildiğinde **Balak** isminin, Nureddin Ardıçoğlu'nun **Harput Hükümdarı Balak Gazi**[5], isimli eserinde yer aldığını görmekteyiz. Eserin kaynaklarına bakıldığında, İbnü'l-Esir'in **El-Kamil Fi't-Tarih** isimli eserinin, latince çevirisi ve **İbnü'l-ethir** şeklinde ifade edilen[6] kaynak başta olmak üzere bazı

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü ELAZIĞ asanmbesir@gmail.com,ORCID 0000-00027250-5927.

1 Yınanç, 1970, 468-473; Alptekin, 1992, 402-403.

2 İbnu'l-Esir, El-Kamil fi't-Tarih 1987, 267,299,319-320,464,468-469,483,488,488-489.

3 İbnu'l-Ezrak el-Fariki; Tarihu Meyyafarikin, B.M.Or.5803; Turan, 1993, 153.

4 Sevim, 1988, 60, 64, 65, 66, 67, 116, 129, 131, 132, 133, 134,136,175.

5 Ardıçoğlu, 1966.

6 Ardıçoğlu, 1966, bk. Bibliyoğrafya kısmı.

batılı kaynakları kullandığı görülmektedir. Ardıçoğlu'nun da bu ismi dönemin İslam kaynaklarından değil de batı dillerine yapılan transkripsiyondan kaynaklandığı ortaya çıkmaktadır.

İslam kaynaklarının batı dillerine transkripsiyonu sırasında bazı kelimelerin farklı şekilde kullanıldığını belirtmeliyiz. **Belek** ile **Balak** kelimesi arasındaki fark da buradan kaynaklanmaktadır. Nitekim esas yazılışı **Ebubekir** olan kelimenin, batı dillerine transkripsiyonu yapılırken **Abu bakr**[7] şeklinde gösterilmesi bunu ortaya koymaktadır[8]. Bu örnekleri; Ebu'l-Feth/ Abu'l-Fath, Abdulkadir /Abd al-Kader, Muhsin /Mohsen ... vb. gibi çoğaltabiliriz. Yine Ardıçoğlu'nun yararlandığı kaynaklar arasında geçen ve baskı tarihi, Nureddin Ardıçoğlu'dan daha eski olan İbrahim Artuk'un; **Artuk Oğlu Emir Balak ve Mezarı**[9] isimli çalışmasında da Balak kelimesinin geçmesi, bu kullanışın N. Ardıçoğlu'dan önceye gittiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu durum İbrahim Artuk'un da Nureddin Ardıçoğlu gibi, batı kaynaklarına dayanarak bu kelimeyi kullanmış olduğu düşüncesini çağrıştırmaktadır.

Balak olarak kullanmanın asıl kaynağı olarak gördügümüz, batılı kaynaklara gelince, Claude Cahen[10] başta olmak üzere, Urfalı Mateos[11] gibi araştırmacıların **Belek** kelimesinin, latinceye transkripsiyonu biçiminde olan, **Balak** şeklini kullandıkları görülmektedir. Bu kaynaklardan yararlanan yukarıda değindiğimiz bazı araştırmacılar da onlarda geçen ifadeyi kullandıkları anlaşılmaktadır.

Bu sahada söz sahibi olup, bu konuda çok kıymetli eserler veren uzman Türk tarihçilerimiz ise, esas biçimi olup İslam kaynaklarında geçtigi şekilde aslına uygun olarak **Belek** tarzını kullanmışlardır. Bunlar arasında isim vermemiz gerekirse örnek olması bakımından, Mükrimin Halil Yınanç[12], Osman Turan[13], İbrahim Kafesoğlu[14], Ali Sevim[15]'i belirtebiliriz.

Söz konusu kelimeyi anlam bakımından inceleyecek olursak; Belek kelimesinin, **Divanu Lugat ut-Türk**'te yer aldığı ve **armağan** ve **hediye** anlamına geldiğini

7 F.Buhl, 1964,12-14.

8 Bu örnekte görüldügü gibi, esasında bulunan "e" harfinin, transkripsiyonda "a" harfi ile yer değiştirdiği görülmektedir. Ayrıca çok belirgin olan Artuk kelimesinin bile bazı batılı tarihçiler tarafından "Ortok", "Ortuk", "Urtuk" veya "Artak" gibi aslına uymayan şekilde yazıldığı görülmektedir. Bkz. Alptekin, 1989, 170.

9 Artuk, 1947.

10 Cahen, 1968, 87,93,106,108; Cahen, 1979, 101,106,119.

11 Urfalı Mateos, Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), 1962, 271-274,277, Andreasyan, EI2, I, 983.

12 Yınanç, 1970, 468-473.

13 Turan,1993, 153.

14 Kafesoğlu, 1964, 353-373.

15 İbnü'l-Adim, 1976, 395; Sevim, 1990, 46-71.

görmekteyiz[16]. Belek Beyin silsilesine bakacak olacak olursak; **Belek b. Behram b. Artuk b.Eksük** yani Eksük'ün oğlu Artuk oğlu Behram oğlu Belek şeklinde[17] olduğunu görürüz. Buradaki Eksük ve Artuk kelimelerinin anlamları da Türk kültür tarihi yönünden önemlidir. Prof. Dr. Bahaeddin Ögel ve Prof.Dr. Reşat Genç'e göre ad verme geleneğinde; çocuk sayısı dörtten az olunca **Eksük**, dokuzdan fazla olunca **Artuk** kelimesi kullanıldığı ifade edilmektedir. **Balak** kelimesine gelince, 'manda yavrusu' anlamına geldiği bilinmektedir[18]. Yine Türk ad verme geleneğinde kuvvetine, gücüne nisbeten hayvan isimleri şahıs adı olarak kullanılmakla beraber[19], yavrusu ile birlikte isim olarak kullanılan bir kelimenin varlığını şimdilik bilemiyoruz.

Sonuç olarak, Kaşgarlı Mahmud tarafından **Divanu Lugat ut-Türk'**te *Allah'ın bir hediyesi ve armağanı* anlamına gelen ve İslam kaynaklarında belirtidiği üzere Belek kelimesi, her ne kadar halk arasında ğalat-ı meşhur olarak **Balak Gazi** şeklinde kullanılmakta ise de asıl anlamına uygun olarak ve **Belek Gazi** şeklinde kullanılması gerekmektedir.

Seçilmiş Kaynaklar

Alptekin, C., (1989), "Artuklular", *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, 8.

Alptekin, C., (1992), "Belek b. Behram", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* 5, İstanbul, 402-403.

Andreasyan, H.D., "Balak", *EI2* (İng.), I, 983.

Ardıçoğlu, N., (1966), *Harput Hükümdarı Balak Gazi*, Ankara.

Artuk, İ., (1947), "Artuk Oğlu Emir Balak ve Mezarı"**,** *Belleten,* 41, Ankara, 127-135.

Buhl, F., (1964) "Ebu Bekir". *İslam Ansklopedisi*, 4, İstanbul, , 12-14.

Cahen, *C., (1968), Pre-Ottoman Turkey*, London,.

Cahen, C., (1979), *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* (trc.Yıldız Moran), İstanbul.

İbnu'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih* (1987), (Trc. Abdulkerim Özaydın), 10, İstanbul.

İbnü'l-Ezrak el-Fariki; *Tarihu Meyyafarikin*, (1992), B.M.Or.5803, İbnü'l-Ezrak, Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid, çev. A. Savran, Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı), Erzurum.

Kafesoğlu, İ., (1964), "Selçuklular" *İslam Ansiklopedisi*, 10, İstanbul, 353-373.

16 Mahmud Kaşgari, 1985, 322; Turan, 1993, 153.
17 İbnü'l-Adim, 1976, 395; Sevim, 1991, 414-415.
18 http//sözlük.sourtimes.org
19 Boğa, Kürboğa, Porsuk vb.

Kemaleddin İbnü'l-Adim, (1976), *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb, Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleri*, (Yay. Ali Sevim), Ankara.

Mahmud Kaşgari, (1985), *Divanu Lugat ut-Türk* (I. Nşr. Kilisli Rifat II. Nşr. Besim Atalay), I, Ankara.

Sevim, A., (1988), *Azimi Tarih Selçuklularla İlgili Bölümler*, Ankara.

Sevim, A., (1990), *Ünlü Selçuklu Komutanları*, Ankara.

Sevim, A., (1991), "Artuk b.Eksük" , *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3, İstanbul, 414-415.

Turan, O., (1993), *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul,.

Urfalı Mateos, (1962), *Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162),* (Nşr. ve Trc. Hrant, D. Andreasyan) Ankara,.

Yınanç, M.H., (1970), "Belek", *İslam Ansiklopedisi*, 2, İstanbul, 468-473.

Resim 1: Harput Belek Gazi Heykeli

KUTSAL ANTLAŞMA: SÜNNETİN BİZANS TASVİR SANATINA YANSIYAN ŞEKLİ

Feray KORUCU YAĞIZ*

İbranice'de *"בְּרִית מִילָה"* *"brit/bris milah (b'rit mee-lah)"* [1], Fransızca'da *"circoncision"*,[2] Almanca'da *"beschneidung"*[3], İngilizce'de *"circumcision"*[4], Arapça'da *"hıtân"*,[5] dilimizde ise *"sünnet"* terimiyle tanımlanan eylem, erkek üreme organının[6] uç kısmında bulunan deri parçasının tamamının ya da bir kısmının tıbbi bir yöntemle alınmasıdır. [7]

Genel bir tanımlamada ergenlik sonrası dönemde bireyin alması gereken sorumluluklarının bir başlangıç nişanesi[8] olarak adlandırabileceğimiz bazen tıbbi -özellikle günümüz dünyasında- bazen de sosyal, kültürel ve en çok da dini gerekçeler gözetilerek yapılması elzem görülen sünnetin[9] ilk kimler tarafından, nerede ve ne zaman başlatıldığı konusu net bilgilerle çözümlenememiştir. Zaman içerisinde işlemin

* Dr. Öğr.Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Bizans Sanatı Anabilim Dalı, İstanbul/TÜRKİYE, feray.korucu@medeniyet.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2208-7330.

1 Karesh and Hurvitz, 2005, 70; Millen, 2004, 76; Remondino, 1974, 156.

2 Mimouni, 2007, 61.

3 Bergson, 1844, 5.

4 Thiessen, 2011, 5.

5 Gürkan, 2010, 157.

6 Çeşitli kültürlerde kadın sünneti de vardır. Kadınların üreme organlarının üst kısmında bulunan klitorisin bir kısmının kesilmesine de kadın sünneti denilir. Bu çalışmada, Tevrat anlatısından yola çıkılarak İbrahim peygamber ve onun soyundan gelen erkeklerin sünneti Bizans tasvir sanatındaki örnekler üzerinden takip edileceği için kadın sünnetine dair bilgilere yer verilmemiştir. Kadın sünnetiyle alakalı ayrıntılı bilgi edinimi için sıralanan şu kaynaklara başvurulabilir: Toubia, 1994, 712–716; Bryk, 1934.

7 Bennett and Finkelstein, 1945, 175; McKenzie, 1965, 136.

8 Rouwhorst, 2019, 165.

9 Hodges, 2004, 2.

Asyalılar, Afrikalılar hatta Avusturyalılar tarafından uygulandığına dair çeşitli görüşler ileri sürülse de[10] konu üzerindeki belirsizlik var olan bilgi birikimiyle tam anlamıyla ortadan kaldırılamamıştır.[11]

Eski bir gelenek olarak pek çok toplum ve medeniyet tarafından uygulandığı bilinen sünnetin,[12] dinler tarihi kapsamında incelendiğinde tıbbi bir gereksinimden ziyade inançla gelişen bir pratik olarak değer kazandığı anlaşılmaktadır.[13] Semitik dinlerin (Musevilik, Hristiyanlık ve İslam) hepsinde (özellikle Musevilikte), inanılan üstün gücün koruması altına girebilmede işlemin sorgusuz sualsiz yaratılan tarafından yapılması gerektiğinin dini karakterlerin kıssadan hisse sonuç veren hikayeleriyle bildirilmesi, sünnetin gerçek manasının dışında sembolik bir anlam da yüklenmesini sağlamıştır.

İtaat[14] ve bu unsurla güçlenen kendinden vazgeçme durumunun sembolik anlamından ibaret olan sünnet[15] ile ilgili en eski yazılı bildirimlerin Tevrat'ta geçtiği görülmüştür.[16] Burada geçen bilgiler vasıtasıyla sünnetin İsrailli erkeklere[17] ve yeni doğmuş sekiz günlük erkek bebeklere[18] yapılmasının zorunlu tutulduğu bir uygulama olduğu öğrenilmiş,

10 Berkhof, 1996, UK., 620; Herodotus, 1920. http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.012 (24.06.2022).

11 Ataseven, 1988, 22-23; Çinpolat, 2017, 131.

12 Chebel, 1992, 58-59.

13 Levin, 1965, 1125-1227.

14 Tanrı, İbrahim'e sünneti yapılan antlaşmanın bir gereği olarak sunmuş, İbrahim peygamber bu gerekliliğe tartışmasız itaat etmiştir. O ve onun soyundan gelenler, sünneti bir itaat vesilesi olarak tatbik etmiştir.

15 Uygulama, kimi kültürlerde Tanrı ile sağlanan bir antlaşmanın sembolü, kimi kültürlerde ise kefaret niyetinden hareket edilerek yapılan, bu vasıtayla O'nun rızasını kazanma arzusunu yerine getiren önemli bir yöntem olarak kabul görmüştür. Tevrat aracılığıyla öğrenilen Musa peygamberin karısı Sippora'nın kefaret bedeli olarak oğlunu sünnet etmesi meselesi ya da İncil aracılığıyla öğrenilen çarmıha gerilen İsa'nın tüm insanlığın günahı için bir kefaret kurbanı olarak can vermesi meselesi yapılan bu tanımın doğruluğunun ispatı olarak görülmüştür. Kan yoluyla sağlanan uzlaşı, elde edilen bağışlanma ve kefaret kurbanları için ayrıca bkz. İncil, Yuhanna, 1:29; İncil, İbraniler, 9:22; Tevrat, Mısır'dan Çıkış, 4: 22-24; Korucu Yağız, 2019, 69.

16 Yaratılış, (17: 9-14; 21: 1-5), Mısır'dan Çıkış (12: 43-49), Levililer (12: 3), Tevrat'ta sünnetle ilgili önemli bilgilerin elde edildiği bölümlerdir. Musevilikte sünnet, sünnetin uygulanış ve anlamlandırılış şekli hakkında teolojik bir bilgi edinimi sağlamak için ayrıca bkz. Bernat, 2009; Kunin, 1998; Goldman, 1997; Thiessen, 2011; Mendenhall, 1955; Vaux, 1997; Williamson, 2000.

17 Bkz. Tevrat, Yaratılış, 17:10; Tevrat, Yaratılış, 17: 14.

18 Musevilikte yedi rakamının; haftanın yedi gününü, evrenin yaratılışını, evrenin kurgusunu oluşturan yedi ilahi küreyi kısacası doğayı sekiz rakamının ise bu evrenin dışına çıkılışını yani mucizevi ve doğaüstü güçlere erişime geçilen evreyi sembolize ettiğine inanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. The Significance of The Number Eight: https://www.betemunah.org/eight.html (25.06.2022).

kaideleri ilahi emirlerle belirlenen sünnetin,[19] bu din kapsamında inanç için bir temel [20] oluşturduğu söylenebilmiştir.[21]

Tevrat'ta, tanrı ve insan arasında sağlanan bir uzlaşmanın sembolü haline gelen[22] böylelikle gerçek anlamının dışında manevi dünyaya ekleyeceği kazanımlarla olduğundan farklı bir değere bürünen sünnetin ilk izlerinin; ömrü bereketle, nesille ve Tanrı rızasıyla müjdelenen İbrahim peygamberin,[23] oğulları İsmail,[24] İshak [25] ve İbrahim peygamberin kölelerinin[26] hayat hikayesinde belirdiği görülmüştür.

Tevrat'ta, Tanrı'ya olan inancın silinmez bir izi olarak önem kazanan[27] sünnetin, İbrahim peygamber ve onun etrafındaki kişilerin hayat öyküsünün haricinde üç farklı hikâyede daha anlatıldığı görülmüştür. Yeşu peygamberin gelen emir üzerine Ürdün Nehri'ni aşarak vadedilmiş topraklara giren İsrailoğullarını taştan bıçaklarla Givat-Haaralot'ta sünnet etmesi meselesi,[28] Hivli Hamor'un oğlu Şekem ile Yakup'un kızı Dina'nın evliliğinde, Şekem'in sünnetinin gerekliliğinin vurgulandığı aşk hikayesi[29] ve Musa'nın karısı Sippora'nın[30] kefaret olarak oğlunun gulfesini[31] kesmesi meselesi[32]

---

19 Antik dönemde sünnet ve kölelik arasında bir bağ kurulmuştur. Dolayısıyla ideal güzellik kavramının yakalanmasının amaç edinildiği bu dönemde erkeklerin genellikle sünnetsiz betimlendiği görülmüştür. Tanrı'nın İbrahim'le yapmış olduğu bir antlaşmanın simgesi olan sünnet, bu bilgiden hareket edilecek olursa İbrahim'in tam anlamıyla Tanrı'nın kulu olduğu gerçeğini kabulüne işaret etmiştir. İbrahim bu kabul ile kendi gücünden vazgeçmiş bir üst gücün kudretini benimsemiştir. Teolojik bir yorum olan bu açıklama çalışmanın kapsamı dışında kaldığından çok fazla detaylandırılmamıştır. Sünnet ve ideal güzellik kavramları ile ilgili bkz. Hodges, 2001, 387.

20 *"...RAB ona görünerek, „Ben Her şeye gücü yeten Tanrı'yım! Benim yolumda yürü, kusursuz ol!" demiştir.* Bkz. Tevrat, Yaratılış, 17: 1.

21 Yahudiler için sünnet Tanrı'ya olan sağlam bir inancın işareti olarak kabul edilmiştir. Tanrı'nın yaratıcı sıfatının anımsanmasında ve O'nun adının anılmasında ritüelin bedende bıraktığı izin bir hatırlatıcı olduğuna inanılmış bu izin kul olma vazifesinin dışına çıkmayı engelleyeceğine dair bir kanaat geliştirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gollahon, 2018, Chapter 3.

22 Sherbok 2003, 534.

23 Bkz. Tevrat, Yaratılış, 17: 24.

24 Bkz. Tevrat, Yaratılış, 17: 25.

25 Bkz. Tevrat, Yaratılış, 21: 4.

26 Bkz. Tevrat, Yaratılış, 17: 12.

27 Matthew Henry, *How to Prepare for Communion*, USA., 2001, 16.

28 Bkz. Tevrat, Yeşu, 5: 1-2.

29 Bkz. Tevrat, Yaratılış, 34: 1-31.

30 Kutsal kitaplardan edindiğimiz bilgilere göre sünnet işlemi genellikle babalar tarafından yapılmıştır (Bkz. Tevrat, Yaratılış, 21:4). Musa'nın karısı Sippora burada farklı bir örnek teşkil etmiştir (Bkz. Mısır'dan Çıkış, 4: 25). Sünneti icra eden ilk kişiler için örnek oluşturan bu karakterlerin sonradan değiştiği, sünnet etme eyleminin işin uzmanları tarafından gerçekleştirildiği, bu kişilere *"mohel"* adı verildiği bilgine erişilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Silverman, 2006, 226.

31 Gulfe sünnetle penisten alınan deri parçasına verilen isimdir. Bkz. http://www.lugatim.com/s/gulfe (25.06.2022).

32 Bkz. Tevrat, Mısır'dan Çıkış, 4: 24-26; Haberman, 2003, 18-30.

kitapta sünnetle ilgili bildirim veren diğer önemli hikayeler olarak sıralanabilmiştir.

Tevrat'ta farklı kişiler ve bu kişilerin başından geçen olaylarla içeriği hakkında detaylı bilgilere eriştiğimiz sünnet ritüelinin; Hristiyanlıkta ne ifade ettiği, nasıl algılanması gerektiği, İsa'nın sünnetli olduğu bilinse de[33] bu dine mensup olan erkekler için sünnetin bir zorunluluk içerip içermediği hususu, din önderleri tarafından uzun yıllar tartışılmıştır.[34] Bu tartışmalar neticesinde ritüelin Hristiyanlıkta özellikle erken dönemde benzer şemalarla takip edildiği,[35] fakat zaman geçtikçe Yahudiler ve Hristiyanlar arasında sünnetin hem uygulanış hem de algılanış[36] şeklinde farklılıkların ortaya çıktığı sonucuna ulaşılmıştır.[37] Hristiyanlıkta, sünnet ritüelinin Musevilikteki anlamından farklı bir anlama işaret ettiğine dair ileri sürülen en önemli yorumların Pavlus tarafından yapıldığı görülmüştür.[38]

Kendini İsa'nın elçisi olarak tanıtan Pavlus'un,[39] Yahudilerin benimsedikleri inanç gereğince yapmak zorunda oldukları sünneti; Hristiyanların yapmasına gerek olmadığını,[40] Tevrat'ın Tanrı ve insan arasında sağladığı uzlaşmayı İsa'nın yeni tebliğ ettiği dinle kırdığını,[41] bu durumun yeni bir ahit gereksinimini[42] ortaya çıkardığını[43] söylemesi, ritüelin Hristiyanlıktaki değişiminin ilk izlerinin takip edilebilmesini sağlamıştır. Hatta yorumlarına devam etmiş, İsa'nın Tanrı ve insan arasında geçerliliği

33 Yeni dini tebliğ etmekle görevlendirilen Yahudi kökenli bir ailenin çocuğu olan İsa'nın gerek inanış gerekse gelenekleri takiben sünneti bizzat uygulaması, erken dönemde, Tevrat'ın, sünnetle ilgili zorunluluk bildiren kaidelerine çok kuvvetli olmayan bir destek sunulduğunu göstermiştir. Bkz. İncil, İncil, Luka, 1: 59; İncil, Luka, 2: 21. Ayrıca İsa'nın sünnet oluşunun yeni din kapsamında nasıl algılandığı ve yorumlandığı hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. Jacobs, 2007, 291–335.

34 Jacobs, 2012, 22.

35 İncil, Luka, 2: 21 ile Tevrat, Yaratılış, 17: 12/21: 4'te geçen ifadelerin benzeşmesi, Tevrat'ın, bildirdiği örnekler gibi İncil'inde İsa'nın sekiz günlük iken sünnet edildiği bilgisini vermesi, ritüelle ilgili var olan uygulamadaki benzerliklerin ispatını oluşturmuştur.

36 Burada yapılan açıklama için Petrus'un Kudüs'te sünnetsizlerle yemek yemesi ve bunun sünnet yanlıları tarafından eleştirilmesi örneği (Bkz. İncil, Elçilerin İşleri, 11: 2-3) ile Pavlus'un: *"Sünnetli olup olmamak önemli değildir. Önemli olan, Tanrı'nın buyruklarını yerine getirmektir!"* şeklindeki beyanı (Bkz. İncil, I. Korintliler, 7: 18-19) incelenebilir.

37 Bkz. İncil, Elçilerin İşleri, 15: 1; İncil, Elçilerin İşleri, 10: 44-48; İncil, Elçilerin İşleri, 11: 15-18 ayrıca bkz. Smith, 2019, 666; Lacey, 1997.

38 Kudüs Konsili'nde (49-50) tartışmalı bir konu olan ritüelle ilgili görüşmeler yapılmıştır. Konsil'de sünnetin Hıristiyanlar için belirleyici bir özellik taşımadığına karar verilmiştir. Bkz. https://www.biblewise.com/bible_study/characters/the-jerusalem.php (27.06.2022); Pavlus'un sünnetle ilgili ileri sürdüğü fikirler hakkında detaylı bilgi elde etmek için bkz. Maccoby, 1991, 177–180; insan için sünnetin gerekli olmadığını vurgulayan söylemleri için bkz. İncil, Galatyalılar, 5: 1-12; İncil, I. Korintliler, 7: 17-21.

39 İncil, Titus, 1:1.

40 İncil, Galatyalılar, 5: 2; Galatyalılar, 6: 15.

41 https://www.biblestudytools.com/bible-study/topical-studies/why-is-circumcision-so-important-in-the-bible.html (27.06.2022).

42 Burada Yahudiler gibi fiziksel bir müdahaleden ziyaden iyi niyet ve bununla beslenen temiz bir kalple inşa edilen imanın yeni bir ahit yaratacağına inanılmıştır. Bkz. İncil, Yuhanna, 14: 1.

43 İncil, İbraniler, 8: 13.

yenilenen yeni bir antlaşma sağladığını, bunu günahlara kefaret olarak sayılan can ve kanıyla sağladığını, İsa'nın hiçbir ayrım gözetmeden iman eden herkes için bir kurtuluş mucizesi yaratacağını,[44] O'nun aracığıyla elle yapılmayan bir sünnetle sünnet olunabileceğini,[45] yaratıcı güce beslenen, kalben hissedilen imanın ve sonsuz itaatin her şeyin ötesinde olduğunu[46] söylemiş, sonuç olarak Pavlus ileri sürdüğü bu fikirlerle Hristiyanlıkta ritüelle ilgili meydana gelen köklü değişimlerin esaslarını belirlemiştir.

Pavlus'un, bu beyanları sonrasında Hristiyanlar sünneti yeni ahdin kabulü, bu ahdin kalp ve ruhta taşınan imgesi olarak tanımaya,[47] bedende taşınan bir izden öte yaratıcıya olan inancın içerisine nüfuz ettiği bir hal olarak algılamaya başlamıştır.[48]

Tevrat'ın en temel dini ritüellerinden biri olan sünneti, Hristiyanlar için geçersiz kılan Pavlus'un bu yorumlarına eş değer anlamlarda ilerleyen bir başka fikrin Pavlus ve yol arkadaşlarının başkanlığında düzenlenen Kudüs Konsili'nde (M.S. 49-50) alınan bir karar neticesinde eklendiği görülmüştür. Konsil'de alınan karara göre; sünnet yasaklanmamış[49] fakat gerekliliği fes edilmiş, Tevrat'ta Yahudiler için yaratıcıyı tanımanın bir izi olarak kabul edilen sünnetin, Hristiyanlar için vaftizle sağlanabileceği görüşü üzerinde hem fikir olunmuştur.[50] Muhtemeldir ki İncil'de; *"Bu nedenle gidin, bütün ulusları öğrencilerim olarak yetiştirin. Onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un adıyla vaftiz edin!"*[51] şeklinde geçen emir, konsil üyelerinin dinen önem taşıyan bu iki uygulama arasında yapacakları seçim için bir rota belirlemelerini sağlamış, üyeler burada geçen emirden hareketle İsa'nın bildirdiği isteği temel alarak vaftizi Hristiyanlığın en önemli sakramentelerinden biri haline getirecek kararı almışlardır.

Bizans tasvir sanatında, kulluk bilincini vaftizle inşa edip iman ve itaatte kusursuz olmayı başaran Hristiyanlar için gerekliliği tamamen ortadan kaldırılan sünnetin,[52] Tevrat'ta bildirilen şeklinin yani erkek bedenine yapılan bir müdahaleden ibaret olan uygulama biçiminin çok az sayıda örnekte konu edinildiği görülmüştür. Ritüelin Bizans tasvir sanatına yansıyan bütün örneklerinin, Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenen el yazmalarında yer aldığı tespit edilmiştir.

---

44 İncil, Romalılar, 3: 22; İncil, Galatyalılar, 2: 4.
45 İncil, Koloseliler, 2: 11.
46 İncil, Romalılar, 10: 10; İncil, Romalılar, 2: 25-29; İncil, I. Korintliler, 7: 18-19; İncil, Galatyalılar, 3: 11.
47 İncil, Romalılar, 2: 29.
48 İncil, Filipililer, 3: 3.
49 İncil, Elçilerin İşleri, 15: 1-20.
50 Bkz.https://www.biblewise.com/bible_study/characters/the-jerusalem.php (27.06.2022); Pratt, Jr., 2005 (https://thirdmill.org/articles/ric_pratt/th.pratt.baptism.html (27.06.2022); Berkhof, 1996, UK., 631-32.
51 İncil, Matta, 28: 29.
52 Ferguson, 1988, 485-97.

Bizans tasvir sanatında, kronolojik bir değerlendirme üzerinden gidilecek olursa, sünnetin ilk kez Vat. gr. 1613 adlı eserde, 287 numaralı sayfada yer alan kompozisyon içerisinde konu edinildiği görülmüştür (Resim. 1). Eserde yer alan kompozisyon, yeni dinin ortaya çıktığı dönemlerde çok kısa bir zaman diliminde uygulandığı bilinen sünnet ritüelinin, İsa ve onun hayatından kesitlerle sunulması bakımından büyük önem taşımıştır. Tasvir sanatında İsa'nın sünnetine dair ilk ve tek örnek oluşturan bu önemli kompozisyon; dış hattı mavi ve kırmızı renkli iki ince çizgiyle çerçeve içine alınan, zemini altın yaldızla doldurulmuş ve etrafı yine altın yaldızla çerçevelenmiş dikdörtgen bir alan içerisine işlenmiştir. Kompozisyonun orta noktasında annesi Meryem'in kucağında bebek İsa[53] ve onların yanında yer alan baba Yusuf betimlenmiştir. Kucağında bebeğini taşıyan Meryem, sünnet merasimi sırasında oğlunun hissedeceği acıdan ötürü hafif sıkıntılı bir yüz ifadesiyle betimlenmiştir. Yusuf, hafif kendi sağına dönük (3/4) tasvir edilmiştir. Oğlu İsa'nın iki bacağını iki yana açıp onu sünnet merasimi için hazırlayan baba Yusuf'un bakışları, kompozisyonun sağ tarafına konumlandırılan bir mabet önünde elinde kesici bir alet ile kendilerine yaklaşan ve İsa'yı sünnet edecek olan yaşlı adamın üzerindedir. İsa'nın üzerinde *"tunic"* adı verilen bir kıyafet bulunmaktadır. Kıyafetinin etek ucu baldırlarına kadar sıyrılmış olan İsa'nın vücudu çok teşhir edilmemiş, İsa'nın kutsallığı gözetilerek ölçülü davranılmıştır.

Bizans tasvir sanatında sünnet ritüelinin konu edinildiği kompozisyonlarda İsa başkahraman olarak sadece bir örnekte temsil edilmiştir. Günümüze gelen diğer örneklerin hepsinde Tevrat anlatımlarında yer alan kişilerin ve bu kişilerin hayat hikayelerinin konu edinildiği görülmüştür. Sünnet meselesinin Tevrat'ın anlatımlarında yer alan kahramanlar üzerinden verildiği en önemli örneklerden biri, XI. yüzyıla tarihlenen Vatikan Apostolik Kütüphanesi'ndeki Vat. gr. 747 (1050-75) isimli eser vasıtasıyla olmuştur. Eserin 38r numaralı sayfasında (Resim. 2) Tevrat'ın, İbrahim peygamber ve kölelerinin sünnetiyle alakalı bildirimlerde bulunduğu hikayesinin tasvirine yer verildiği görülmüştür. Tevrat'ın, Yaratılış bölümünde anlatılan olaylar silsilesinin iki ayrı bölüm olarak işlendiği sahne; etrafı kırmızı renkli, ince bir çizgiyle sınırlanarak çerçeve içerisine alınan küçük bir dikdörtgen alan içinde betimlenmiştir. Sahnenin sol üst köşesinde Tanrı ile iletişim halinde olan İbrahim peygamber, alt bölümünde ise kabul edilen antlaşmanın eyleme dökülüşü tasvir edilmiştir. Tevrat'ta bildirilen şekliyle olayların öncesi ve sonrasının tüm detaylarıyla anlatıldığı bu sahnede; sol alt köşede sünneti yapacak olan İbrahim peygamber, sağ alt köşede ise kendilerini sünnete hazırlayan, eteklerini baldırlarına kadar

53 İsa, Yahudi geleneğinin bir devamı olarak sekizlik günlük bir bebekken sünnet edilmiştir. Bu durum, Musevi inancının gerekliliklerinin İsa'nın elçiliğinin ilk dönemlerinde geçerli olduğunu bizlere göstermektedir.

sıyırmış, elleriyle cinsel organlarını tutmuş, İbrahim peygamberin önünde sıraya girmiş sünnet olmayı bekleyen erkek tasvirlerine yer verildiği görülmüştür. Eser yüzeyindeki deformasyon nedeniyle ayrıntıların çok fazla yakalanamadığı sahnede, sünnete dair en açık tanımlama, sağ alt köşede işlenen kırmızı ve mavi renkli tuniklerinin etek ucunu baldırlarına kadar sıyırmış erkek figürleriyle verilmiştir.

Sünnet oldukları ya da edildiklerine dair çeşitli bilgiler edindiğimiz Tevrat kahramanlarının, baş kahraman olarak konu edinildiği bir diğer tasvirin yine aynı eserde, bir sonraki sayfada betimlendiği tespit edilmiştir (Resim. 3). İsmail'in sünneti meselesinin ana kurgusunu oluşturduğu sahne; kırmızı renkli, ince bir çizgiyle çerçeve içerisine alınmış nispeten daha geniş ölçülü bir dikdörtgen alan içerisinde betimlenmiştir. Sahnenin sol tarafında; Tanrı ile konuşan, beyaz saç ve sakallarıyla başındaki halesiyle adeta kutsallığı vurgulanan İbrahim peygamber, sol tarafında ise İsmail'in sünnetinin[54] tasvir edildiği görülmüştür.[55] Sahnede, İsmail penis ve testisleri görünür şekilde etek ucu baldırlarına kadar kaldırılmış; küçük dikdörtgen şekilli bir tabure üzerinde oturur şekilde betimlenmiştir. İki kolu dirsekten kıvrılmış, ellerini yüzüne doğru tutar şekilde betimlenen İsmail'in yüzünde bir endişe sezilmektedir. Küçük çocuğun hemen sağında, kompozisyonun orta noktasında, hareket yönü kendi sağına doğru olan, dizleri üstüne çökmüş, elinde kesici bir alet bulunan sünneti yapacak olan kişi tasvir edilmiştir. İsmail'in solunda, arka planda, onu izleyen bir izleyici kitlesinin tasviri vardır.

Tevrat'ın İbrahim peygamberin çocuklarının sünnetini gerçekleştirdiğiyle ilgili verdiği bildirimlerin Bizans sanatında görsel bir ifade dilinde yer alışını örnekleyen bir diğer sahne, Vat. gr. 747 isimli eserde, 42r numaralı sayfada yer alan betimle günümüze ulaşmıştır (Resim. 4). İbrahim peygamberin oğlu İshak'ı sünnet etmesi meselesinin tasvir edildiği sahne; kırmızı, ince bir çizginin bir çerçeve oluşturduğu kare formlu küçük bir alan içerisinde betimlenmiştir. Refakatçisinin kucağında her iki bacağı iki yana açık, oturur şekilde betimlenen İshak ve oğlunu elinde kesici bir aletle sünnet eden İbrahim peygamber sahnede sol tarafta tasvir edilmiştir. İshak'ın doğum ve sünnetine dair tüm detayların yakalandığı sahnede, sünnet olan çocuğun bedeni gizli tutulmuş, çocuğun bacaklarının baldır kısmına kadar açık tutulur şekilde betimlenmesiyle sünnet merasiminin varlığına bir yönlendirme yapılmıştır.

Bizans tasvir sanatında sünnet ritüeline dair yer alan betimlerin sadece kişiler üzerinden hareket edilerek verilmediği, eylemin bazı örneklerde kişi değil toplum tarafından tatbikinin kabulüne yönlendirme yapan biçimlerle de tasvir edildiği dikkatleri

54 13 yaşındaki İsmail, 99 yaşındaki babasıyla aynı günde sünnet olmuştur. Bkz. Tevrat, Yaratılış, 17: 24-27.
55 Tevrat, Yaratılış, 17: 9-27.

çekmiştir. Vatikan Apostolik Kütüphanesi'ndeki Vat. gr. 747 isimli eserin 56r numaralı sayfasında sünnet meselesiyle ilgili işlenen betim, bu anlamda önemli kabul edilebilmiştir (Resim. 5). Eserde işlenen sahnede; Tevrat'ta tüm detaylarına vakıf olunan Yakup'un kızı Dina ile Hamor'un oğlu Şekem arasında geçen hikâye ve bu hikâyenin özünü oluşturan iki gencin birlikteliğinin olması için şart koşulan Şekemli erkeklerin sünnet olması meselesinin ele alındığı görülmüştür. Sahne; kırmızı, ince bir çizginin küçük bir çerçeve oluşturduğu dikdörtgen bir alan içerisinde betimlenmiştir. Dina'yla evlenebilmek için sünnet olmayı kabul eden Hamor'un oğlu Şekem, kompozisyonun sol tarafında betimlenmiştir. Bu alanda işlenen sahnede, kurgunun merkez noktasını genişçe bir dikdörtgen tabure üzerinde oturan ve sünnet edilmeyi bekleyen adam oluşturmuştur. Kolları dirsekten kıvrılmış, elleri yüzüne yakın duran, bacakları iki yana açık ve etek ucu baldır hizasına kaldırılmış, sünnet edilmeyi bekleyen gencin arkasında kalabalık bir izleyici kitlesinin tasviri işlenmiştir. Bu kişilerden sol tarafta olanlar sünnet merasimini, sağ tarafta olanlar ise hikâyenin sonunda sünnet edilmeyi kabul etseler dahi Dina'ya verdikleri zarardan ötürü Dina'nın ağabeylerinin öfkesine hedef olan ve kılıçtan geçirilen Şekemlilerin elim sonunu izlemektedir. Kompozisyonun sol tarafında, sünnet edilmeyi bekleyen gencin hemen sağında, elinde kesici bir aletle cerrahi müdahaleye başlamak üzere olan bir adam da gösterilmiştir.

Sünnet ritüeliyle ilgili farklı anlatımlardan yola çıkılarak tasarlanan bir diğer kurgunun Vat. gr. 747 adlı eserde, 77v numaralı sayfa üzerine yer aldığı görülmüştür. Burada işlenen sahne; Sipphora'nın oğlunu sünnet etmesi meselesiyle ilgilidir (Resim. 6). Sahne; kırmızı, ince bir çizginin bir çerçeve oluşturduğu dikdörtgen bir alan içerisinde betimlenmiştir. Olayla ilgili temel anlatım, sahnede sol alt köşede betimlenmiştir. Burada Sipphora ve onun hemen sağında frontal bir duruşla betimlenen, iki bacağı iki yana açık, kıyafetinin etek ucu baldırlarına kadar sıyrılmış oğlu betimlenmiştir. Tasvirde, çocuğun iki bacağı arasından sızan kırmızı renkli bir çizgiyle bedeninden çıkan kan esası vurgulanmıştır.

Bir kadın tarafından yapılan tek sünnet vakası olması sebebiyle içerik olarak bambaşka bir anlama işaret eden Musa'nın karısı Sipphora'nın bu özel hikayesinin betimlendiği sahnenin Vatikan Apostolik Kütüphanesi'ndeki Vat. gr. 746 adlı eserde165r numaralı sayfada yer aldığı görülmüştür. Eserde; hikâye, kırmızı renkli, ince bir çizginin çerçeve hattı oluşturduğu küçük bir kare alan içerisinde betimlenmiştir. Bu küçük kare içinde Sipphora'nın oğlunu sünnet etmesinin öncesi ve sonrası olaylarıyla tasvir edildiği görülmüştür. Hikâyenin özünü oluşturan sünnet ritüelinin uygulanışı kompozisyonda alt bölümde işlenmiştir. Burada kompozisyonun orta noktasında Sipphora; her iki

bacağı iki yana açık, bacakları arasından kan süzülen sünnet olduğu bu görüntüyle vurgulanan çocuk sol tarafta; Sipphora'nın, onun aracılığıyla ölümden kurtulan Musa'nın meleklerden af dileyişi sağ tarafta tasvir edilmiştir. Sipphora'nın başından geçen bu olay, sadece sünnet ritüelinin uygulanış şekli olarak değil aynı zamanda sosyal ve hatta dini kurallarla beslenen geleneklerin bir annenin engin sevgisiyle geri itildiğinin temsili olmasıyla da önem kazanmıştır.

İbrahim peygamber ve onun soyundan gelenler için zorunlu olan sünnetin tasvir edildiği örneklerin Bizans tasvir sanatında XII. yüzyılda da devam ettiği görülmüştür. Vatikan Apostolik Kütüphanesi'ndeki Vat.gr. 746 (1125-55) adlı eserde, 79r numaralı sayfada yer alan İshak'ın doğum ve sünnetin anlatıldığı görsel, yapılan bu tanım kapsamında önemli bir yere işaret etmiştir (Resim. 8). Kompozisyonda ele alınan konu, Tevrat'ta geçen sekiz günlük erkek bebeklerin sünnet edilmesiyle ilgili detaylandırılan şema üzerine kurulmuştur. Detaylarına kutsal kitapta geçen bilgilerle vakıf olunan mesele, İshak'ın doğum ve sünnetinin işlendiği bu eser ile daha da akılda kalır hale getirilmiştir. Kırmızı renkli, ince bir çizginin çerçeve hattı oluşturduğu yatayda dikdörtgen bir alan içinde işlenen sahnede; sünnet meselesinin kompozisyonun sol tarafında ele alındığı görülmüştür. İshak, hareket yönü kendi sağına doğru olan kahverengi saçlı genç bir delikanlının kucağında etek ucu baldırlarına kadar açık oturur şekilde betimlenmiştir. Bebek İshak'ın tam karşısında babası İbrahim'in işlendiği görülmüştür. Başı haleli, uzun, beyaz saç ve sakallarıyla dikkat çeken İbrahim peygamber, oğlunun bacaklarını tutar şekilde tasvir edilmiştir.

İbrahim peygamber ve onun soyundan gelenlerin ritüeli tatbik ettiğiyle ilgili bilgilerin yakalandığı bir diğer temsilin Vatikan Apostolik Kütüphanesi'ndeki Vat. gr. 746 adlı eserde 69r numaralı sayfa üzerinde tasvir edildiği tespit edilmiştir. Farklı kişilerin hayat hikayesi üzerinden aktarılmaya çalışıldığı sünnet meselesi, buradaki tasvirde oğlu İsmail'i sünnet eden İbrahim peygamberin betimi üzerinden verilmeye çalışılmıştır (Resim. 9). Sahne; kırmızı ince bir çizginin çerçeve oluşturduğu yatayda dikdörtgen bir alan içerisinde betimlenmiştir. Kompozisyonda anlatılmak istenen mesele iki ayrı alana bölünerek verilmiş böylelikle olayın bütününün detaylandırıldığı görülmüştür. Yaratılan kurguda sanatçı bu iki farklı alanı merkeze yerleştirdiği, üzerinde; uzun kollu, etek boyu diz üstünde biten mavi renkli bir tunik giymiş, frontal görünüşüyle betimlenen genç bir adam tasviriyle yakalamıştır. Genç adamın başı hafif kendi sağına dönük olayların başlangıç noktasının cereyan ettiği yere yani resmin sol tarafına dönüktür. Kompozisyonun sol tarafında İbrahim peygamberin Tanrı ile olan görüşmesi tasvir edilmiştir. Tanrı ile yapılan bir antlaşmada İbrahim peygambere şart koşulan sünnet ise resmin sağ tarafında

babası İbrahim tarafından sünnet edilen İsmail örneğiyle verilmiştir. Bir tabure üzerinde bacakları iki yana açık şekilde oturan İsmail'in, iki eli dirsekten kıvrık, yüzüne doğru olacak şekilde verilmiştir. Etek ucu baldırlarına kadar kaldırılmış şekilde tasvir edilen karakterin, cinsel uzuvları resimde detaylandırılmamıştır. İsmail'in sünnetini doğrulayan şey oğlu önünde diz çöken, elinde kesici bir alet tutan İbrahim peygamberin tasviri ve çocuğun bacak arasından akan kanla verilmeye çalışılmıştır.

Bizans Dönemi'ne tarihlenen el yazmalarında sünnet sahnesinin işlendiği son örnek Vatikan Apostolik Kütüphanesi'ndeki Vat. gr. 746 adlı eserde 73r numaralı sayfa üzerinde yer alan temsil olmuştur (Resim. 10). Sahnede; Tanrı ile görüşmesinden sonra ahalisi ve yakınlarının sünnetinin zaruri hale geldiği İbrahim peygamber, kompozisyonun sol tarafında betimlenmiştir. Burada dikkat çeken en önemli detay, sahnede İbrahim peygamberin başı haleli bir karakter olarak işlenmemiş olmasıdır. Antlaşmanın İbrahim peygambere getireceği kutsallığın bir önceki evresi burada açıklanmıştır. Ele alınan kompozisyonda, kurgunun sağ tarafında genç bir adam tarafından sünnet edilen dört genç erkek ve arkalarındaki kalabalık insan grubu betimlenmiştir. Giysilerinin etek uçları baldırlarına kadar sıyrılmış şekilde betimlenen erkeklerin sünnet oldukları bacak aralarından akan kan görüntüsüyle vurgulanmaya çalışılmıştır.

Bazı toplumlar tarafından erkek çocukların yetişkinliğe geçiş töreni, bazıları tarafından ise sadece sağlık problemlerinin giderilmesinde başvurulması gereken basit bir cerrahi müdahale olarak tanımlanan sünnet, tek tanrılı inanç sistemleri içerisinde özellikle Musevilikte iman için inananların yapmakta zorunlu tutulduğu önemli bir dini ritüele dönüşmüştür.

Musevilikte, Tanrı ve İbrahim peygamber arasında yapılan bir antlaşmanın sembolü olarak değer kazanan sünnet ritüeli, doğumunun sekizinci gününde İsa'ya uygulanmış,1960 yılına kadar Katolik kilisesi tarafından bugün *"Sünnet Günü"* olarak kabul edilmiştir.[56] Orta Çağ'da sünnet derisinin kutsal olduğuna dair bir inanç geliştirilmiştir. Dönem insanlarının doğrudan ritüeli önemsediği bilgisine erişilse de sünnetin Hristiyanlar için genel mana da ne fiziksel ne de dini bir değeri olmamıştır. Tevrat'ın inancın benimsenişinde dikkate alınması gerektiğini bildirdiği ve hem iman hem de itaatin oluşumunda ana kaide olarak belirlediği bu kural, Hristiyanlarda değişime uğramış sünnete en yakın karşılaştırılabilir ve uygulanabilir dini vazifenin vaftiz olduğu kararına varılmıştır.

Vaftizin kabulüyle Hristiyanlar için manevi olarak taşımış olduğu anlamının

56 Katolikler tarafından ritüelin uygulanması 1449 yılında toplanan Floransa Konsili'nde alınan karar sonrası yasaklanmıştır; bu gününün takvimde önemli bir gün olarak yer alışı ise 1960 yılında düzenlenen II. Vatikan Konsili sonrasında sonlandırılmıştır. Lang, 2011, 53–6; ayrıca bkz. http://www.cirp.org/library/cultural/dietzen1/ (28.06.2022).

değiştiği görülen sünnetin sanat sahasına yansıyışının çok farklı özelliklerle ilerlediği görülmüştür. Uygulamanın reddedildiği bir dinin savunucuları olan sanatçılar, her ne kadar inançları gereği fiziksel olarak bu uygulamanın izlerini vücutlarında taşımasalar da konuyu ele aldıkları eserlerinde işlemeyi çokça sevmişlerdir. Öyle ki İsa'nın sünneti meselesini ele alan sanatçıların; duvar resimlerinde, mozaiklerde, el yazmalarında, heykel sanatında, mimari-plastik süslemede ve ikonalar üzerinde konuyu çokça işlediği bilgisine erişilmiştir. Daha çok XV. yüzyıl sonrasında sanatçıların repertuarına giren konunun, Bizans dönemi resim sanatında kendine bir yer edinemediği görülebilmektedir. Yeni din kapsamında ritüelin Tevrat'taki bağlayıcılığının ortadan kalkması, yerini vaftize bırakması böylelikle Hristiyanlıkta önemini kaybetmesi bu durumun temel sebepleri olarak sıralanabilir.

Bizans tasvir sanatında, sünnet ritüeli az sayıda örnekte karşımıza çıkmıştır. Konunun işlendiği bütün tasvir örneklerinin el yazmalarında olduğu tespit edilmiştir. Tevrat anlatımlarının konu edinildiği tasvirlerde genellikle İbrahim peygamber ve onun ailesinin başından geçen olayların anlatıldığı görülmüştür. Musevi inancına göre sünnetin İbrahim peygamber ve Tanrı arasında yapılmış bir uzlaşıyı simgelemesi dolayısıyla meselenin en çok İbrahim peygamber ve çevresindeki kişilerin hayat öyküsünde kök saldığı gerçeğinin bilinmesi bu duruma zemin hazırlamıştır.

Bizans tasvir sanatında sünnet meselesinin İbrahim peygamber ve etrafındakiler haricinde çok nadir örneklerde farklı kişiler üzerinden açıklandığı görülmüştür. Dina ve Şekem, Musa'nın karısı Sipphora ve İsa'nın başkahraman olarak yer aldığı sahnelerin sadece bir ya da iki örneğiyle karşılaşılmıştır. Özellikle İsa'nın sünnetle ilişkili konularda başkahraman olarak yer almasından sanki özellikle kaçınılmıştır. Sanatçıların onun beşeriden ziyade ilahi tarafını gözetip onun ruhaniyetine zarar vermekten kaçınmaları bu durumu yaratmış olmalıdır.

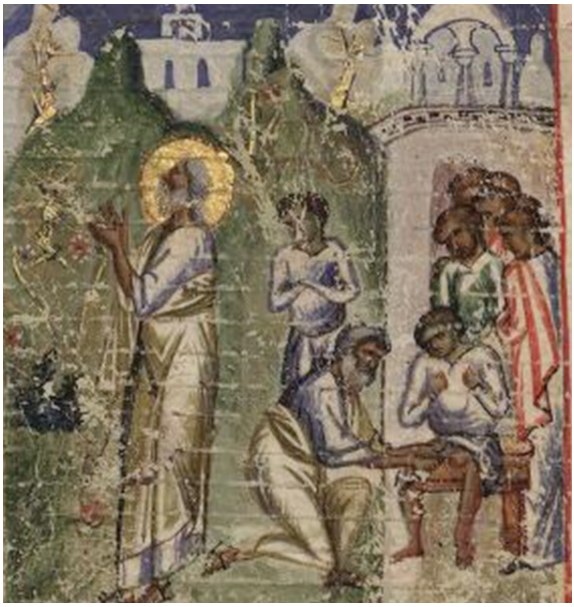
X-XI ve XII. yüzyıla tarihlendirilen Orta Bizans dönemi el yazmaları incelendiğinde sünnetin işlendiği sahnelerde, genel kurgunun etek uçları baldırlarına kadar kaldırılmış, sünnet esnasında işlemin acısının yüzlerine yansıdığı kimi örnekte erkeklik organlarından kanların aktığı çocuklar, çocukları sünnet eden tabipler ve hikâyenin ana karakterlerini çevreleyen kalabalık insan figürleriyle yaratıldığı görülmüştür. Anatomik olarak hemen hemen kusursuz insan figürlerinin işlendiği sahnelerde, canlı ve parlak renklerle sahnelerin etkileyiciliği artırılmıştır. Gerçeğe yakın ifadelerle Bizans resim sanatının en güzel örneklerinin sergilendiği el yazmalarında yer alarak ölümsüzlüğün yolunu bulan hikâye ve kahramanları, ritüel yeni dinle önemini kaybetse de hafızalardaki anlam ve değerini korumayı sürdürebilmiştir.

Resim 1: İsa'nın Sünneti, Vat. gr. 1613, 287, Vatikan Apostolik Kütüphanesi, El Yazması, X. Yüzyıl. **Kaynak:** http://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1613 (19.04.2022).

Resim 2: İbrahim Peygamber ve Kölelerinin Sünneti, Vat. gr. 747, 38r, Vatikan Apostolik Kütüphanesi, El Yazması, XI. Yüzyıl. **Kaynak:** https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.747 (19.04.2022).

Resim 3: İsmail'in Sünneti, Vat. gr. 747, 38v, Vatikan Apostolik Kütüphanesi, El Yazması, XI. Yüzyıl. **Kaynak:** https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.747 (19.04.2022).

Resim 4: İsmail'in Sünneti, Vat. gr. 747, 42r, Vatikan Apostolik Kütüphanesi, El Yazması, XI. Yüzyıl. **Kaynak:** https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.747 (19.04.2022).

Resim 5: Assoc'lu Bir Adamın Sünneti, Vat. gr. 747, 56r, Vatikan Apostolik Kütüphanesi, El Yazması, XI. Yüzyıl. **Kaynak:** https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.747 (19.04.2022).

Resim 6: Sippora'nın Oğlunun Sünneti, Vat. gr. 747, 77v, Vatikan Apostolik Kütüphanesi, El Yazması, XI. Yüzyıl. **Kaynak:** https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.747 (19.04.2022).

Resim 7: Sippora'nın Oğlunun Sünneti, Vat. gr. 746, 165r, Vatikan Apostolik Kütüphanesi, El Yazması, XII. Yüzyıl. **Kaynak:** https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.746.pt.1 (19.04.2022).

Resim 8: İshak'ın Doğumu ve Sünneti, Vat. gr. 746, 79r, Vatikan Apostolik Kütüphanesi, El Yazması, XII. Yüzyıl. **Kaynak:** https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.746.pt.1 (19.04.2022).

Resim 9: İsmail'in Sünneti, Vat. gr. 746, 69r, Vatikan Apostolik Kütüphanesi, El Yazması, XII. Yüzyıl. **Kaynak:** https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.746.pt.1 (19.04.2022).

Resim 10: Sünnet, Vat. gr. 746, 73r, Vatikan Apostolik Kütüphanesi, El Yazması, XII. Yüzyıl. **Kaynak:** https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.746.pt.1 (19.04.2022).

Kaynakça

Ataseven, A., (1988), "Sünnet Hakkında Bir Araştırma", *İslamî Araştırmalar Dergisi*, C.2, S. 6, İstanbul, 6 Ocak, 22-24.

Bennett E. and Finkelstein, L., (1945), "Circumsion", *An Encyclopedia of Religion*, Ed. by. Vergilius Ferm, New Jersey, 175.

Bergson, J., (1844), *Die Beschneidung vom Historischen, Kritischen und Medicinischen Standpunkt: Mit Bezug Auf Die Neuesten Debatten und Reformvorschläge*, Germany.

Berkhof, L., (1996), *Systematic Theology*, William B. Eerdmans Publishing, 1996, UK.

Bernat, D.A., (2009), *Sign of the Covenant: Circumcision in the Priestly Tradition (Ancient Israel and Its Literature)*, Society of Biblical Literature, USA.

Bryk, F., (1934), *Circumcision in Man and Woman: Its History, Psychology and Ethnology*, Trans. by. M.A. David Berger, American Ethnological Press, New York.

Chebel, M., (1992), "Histoire de la Circoncision Des Origines à Nos Jours", *Hommes et Migrations*, No. 1159, Paris, 58-59.

Çinpolat, S., (2017), *Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da Çocukluk Dönemi ile İlgili İnanç ve Uygulamalar (Fenomenolojik Bir Yaklaşım)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Ferguson, E., (1988), "Spiritual Circumcision in Early Christianity", *Scottish Journal of Theology*, Vol. 41, USA., 485-97.

Goldman, R., (1997), *Questioning Circumcision: A Jewish Perspective*, Vanguard Publications,UK.

Gollahon, M., (2018), *Commandments of God*, USA.

Gürkan, S.L., (2010), "Sünnet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXVIII, İstanbul.

Haberman, B.S., (2003), "Foreskin Sacrifice: Zipporah's Ritual and the Bloody Bridegroom", *The Covenant of Circumcision New Perspectives on an Ancient Jewish Rite*, Ed. by Elizabeth Wyner Mark, Brandeis University Press, London, 18-30.

Henry, M., (2001), *How to Prepare for Communion*, Sovereign Grace Publishers, USA.

Herodotus, (1920), *The Histories Book II,* Chapter 36/1-2, Trans. by. Godley, Harvard University Press, USA.

Hodges, F.M., (2001), "The Ideal Prepuce in Ancient Greece and Rome: Male Genital Aesthetics and Their Relation to 'Lipodermos', Circumcision, Foreskin Restoration, and the 'Kynodesmē.'", *Bulletin of the History of Medicine 75*, No. 3, USA., 375-405.

Hodges, F.M., (2004), "Bodily Integrity in the Biotech Era", *Flesh and Blood: Perspectives on*

the Problem of Circumcision in Contemporary Society, Ed. by. George C. Denniston, Frederick Mansfield Hodges, Marilyn Fayre Milos, Kluwer Academic/Plenum Publishers, NewYork, 1-17.

Jacobs, A.S., (2007), "Dialogical Differences: (De-)Judaizing Jesus' Circumcision", *Journal of Early Christian Studies*, Vol. 15, John Hopkins University Press, USA., 291–335.

Jacobs, A.S., (2012), *Christ Circumcised: A Study in Early Christian History and Difference*, University of Pennsylvania Press, USA., 22.

Karesh S.E. and Hurvitz, M.M., (2005), *Encyclopedia of Judaism*, Infobase Publishing, NewYork.

Karesh S.E. and Hurvitz, M.M., (2006), *Encyclopedia of Judaism*, Ed. by. J. Gordon Melton, New York.

Korucu Yağız, F., (2019), *Bizans Tasvir Sanatında Kurban Sahneleri*, Ankara.

Kunin, M.D.S.A., (1998), *Circumcision: Its Place in Judaism, Past and Present*, Isaac Nathan Publishing Co. USA.

Lacey, D.R.D., (1997), "Circumcision", *Dictionary of the Later New Testament and Its Developments*, Ed. by Ralph Martin and Peter H. Davids, Downer's Grove: InterVarsity Press, USA.

Lang, D., (2011), "Implicit Catholic Teaching Against Non-Therapeutic Child Circumcision", *Social Justice Review* Vol. 102, No. 3–4, USA., 53–6.

Levin, S., (1965), "Brit Milah: Ritual Circumcision", *South African Medical Journal*, Vol. 39, No: 12, 1125-1227.

Maccoby, H., (1991), "Paul and Circumcision: A Rejoinder", *The Jewish Quarterly Review*, 82(1/2), 177–180.

McKenzie, J.L., (1965), "Circumsion", *Dictionary of The Bible*, NewYork, 136.

Mendenhall, G.E., (1955), *Law and Covenant in Israel and the Ancient Near East*, Pittsburg, USA.

Millen, R.L., (2004), *Women, Birth, and Death in Jewish Law and Practice*, Brandeis University Press, USA.

Mimouni, S.C., (2007), *La Circoncision Dans Le Monde Judéen Aux Époques Grecque Et Romaine. Histoire D'un Conflit İnterne Au Judaïsme, "Collection La Revue des Etudes Juives",* Louvain/Paris.

Remondino, P.C., (1974), *History of Circumcision from the Earliest Times to the Present*, AMS Press, New York, 1974.

Rouwhorst, G., (2019), "Initiation by Circumcision and Water Baptism in Early Judaism and Early Christianity", *Ritual Dynamics in Jewish and Christian Contexts: Between*

Bible and Liturgy, Ed. by. Claudia D. Bergmann and Benedikt Kranemann, Brill Press, Leiden- Boston, 165-189.

Sherbok, D.C., (2003), *Judaism: History, Belief and Practice*, Routledge, UK.

Silverman, E.K., (2000), *From Abraham to America: A History of Jewish Circumcision*, Rowman Littlefield Publishers, USA.

Smith, M.H., (2019), *Systematic Theology, Volume Two: Soteriology Ecclesiology Eschatology*, Wipf & Stock Publishers, Oregon-USA., 666.

Thiessen, M., (2011), *Contesting Conversion: Genealogy, Circumcision, and İdentity in Ancient Judaism and Christianity,* Oxford University Press, New York.

Toubia, N., (1994), "Female Circumcision As a Public Health Issue", *The New England Journal of Medicine*, 331(11), UK., 712–716.

Vaux, R.D., (1997), *Ancient Israel: Its Life and Instructions*, Trans. by. John Mchugh, Wm. B. Eerdmans Publishing, USA.

Williamson, P.R., (2000), *Abraham, Israel and the Nations: The Patriarchal Promise and its Covenantal Development in Genesis*, Sheffield Academic Press, UK.

Web/Online Kaynaklar

https://www.betemunah.org/eight.html (25.06.2022).

http://www.lugatim.com/s/gulfe (25.06.2022).

https://www.biblestudytools.com/bible-study/topical-studies/why-is-circumcision-so-important-in-the-bible.html (27.06.2022).

https://www.biblewise.com/bible_study/characters/the-jerusalem.php (27.06.2022).

(https://thirdmill.org/articles/ric_pratt/th.pratt.baptism.html (27.06.2022)

http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.012 (24.06.2022).

ERKEN BİZANS DÖNEMİNİN HİLAL BİÇİMLİ KÜPELERİ ÜZERİNDEKİ REFRİGERİUM SAHNELERİ VE DİĞER TASVİRLER

Gülgün KÖROĞLU*

Geç Roma-Erken Bizans dönemi (3-7.yüzyıl ilk yarısı) kuyumculuğunda altın ve renkli taş kullanımının yaygın olduğunu günümüze ulaşan müze, özel koleksiyonlardaki eserler ile arkeolojik kazılarda ele geçen takılar göstermektedir. Ayrıca duvar resimleri, döşeme mozaikleri, heykel ve kabarmalarda dönemin zenginliğini ve gösteriş merakını yansıtan mücevher tasvirleriyle sıkça karşılaşılmaktadır. Bu dönemde kalın ve gösterişli altın kolye, bilezik, yüzük ve küpe gibi takılarda çarpıcı renklerde inci, değerli ve yarı değerli süs taşlarından boncuklar, kalın çerçeveli montürlerin içlerine yerleştirilmiş değerli ve yarı değerli düz ya da kaboşon formunda işlenmiş renkli taşlar, bunların camdan yapılmış replikaları, oniks gibi tabakalı taşlardan yontulmuş kabartma figürlü süslemelere sahip kameolar, darphanede basılan hatıra madalyonları ve sikkeler, tılsım yazıları ya da figürleriyle süslenmiş madalyonlar eklenerek çarpıcı hale getirilmiştir. Soylu ve zenginlerin giyim kuşam ve takılarına sadelik yerine abartı hâkimdir. Dönemin zenginliği ve gösteriş merakına işaret eden kuyumculuk ve dokuma sanatı kapsamında birlikte değerlendirilmesi gereken bir diğer eser grubunu ince altın teller ve ipek liflerin

* Prof. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Bomonti Yerleşkesi Şişli/İstanbul. gulgun.koroglu@msgsu.edu.tr

birlikte örülüp ya da dokunup kullanıldığını gösteren soylu ve elit kadınlarını başlarını süsleyen saç fileleri, bantlar ve diademler oluşturur. Sadece takılar değil giysilerin boyun, kol, bilek kısımları da ipek ve altın tellerin birlikte dokunduğu kenar bordürleri veya işlemelerle zenginleştirilmiştir. Bu dönemde değerli ve ağır mücevherler soylu kadınların mensup olduğu sınıfa ait bir ayrıcalık olarak görülmüştür. Ayrıca Roma imparatorluğunun farklı eyaletlerinde de yönetici sınıfa ya da ticaretle uğraşan zengin kesime mensup insanların çok sayıda bulunduğu anlaşılmaktadır. Arkeolojik kazılar sırasında özellikle mezarlarda gün ışığına çıkarılan altın takıların oranı Bizans'ın diğer dönemlerine göre dikkat çekici oranda fazladır[1].

Kadın cinselliği, güzelliği, kendini gösterme, beğendirme ve hayattan zevk alma isteğiyle takı takma arasında doğrudan ilişki vardır. Mezopotamya'nın aşk ve savaş tanrıçaları olan İnanna ve İştar, Yunan- Roma aşk tanrıçası olan Aphrodite /Venüs gibi kadın cinselliği, aşk, güzellik ve tabi ki bereketi simgeleyen pek çok tanrıça ile Tryphe (lüks, rahat yaşam) (Resim 1), Harmonia/ Concordia (uyum), Gethosyne (zevk) Apolausis (haz), Amerimnia (huzur) ve daha pek çok soyut kavram kişileştirmeleri uzun ya da topuz yapılarak toplanmış gür bakımlı saçları, diri ve dolgun vücutları çıplak ya da giyimli olsa bile mücevherle süslenmiş kadınlar olarak betimlenmişlerdir[2].

Çok Tanrılı Roma ile Tek Tanrı inancına geçildiği Bizans (Doğu Roma) dönemleri boyunca kullanılan takılar ve özellikle de küpeler arasında büyük değişiklikler bulunmamaktadır. Bizans döneminde Hristiyan dininin etkisiyle haç ve Hristiyan inancıyla ilgili sembolik figür ve ifadeler takılara inanç ve koruyucu amaçlarla ilave edilmiştir. Eski çağlardan günümüze halka biçimli küpelerin en yalınından, en gösterişlisine kadar üretim ve kullanımı devam etmiştir. Roma ve Bizans dönemlerinde de küpe halkasına sabitlenmiş ya da sabitlenmeden geçirilmiş sarkaçlar, taş ya da metal küreler özellikle halkın her sınıfından kadınların kullandığı küpelerden olup, sayısız çeşidi üretilmiştir. Bilinen tüm örnekleri altından yapılmış olan tek sarkaçlı küpelerde sarkaç küpe halkasına sabitlenmiştir. Sarkaç ince bir altın tele sırasıyla geçirilmiş inci, renkli boncuk ve küçük altın kürelerin dizilmesiyle oluşturulmuştur. Örnek sayısına bakılarak yaygın kullanımı

1 Kuyumculukla ilişkili olarak bu dönemin soylu ve zengin sınıfının saray ve evlerindeki yemek servisinde kullanılan kap kacak ve kilise ayinlerinde kullanılan litürjik objelerde de gümüş kullanımın yaygın olduğu günümüze ulaşabilmiş defineler işaret etmektedir.

2 Geç Antikçağ'ın bu dünyada mutlu ve keyifli yaşamayı temsil eden olumlu kişileştirmelerinden bazıları şunlardır; Agape (Sevgi), Hestia Polyolbos (inayetli hanımefendi, fazilet, bereket), Ktisis (kurucu, bağışçı), Megalopsihia (büyük ruhluluk), Soteria (kurtarıcı, koruyucu), Kharites (lütuf, tüm erdemlerin anası), Euphrasia (coşku), Euprepeia (refah/ güzellik/ esenlik), Eirene (barış), Pannychis (gece eğlencesi) vd.

olduğunu düşünülen bir diğer halkası sarkaçlı küpe çeşidin de ise halkaya üç zincir asılmıştır. Zincirlerin uçlarından inci veya minik haçlar sarkmaktadır[3].

Bu makale kapsamında özellikle Erken Bizans döneminde (6 ve 7. yüzyıl ilk yarısı) belirli bir süre oldukça popüler olmuş olan sanat tarihi literatüründe *gelin küpesi*[4] veya *hilal biçimli küpe* olarak da adlandırılmış altın küpeler günümüze ulaşan örnekleri ve farklı yönleriyle ele alınmaya çalışılarak anlatılacaktır[5]. Bu küpelere gelin küpesi denmesinin nedenlerinden ilki bu tip küpeler üzerinde sıklıkla tavus kuşunun betimlenmiş olmasıdır. Yunan ve Roma mitolojisinde ölümlü ve ölümsüzlerle aşk ilişkileri kuran Baş Tanrı Zeus'un, Tanrıça Hera ile olan evliliği *(Hieros Gamos)* sayesinde evlilik kavramı kutsallaştırılmış, yeryüzüne bereketin geldiğine inanılmıştır. Hellas'taki evlilik törenlerinin kalıplaşmış bir sözünde denildiği üzere, *'evlilik sayesinde erkek ve kadın, sevgi, edep ve erdemin katkılarıyla kötüden kaçınmayı ve en iyiyi bulmayı başarırlar'*[6]. Bilindiği üzere tavus kuşu, evliliğin koruyucusu olan Tanrıça Hera/Iuno'nun atribusudur (Iuno pronuba)[7], ve tavus kuşunun kanatlarındaki gözler sayesinde her şeyi gördüğüne inanılmıştır[8]. Yunan-Roma mitolojisinin Hristiyan ikonografisi ve özellikle Bizans kültür ve sanatının oluşması üzerindeki etkileri göz önünde tutulduğunda 6–7. yüzyıllar arasına özgü olan 'gelin küpesi' olarak adlandırılan hilal biçimli küpelerin üzerinde özellikle tavus kuşunun işlenmiş olması da evliliğin koruyucusu olan Hera'nın etkisini akla getirmektedir. Bizans kültür ve sanatında Akdeniz ve çevresinde oluşan mitolojinin etkilerinden kopulmadığını, sanat, kültür ve Hristiyanlık potasında harmanlanarak kullanıldığını göstermesi açısından oldukça değerlidir.

Hilal biçimli küpe terimi genel olarak 6 ve 7. yüzyıllarda görülen ve sonradan ortadan kalkan altın küpeler için kullanılmaktadır. Günümüze ulaşan örneklerde küpenin gövde kısmının genellikle hilal biçiminde olduğu görülür. Gövde kısmı hilal ile yarım ay arasında değişmekle birlikte dolunaya yakın tüm ay/ daire biçiminde olanlar da vardır[9]. Ayı en iyi temsil eden görünüm hilal biçiminde olduğu şeklidir. Bu sebeple Romalı kadınlar gerek zincire asılmış hilal biçimli kolye sarkacı olan lunulla, küpe rozetleri ve diğer takılarının üzerine işlenmiş hilali iyi şans ve koruyucu amaçlardan yararlanmak için

3 Gonosova and Kondoleon, 1994, 90, no.26 163, XI.
4 Yeroulonou, 1999, 188, not 478.
5 Bu konuyla ilgili yayınlanmış bir diğer çalışmamız için bkz. Köroğlu, 2011, 399-407.
6 Darmon, 2000, 253-261.
7 Grimal, 1997, 249-50; Köroğlu, 2018, 535-547.
8 Çoraklı, 2012, 2-3.
9 Buckton 1994, 98, no.104.

kullanmışlardır[10]. Oldukça gerçekçi bir şekilde işlenmiş olan Palmyra[11] ve Fayyum[12]'daki ölü portrelerinin pek çoğunda kadınların küpelerinin rozet kısmı hilal şeklinde olup boyunlarındaki boncuk sıraları arasında lunulla denilen hilal biçimli biçiminde kolye sarkaçları yer alır. Lunulla, tılsım amaçlı kullanıldığından Roma imparatorluğunun egemen olduğu topraklarda 1.yüzyıl sonundan 4.yüzyıla kadar oldukça yaygınlaşmıştır.

Hilal biçimli küpelerin en eski örnekleri, Tunç çağına değin geriye giden sandal biçimli körüklü veya hacimli gövdesi olan küpeler olmalıdır[13]. Küpelerin hilal biçimli gövdeleri, Geç Roma ve Erken Bizans dönemi küpelerinde yassılaştırılarak tamamen düzleştirilmiştir. 6-7.yüzyıllar boyunca moda olan benzeri hilal biçimli küpelerin gerçek anlamda ilk örnekleri Roma döneminde Kıbrıs'ta gün ışığına çıkarılmıştır[14](Resim 2).

Günümüze ulaşan tüm örnekleri altından olan hilal biçimli küpelerin özellikle gövde kısmında *opus interrasile* tekniği kullanılmıştır. 3 ile 7. yüzyıllar arasında özellikle Akdeniz'in doğusunda, Kıbrıs ve Konstantinopolis'te bu teknik kullanılarak diadem, bilezik, gerdanlık, yüzük, montür ve madalyon olmak üzere farklı türlerde takılar üretilip, Akdeniz çevresine, Ege ve Avrupa içlerine ihraç edilmiştir. İnce altın levhaların belirlenen desen ya da kompozisyona göre ince testerelerle kesilip, oyulması ve kabartılmasıyla şekillendirilmiştir. Son yıllarda kaleme alınan opus interrasile bir makalede altı farklı uygulamasının olduğu tespit edilmiştir[15]. Bu teknik genel olarak tanıtılmak istenirse delik işi *(a-jour)*, oyma, kabartma ve kazımanın birlikte uygulandığını belirtmek gerekir.

---

10 Roma döneminde astronomiyle ilgili güneş, yıldız ve ay şekillerine dinsel ve koruyucu anlamlar yüklenmiştir. Sadece batı da değil doğunun çok tanrılı dinlerinde de güneş, ay ve yıldızlar kutsal kabul edilmişlerdir. Özellikle ay dişil bir karakter olarak pek çok inançta kabul görmüştür. Mısır, Yunan ve Roma mitolojilerinde güneş Amon Ra, Helios, Apollon, Sol gibi tanrılarla, ay ise Artemis, Selene, Hekate, İsis ve Hator gibi tanrıçalarla özdeşleştirilmiştir. 2-3.yüzyıllar arasında Mısır kökenli ile eski Mezopatamya, Musevi ve Hristiyan ögelerin kaynaşmasından oluşturulmuş Gnostisizm astronomiyle bağlantılı bir inançtır. Gnostisizm'in baş tanrısı olan Abraksas/Abrasaks güneş, gökyüzü ve cenneti simgeler. Abraksas'ın horoz başı profilden, bedeni cepheden çıplak erkek şeklinde olup kısa plili eteklerinin altında yılan biçimli bacakları iki yana doğru yükselmektedir. Bir elinde kamçı, diğer elinde kalkan tutmaktadır. Bu korkutucu karışık bir yaratık aşk ve güç kazanmak için özellikle büyü metinlerinde tılsım amaçlı kullanılmış süs taşları (gem/ gemma) ve kurşundan yapılmış yapılmış takıların üzerine oyulmuş ya da kazınmıştır. Bu takıların arka yüzünde de İbrani tanrısının gizli adı YAHWEH'in kısaltması olan IAW/IAO kısaltması bulunmaktadır (ayrıntılı bilgi için bkz. Baydur, 2004, 189-90). Mısır'ın Roma dönemi soylularına ait Fayyum ve Hawara'daki ölü portrelerinde birçok kişinin boynunda uçları küçük topçuklarla zenginleştirilmiş hilal biçimli kolye sarkaçları bulunur. Ayrıca Fayyum mezarlarının içlerinden tasvirlerde görülen örneklerle tamamen aynı olan küpe ve kolye sarkaçları da vardır.

11 Deppert-Lippitz, 1987, 182-183, şek. 2-3-4, 185, şek.5.

12 Walker and Bierbrier, 2000, 43-45, 82'deki Fayyum kadın portrelerinde hilal biçimli sarkacı olan kolyeler taktıkları görülür. Bu kolyelerin asılları mezar buluntusu olarak da ele geçmiş, 1-3.yüzyıllar arasında bu tip sarkaçların yaygın kullanıldığı belirtilmiştir (s.163-65).

13 Bingül, 1999.

14 Marshall, 1968, pl. LIII, no.2451-2452, 2554, 2458, 2461 ve 2462.

15 Toth, 2010, 1-12.

Hilal biçimli küpelerin üretilip, süslenmesinde bu karışık tekniğin dışında kalıba döküm ve kalıpla kabartma teknikleri de uygulanmıştır. Küpe gövdesini oluşturan alan yoğun desenlerle doldurulmak üzere kesilip oyulduğundan kırılma ya da kopmasını engellemek için küpe gövdesi kalınca bir tel ya da iç içe bordürlerle kuşatılmıştır. Boncuk dizisi şeklinde dış kenar süslemesi bulunan iç kısmı tamamen bezemesiz olan kalıba döküm tekniğiyle yapılmış bir hilal biçimli küpe örneği Silifke Müzesi'nde sergilenmektedir (Resim 3). Küpelerin gövde kısmı çoğunlukla çok ince altın levhadan yapılmış olduğundan genellikle bu kısımdan parçalar kopmuş ya da ezilmiş olarak günümüze ulaşabilmişlerdir. Küpelerdeki işçilik kalitesi her zaman aynı değildir. Tümüyle kalıba döküm tekniğiyle yapılmış gövde kısmı daha kalın olanlar da mevcuttur. Küpelerin hilal biçimli gövdesinin çevresini tek ya da grup halinde yan yana dizilmiş noktalar, boncuk dizisi, zikzaklar düz silme, halat örgü ya da stilize kıvrık bitkisel dal kompozisyonlardan oluşan bordürler kuşatmıştır. Küpenin hilal biçimli gövde kısmı ve küpe halkası düz ya da boncuk dizisi şeklindeki kalınca bir telden oluşmaktadır. Küpelerin dış kenarında 3, 5, 7, 8, 9, 11, 15 ve 22 adet içi dolu ya da boş değişik boyutlarda altın kürecik ya da topçuklar sıralanmaktadır. En sık karşılaşılan ise 3 veya 5 küre/ topçuklu olanlardır. Karşılaştığımız küpe örneklerinin çoğunda kürelerin içlerinin boş olduğu, bu sebeple çoğunun kopmuş, ezilmiş ya da delinmiş olduğu göze çarpmaktadır. Bazı küpelerin kenarı düz bırakılmış, bazılarında ise yarı değerli taş boncuk ve incilerin bir altın tele alternatif dizilmesinden oluşan renkli görüntü tercih edilmiştir. Dış kenarında çok küçük kürecikler sıralananlar olduğu gibi üçlü gruplandırılmış granüle (habbeleme) kürecik dizisinden oluşan kenar bezemesine sahip örnekler de vardır.

Hilal küpeler üzerinde görülen figür ve desenlerden oluşan kompozisyonlar çağdaşı erken Bizans tasvir sanatında sıklıkla mimari plastik, mozaik ve diğer el sanatlarında görülen ikonografiye uygundur[16]. Küpe gövdesi üzerindeki iki ucu sivrilerek sonuçlanan hilal biçimindeki küçük ve dar alanda oldukça başarılı bir şekilde bir orta motif ya da nesnenin iki yanında karşılılıklı (antitetik) verilmiş hayvan figürleri, özellikle de tavus kuşları küpenin en geniş olan orta kısmına genellikle merkezi oluşturan bir şekil ya da bir orta motif ile akanthus veya asma olması muhtemel kıvrılarak uzanan bitkisel desenlerden oluşan kalabalık kompozisyon yerleştirilmiştir[17] (Resim 4). Bu tip küpelerde kuşların başları çoğunlukla merkeze yöneliktir (Resim 5). Başlarını arkaya doğru çevirip geriye doğru bakan ya da sırt sırta karşılıklı duran tavus kuşlu örnekler de vardır[18].

16 Hetto, Köroğlu ve Çorağan, 2022, 193-217.

17 Köroğlu, 2010, 42-44.

18 New York'daki Ariadne Galleries'de sergilenen bir küpe üzerinde kuş figürlerinin başları arkaya doğru dönüktür (*Byzantium, The Light in the Age of Darkness, Ariadne Galleries,* New York 1988, 35, 59, no.47*)*.

Yayınlanmış hilal biçimli küpeler arasında üzerinde betimlenen kompozisyona göre tek olan örnekler Siracusa'daki kazıda ele geçmiştir[19]. Küpe üzerinde sırt sırta duran başları geriye dönük tavus kuşları yer almakta olup kuşların arasına herhangi bir başka nesne yerleştirilmemiştir (Resim 6). Profilden gösterilmiş tavus kuşlarının uzun ve gösterişli kuyrukları oldukça üsluplaştırılmış olup kanatlarındaki gözler kazıma küçük noktalarla verilmiştir.

Tavus kuşu sadece Erken Hristiyan ve Bizans sanatında yer almaz. Eski çağlardan güzümüze hem dinsel bir sembol olarak, hem de estetik özellikleriyle pek çok farklı kültür ve sanatta yer bulmuştur. Anavatanı Hindistan olan bu kuşun kuyruğundaki göz biçimli şekillerden dolayı 'Bin Gözlü' diye adlandırılmıştır. Yelpaze biçiminde açılan, muhteşem renklere sahip kuyruğu yıldızlı gökyüzüne benzetilmiştir. Antikçağdaki bir inanca göre eti geç çürüdüğünden ölümsüzlük simgesi olmuştur. Yani cennet bahçesinde inananların ya da ruhun ölümsüzlüğünü, iyi ruhları, güzellik, soyluluk ve yeniden doğuşu simgelediğine inanılmıştır[20].

Karşılıklı duran tavus kuşu yerine aslan figürlü bir küpe örneğinin 1986 yılı kazıları sırasında Beit Shean kazılarında gün ışığına çıkarıldığı belirtilmiştir[21]. Küpenin merkezini oluşturan alana genellikle madalyon çerçeve içine alınmış ya da alınmamış farklı tiplerde haç[22], 6 ya da 8 kollu Hristogram, fıskiye (phiale), su/ içki kabı (kantharos/ krater) ya da palmet şeklinde gösterilmiş hayat ağacını temsil eden üsluplaştırılmış bir bitkisel desen ya da madalyon içine alınmış monogram ya da yazıt yerleştirilmiştir. Bir örneği Silifke Müzesi'nde bulunan küpenin ortasındaki madalyonda ağaç dalı üzerindeki yuvalarında duran yine karşılıklı olarak yerleştirilmiş 1357 envanter numaralı küpede kuş yavrularının baş ve gövdelerinin bir kısmı görülür[23] (Resim 7). Bu madalyonun her iki tarafındaki alanlar ise kıvrımlar yapan yapraklı dallarla doldurulmuştur[24]. Bazı küpeler üzerinde bir kökten çıkan dallar ve üzüm olması muhtemel meyveler işlendiği

19 Sicilya'da bulunmuş hilal biçimli küpeler üzerinde başları geriye doğru dönük ve sırt sırta durur şekilde gösterilmiş tavus kuşları betimlenmiştir. Cavallo vd., 1982, 351, 358, no.290-293.

20 Tavus kuşu sembolizmiyle ilgili olarak bkz. Cooper, 1978, 127; Parman, 1993, 387-92; Özbek, 1999, 537-39, 541-42; Çoraklı, 2012, 2-3.

21 Temple, 1990, 55, not 2 (N.a'ama Brosh, *Islamic Jewellery*, Israel Museum, Jerusalem 1987, 8 ve 68, fig. 3).

22 Erken Bizans döneminde sıkça karşılaşıldığı üzere haçlar genellikle Grek haçı olup, haç kollarının uçları dışa doğru genişlemektedir.

23 Bromberg, *1990,* 70, fig. 28. Silifke Müzesi'ndeki örneğe benzeyen hilal küpenin ortasında madalyon içine alınmış bir kuş yuvası ve içinde karşılıklı gösterilmiş yavru kuşlar vardır. Yanlardaki boşluklar ise iki yaprakla doldurulmuştur.

24 Wamser 2004, 322, no.614.

görülür[25]. Silifke Müzesi'nde yukarıda saydığımız özelliklere sahip çok sayıda farklı hilal biçimli küpeler vardır (Resim 8-9-10).

Aynı düzende merkezinde bir haç, Hristogram, palmet, hayat ağacı, su kabı veya fıskıyenin iki yanında simetrik olarak duran tavus kuşu, güvercin, keklik, ördek ile diğer kuşlar, geyik, koyun, aslan ya da tay figürlü kompozisyonlara *refrigerium* sahnesi denmektedir. Refrigerium sahnesi yaygın olarak Erken Hristiyan katakompları ve Erken Bizans dönemine ait dini yapılarının duvar resimleri, döşeme mozaikleri, sütun başlıkları, korkuluk levhaları ve mezar taşları üzerin[26] işlenmiş erken dönemin yaygın temalarından biridir[27]. 3-7.yüzyıllar arası dönemin mistik ve hümanist üslubuna uygun olarak refrigerium'da tasvir edilen tüm hayvanlar natüralist bir üslupla ele alınmıştır. Hristiyan inancıyla ilişki ancak geçmişten gelen ya da hayvanlara yüklenen anlamları da yitirmeyen hayvan tasvirleri (güvercin, ördek, geyik, kuzu, aslan vd.) refrigerium sahnelerinde işlenmiş olmakla birlikte tavus kuşu bu sahnenin en tercih edilen, en anlamlı görülen figürüdür[28]. Mezmur 42/2: '*Geyik taze, pırıl pırıl suyu görünce nasıl çığlık atarsa benim ruhum da seni (Tanrıyı)görünce öyle çığlık atar'*. Bu şekilde Tanrıya susayan ruhun resmi betimlenmek istenmiştir[29]. Farklı hayvanlarla da gösterilse de refrigerium hep aynı anlamlara gelmektedir. Kanımız; *'Bir su kaynağından kutsal suyu içen (vaftiz), susuzluğunu Tanrı'da gideren imanlılar ve açlığını/ yoksunluğunu Tanrı da gideren imanlılar'* anlatılmak istenilendir. Refrigerium sahnesini cenaze yemekleriyle ilişkilendiren araştırmacılar da vardır[30]. Ayrıca erken dönemin en önemli teologlarından olan Tertullian, refrigerium'un yaratılan cennet ve cehennem arasındaki başka bir seviyeyi tanımlayan geçici üçüncü bir yer olduğundan söz eder[31]. Tertullian'a göre refrigerium, Araf'tan farklı olup, Araf'ın cezalandırıcı ve kefaret ödeme türünden bir yer olduğunu, son yargılamaya kadar günahlarının acısını çekmek için bekleyenlerin bir süre kaldıkları yer olduğunu belirtilir[32]. 20. yüzyılın din araştırmacısı Mohrmann ve Le Goff 'un yorumları ise refrigeriumun geçici bir yer olmadığı, yarı cennete benzer bir mutluluk halini ifade ettiğini ve olarak Mesih'in dönüşünü bekleyen ruhların geçici mutluluğunu ifade ettiğinden bahsederler[33]. Bu anlamıyla da evlilik ya da kadın

25 Mercangöz, 2004, 43-52.
26 Selanik Akheiropoietos ve Ravenna San Vitale kiliselerindeki duvar ve döşeme mozaikleri, lahit, sütun başlığı ve korkuluk levhalarında bu kompozisyonların zengin çeşitlemesini görmek mümkündür.
27 Parman, 1993, 387–92.
28 Karademir, 2019, 2, 47, 129-149, 152, 158, 196, 206; Karademir, 2021,158-186.
29 Parman, 1993, 390.
30 Karademir, 2019, 7-8.
31 Karademir, 2019, 8.
32 Karademir, 2019, 7-8.
33 Karademir, 2019, 9.

yaşamıyla ilişkili olması mümkündür. Estetik görünümüyle ve taşıdıkları sembolik anlamlar sebebiyle hayvan tasvirleri, bitki tasvirleri, bereket boynuzları cenneti, bolluk ve bereketi temsil ederler. Güzel bir sahne olmasının yanı sıra refrigeriumu yorumlayan Tertullian ile 20.yüzyıl araştırmacılarından Mohrmann ve Le Goff'un yorumladıkları gibi evlilik, insan yaşamında doğum ile ölüm arasında bir süreci kapsayan bir durum olup eninde-sonunda eşlerin ölümüyle sona erer. Tıpkı farklı yerlerde görüldüğü üzere refrigerium gibi evliliğin de '*yarı cennete benzer bir mutluluk hali*' olarak yaşanması için 6-7.yüzyılları arasına tarihlenen kadınların altın gelin küpeleri üzerine işlenmiş olması da mümkündür.

Bu türdeki küpelerde haç yerine hayat ağacını simgeleyen palmet veya üsluplaştırılmış bitkisel bir desenin iki yanında gösterilmiş kuşlu örnekler de vardır. Mersin (Zephyrium)'da 1896 yılında bulunmuş define içinde bir çift hilal biçimli altın küpe de bulunmaktadır[34] (Resim 11). Küpenin merkezinde 5 taç yapraklı palmet, iki yanındaki boşluklarda karşılıklı yerleştirilmiş kanatlarını açmış iki tavus kuşu yer almaktadır.

Diğer bazı örneklerde ise küpe gövdesi üzerinde sadece kanatlarını açmış tek bir kuş tasvir edilmiştir (Resim 12). Bu tip küpelerde tasvir edilen tavus kuşlarının başları yandan, gövdeleri ise cepheden verilmiştir. İki yana açık kanatları bitki dalları ve yapraklar arasına karışmış olduğundan, çok da kolay ayırt edilmeyecek bir şekilde gösterilebilmiştir[35]. Benzer kompozisyona ve işçiliğe sahip olan ve 6-7.yüzyıllara tarihlendirilen damla biçimli (piriform) kolye sarkaçlarında aynı şekilde kanatlarını açmış, cepheden gösterilmiş ve başlarının üzerinde haç betimi olan kartal tasvirleri vardır[36]. Yazar benzer kompozisyonların lahitler ve mezar taşları üzerinde de işlendiğini ve yeniden doğuşu sembolize ettiğini belirtmiştir.

Bazı hilal biçimli küpelerde, ortadaki bir kökten ya da bereket boynuzundan çıkan karşılıklı düzenlenmiş bereket boynuzu *(cornucopia)* ya da vazodan çıkarak tüm alanı dolduran bitkisel kıvrımlar bulunur (Resim 13). Kuş figürü yerine karşılıklı düzenlenmiş, ortada ince bir dal ya da yaprak bulunan üzüm olarak yorumladığımız iri taneleri olan bir meyve deseni işlenmiş küpelerden biri İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde[37] (Resim 14), diğeri ise Virginia Güzel Sanatlar Müzesi'nde sergilenmektedir[38].

Münih Müzesi'nde bulunan yine opus interrasile tekniğinde işlenmiş bir örnekte

34 Grabar, 1951, 27-28, fig. 2.1-2; Bank, 1985, 288, no.103.

35 Münih'teki örnekler için bkz. Wamser 2004, 320-21, no.604-605; İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki örnek için bkz. Yardımcı, 1985, no.285.

36 Saraga, 2002, 407-408.

37 Yardımcı, 1985, no.286.

38 Gonosova and Kondoleon, 1994, 88, no.25.

küpenin gövdesi yatay çizgilerle dörde bölünmüştür (Resim 15). Küçük bir haçla başlayan iki satırlık Grekçe yazıtta; (+KYPIE BOHΘI) Tanrı Anası'ndan yardım istenmektedir[39]. Küpenin dış kenarını boncuk dizisi şeklindeki bir tel kuşatmaktadır.

Küpelerin bezemesine kullanılmış olan figür ve kompozisyonların erken Ortaçağda keşfedilmediği ve kökeninin Roma sanatına dayandığı, daha sonraki dönemde Hristiyan anlamlar yüklenerek kullanıldığı anlaşılmaktadır. Küpeler üzerinde betimlenen kompozisyonlar Roma döneminden itibaren özellikle mozaiklerde görülen, erken Hristiyan ve Bizans döneminde yaygınlaşmış olan dinsel anlamlar yüklenerek katakomplar, döşeme ve duvar mozaiklerinde işlenen bolluk, bereket ve inançlıları temsil eden bitki dalları, meyve ve kuş tasvirlerinden oluşmaktadır.

Erken Bizans döneminde (6-7.yüzyıllar) bir süre moda olan ve yaygınlaşan altın küpeler hem biçim, hem de üzerine işlenen figür ve kompozisyonlar açısından da benzeri olan Roma küpelerinin Hristiyan anlamlar katılarak yeniden yorumlanmış, daha incelikle işlenmiş örnekleridir[40]. 6–7. yüzyıllarda özellikle Akdeniz çevresinde ve Başkent Konstantinopolis'te görülen, üretim yerinin Akdeniz'in doğusu ve Konstantinopolis'teki atölyeler olduğu düşünülen küpelerin 7. yüzyıl sonlarına doğru çeşitli sebeplerden dolayı modasının geçerek üretilmediği anlaşılmaktadır[41]. Ekonomik ve dinsel sebepler bu türdeki küpelerin ortadan kalkmasında etkili olmuş olmalıdır. Hilal biçim olarak küpelerde kullanılmaya devam etmiş olmasına rağmen küpe üzerinde betimlenen özellikle bolluk, bereket ve cennet simgesi figür, desen ve kompozisyonların modasının geçmesi, yerini başka şekillere bırakması, unutulmasında etkin olmuştur. 7. yüzyılın ortalarından itibaren Müslüman Arapların başkente yönelen akınları, toprak kayıpları, siyasi ve ekonomik sıkıntıların başlamış olması da bu iri ve ağır olan altın küpelerin üretilmesi ve satın alınmasını güçleştirmiş olmalıdır.

Hilal biçimli küpelerin bir alt tipi olan, küpe gövdesi filigre (telkâri) tekniğinde işlenmiş örnekler de opus interrasile tekniğiyle üretilmiş örneklerle aynı yüzyıllar arasında moda olmuştur[42]. Bunların Mısır'da yerel bir atölyede üretilmiş olabileceği de önerilmektedir[43]. Antalya Arkeoloji Müzesi'ndeki Arykanda (Arif)'da bulunmuş olan bir küpede hilal biçimli küpelerde yaygın olarak görülen benzer kompozisyon

39 Wamser, 2004, 322, no.615.

40 Karageorghis, 2000, 230, no.306.

41 6–7. yüzyıllar arasındaki yaklaşık yüzyıllık bir sürede görülen bu küpelerin hepsinde aynı kalitede bir işçilik ile karşılaşılmaz. Ortak olan hepsinin altından yapılmış olması, küpenin formu, yapım ve süsleme teknikleri ile üzerindeki şekil ve kompozisyonlardır.

42 Dörtlük, 1988, 201.

43 Drandaki, 2005, 65-66, fig.1.

ince tellerle işlenmiştir[44] (Resim 16). Kıbrıs[45] ve Mısır'da bulunmuş olduğu belirtilen günümüzde Atina, Benaki Müzesi'nde sergilenen dolunay biçimli bronz küpelerin gövdesi üzerinde telkâri tekniğiyle yapılmış ortasındaki halkada haç figürü olup, Antalya Arkeoloji Müzesi'ndekiyle aynı şekilde işlenmiştir[46]. Kahire, Kopt Müzesi'nde aynı teknikte ve formda yapılmış çok sayıda küpe de vardır[47].

Atina, Kanellopoulos Müzesi ve Dumbarton Oaks Koleksiyonu'nda yer alan 10 ya da 11. yüzyıla tarihlendirilen hilal biçimli altın küpeler bu tipin belki de son örnekleri olup, İkonoklazma dönemi sonrası Tanrı Anası Meryem ikonografyasının yeniden canlanışını yansıtması açısından oldukça değerlidir[48] (Resim 17). Hilal biçimli küpenin merkezindeki madalyonda Meryem'in büst tasviri bulunur. Meryem'in halesinin üst kısmında ise bir haç olup haç kolları üstünde ZOE ve PHOS (Yaşam ve Işık) yazısı vardır. Küpenin gövdesinin alt bölümünde kabartma daireler sıralanmakta olup küpenin dış kenarı ise tamamen düz bırakılmıştır.

Orta ve Geç Bizans dönemi küpelerinde hilal formu özellikle bronzdan yapılmış filigre süslemeli küpelerde sürdürülmüştür. Kastoria'daki Hagioi Anargyroi Kilisesi'nde Meryem'in yanında tasvir edilen kilisenin hamilerinden Theodoros Lemniotes'in eşi Anna Radine (12. yüzyıl sonları) ve Boyana'daki SS Nicholas ve Panteleimon Kilisesi'ndeki Sebastokrator Kalojan'ın eşi Desislava'nın (13.yüzyıl ortaları) (Resim 18) kulaklarında geç dönem modası olan hilal biçimli küpeler ayrıntılı olarak işlenmiştir[49]. Ayrıca Suriye, Mısır Girit ve İspanya'da üretilen İslami döneme ait olan 10-12. yüzyıllar arasına tarihlenen küpelerde hilal formunun kullanımının devam ettiği, *opus interrasile* tekniği yerine mine (emay) tekniğinin uygulandığı görülür. Küpe üzerinde kuş figürlerinin yanı sıra hayat ağacı ile küpeyi kullanan kişilerin (Ayşe ve Zeynep) isimleri Arapça olarak yazılmıştır[50].

Günümüzde yayınlanmış örneklerinden dolayı İstanbul Arkeoloji, Sadberk Hanım, Ankara Anadolu Medeniyetleri[51], Amasya (Resim 19)[52] ve Silifke[53] müzeleri ile yurt dışı müze (Resim 20) ve koleksiyonlarında (Resim 21)[54] hilal biçimli küpelerin var olduğu

44 Benzer örnek için bkz. Baldini Lippolis, 1999, 103.
45 Kıbrıs'da ele geçmiş telkâri bezemeli hilal küpeler için bkz. Pierides, 1971, 55, katalogda 6 ve 8 no.lu küpeler.
46 Dörtlük, 1988, 201, no.84.
47 Wulff, 1909, tafel XLII, no. 865, 867, 867, 868 ve 874.
48 Albani, 2010, 1-12.
49 Albani, 2010, 193, pl. 1-2.
50 Albani, 194, pl. 4, pl. 7a-b.
51 Bingül, 1999.
52 Yüce, 2004.
53 Köroğlu, 2016, 372-378.
54 İskenderiye liman bölgesinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sırasında sualtında bulunmuş hilal biçimli altın küpe için bkz.

bilinmektedir. İlk kez Erdek'teki Zeytinliada kazısında *in situ* olarak bir hilal biçimli küpe gün ışığına çıkarılmıştır[55] (Resim 22). Hilal biçimli küpelerin buluntu yerleri göz önüne alındığında Akdeniz'in doğusuna doğru yoğunluğun arttığı göze çarpmaktadır. Hem erken Bizans döneminde, hem de daha sonraki dönemlerde Bizans ve geniş bir coğrafyaya yayılmış olarak geçmişten günümüze diğer kültürlerde hilal formunun sadece küpelerde değil diğer takılarda da 'özellikle de kadınlara ait takılarda' tercih edilmiş olması kadın ve ay inanışının birlikte sürdürüldüğünü yansıtması açısından ilginçtir[56]

Kaynakça

Albani, J., (2010), "Elegance Over the Borders: The Evidence of Middle Byzantine Earrings", *'Intelligible Beatuy', Recent Research on Byzantine Jewellery*, London, 1-12.

Bank, A., (1985), *Byzantine Art in the Collections of Soviet Museum*, Leningrad.

Baldini Lippopolis, I., (1999), *L'Oreficeria Nell'Impero di Constantinopoli tra IV e VII secolo*, Bari.

Baydur, N., (2004) "IAO (IAΩ)", *TÜBA-AR* VII, 189-90.

Bingül, F. R. I., (1999), *Anadolu Medeniyetleri Müzesi Antik Takılar*, Ankara.

Bromberg, A. R., (*1990), Gold of Greece: Jewelry and Ornaments from the Benaki Museum,* Dallas Museum of Art.

Buckton, D. (ed.), (1994) *Byzantium, Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections*, London .

Byzantium, The Light in the Age of Darkness, Ariadne Galleries, New York 1988.

Cavallo, G., vd. (1982), *I Bizantini in Italia*, Italia.

Cooper, J. C., (1978), "Peacock", *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*, London, 127.

Çoraklı, B. (2012), "Çini ve Seramiklerde Tavus Kuşu Figürü", *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, İstanbul, 1-16.

Darmon, J.P., (2000), *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü* I, Ankara.

Drandaki, A, (2005), "Copper Alloy Jewellery at the Benaki Museum 4th to 7th Century", *Antiquité Tardive* 13, 5-66

Deppert-Lippitz, B., (1987), *Die Bedeutung der Palmyrenischen Grabrelief für die Kenntnis Römischen Schmucks*, Palmyra. Geschichte, Kunst und Kultur der syrischen Oasenstadt, 179-192.

55 Erdek, Zeytinliada Kazısı buluntusu olan küpenin görselini benimle paylaşan Prof. Dr. Nurettin Öztürk'e içtenlikle teşekkür ederim.

56 Langó, 2010, 369-410.

Dörtlük, K. (ed.) vd., (1988), *Antalya Museum,* İstanbul.

Gonosova, A. and Kondoleon, Ch., (1994), *Art of Late Rome and Byzantium in the Virginia Museum of Fine Arts*, Richmond.

Grabar, A., (1951), "Un Medaillon en por Provenant de Mersine en Cilicie", *umbarton Oaks Papers,* VI, 27-49.

Grimal, P., (1997), "Hera", *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul, 249-50.

Hetto, O., Köroğlu, G. ve Çorağan, N., (2022), "Sinop Balatlar Kilisesinden Refrigerium Konulu Mozaik Pano ve Bizans İkonografisindeki Yeri", *Art-Sanat Dergisi* 17, 193-217.

Karademir, T., (2019), "Bizans Resim Sanatında Refrigerium Sahneleri", Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale.

Karademir, T., (2021), "Bizans Dönemi Taş Eserlerinde Refrigerium Sahneleri", *Troyacademy* 6/1, 158-186.

Köroğlu, G., (2010), "Bizans Sanat Eserlerinde Görülen Bitki Desenleri", *Acta Naturae* 8, 42-44.

Köroğlu, G., (2011) "Erken Bizans Döneminden Hilal Biçimli Küpeler", *Anadolu Kültürlerinde Süreklilik ve Değişim, Dr.Mine Kadiroğlu'na Armağan,* Ankara, 399-407.

Köroğlu, G., (2016), "Silifke Müzesi'ndeki Erken Bizans Dönemi'ne Ait Hilal Biçimli Küpeler/ Crescent-Shaped Earrings of the Early Byzantine Period at the Silifke Museum" *ANMED (Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri),* 14, 372-378.

Köroğlu, G., (2018), "Geç Roma-Doğu Roma Dönemi Evlilik Takıları Üzerindeki Tasvirlerin İkonografisi/ The Iconography of the Descriptions on Marriage Jewellery The Late Roman-Early Eastern Roman Period", *Arkeoloji, Tarih ve Epigrafi'nin Arasında Prof. Dr. Vedat Çelgin'in 68. Doğum Günü,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 535-547.

Langó, P., (2010), "Crescent-Shaped Earrings With Lower Ornamental Band", *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter Teil 3 Peripherie und Nachbarschaft*, Römisch-Germanisches Forschungsinstitut für Zentralmuseum RGZM Vor- und Frühgeschichte, Mainz, 369-410.

Mercangöz, Z., (2004), "Orta Çağ Hristiyanlık İnanışında Ökaristi ve Sanattaki Yansımaları: Bizans Sanatında Ökaristi Sembolleri", *Sanat ve İnanç* 2, Yay. Haz. B. Mahir-H. Katipoğlu, İstanbul, 43-52.

Marshall, F. H., (1968), Catalogue of the Jewellery Greek, Etruscan and Roman in the Departments of Antiquities, British Museum, Oxford.

Özbek, Y., (1999), "The Peacock Figure and Its Iconogragy in Medieval Anatolian Turkish Art", *Art Turc/Turkish Art, 10e Congres International d'Art Turc*, Geneve, 537-546.

Parman, E., (1993), "Bizans Sanatında Tavus Kuşu İkonografisi", *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar, Güner İnal'a Armağan*, Ankara, 387–392.

Pierides, A., (1971), *Jewellery in the Cyprus Museum*, Nicosia.

Saraga, N., (2002), "No. 512- Gold Pendant", *Everyday Life in Byzantium*, Athens, 407-408.

Temple, R. (ed.), (1990), *Early Christian and Byzantine Art*, London.

Toth, B. L., (2010) "The Six Techniques of Pierced Openwork Jewellery in Late Antiquity and Their Evolution", *Intelligible Beatuy, Recent Research on Byzantine Jewellery*, London, 1-12.

Yardımcı. N., (1985), *Uygarlıklar Ülkesi Türkiye/ Land of Civilization, Turkey* (sergi kataloğu).

Wamser, L. (ed.), (2004), *Die Welt von Byzanz-Europas Östliches Erbe*, *Glanz, Krisen und Fortleben Einer Tausendjährigen Kultur,* München.

Walker, S. and Bierbrier, M., (2000), *Ancient Faces, Mummy Portraits from Roman Egypt,* London.

Wullf, O., (1909), *Altchrstliche und Mittelalterliche. Byzantinische und Italiensche Bildwerke* I: *Altchristliche Bildwerke*, Berlin.

Yeroulanou, A. (1999), *Diatrita, Gold Pierced-Work Jewellery From the 3rd to the 7th Century, Benaki Museum*, Athens.

Resim 1: Sinop Müzesi Tryphe Mozaiği, 5-6.yüzyıl

Resim 2: Roma döneminden hilal biçimli küpeler, 2-4.yy

Resim 3: Silifke Müzesi'nden 1365 env. nolu altın küpe, 6-7.yüzyıl

Resim 4: Ankara, Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nden Hilal biçimli küpe, 6-7. yüzyıl

Resim 5: Ankara, Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nden Hilal biçimli küpe, 6-7. yüzyıl

Resim 6: Siracusa'dan hilal biçimli küpe

Resim 7: Silifke Müzesi'nden 1357 envanter numaralı hilal biçimli altın küpe, 6-7.yüzyıl

Resim 8: Silifke Müzesi'nden 1834 envanter numaralı hilal biçimli altın küpe, 6-7.yüzyıl

Resim 9: Silifke Müzesi'nden 265 ve 266 envanter numaralı bir çift hilal biçimli altın küpe, 6-7. yüzyıl

Resim 10: Silifke Müzesi'nden 2415 ve 2416 envanter numaralı hilal biçimli altın küpe, 6-7.yüzyıl

Resim 11: Mersin (Zephyrium)'da 1896 yılında bulunmuş define içinde bir çift hilal biçimli altın küpe, St Petersburg, Hermitage Müzesi, 6-7. yüzyıl

Resim 12: İstanbul Arkeoloji Müzelerinden kanatlarını açmış kuş betimli hilal biçimli bir çift altın küpe, 6-7.yüzyıl

Resim 13: Sadberk Hanım Müzesi'nden bereket boynuzlarından çıkan stilize bitkisel desenli hilal biçimli altın küpe, 6-7.yüzyıl

Resim 14: İstanbul Arkeoloji Müzelerinden hilal biçimli altın küpe, 6-7.yüzyıl altın küpe, 6-7.yüzyıl

Resim 15: Münih Römisch-Germanisches Forschungsinstitut für Zen tralmuseum'da bulunan yazıtlı hilal biçimli altın küpe, 6-7. yüzyıl

Resim 16: Antalya Müzesi'ndeki filigre tekniğinde bezenmiş hilal biçimli altın küpe, 6-7.yüzyıl

Resim 17: Meryem tasvirli ve yazıtlı hilal biçimli altın küpe, 10-11.yüzyıl

Resim 18: Sofya, Boyana'daki SS Nicholas ve Panteleimon Kilisesi'ndeki Sebastokrator Kalojan'ın eşi Desislava'nın tasviri, 13.yüzyıl ortaları.

Resim 19: Amasya Müzesi'nden hilal biçimli altın küpe, 6-7.yüzyıl

Resim 20: Münih Römisch-Germanisches Forschungsinstitut für Zentralmuseum'da bulunan , 6-7.yüzyıl hilal küpe örnekleri,

Resim 21: İskenderiye sualtı kazılarında bulunmuş hilal biçimli altın küpe, 6-7. yüzyıl

Resim 22: Zeytinliada Kazısı'ndan hilal biçimli altın küpe, 6-7.yüzyıl

GÖKÇEADA – YENİBADEMLİ HÖYÜK'TE BULUNAN GAGA AĞIZLI TESTİ

Halime HÜRYILMAZ*

Her zaman vefalı bir dost olarak bildiğim Ülker Ardıçoğlu'na sağlıklı bir yaşam dileğiyle

Giriş

Boğazönü adalar grubunda ismi anılan Gökçeada[1], coğrafi konumu gereği kuzeydoğu Ege Denizi'nde sessizliğini korusa da, çağlar boyunca üzerinde yaşayan insan topluluklarından günümüze ulaşan mimarlık kalıntıları ve çeşitli hammaddelerden üretilen buluntuları sayesinde, Ege'nin iki yakasındaki anakaralarla ve diğer adalarla kültürel bağlantılarının olduğunu ortaya koymaktadır. Adanın iskân tarihinin başlangıcı konusunda bilim insanları arasında görüş birliği bulunmamasına karşın, çok yakın zamanda yayımlanan Gökçeada'nın doğu kesimindeki Eksino Yamacı'na ait Paleolitik Çağ'ın taş endüstrisi ile ilintili buluntuları[2], ada içindeki en erken insan etkinliklerinin göstergelerindendir. Ardılı dönemlerde özellikle Neolitik ve Kalkolitik Çağ'da adanın güneybatısında Uğurlu-Zeytinlik yerleşim yeri ve Erken Bronz Çağ II döneminde adanın kuzey kesiminde konumlanan Yenibademli Höyük gibi kazı çalışmalarının günümüzde de sürdürüldüğü iki yerleşim birimi, tarihöncesi dönemlerde Gökçeada'nın yaşanabilir bir doğal ortama sahip olduğunu ortaya kaymaktadır.

* Prof. Dr. Halime Hüryılmaz. Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü. 06800 Beytepe - Ankara / TÜRKİYE. halimeh@hacettepe.edu.tr

1 Emecen, 2002, 55.

2 Erdoğu, Yücel vd., 2021, 1-11.

Gökçeada ilçesinin kuzey kesiminde, Antik dönemde Kastro olarak anılan bugünkü Kale köyünün batısındaki koyun 1500 m güneyinde yer alan Yenibademli Höyük, Büyükdere vadisinin aşağı kısmında alçak bir tepe görünümü sunmaktadır (Resim. 1). Höyüğün batı yönünden akan Büyük Dere, Kale köyünün batısında Ege Denizi'ne kavuşmaktadır. Bugünkü bilgilerimize göre vadi düzleminde prehistorik dönemlerden günümüze ulaşan tek yerleşim birimi olma özelliğini gösteren höyüğün, yaklaşık 200 m doğusundan geçen asfalt yol, Kale köyünü ada merkezine bağlamaktadır. 15.600 $m^{2'lik}$ bir alana yayılan ve deniz seviyesinden yüksekliği 18 m'ye ulaşan höyüğün (Resim. 2), bünyesinde var olan kültür dolgusu üç farklı döneme işaret etmektedir. Bu dönemler yeniden eskiye doğru: 1- Rum asıllı vatandaşların dönemi, 2- Geç Bronz Çağı, 3- Erken Bronz Çağ II dönemi (Ege kronolojisine göre) şeklinde sıralanmaktadır[3]. M.Ö. 3. bin yılının başlarında kurulmaya başlayan ve Erken Bronz Çağı'nda kesintisiz olarak varlığını yaklaşık 400 yıl boyunca sürdüren yerleşimin, gerçek kimliğini Troia I zamanı ile çağdaş olan kültür dolgusu temsil etmektedir. En erken aşamada ana kaya içine oyulan çukur barınak ile başlayan ve zaman içinde planlı bir dokuya kavuşan yerleşimin mimarlık kalıntıları, terk edilme zamanında küçüldüğünü ortaya koymaktadır.

Günümüz iklim koşullarına benzer bir ortamda yaşayan Erken Bronz Çağ II döneminin sakinleri, şüphesiz doğanın sağladığı kaynakları akılcı bir şekilde değerlendirerek, üretim ekonomilerine de yansıttıkları anlaşılmaktadır. Genel anlamda dışa bağımlı olmaktan çok, ada içindeki kaynaklardan yararlanan yerleşimcilerin üretim ekonomisinde, kap kacak yapımı ön sırayı almaktadır. Keramik endüstrisinin malları büyük oranda yerel kile dayanmakta ve çömlekçi ustalarının benimsedikleri kap biçimleri de "Denizsel Troia I Kültürü" yapımlarını hatırlatmaktadır[4]. Yerleşim yerinin tepe düzlüğünde bugüne kadar ele geçirilen kap kacaklar arasında, az da olsa bezeme programı ile dikkat çeken gaga ağızlı testiler de yer almaktadır. Bu bağlamda olmak üzere, Erken Bronz Çağ II döneminin kap spektrumunda ayrıcalıklı görünen gaga ağızlı üçayaklı bir testi bu yazının konusunu oluşturmaktadır.

Buluntunun Sunumu

El yapımı ve bezemeli olan gaga ağızlı testi 2014 yılında, höyüğün tepe düzlüğündeki G 10 Doğu Kontrol Seti'nin kazılması sırasında bulunmuştur (Çizim. 1a-e; Resim. 3a-c). Parçalar halinde ele geçirilen söz konusu buluntu[5], III. yapı katına ait kuzeybatı-

3 Hüryılmaz, 2014, 40-41.

4 Hüryılmaz, 2004, 115-121; Hüryılmaz, 2020, 401-412.

5 Buluntunun tanımlanmasında kullanılan renk numaraları için bkz. Munsell Soil Color Charts, Baltimore, 1975.

güneydoğu yönünde inşa edilen yapının iç dolgusundan gelmektedir. YBD. 2014, G 10. 152 envanter numarası ile kayıt altına alınan testinin, ağız çapı 4.0 x 3.2 cm, boyun çapı 2.7 cm, gövde çapı 7.9 cm ve yüksekliği 10.8 cm'dir. Omuz ve gövdesi kısmen alçı ile tamamlanan testinin hamuru sarı kırmızı renkli (MCC: 5YR, 5/8), orta mineral ve ince organik katkılıdır. Dış yüzeyi hamur renginde astarlı, yer yer siyahımsı-gri alacalı ve perdahlıdır. Orta derecede pişirilen testinin gaga ucu yayvan "V" biçiminde, boynu silindirik ve hafif öne eğiktir. Gövdesi basık ve asimetriktir. Oval kesitli kısa ayakları aşağıya doğru incelmektedir. Ağızdan hafif yükselen dikey kulpu, gövdenin üst yarısına bağlanmaktadır. Kazıma ve dolgu tekniğine göre bezenen testinin yüzeyindeki motifler gaga, boyun, gövde, ayak ve kulp üzerinde yer almaktadır. Gaga ağızın hemen altında betimlenen motif, bir dikey ve iki sıra halinde yatay kazıma çizgilerden oluşmaktadır. Testinin boyun kısmında aynı doğrultuda sıralanmayan sokma nokta bezekler, sadece ön ve iki yanda görülmektedir. Basık gövdenin üst yarısını dekore eden yatay şevron motifli bant, üstten ve alttan tek sıra kazıma çizgi ile sınırlanmaktadır. Gövdenin alt yarısında uygulanan zikzak bezek, yatay ve tek sıra halindedir. Üç kısa ayak üzerinde yükselen testinin, eşit yükseklikte olmayan ayakları ve kulpu şevron motifi ile süslüdür. Testinin dış yüzeyine uygulanan motiflerde, beyaz madde kısmen görülmektedir.

Değerlendirme

Yenibademli'nin kap repertuarında nicelik bakımından çanaklardan sonra ikinci sıraya yerleşen testiler, genel olarak orta boyutlu, öne doğru yükselen ağızlı, küre gövdeli ve çoğu yuvarlak dipli olmalarıyla karakterize olmaktadır. Bu tür örneklerde sık tekrarlanan bezekler arasında yumru, yassı düğme biçimli ya da kaburga şeklinde kabartmalar ve az sayıda sığ geniş oluk ya da yiv yer almaktadır. Üçayaklı testi sınıfında tasnif edilen kaplar arasında, gerek biçim gerekse bezeme kompozisyonu açısından göze hoş görünen örnekler oldukça azdır. Bu tür buluntulardan sayılan ve buradaki yazıda ele alınan gaga ağızlı üçayaklı testi, en erken yerleşimin III. yapı katında rastlanılmakta ve ardılı olan II. yapı katında da farklı bezeme programı ile varlığını sürdürmektedir. İlk bakışta Yortan Mezarlık Kültürü'nün üçayaklı minyatür testilerini anımsatan buluntumuz, komşu kültürlerin yapımları ile doğrudan uyum sağlayan bir biçim yansıtmamaktadır. Yerel yapım olarak değerlendirilen buluntumuz, kuzey Ege'de Limni (Lemnos) adasındaki Poliochni yerleşiminin mavi döneminin arkaik evresine (M.Ö. 2910-2672)[6] tarihlenen

[6] Poliochni'de 832 numaralı yapıda (Megaron II: azzurro arcaico) ele geçirilen incirlerin, C14 analiz sonuçları M.Ö. 2910-2672 arasına işaret etmekte ve bu zaman aralığı da Beşik-Yassıtepe (Troia I katı) ve Thermi I ile uyumludur. (Ayrıntılı bilgi için bkz: Kouka, 2002, 51).

ve Bernabò-Brea[7] tarafından *askos* sınıfında incelenen buluntuya bazı ayrıntılar açısından benzerlik göstermektedir. Poliochni'de 106 numaralı alanda ele geçirilen basık küresel gövdeli, yuvarlak ağızdan yükselen yassı kulplu *askos* parçasında, boynun omuz merkezinde yer almaması, iki yerleşim yeri arasında paylaşılan bir özelliği göstermektedir. Yine aynı alanda açığa çıkarılan üçayaklı, kısmen restore edilen basık küre biçimli bir diğer kap hakkında bilgi veren Bernabò-Brea[8], iki ayağın öne çekildiği, üçüncü ayağın kulp yönünde yükseltildiği ve buna bağlı olarak da, boynun kabın dikey ekseni merkezinden uzaklaşma özelliğinin *askos*lara özgü olduğu görüşündedir. Yukarıda değinilen hususlar Yenibademli örneği için de geçerli olmakla birlikte, bezemesiz bırakılan Poliochni örnekleri *askos* sınıfında değerlendirilmektedir. Kabın dikey duruşuna göre değişik düzenlenen boyunlu askoslara, az da olsa Edremit Körfezi'nin güneybatısında yer alan Midilli (Lesbos) adasında Thermi[9] yerleşiminde rastlanılmasına karşın, Çanakkale Boğazı'nın güney girişindeki Troia'da bu türler sadece Geç Troia II'de temsil edilmekte ve Poliochni'ye uyumlu bir tip yansıtmaktadırlar. Anadolu Yarımadası'nın batı kısmında ve Balıkesir'in yaklaşık 55 km güneyinde konumlanan Yortan'da[10], genelde kuş biçiminde tasarlanan bu tür kaplar, kuzey Yunanistan'da Hagios Mamas'ta[11] boynu öne eğik, küresel gövdeli *askos* benzeri testiler olarak tanımlanmakta ve yayımlanan iki örnekte şevron ve zikzak bezekler yer almaktadır. Poliochni'nin mavi döneminin geç evresine tarihlenen az veya çok uzun ve dar boyunlu olan bazı parçalar, *askos*larla ya da silindirik boyunlu küçük testilerle ilişkilendirilmektedir[12]. Bunların genel özellikleri daha çok Troia I[13], Thermi[14] veya Yortan[15] örnekleri gibidir. Bunlarda iki tip gaga ön plana çıkmaktadır. Birinci tipte gaga ucu tüm, ikinci tipte ise gaga ucunun kesilmesiyle çiftli uzantının elde edildiği anlaşılmaktadır. Troia'da bu tiplerden ikincisinin benzerleri görülmemektedir. Gaga ucu iki uzantılı olan testilere analog olarak gösterilebilecek örnekler Thermi[16] ve Yortan'dan[17] bilinmektedir. Sadece batıya özgü olmayan bu tür gagalara sahip diğer

7 Bernabò-Brea, 1964, 569, Tav. XLIII: a.
8 Bernabò-Brea, 1964, 569, Tav. XLIII: b.
9 Lamb, 1936, Fig. 28, sınıf B, testi formu 8 ve Fig. 29, sınıf C, testi formları 8, 10, 11.
10 Forsdyke, 1925, 6, Nr. A 32.
11 Heurtley, 1939, 173, Nr. 191 ve 192.
12 Bernabò-Brea, 1964, Tav. XLIX: a, e-j; Tav. L: a-c, e; Tav. XLIX: b-d, k-n; Tav. L: d, j.
13 Blegen, Caskey vd., 1950, Tip A 16, Fig. 240: 6, 7 (Troia Ic evresi); Fig. 236: 14 (Troia Ib evresi); Fig. 265: 3; Schmidt, 1902, 114, No. 2342.
14 Lamb, 1936, Fig. 26, sınıf A, testi formu 1, Nr. 12 (Thermi I), 99 (Thermi I veya II), 115 (Thermi II), 139 (Thermi II), 141 (Thermi II), 251 (Thermi III).
15 Forsdyke, 1925, A 14, A 24, A 30.
16 Lamb, 1936, 107, Nr. 140 (Thermi II yerleşiminden).
17 Forsdyke, 1925, No. A 27.

buluntular, Phrygia ve Bithynia sınırında konumlanan Demircihüyük'ten[18] (Erken Troia I ile çağdaş olan F2,3 evresinden) tanınmaktadır.

Biçim ayrıntılarında saptanan benzerliklere kıyasla, bezeme programında uygulanan teknikler Erken Bronz Çağ için tanıdık, ancak testi yüzeyinde dekoratif motiflerin bütünlüğü, bezeme anlayışında farklı bir amacın da güdülmüş olabileceğini akla getirmektedir. Tanıtılan testinin gaga bölümünün dış yüzeyinde yer alan bir dikey ve çift yatay kazıma çizgi kombinasyonu, hem Troia I zamanının kap tipolojisinde temsil edilen A 6 formunda üretilen bir çanağın[19] içten kalınlaşan ağız yüzeyinde, hem de Yenibademli'de[20] benzer formda biçimlendirilen bir çanakta insan yüzü betimlenmektedir. Her iki yerleşimin çanaklarında izlenen insan yüzü tasvirinde gözler sokma noktalarla vurgulanmakta, ayrıca üstten ve alttan kazıma yatay çizgilerle sınırlandırılmaktadır. Plastik eserler anlamında düşünüldüğünde, kabartma burun haricinde benzer bir işçiliğin, Yenibademli'de açığa çıkarılan pişmiş toprak insan figürinlerine[21] de yansıtıldığı anlaşılmaktadır. Ege dünyasının figürin sanatına yeni bir vizyon kazandıran bu grubun buluntularında uygulanan sokma noktalar, konumlarına göre gözleri, burun deliklerini ve kimi zaman da boyna takılan kolyeyi ifade etmektedir. İrdelenen gaga ağızlı testide gözleri ifade eden sokma noktalara yer verilmese de, bunun bir tesadüf olduğunu kabul ederek, kap boynunun alt sınırında sıralanan sokma noktaların kolye olarak yorumlanmasına, yerleşimde ele geçirilen bir başka figürin[22] parçası destek vermektedir. Buluntuya gaga yönünden bakıldığında, iki yöne genişleyen testi ağızının insan başını andırması, kazıma çizgilerin yüz uzuvlarını belirlemesi ve boyun kısmındaki sokma noktaların da, boyun takısını temsil etmesi, bir anlamda plastik sanatta kazanılan deneyimin kap repertuarına da aktarılmaya başladığına işaret etmektedir. Testinin basık gövdesinde, kısa ayaklarında ve kulpun dış yüzeyinde dekoratif öğe işlevi gören motifler ise Erken Bronz Çağı süresince, Ege dünyasına yabancı kalmamaktadır. Özellikle kuzeybatı Anadolu'da Troia-Yortan kültür bölgesinde yaygın olan kazıma şevron motifleri, tek ya da diğer bezeklerle birlikte, farklı kap biçimlerinin ağızlarında, boyunlarında, gövdelerinde, kaidelerinde, kulplarında, basık taç biçimli kapakların kenarlarında, sivri tutamaklı disk biçimli kapakların üst yüzeylerinde popüler bir bezek olarak karşımıza çıkmaktadır[23].

18 Seeher, 1987, Taf. 50: 5, 6.
19 Blegen, Caskey vd. , 1950, 98, Fig. 234: 25.
20 Hüryılmaz, 2011, 237, Fig. 4.
21 Hüryılmaz, 1999, Abb. 7, 9; Hüryılmaz, 2016, 152, Fig. 9 alt sıra.
22 Hüryılmaz, 2002, 356, Fig. 6.
23 Schliemann, 1881, 246, No.33; 338, No.178; 403, No. 260; 410, No. 294; 426, No. 349; Blegen, Caskey vd. , 1950, Fig. 234: 25; Fig. 235: 12; Fig. 238: 15; Fig. 239: 18, 19; Fig. 240: 3; Fig. 241: 34; Kâmil, 1982, Fig. 33: 82, 83; Fig. 35: 103, 107.

Yenibademli Höyüğün kap repertuarında ayrıcalıklı görünen, her konutta rastlanılmayan ve yakın benzerleri ile birlikte sınırlı sayıda kalan üçayaklı, bezemeli testilerin hangi amaçla kullanıldıkları sorusu, bakışların üretim ekonomisine çevrilmesine neden olmaktadır. Bu tür örneklerde ağızın küçük, boynun dar ve gövdenin üçayak üzerine oturtulması, içinde korunan ya da sunulan maddenin kıymetli olabileceğini akla getirmektedir. Geçim ekonomisi büyük çapta tarıma dayanan yerleşimcilerin beslenme diyetinde, başta baklagiller olmak üzere, sırasıyla tahıllar ve asma gelmektedir[24]. Günümüz iklimine uygun bir ortamda tarla tarımını sürdüren yerleşimcilerin, doğada buldukları güzel kokulu bitkilerden elde edilen yağları, ya da yerleşimde açığa çıkarılan keten tohumlarından sağlanan yağın bu tip kaplarda saklama ihtimali bulunduğu gibi, üzümden yapılan şıranın sunumu sırasında elit ailelerin bu tür zarif kapları tercih etme varsayımı da göz ardı edilmemektedir.

Sonuç

Gaga ucu yayvan "V" biçiminde ve dar boyun özelliğiyle, tüm kap olarak ele geçmeyen Poliochni'nin[25] mavi döneminin geç evre örnekleriyle az çok benzeşen buluntumuz, gövde biçimi yönünden Thermi'nin II yerleşiminde[26] açığa çıkarılan "A" sınıfı kapları arasında biçim 2 olarak tanıtılan testiyi hatırlatmaktadır. Yüzeyi perdahlı, kırmızı-siyah mallardan sayılan Thermi'deki testi, Yenibademli'nin buluntusundan gagasının daha dik ve boynunun kulp yönüne hafif çekik şekillendirilmesiyle detayda fark yaratmaktadır. Bu durum örneğimizin yerel bir yapım olduğunu düşündürmekte ve komşu adaların üçayaklı testilerinde benimsenen süsleme anlayışından farklı olarak, çömlekçi ustasının Erken Bronz Çağ II döneminde kuzey batı Anadolu'da hâkim olan Troia-Yortan Kültür Bölgesi'nin bezeme repertuarının etkisi altında kaldığına dayanak teşkil etmektedir. Söz konusu kültür bölgesinde paylaşılan teknikler ve motifler pek çok merkezin kapları üzerinde rastlanılmasına karşın, Yenibademli testisinde boyun takısı ile betimlenen insan yüzü, yerel ustanın kişisel sanat anlayışıyla ilintili olsa gerektir.

24 Oybak Dönmez, 2005, 39-49; Oybak Dönmez, 2014, 69-80.
25 Bernabò-Brea, 1964, 570, Tav. L: d.
26 Lamb, 1936, 107, No. 140, Pl. XXXV: 140.

Kaynakça

Bernabò-Brea, L., (1964), *Poliochni I, 1,2. Città Preistorica Nell'isola di Lemnos*, Roma.

Blegen, C.W., Caskey, J.L., vd., (1950), *Troy I, 1,2. General Introduction the First and Second Settlements*, Princeton.

Emecen, F.M., (2002), "İmbros'tan İmroz ve Gökçeada'ya: Bir Adanın Tarihi Geçmişi", (Ed. : Bayram Öztürk), *Gökçeada. Yeşil ve Mavinin Özgür Dünyası*, İstanbul, 55-61.

Erdoğu, B., Yücel, N., vd., (2021), "New evidence fort he Palaeolithic on the island of Gökçeada (Imbros), Northeastern Aegean", *Journal of Lithic Studies*, 8/1, Edinburg, 1-11. DOI: https://doi.org/10.2218/jls.5121.

Forsdyke, E.J., (1925), *Catalogue of the Greek and Etruscan Vases in the British Museum I,1. Prehistoric Aegean Pottery*, London.

Heurtley, W.A., (1939), *Prehistoric Macedonia*, Cambridge.

Hüryılmaz, H., (1999), Eine Gruppe frühbronzezeitlicher Menschenfigurinen aus Yenibademli Höyük auf Gökçeada (Imbros)", *Studia Troica 9*, 475-488.

Hüryılmaz, H., (2002), "Silent Witnesses of Imbros: Early Bronze Age Human Figurines from Yenibademli", (Eds. : Rüstem Aslan, Stefan Blum, Gabriele Kastl, Frank Schweizer and Diane Thumm), *Festschrift für Manfred Korfmann. Mauerschau I*, Remshalden-Grunbach, 351-362.

Hüryılmaz, H., (2004), "Gökçeada-Yenibademli Höyük'te Denizsel Troia I Kültürünün İzleri", *Anadolu / Anatolia*, Ek Dizi No. *1*, 115-121.

Hüryılmaz, H., (2011), "Gökçeada-Yenibademli Höyük: Troia'nın Denizaşırı Uydusundan Bezemeli Keramik Örnekleri", (Eds. : Aliye Öztan ve Şevket Dönmez), *Karadeniz'den Fırat'a Bilgi Üretimleri. Önder Bilgi'ye Armağan Yazılar*, Ankara, 233-252.

Hüryılmaz, H., (2014), "Gökçeada-Yenibademli Höyüğün Kültürel Sıradüzeninin Genel Özellikleri", (Eds. : Bayram Öztürk ve Yüksel Pazarkaya), *Gökçeada. Doğa ve Kültür Varlıkları*, İstanbul, 39-68.

Hüryılmaz, H., (2016), "Yenibademli and Troy: Reflection of Troy I Culture in the Light of Archaeological Findings and Cultural Identity of Yenibademli", (Eds. : Ernst Pernicka, Sinan Ünlüsoy and Stephan W. E. Blum), *Early Bronze Age Troy: Chronology, Cultural Development and Interregional Contacts* (Studia Troica, Monographien 8), Bonn, 147-155.

Hüryılmaz, H., (2020), "Gökçeada-Yenibademli Höyük'te Keramik Endüstrisi: Troas Bölgesi Etkili ve Yerel Yapımlar", (Ed. : Vedat Keleş), *Propontis ve Çevre Kültürleri* (Parion Studies III), İstanbul, 401-412.

Kâmil, T., (1982), *Yortan Cemetery in the Early Bronze Age of Western Anatolia*, Oxford.

Kouka, O., (2002), *Siedlungsorganisation in der Nord- und Ostägäis während der Frühbronzezeit (3. Jt. v. Chr.)*, Rahden/Westf.

Lamb, W., (1936), *Excavations at Thermi in Lesbos*, Cambridge.

Oybak Dönmez, E., (2005), "Early Bronze Age Crop Plants from Yenibademli Höyük (Gökçeada), Western Turkey", *Environmental Archaeology 10*, 39-49.

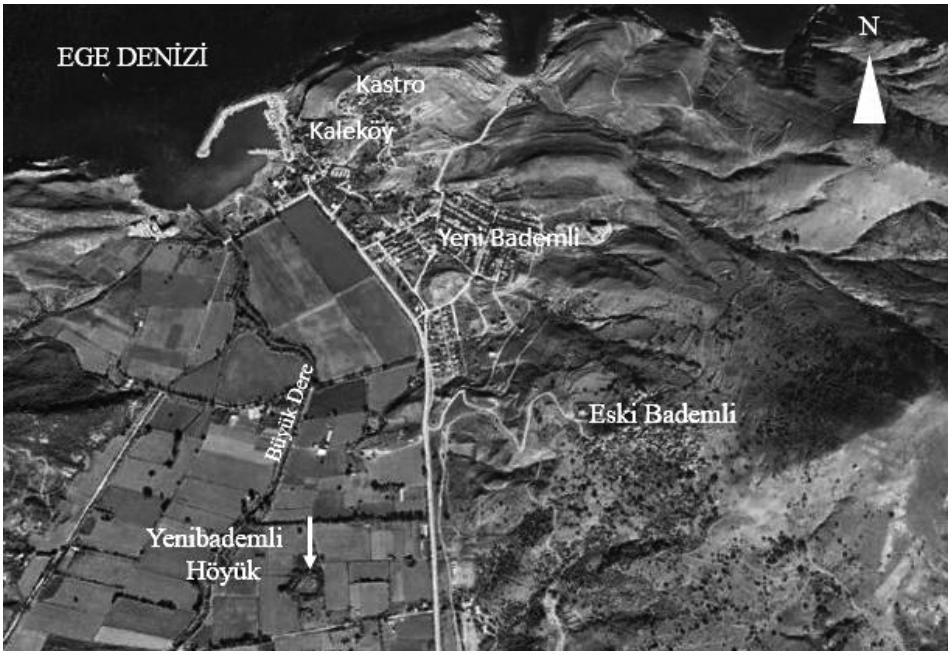
Oybak Dönmez, E., (2014), "Tarihöncesinde Yenibademli Höyük'te (Gökçeada) Tarım", *Gökçeada. Doğa ve Kültür Varlıkları*, İstanbul, 69-80.

Schliemann, H., (1881), *Ilios. Stadt und Land der Trojaner*, Leipzig.

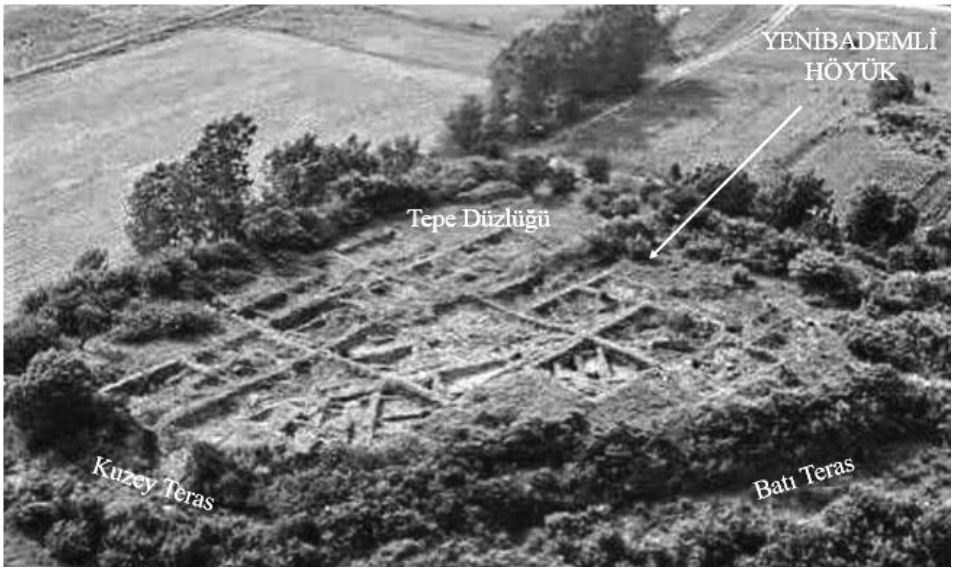
Schmidt, H., (1902), *Heinrich Schliemann's Sammlung. Trojanischer Altertümer*, Berlin.

Seeher, J., (1987), *Demircihüyük III, 1. Die Keramik I.* A. *Die neolithische und chalkolithische Keramik*. B. *Die frühbronzezeitliche Keramik der älteren Phasen (bis Phase G),* Mainz

.

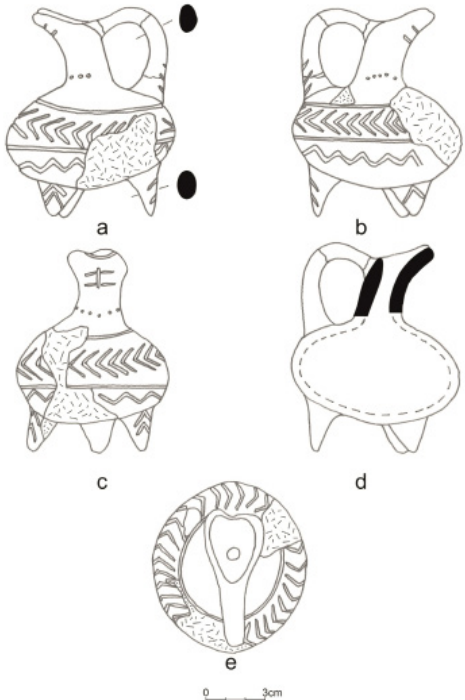
Resim 1. Büyükdere vadisinde Yenibademli Höyüğün konumu.

Resim 2. Yenibademli Höyüğün kuzeybatıdan görünümü.

Resim 3. Yenibademli Höyük. Bezemeli gaga ağızlı testi. EBÇ II.

Çizim 1. Yenibademli Höyük. Bezemeli gaga ağızlı testi. EBÇ II.

HARPUT İÇ KALEDE YER ALAN OSMANLI KONUTU

İsmail AYTAÇ*

GİRİŞ

Elazığ-Harput geçmişten günümüze çeşitli medeniyetlerin üzerinde hüküm sürdüğü bir şehir olmuştur. Harput, yaşayan medeniyetlerin izlerini günümüzde yaşatabilen bir Anadolu kentidir. Elâzığ'ın ilk yerleşimi olan Harput, tarihi, zengin bir kültürel mirası barındırmaktadır. 2005 yılı Eylül ayında Harput Kalesinde başlayan kazı çalışmaları 2009 yılına kadar sürdürülmüştür. Yapılan kazı çalışmalarında gerek mimari ve gerekse buluntu bakımından önemli bulgular elde edilmiştir. Bu kazı çalışmalarında kalenin güney ucunda yer alan "Konak" olarak nitelendirilen sivil mimari yapı kalıntısı da açığa çıkarılmıştır. Kazı çalışmaları sonrasında ortaya çıkarılan duvar izleri, yapının plan şeması hakkında fikir vermektedir. Harput İç Kale Kazı Başkanlığı girişimleri ile 2020 yılında Elazığ İl Özel İdaresince bu konağın Rölöve-Restitüsyon ve Restorasyon projelerinin çizimlerine başlanmış ve 2022 yılında tamamlanmıştır.

Harput Coğrafyası ve Tarihi

Harput, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Bölümü'nün güneyinde yer alır. "Harput Platosu" olarak adlandırılmış yüksek kütlenin güney kenarına kurulmuştur

* Prof.Dr. Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Bölümü, Harput İç Kale Kazı Başkanı, Elazığ/TÜRKİYE, iaytac@fi rat.edu.tr

(**Resim 1**). Denizden 1280 m. yükseklikte 48° 43' kuzey boylamı ile 39° 15' doğu enleminde yer alır.[1]Kuzeyde yer alan Kızıldağ ve Keban Baraj Gölü, kentin kuzeydoğusuna kadar uzanırken, Keban Baraj Gölü ile kent merkezi arasında doğuda 1724 rakımlı Hasret Dağı, güneydoğuda 1221 rakımlı Kartaltepe yer alır, Daha güneye inilince Çelembik Dağı ile arkasındaki Hazar Gölü ve 1908 rakımlı Kuşakçı Dağı yer alır. Kent merkezi Uluova ile Harput'un güneyinde, bugünkü Elazığ il merkezinin kurulu bulunduğu, Elazığ Ovası' da denilen Altınova yer alır. Harput ile Kuşakçı Dağı hattının batısında 1490 rakımlı Meryem Dağı, 1327 rakımlı Altıntepe, 1341 rakımlı Kızıldağ ile Keklik Tepe ve Çağlar Tepe bulunur. Kentin batısında Kavak Tepe yer alırken; batı ve güneybatı yönünde ise, bölgenin ikinci önemli ovası olan Kuzova yer alır. Kuzeyde, bugünkü Keban Baraj Gölü (zamanında Murat Nehri'nin yatağı olan Pertek Keban olduğu), güneyde Altınova (Elazığ Ovası) ve Uluova, batıda Hankendi ve Baskil ovaları ile çevrili olan Harput Platosu; belirtilen tüm bu verimli ovalara olan hâkimiyeti ile önemli bir konuma sahipken, dönemin ticaret yollarını da kolaylıkla kontrol edebilmekteydi.

Bilinen ilk yerleşim Orta Tunç Çağı'na (MÖ 2000-1550) kadar uzanmaktadır. Harput Kalesi'nin doğusundaki Kurey Tepe'de bulunan ve Harput Kabartması olarak adlandırılan rölyef MÖ 2000-1850 yıllarına tarihlendirilmiştir.[2] Harput'taki iskân izlerinin en belirgin olanı ise Urartulara aittir. II. Sarduri zamanında (MÖ 760-730) Harput Urartu'ya bağlı bir eyalet merkezi olarak planlanmıştır[3]. Bizanslılar Harput'a iki kez hâkim olmuşlardır. Bunlardan ilki M. S. 518 / 527 ile başlayıp M.S. 7. yüzyılın ortalarına kadar sürmüş; ikincisi ise M.S. 10. yüzyıldan 11. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir [4] [5]Çubuk Bey, 1085 yılında Harput fethetmiştir.[6] 1115 yılından itibaren Belek, Harput'ta hüküm sürmeye başlamıştır. Böylece burada ilk Artuklu Beyliği kurulmuştur.[7] Mayıs 1429'da Akkoyunlular, Dulgadır Beyliği'ni yenerek Harput'u almıştır. Dulkadırlıların eline geçen Harput, 1439 yılında da Memlûklere bağlanmıştır.[8] 1465'te Uzun Hasan, Harput'u, Melik Aslan'dan alıp Akkoyunlulara kazandırmıştır. Akkoyunluların Harput iktidarını 1507 yılında Safevîler sonlandırmıştır. Harput 1514 yılında Osmanlı topraklarına dâhil edilmiştir.[9]

1 Şengün, 2012,1.
2 Demir, Abay ve Sevin, 2016, 7-16.
3 Sevin, Arslan Sevin ve Kalsen 2009, 20.
4 Ardıçoğlu, 1997,40.
5 Aytaç, 2017b,140
6 Öğün Bezer, 1997,67.
7 Ardıçoğlu, 1966,18.
8 Yinanç, 1989,48.
9 Ünal, 1989,33.

GELENEKSEL HARPUT EVLERİ

Tarih boyunca birçok kültüre ev sahipliği yapmış Harput'ta orijinalliğini koruyarak günümüze gelmiş geleneksel Harput konut mimarisi örneği oldukça azdır.[10] Bu durum hep böyle olmayıp en azından XIX. Yy kadar canlı kaldığı bilinmektedir. Bu dönemde Harput'ta 2675 ev, 843 dükkan, 10 cami, 10 medrese, 8 kütüphane, 8 kilise, 12 han, 9 hamam varlığı bilinmektedir. Harput'ta kentsel gelişim bu yönde iken ilerleyen zamanlarda ne yazık ki bu durum zaman yenik düşmüş ve çoğu yapı günümüze ulaşamamıştır. Sayılarını belirttiğimiz bu yapıların şanslıysak fotoğraflarına arşivlerden ulaşabilmekteyiz.[11] Günümüzde kısmen de olsa korunagelen Harput konut mimarisine ait en eski örnek, iç kalenin kuzeyinde yer alan Artuklu Sarayı'dır.(2014 yılı itibari ile başlayan Artuklu Sarayönü kazıları 2020 yılı itibari ile plankare olarak tamamlanmıştır. Alanın modern çatı sistemi ile örtülmesi için gerekli çalışmalar devam etmektedir). Geleneksel Harput evleri ile ilgili bilgi aldığımız kaynaklardan biri de bölgeyi gezen seyyahların notlarıdır. Ünlü seyyah, Evliya Çelebi XVII. yüzyılın ortalarında gezdiği Harput'ta *"Kale Mahallesi'nde bin kadar ev, su sarnıçları, tahıl ambarları ve cephaneliklerle birlikte tek minareli eski bir cami bulunduğuna, bir başka pasajda da bu kez minaresiz bir cami olduğuna"* değinir.[12] Polonyalı Simon da 1608-1619 yılları arasında Harput'a geldiğinde Harput'taki evlerin Sivas evleri gibi çok büyük olduğundan bahsetmektedir.[13] Kâtip Çelebi, XVII. yüzyılda Anadolu'yu gezerek kaleme aldığı meşhur "Kitab-ı Cihannüma" da Harput'un sekiz sancaktan biri olduğunu söyledikten sonra şu ifadelere yer vermiştir; *"Liva-i Harput bir kûh üzere bir kal'a ve kasabadır. Gölcek üzere müşrifdir. Bir kazâ ve imaretdir....."*[14] der.

Hommaire de Hell ve Laurens de 1847 yılında Harput'a geldiğinde kalenin içinde yaklaşık 20 evin olduğundan bahsetmektedir.[15]

Harput evleri yalçın kayalar üzerine veya dağ yamaçlarında birbiri üzerine istiflenmiş katlar şeklinde olup bazen de düzlük, kuytu, dar alanda sıkışmış şekilde inşa edilmiştir (**Resim 2**).[16]Bu durum dar ve dolambaçlı sokakların oluşmasına sebep olmuştur. Anadolu Mimarisinde alışkın olduğumuz gibi Harput mimarisinde de zemin kat yalın bir şekilde taş malzeme esaslı yapılmıştır. Zemin katlar gün içinde çok kullanılmayıp

10 Yaşa,1999,187-191.
11 Aytaç, 2018,247-278.
12 Evliya Çelebi, 1999, 135.
13 Sakaoğlu, 2013,77.
14 Sakaoğlu,2013,80.
15 Sakaoğlu, 2013,115.
16 Aytaç, 2007.

ikinci hizmet fonksiyonuna sahiptir. Genellikle iki katlı olan Harput evlerini bir dış avlu çevreler. Dış avlular, kapalı mekanlara geçiş öncesi hayat kısmını oluşturur. Ayrıca dış avlu evin sokak ile olan irtibatını kesip konuta daha özel bir alan sağlamaktadır. Avlulara, taş kemerli, demir tokmaklı, saçla kaplı iki kanatlı "dervaze" denilen bir cümle kapısı ile girilir. Cümle kapısının kanatlarından sol kanadın alt ortasında üstü yarım daire biçiminde' 70 cm, eninde 80 cm. boyunda ufak ikinci bir kapı daha vardır. Bu kapı, iki kanatlı büyük kapının her iki kanadının da kapalı olduğu zamanlarda, ev halkının girip çıkışını sağlamaktadır. Büyük kapının her iki kanadın açılması ancak düğünlerde, büyük ziyafetlerde, bilhassa bayramlarda olduğu bilinir.[17]Bunun sonucu olarak evlerin zemin katları avlu ile çevrilmiş ve penceresiz olarak üst kat tabanına kadar yükselir. Bunun üzerinde ise üst kat değişik biçimde gelişir. Alt kat biraz alçak olup pencereler çok küçük tutulmuştur. Üst kat, alt kata karşın bol pencereli, çıkmalar daha hareketli ve daha yüksektir. Evin sokağa bakan kısmına payandalar ile desteklenen çıkmalarla, sokak ve manzara ilişkisi kurulmuş mekân genişletilmiştir. Çıkmalı ve hareketli üst katı toprak dam örtülüdür. Evler, dıştan ahşap pervaz ve pencere kafesleri dışında boyanmamış tabii halleriyle bırakılmıştır **(Resim 3)**.[18]

Haremlik ve selamlık olarak iki ana bölümde biçimlenen Harput evlerinin haremlik kısmının iç avlusuna taş kemerli kabara ve tokmaklar ile süslenmiş bir kapıdan girilir. Üzeri kapalı olan iç avluda, üstü kapalı ve önü açık bir tandırlık, bir diğer tarafta kiler, odunluk ve tuvalet yer alır. İç avludan taş merdivenle harem kısmına çıkılır. Harem dairesi sofa denilen kapalı bir salon ve buraya açılan muhtelif odalardan oluşur. Oturma, misafir ve yatak odaları gibi. Bu bölümün gerek alt kattan, gerekse üst kattan bir kapı ile selamlık kısmına bağlantısı vardır. Erkeklerin oturduğu selamlık kısmına dış avludan girilir. Selamlık sofaya açılan birçok odadan oluşur. Odalardan birisi büyük selamlık odasıdır ki, misafirler buraya alınır. Oda tavanı yüksek, pencereler oldukça geniş ve önü çıkmalıdır (şahnişinli). Diğer odalar ise misafir ve oturma odalarıdır. Oturma odasında zeminden 25-30 cm. yükseklikte bir şömine yer alır ki, bu ocağın cepheye gelen kısmı çeşitli motiflerle bezenmiştir. Bazı evlerde bu bölümde küçük bir mutfak ve kiler de yer alır.[19] Selamlığın alt katında ahırlar ve samanlık yer alır. Ahırlar, sokağa bakan küçük pencerelerle aydınlanır. Küçükbaş ve büyük baş hayvanların yerleri birbirinden ayrılmıştır. Selamlık ve haremlik şeklinde biçimlenen bu düzen daha çok zengin evlerinde görülür. Çoğu eski büyük ailelerin olduğu bu evlerin yanı sıra küçük evlerde de benzer

17 Sunguroğlu, 1958,c:1,s: 260-261.
18 Kahraman, 2015,337.
19 Koyunlu, 1982, 5-27.

özellikler görülmekte, değişiklik ebatların küçülmesinde ve bazı bölümlerin olmayışı noktasında toplanmaktadır.

Sokaktan geçenlerin evin içini görmelerini önlemek için pencerelere kafesler konmuştur. Bu kafesler dikdörtgen bir çerçeve içine 2 veya 3 cm aralıkla dikey veya çapraz olarak çakılmış çıtalarla yapılmıştır. Evlerde en çok kullanılan malzeme taş ve kerpiçtir **(Resim 4)**.Genellikle temellere ve kalın dış duvarlarda taş, iç bölme duvarlarında kerpiç kullanılmıştır. Taş duvarlarda kireçli derz, kerpiç duvarlarda ise samanı bol toprak harçla sıvanmıştır. Bazı evlerde ise alt kat duvarları taş, üst kat duvarları kerpiç inşa edilmiştir, ikinci katta kerpiçle örülen kısımlara, uzun ağaç hatılı atılarak (hımış duvar) duvarın düzgünlüğü ve kuvveti sağlanmıştır. Yine bazı ev ve konakların cadde ve sokağa bakan cephe köşeleri beyaz kesme taşlar inşa edilmiştir. Tavan ve döşeme kısımlarında dişbudak, meşe, ardıç gibi dayanıklı ağaç malzeme kullanılmıştır. Anıtsal yapılardaki çatılara karşılık genellikle evler diğer Güney ve Doğu Anadolu şehirlerinde olduğu gibi düz damlı ve toprakla örtülüdür. Evlerin iç bezemesinde çoğunlukla ağaç işleri dikkat çekmektedir. Duvarlarda yer alan dolaplar ve tavanlar çiçek motifleriyle süslenmiştir.[20] Taş süslemeciliğine kapı girişlerinde ve ön cephede rastlanır. Evlerin diğer bir özelliği ikinci katın cadde ve sokağa bakan orta kısmında beş veya yedi pencereli şahnişinlerin yer almasıdır. Bunlar ağaç çerçeveli ve camlı, çoğunlukla dıştan kafeslidir. Şahnişinlerde, evde gününü geçiren kadınların eğlenmeleri, oyalanmaları ve sokağa bakmaları sağlanmıştır.[21]Arazinin engebeli ve malzemenin dayanıksız oluşundan dolayı evler zamanın yıkıcı etkilerine dayanamamıştır. Bununla birlikte hala sağlam kalan bir kaç eski ev, Harput evlerinin üslubu ve hususiyetleri hakkında bize fikir vermektedir. Harput konut mimarisi Elazığ'a da planlama, malzeme olarak aynen yansımıştır.1930'lu yıllardaki fotoğraflardan ve günümüze ulaşan konutlardan anlaşılacağı üzere, iki veya üç katlı Elazığ evlerinde de genellikle dış ve iç sofalı evler çoğunluktadır.[22] Sunguroğlu evi Harput'tun günümüze kadar gelen en önemli tarihi evdir[23] **(Resim 5)**.

Harput'ta kale içerisinde Kale Camii ve Hüseyin Ağa Camii[24] adlarını taşıyan iki ayrı ibadet mekânı bulunması ve bu ibadethanelerde görev yapan imam, müezzin ve hatipler olduğu gibi, kale içinde meskûn nüfusun varlığı da bilinmektedir.[25] Kaleiçi Orta Mahalle'nin kuzeyi küçük bir meydan ve dar bir sokakla sınırlanmıştır. Kale

20 Çetiner Özdemir, 2015, 421-422.
21 Sunguroğlu,1958,256.
22 Aytaç, 2004, 22-24.
23 Aytaç, 2007,37-50.
24 Çakar ve Uzun, 2017,14.
25 Çakar ve Uzun,2017,15.

meydanından doğuya doğru dar ve dirsekli bir yolla bir iç meydana ulaşılmakta olup yaklaşık yirmiye yakın evden oluşmaktadır.[26] Harput İç Kalesi'ni 1655 yıllarında ziyaret eden Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi de kale Mahallesi'ndeki evlerden bahsetmektedir.[27]

Kalede yapılan kazı çalışmalarında Osmanlı Dönemine ait cami, atölyeler (cam üretim, demirci gibi), dükkânlar, ticarethane, konutlar, hela, depo ve küçük taş döşemeli, Osmanlı sokak dokusu tespit edilmiştir. Mekânların içinde kürsübaşı[28], seki, duvarda tekli ve ikili taş ocak, niş(taka), tandır[29], çark gibi yapılar açığa çıkarılmıştır. Mekânlar tek veya iki katlı yapılmıştır. Konutlar olarak birbirine bitişik yapılmış olup 2 veya 3 mekândan oluşmaktadır. Bazı mekânlarda girişler sonradan kapatılmıştır.Kale içindeki arkeolojik kazı çalışmalarında sırlı ve sırsız seramik parçaları, sikkeler**,** cam bilezik parçaları, boncuklar, ok uçları, kemik objeler ve süs iğnesi, Türk fincanları, Avrupa porselenleri, lüle parçaları**,** kolye uçları ve çeşitli günlük kullanım malzemeleri bulunmuştur.[30]

HARPUT İÇ KALESİ OSMANLI EVİ (1 NOLU KONUT)

Yeri ve Konumu ve Tarihçesi

Osmanlı Evi(1 Nolu Konut), Harput Mahallesinde,Harput Kalesinin içindeki orta mahallenin güney ucunda ve alçak teras üzerinde yer almaktadır **(Resim 6-7)**. Kuzeyi ve doğusu iki sokakla sınırlıdır. Batısında alçak bir teras, güneyinde ise İç Kalenin güney suru bulunmaktadır.

Yapıda ilk kazı çalışmaları 2005 yılında Prof. Dr. Veli Sevin tarafından yapılmıştır. İlk dönem kazı rapor ve yayınlarında konut "Güney Yamaç Evi" olarak tanımlanmıştır.[31]2005 yılında konutta yapılan arkeolojik kazıda şeffaf pembe camdan, millefiori tarzını andıran beyaz renkli bitkisel motiflerle süslü bir bilezik parçası evin 19. yüzyıl sonlarına değin kullanıldığına işaret etmektedir.[32] 2020 yılında,1 nolu Konut'ta yapılan temizlik kazısında da tarihlemeye fikir vermesi açısından önemli yer tutan bir adet Cihadiye Yüzüğü bulunmuştur. Cihadiye yüzükleri I. Dünya Savaşı sırasında Müdaafaa-i Milliye Cemiyetleri tarafından dönemin sanatçılarına imal ettirilmiştir. Demir ve gümüşten yapılan bu yüzükler Sultan Mehmet Reşad tarafından 1914 yılında İtilaf Devletlerine karşı ilan edilen Cihad-ı Ekbere (Büyük Cihad) ithafen Cihadiye Yüzükleri olarak

26 Sevin, Arslan Sevin ve Aşan, 2013, 798.
27 Evliya Çelebi 1999, 135.
28 Aytaç, 2017a, 568.
29 Aytaç, 2017b,140.
30 Aytaç, *2018.*
31 Arslan Sevin, Sevin vd. 2008, 629-653.
32 Sevin, Arslan Sevin vd. 2009, 162.

adlandırılmıştır. 1915 yılında Cihadiye Yüzüğünün bir takımı Sultan Mehmet Reşad'a takdim edilmiştir. Padişah yüzüğün manevi değerini belirtmek adına "Bu yüzük halkımıza cihadımızın yadigârıdır" demiştir.(**Resim 8-9**).[33]Cihadiye Yüzüğü ile ilgili bir yayın hazırlık aşamasında olup daha detaylı bilgiler yeni yayın üzerinden verilecektir. Cihadiye yüzüğünden yola çıkarak bir tarihleme yapıldığında konutun 1914'lü yıllara kadar kullanıldığı söyleyebilmekteyiz.

Mimari Analizi

2005 yılı Eylül ayında Harput Kalesinde başlayan kazı çalışmaları 2009 yılına kadar sürdürülmüştür. Yapılan kazı çalışmalarında gerek mimari ve gerekse buluntu bakımından önemli bulgular elde edilmiştir. Bu kazı çalışmalarında kalenin güney ucunda yer alan "Konak" olarak nitelendirilen sivil mimari yapı kalıntısı da açığa çıkarılmıştır. Kazı çalışmaları sonrasında ortaya çıkarılan duvar izleri yapının plan şeması hakkında büyük izler taşımaktadır (**Çizim 1**).Yapı tamamen moloz taş ve çamur harçtan ahşap hatıllarla güçlendirilerek yapılmıştır. Odunluk eklentisi hariç yaklaşık 100 metrekarelik alana yayılan bu konut iki katlı olup düz damlıdır. Diktdörtgen planlı olan salon mekânı 7.40x4.45 m ebatlarında belirlenmiştir. Zemin katta, giriş alanından geçilen odunluk, kışlık salon ve mutfak alanları yer aldığı görülmüştür. Mevcut özgün duvarlar 60 cm ve/veya 1.30 m arasında farklı yükseklikte ve özgün malzeme dokusunu ve özgün döşeme kotları, sekiler, kürsübaşı ve ocak kısmı koruyarak günümüze ulaşmıştır. Ana yapının kazıdan çıkan bölümleri dıştan dışa yaklaşık 9.80x8.70 m ebatlarındadır. Konağın cephesi mahalledeki diğer yapılar gibi -olasılıkla- güneye yani Elazığ Ovasına bakmaktadır (**Çizim 2-3**).

Giriş Mekânı; 7.38x3.40 m boyutlarında olan bu mekâna, güneybatı köşesine yerleştirilmiş, tabanı kayrak taşı döşeli, önü açık bir giriş holü ile girilmektedir. Bu giriş holü doğrudan doğruya girişe izin vermeyen geleneksel Türk evi anlayışına uygun bir tasarımın devamıdır (**Resim 10**).Girişin hemen sağında yer alan mekân, odunluk/ambar/ahır mekânı olarak planlanmıştır. Giriş holünün devamında sağda duvardan 1m'lik bir kapı ile kışlık salon denilen mekâna girilmektedir(**Resim11-12**). Bu mekâna girişte önde küçük bir hol oluşturulmuş, bu holün solundan mutfak mekânına geçilmektedir sağ tarafında ise ahşap bir merdiven ile üst kata çıkılmaktadır. Odanın doğu duvarının tamamında ve güney duvarının yarısı kadar bir kısmında yerden 10-12 cm yükseklikte 60 cm genişliğinde bir seki yer almaktadır. L şeklindeki bu sekinin iç köşesinde, kare formunda ortasında bir çukur olan ve yöresel olarak kürsübaşı denilen bir alan mevcuttur

33 Aytaç, *2021,* 471-486.

(Resim 13). Dikdörtgen planlı olan mekânının sokağa bakan büyük penceresi yoktur. Daha çok yüksekte yer alan dar ve küçük menfezler vasıtasıyla ışık ve hava alınması sağlanmaktadır.

Mutfak; Dikdörtgen planlıdır ve kendi içinde ikiye ayrılmış durumdadır. Batıya bakan yarısında ocak ve hemen yanı başında çark adı verilen bir çukur yer almaktadır. Doğu yarısının ise kiler olarak kullanıldığı düşünülmektedir **(Resim 14).** Kuzey duvarının batıya bakan yarısında 1.40 m genişliğinde büyük bir ocak bulunmaktadır. Ocak batıdan doğuya doğru daralmakta olup üç gözlü olarak yapılmıştır. Söz konusu ocakların iç çapları 27x26 cm ve 33x29 cm arasında değişmektedir. Ocakların yükseklikleri ise 15-27 cm arasındadır. Her üç ocağında cidar kalınlığı 7 cm'dir **(Resim 15).** Mutfak olarak kullanılmış olan bu mekânın tabanının doğu yarısı sıkıştırılmış topraktandır, batı yarısı ise taş döşemelidir. Mekânın ışık ve havalandırılması, batıya ve güneye bakan küçük pencerelerden sağlanmaktadır.

Üst kat; Bu kata ahşap bir merdivenle ulaşılmaktadır. Merdiven direkt büyük odaya çıkmaktadır. Bu odanın doğu cephesine doğru bir çıkma ile büyüdüğü görülmektedir. Merdivenin hemen solundan bir hole ve bu holden de üç cephesi olan odaya geçilmektedir. **(Çizim 4)**. Üst kat odalarda bulunan pencereler zemin kattakilere oranla daha büyük ve yüksektir. Üst katta, sofa, yatak odaları, güney manzaralı bir şahnişin, meyvelik ve tuvalet gibi mekânların yer aldığı belirgindir. Yatak odalarının biri ya da birkaçında ahşap gömme dolaplar bulunuyordu ve içlerine ahşap kapaklı küçük yıkanma mekânları yerleştirilmiştir.

Malzeme Teknik; Duvar kalınlığı 70 cm olan yapının, ana malzemesi büyük oranda taş olup, yer yer kerpiç bloklar kullanılmıştır. Üst katlarda kullanıldığı düşünülen büyük kerpiç bloklar, yöresel tabiriyle anaç ve kuzu sistemiyle yapılmıştır. Ancak kerpiç molozunun azlığı, buna karşın taş yıkıntının fazlalığı mimaride daha çok taş malzemenin kullanıldığına işaret etmektedir **(Resim 16-17).** Harput'ta konak denilen yapılarda alt katlardaki kalınlıkları 1.00-1.5 m'yi bulan duvarlar örülmüştür.[34] Harput Kalesinde yer alan konutun da duvar kalınlığı 70 cm'dir. Giriş kısmı dıştan duvarları çamur sıva üzerine vurulmuş kalın bir beyaz badana ile kaplanmıştır (**Çizim 5**). **(Resim 18).** Batı duvarı önünde, döşeme sökülerek elipse yakın bir formda bir çukur açılmıştır. Kenarları taşlarla sınırlandırılmış bu çukurun gerisinde evin dışına açılan küçük bir gider deliği yer almaktadır **(Resim 19).** Giriş holü tabanı, düzgün taş levhalarla kaplıdır. 1.00 m'lik kapı boşluğu ile girilen salonun yaklaşık 1.50 m lik giriş bölümü taş kaplamalı olup, geri

34 Kahraman, 2015, 346.

kalan kısmı ise çamur sıva ile sertleştirilmiş toprak tabanlıdır(**Resim 20**).Kapı girişinin hemen solundaki kısa duvarda ise bir dolap nişi yer almaktadır.

Kuzeybatı köşesinden açılan bir kapı ile ikinci bir mekâna geçilir. 3.30x7.40 m ebatlarında dikdörtgen planlı bu mekânın doğu bölümü boydan boya çamur sedirle çevrilmiştir. Odaları ayıran ortadaki duvar üzerinde küçük bir servis penceresine yer verilmiştir. Salonun (kışlık oda) batı yönündeki ön kısmı taş kaplamalı bir koridor şeklinde düzenlenmiştir. Buradan soldaki mutfak mekânına, sağdaki kısımdan ise üst kata çıktığı düşünülen merdivene ulaşılmaktadır(**Resim 21).**

Yapıya ait en önemli belge 1900'lerin başında kalenin güney kısmında yer alan yerleşim yerinden çekilen fotoğraftır. Bu fotoğrafta yapının kitlesi belirgin bir şekilde görülmektedir Ayrıca bu belge konağın modellemesinin çizilmesine de fikir vermiştir (**Resim 22**).(**Çizim 6).**

KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

Anadolu Türk konut mimarisinde evler çoğunlukla iki katlı, arkasında bahçesi ve avlusu olan yapılardır. Katların önemi alt ve üste göre değişmektedir. Zemin katlar ikinci dereceden işlerin görüldüğü bölümleri içerir. Bu mekânlar ev planlarının belirlenmesinde birinci derecede rol oynamazlar. Evlerin asıl oturulan yerleri üst katlardır. Türk evlerinin planını belirleyen de bu kattaki sofalardır.[35] Elazığ ve Harput evlerinde de plan şeklinin başlıca belirleyicisi ve merkezi genellikle sofadır. Onun için, evleri plan bakımından sofanın konumuna göre dış sofalı plan tipi, İç Sofalı plan tipi, Orta Sofalı ve Sofasız olmak üzere dört grupta inceleyebiliriz. Harput ve Elazığ evlerinin plan ve malzeme özellikleri, merkeze bağlı köylere ve ilçelere de yansımıştır.[36] Elazığ'ın çevresindeki ilçe ve illerin birçoğunda olduğu gibi Malatya'da da inşa edilen geleneksel evler ile Elazığ-Harput evleri arasında plan benzerliği söz konusudur.[37] Türk evinde, planı oluşturan elemanlar ihtiyaçlara göre de ortaya çıkmıştır. Planın şekillenmesinde iklim ve tabii şartların etkisinden başka, İslam esaslarının ve geleneklerinin de rolü büyüktür. Bu da, Anadolu'da iklimi ve bölgesi ne olursa olsun klasikleşen Türk evlerini önemli ölçüde birbirine yaklaştıran ortak bir plan motifini meydana getirmiştir.

Anadolu'nun diğer bölgelerinde gördüğümüz gibi, Harput'ta da zemin kat oldukça sade ve taştan inşa edilmiş, ikinci derecede hizmet fonksiyonu olmasına karşın üst katın hazırlayıcısı durumundadır(**Çizim 7**). Bu özelliği Harput Kalesi içinde yer alan

35 Küçükerman, 1997, 9; Günay, 1988, 59.
36 Peters, 1972, 165.
37 Turgut, *1990.*

Osmanlı Evi (I Nolu konut)'nde de görmekteyiz. Geleneksel sivil mimarilerin inşasında ve gelişiminde bölgenin coğrafi konumu ve iklimi de etkilidir. Bu nedenle Harput'taki birçok sivil yapı geleneksel Türk evi sofalı planını yansıtırken bazıları da topografyadan dolayı ihtiyaçların el verdiği kadarıyla sofasız plan tipinde inşa edilmiştir. Harput kalesindeki alan darlığından kaynaklı olduğu için konut Türk evi plan tiplerinden sofasız evler gurubuna girmektedir**(Çizim 8)**.

SONUÇ

Harput İç Kalede bulunan Osmanlı Evi (I Nolu Konut), Harput İç Kaledeki topografyaya uyum sağlamıştır. Osmanlı Evi (I nolu konut) iç veya dış kısmında tarımsal ürün depolama yeri ve küçükbaş hayvan yetiştirme ahırı gibi ögelerin olmayışı ayrıca 2020 yılı temizlik kazısı sırasında bulunan toplumda saygın özel kişilerde bulunan, manevi değeri yüksek cihadiye yüzüğü gibi verilerden yola çıkılarak burada yaşayan ailenin sosyo ekonomik ve sosyo kültürel durumunun yüksek olduğu ve ev halkının tarım ve hayvancılık ile maddi gelir sağlama seviyesinde ilgilenmeyen yüksek zümre birileri olduğu düşüncesini doğurmuştur.

Osmanlı Evi (I Nolu Konut), mevcut hali ile sivil mimarinin bütün mekanlarına, malzemelerine, mimari plana fikir verecek bulguların olması yapıdan gelen veriler, karşılaştırma ile elde edilen bilgiler ve malzeme analizleri rölöve, restitüsyon ve restorasyon projelerini kolaylaştırıcı unsurlardır. Yapının sağlam halini gösteren az sayıda arşiv fotoğraflarının bulunması, üst örtü ve geçiş elemanlarının mevcut verileri tamamen orijinali gibi üst örtülerinin kapatılmasını gerektirmektedir. Restorasyon projesi hazırlanırken, yapıya verilecek fonksiyon göz önüne alınarak çalışma yapılmıştır. Yapının önemi ve tarihi dikkate alındığında önemli bir kültüre ev sahipliği yaptığı ortadadır.

Harput Kalesi içindeki bu yapının ayağa kaldırılması turizm açısından da önemlidir. Bu nedenle konağın yaşatılması oldukça önemlidir. Bu tip eski Harput evlerinden restore edilmiş en güzel örneklerden biri de Harput Beş Evler örneğidir **(Resim 23-24).** Aynı zamanda yapının restorasyonu olması konusu da gerek Harput'un konumu ve geçmişi ve gerekse de tarihi önemi açısından dikkatli bir şekilde ele alınmıştır.

Harput İç Kalede bulunan Osmanlı Evi (1 nolu konut) Rekonstrüksiyonu yapılmalıdır. Çünkü yapıdan günümüze sadece zemin katın su basman kısmı ve mekân içindeki bölme duvarlar kalmıştır. Bu hali ile tamamlandığında mevcut duvarların üst ağırlığı taşıyamayacağı anlaşılmaktadır. Konutun rekonstrüksiyonu sonrası restorasyonu yapılıp fonksiyon verilerek korunması, bölgedeki diğer tarihi yapıların restorasyonuna

da fikir verecektir. Proje uygulandığında kazı evi olarak kullanılması ve iç donanımı etnografik eserlerle döşenmesi düşünülmektedir.

Kaynakça

Ardıçoğlu, N., (1964), *Harput Tarihi*, Harput Turizm Derneği Yayınları, İstanbul.

Arslan Sevin, N., Sevin V., vd. (2008), Harput İç Kale Mahalle Kazısı: Osmanlı Arkeolojisine Farklı Bir Yaklaşım, Belleten, 72/264, 629-653.

Aytaç, İ., (2004), "Harput Elazığ Evleri", *Harvak,* 2,Elazığ, 22-24.

Aytaç, İ., (2007), "Harput'ta Sunguroğlu Konağı", *Sanat Tarihi Araştırmaları (Prof.Dr. Haşim Karpuz'a Armağan),* Konya, 37-50.

Aytaç, İ., (2017a), "Harput İç Kalesi Kazıları 2015 Yılı Çalışmaları", *38. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 3, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 563-579.

Aytaç, İ., (2017b), "Harput İç Kale Kazılarında 2014-2015 Sezonunda Bulunan Bizans Dönemi Sikkeleri", *NWSA Journal Social Sciences, 12(3)*, 140-153.

Aytaç, İ., (2018), *2018 yılı Harput İç Kale Kazı sonucu yayınlanmamış raporu*, Elazığ,2018.

Aytaç, İ., (2021), *Harput İç Kalesi Kazıları 2020 Yılı Çalışmaları,* 2019-2020 Yılı Kazı Çalışmaları Toplantısı, Ankara,471-486.

Bezer, G.Ö., (1997), *Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları*, Belleten, Ankara, 67-92.

Çakar, E., ve Uzun, C., (2017), *Hurufat Defterlerinde Harput(1690-1812),* Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları No: 3, Elazığ.

Danık, E., (2001), *Orta Çağ'da Harput,* Türkiye Kültür Bakanlığı Yayınları, 12595 Yayımlar Dairesi Başkanlığı Sanat Eserleri Dizisi /320, Ankara.

Demir, B., Abay, E. ve Sevin, V., ,*Harput Kabartması: Anadolu Uygarlıklarına Yeni Bir Katkı,* Arkeoloji ve Sanat Dergisi, İstanbul,2016, Sayı:153, 7-16.

Evliya Çelebi b. Derviş Mehemmed Zılli, (1999), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi,* 3, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyon-Dizini, (Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), İstanbul.

Günay, R., (1988), *Türk Ev Geleneği ve Safranbolu Evleri,* Yem Yayınları, İstanbul.

Kahraman, M., (2015), "Kayalıklar Üstünde Bir Şehir: Harput ve Mimarisi", *Tarihten Günümüze Elazığ Uluslararası Kongresi (17-19 Kasım 2014,Elazığ)*, 1, Ankara.

Koyunlu, A., (1982),"Yapılar ve Yapı Öğeleri İle ilgili Yöresel Sözcükler (Elazığ-Altınova Yöresi)", *Türk Etnografya Dergisi,* 17, Ankara, 5-27.

Küçükerman, Ö., (1997), *Kendi Mekânının Arayışı İçinde Türk Evi,* Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu**,** İstanbul.

Özdemir Çetiner, O., (2015), "Kültürel Mirasımızda Yer Alan Harput Evlerinin Mimari Özellikleri İle İncelenmesi ve Günümüzde Kullanımına Bir Öneri" *Tarihten Günümüze Elazığ Uluslararası Kongresi (17-19 Kasım 2014),* 1, Ankara, 421-422.

Peters, E., (1972), "Altınova'daki Kerpiç Evler", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları,* Ankara, 163-182.

Sakaoğlu, N., (2013) Görkem Gül Duman, *Şafak Uykusundaki Kent Harput,* Mim Ofset, Ankara.

Sevin, V., Arslan Sevin, N., ve Aşan, M.B., (2013), "Harput Kalesi Arkeolojik Kazı Çalışmaları 2005-2007", *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu,(23-25 Mayıs 2013), Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi,* Elazığ, 789-806.

Sevin, V., Arslan Sevin, N., ve Kalsen, H., (2009), *Harput-Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı,* Ege Yayınları, İstanbul.

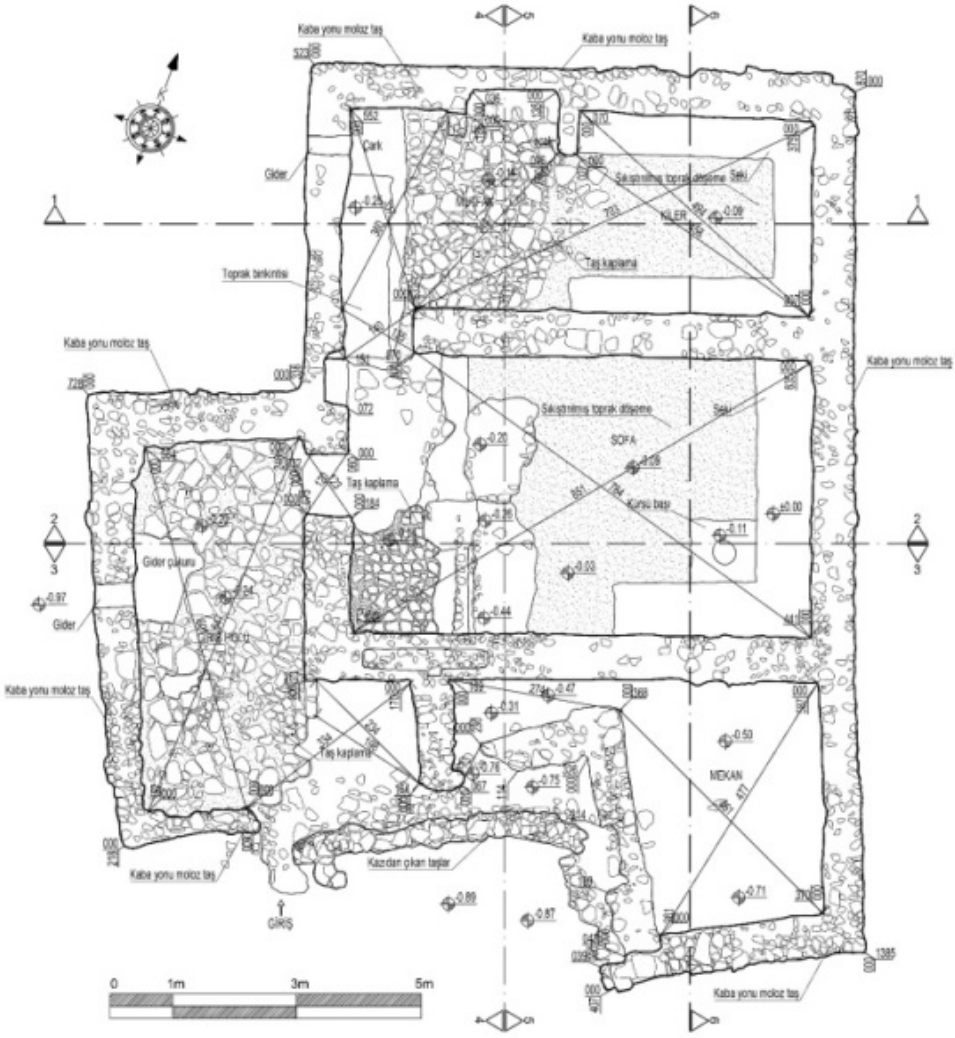
Sunguroğlu, İ., (1958), *Harput Yollarında,* 1, Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları 2, İstanbul.

Şengün, M.T., (2012), *Harput Platosunda Doğal Ortam İnsan İlişkileri ve Doğal Çevre Planlaması,* Elazığ Valiliği Yayınları, Elazığ, 2012.

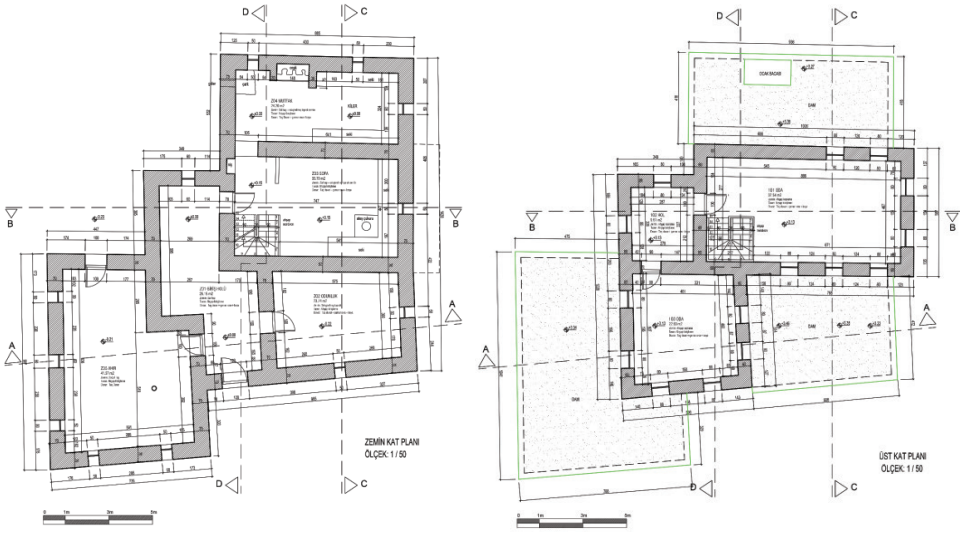
Turgut, H., (1997), *Kültür-Davranış Mekân Etkileşiminin Saptanmasında Kullanılabilecek Bir Yöntem (Malatya Evleri)*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Anabilim Dalı, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.

Yaşa, R., (1992), "Harput Evleri", *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu Bildirileri,* Elazığ, 187-191.

Yinanç. R.*,* (1989), *Dulkadir Beyliği ,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

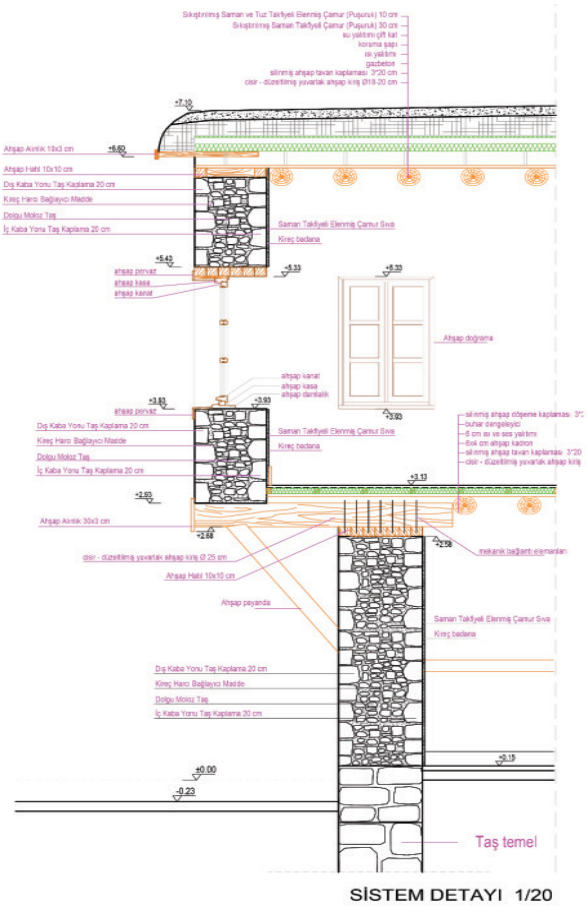
Çizim 1: Harput Kalesindeki Osmanlı konutunun Rölöve çizimi (Mimar Y. Spor)

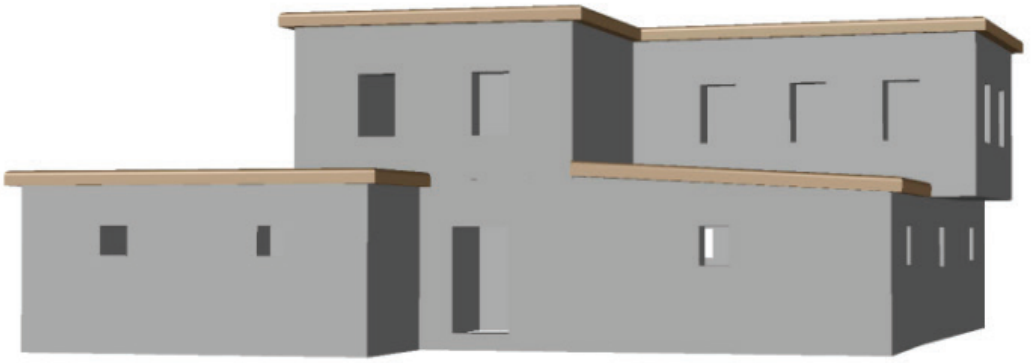
Çizim 2-3: Restorasyon ve Rekonstrüksiyon çizimi (Mimar Y. Spor)

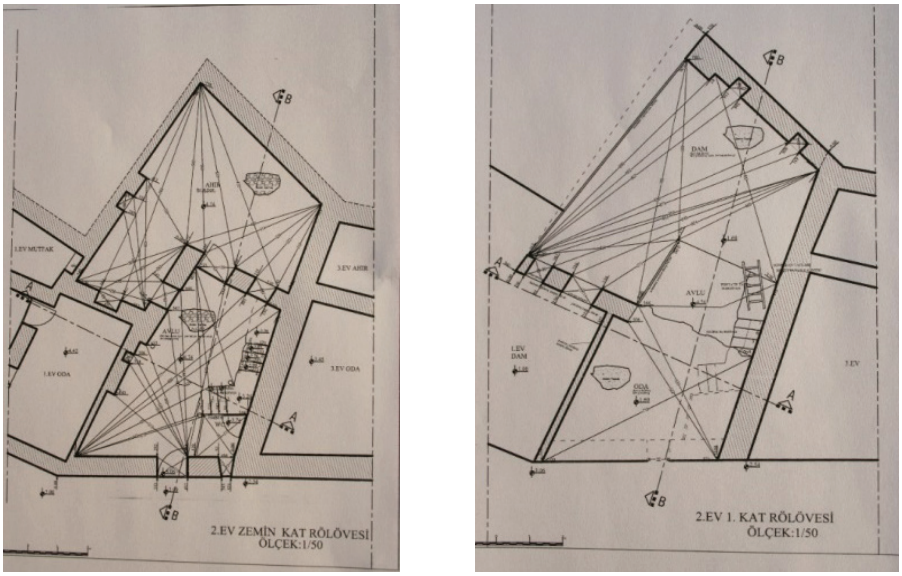
Çizim 4: Kaledeki konutun cephe görünüşü

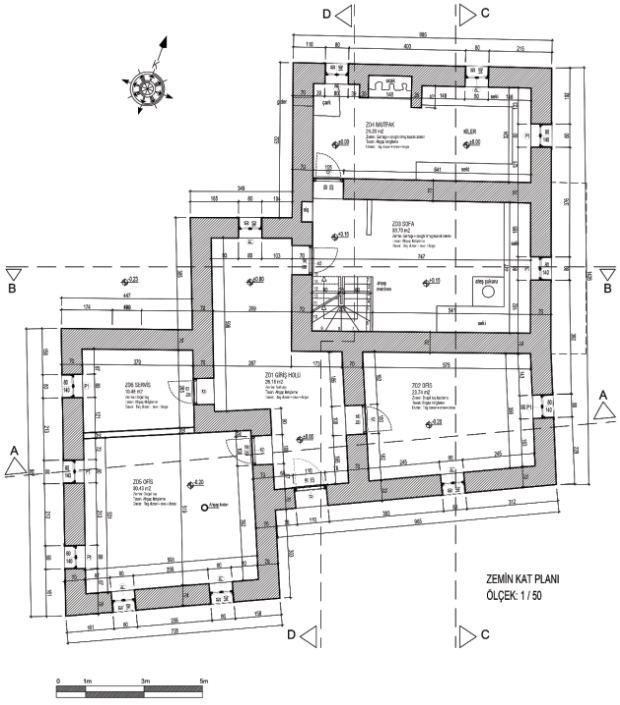
Çizim 5: Kaledeki Konutunun malzeme ve sistem detayı (Mimar Y. Spor)

Çizim 6: Konutun modelleme çizimi

Çizim 7: Harput'un girişindeki 2 Numaralı Ev zemin kat planı ve 1. kat planı (Mimar M. Coşkun)

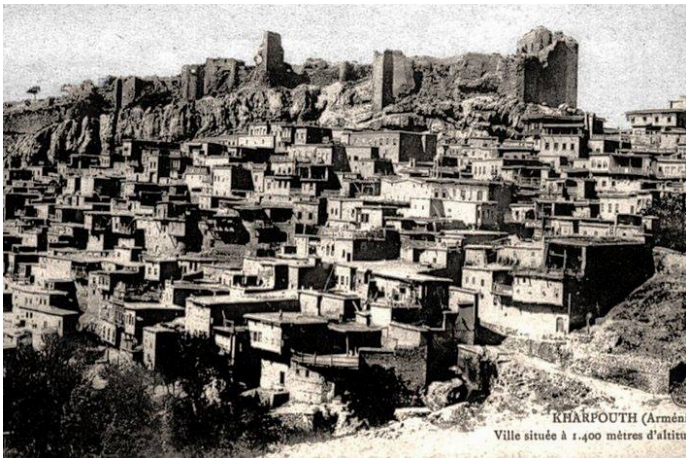
Çizim 8: Zemin Kat Planı- Rekonstrüksiyon (Mimar Y. Spor)

Resim 1: Harput'tan genel görüntü (2020)

Resim 2: Geleneksel Harput Evi (Şefik Gül Kültür Evi)

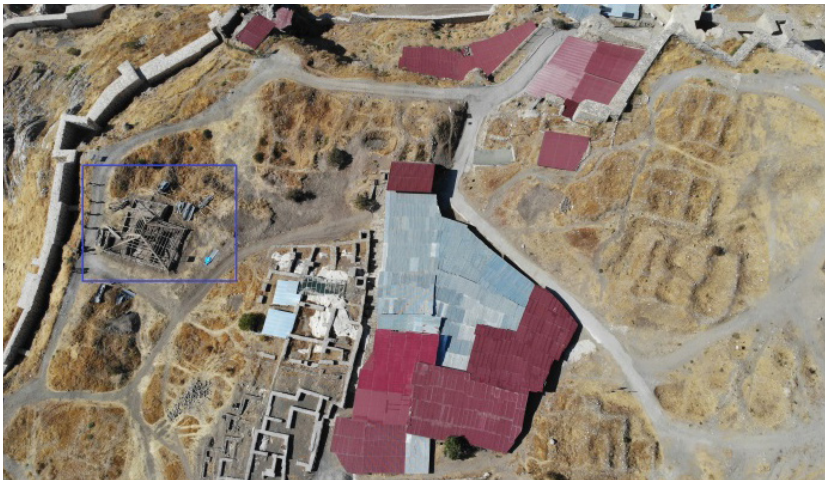
Resim 3: Geleneksel Harput Evleri arşiv fotoğraf (1902)

Resim 4: Geleneksel Harput Evlerinden arşiv fotoğrafı 1903

Resim 5: Harput Evi (Sunguroğlu Konağı ve S. Müftü Konağı)

Resim 6: Osmanlı Evi havadan görünüm

Resim 7: Osmanlı Evinden bir görünüm

Resim 8: Temizlik kazısında bulunan Cihadiye yüzüğü insutu hali

Resim 9: Cihadiye Yüzüğü Temizlenmiş Hali Ve Teknik Çizimi

Resim 10: Osmanlı Evi Güneybatı giriş holü ve giriş kapısı

Resim 11: Güney Cephe hol kapısı

Resim 12: Güneybatı cephe giriş kapısı

Resim 13: Kışlık Sofa ve kürsübaşı'ndan görünüm

Resim 14: Mutfak ve ocaklardan bir görünüm

Resim 15: Ocaklardan detay görünüm

Resim 16: Yapıda kullanılan taş malzeme

Resim 17: Taş malzemeden detay

Resim 18: Çamur sıvadan detay

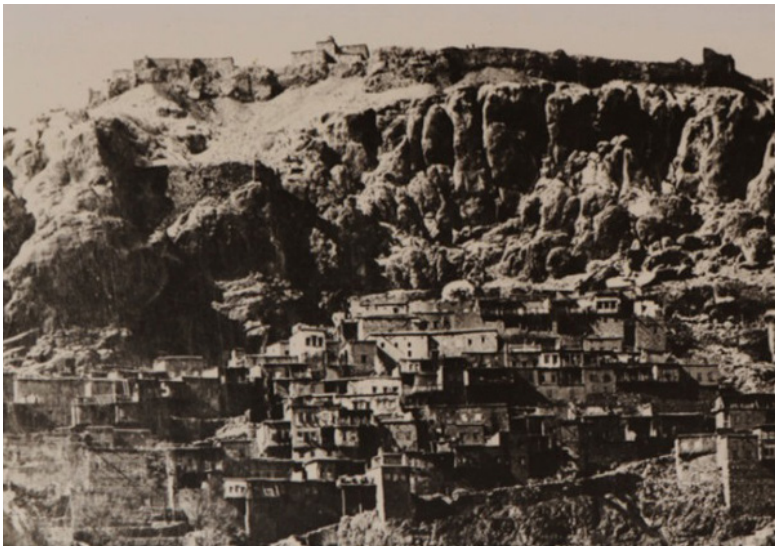
Resim 19: Su giderinden bir görünüm

Resim 20: Oda içindeki sekiden görünüm

Resim 21: Kışlık sofadan bir görünüm

Resim 22: Konağın güney cepheden görünümü (1900'ler)

Resim 23: Harput Beş Evler Restorasyon öncesi (1980)

Resim 24: Harput Beş Evler 2. Restorasyon sonrası (2022)

URARTU KRALLIĞI'NIN ELAZIĞ VE ÇEVRESİNDEKİ YERLEŞİM POLİTİKASI

Kemalettin KÖROĞLU*

Giriş

Elazığ bölgesi, birçok bakımdan içinde bulunduğu Doğu Anadolu'dan farklı özelliklere sahiptir. Bölgedeki bereketli ovalar Urartu ülkesinin büyük bir bölümünün aksine deniz seviyesinden 600-800 m yüksekte yer alır. Bu özelliği nedeniyle tarım alanları oldukça bereketli, yamaçlar ise üzüm gibi meyve türleri bakımından oldukça verimli potansiyele sahiptir. Doğuya doğru yükseklik giderek artar ve hayvancılığın öne çıktığı yaylalarda birkaç bin metreye kadar çıkar. Elazığ batıdan Fırat Nehri, güneyden Toroslar tarafından kuşatılmış olmakla birlikte tarih boyunca hem batıda Anadolu hem de güneydeki Mezopotamya ile yakın ilişki içinde olmuştur (Fig. 1).

Demir Çağı'nda Elazığ bölgesi, önce Urartuların atalarının yerleştiği köylerin kurulduğu bir bölge iken MÖ 9. yüzyılın sonlarından itibaren Urartu Krallığı'nın batı sınır bölgesi olmuştur. Yukarı Dicle bölgesindeki Assur eyaletleri ile Urartu'nun en yakın olduğu ve belki de en çok etkileşim içinde olduğu bölge Elazığ/ Alzi bölgesi ve buradaki Palu eyalet merkezidir. Urartu'nun Geç Hitit dünyası ile teması da Elazığ'ın hemen batısındaki Melid Krallığı üzerinden gerçekleşmekteydi. Fırat Nehri bu ilişkide engel değil, ilişkileri belli geçitlere yönlendiren bir etkiye sahipti[2].

* Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, 34722 Göztepe/İstanbul. kemalettin@marmara.edu.tr.

2 Bu yazı, 1996 yayınlanan Köroğlu, K., *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları adlı kitabın ve 2015 yılında yazdığımız ancak 2021 yılında basılan Köroğlu, K. "The Western Expension of the Urartian Kingdom", G. R. Tsetskhladze (Ed.), *Archaeology and History*

Urartu döneminde Elazığ bölgesini ele alan ilk çalışmalar 1960'lı yıllarda Keban Barajı alanındaki kurtarma kazılarıyla başlamıştır. Özellikle Elazığ/Altınova'da Norşuntepe Güney Terasta ortaya çıkarılan Urartu yapısı bölgede Urartu varlığının somut arkeolojik kanıtlarla tartışılmasına olanak tanımıştır[1]. Daha genel çerçevede Urartu-Kuzey Suriye/ Geç Hitit ilişkilerini değerlendiren çalışmalarda da Elazığ bölgesi yazıtlar ışığında Urartu'nun bir parçası olarak tanımlanmıştır[2]. Bölgedeki Harput, Palu, Mazgirt/ Kaleköy, Bağın ve İzoli gibi önemli kaleler ve Urartu çivi yazılı kitabeleri zaten 20. yüzyılın başlarından itibaren bilinmekteydi[3]. Sevin başkanlığında bir ekip tarafından Elazığ – Tunceli – Bingöl illerinde 1985-87 yıllarında yapılan bizim de öğrenci olarak katıldığımız yüzey araştırmaları ise birçok kale ve kaya mezarı gibi kalıntının bu listeye eklenmesini sağlamıştır. Bu çalışmalar sonucu bölgedeki bütün kaya mezarları, kaya basamakları/ sur temel yatakları, basamaklı tüneller, bunlarla ilişkili kaleler ve Muş ile Elazığ arasındaki yol kalıntıları Urartu'nun günümüze ulaşan izleri arasında değerlendirilmiştir[4]. Bu yıllarda hazırladığımız ve bölgede o döneme kadar bilinen kalıntıları inceleyen yüksek lisans tezi ve sonuçları bu bakış açısına göre düzenlenmişti[5]. Daha sonra bölgede keşfedilen Bahçecik[6] ile Van/ Ayanis tapınak duvarındaki yazıtta geçen batıyla ilgili referanslar da bu tartışmaya eklenerek Urartu'nun Fırat kavsinde güçlü bir biçimde var olduğu kanısı yerleşmiştir[7]. Ancak Urartu propaganda yazıtlarının da inanmamızı istediği abartılı başarı öykülerine karşılık ülkenin batısında durum bu yayınlarda tanımlandığı gibi gözükmemektedir. Özellikle yeterince tartışılmadan Urartu ile ilişkilendirilen başta Harput ve Bağın olmak üzere birçok kale ve bütün bu arkeolojik kalıntıların yeniden değerlendirilmesi önümüzdeki resmi değiştirecektir[8].

Urartu Krallığı'nın Elazığ Bölgesiyle İlk Teması

Urartu Krallığı'nın Bingöl Dağlarının batısına geçerek Elazığ'a ulaşması, MÖ 9. yüzyıl sonlarında kral Minua (MÖ 810-785/780) ile başlamıştır. Minua'nın Elazığ ve

of Urartu (Biainili), Colloquia Antiqua, 28 Leuven: Peeters: 415-435 adlı makalenin yeni yayınlar ve değerlendirmeler eklenerek güncellenmesiyle hazırlanmıştır. Güncel değerlendirmelerimiz, ilk yayınımızda Urartu olarak kabul edilen bölgedeki birçok kale, kaya mezarı ve basamaklı tünel gibi kalıntının Urartu sonrasına tarihlenmesine dayanmaktadır.

1 Hauptmann, 1969 - 70; Kleiss, Hauptmann, 1976.
2 Salvini 1972; Çilingiroğlu 1984.
3 Lehmann-Haupt, 1926: 3-199; Burney, 1957; Burney, Lawson, 1960; von Gall, 1967.
4 Sevin, 1987; Sevin, 1988; Sevin 1989a; Sevin, 1989b; Sevin 1991.
5 Köroğlu, 1996.
6 Payne, Sevin, 2001.
7 Kosyan, 2010; Dan, 2012.
8 Köroğlu, 2021.

çevresindeki faaliyetlerini anlatan 4 yazıtın ikisi merkezi bölgede, Patnos ve Van'da ikisi de batıda, Palu (Fig. 2) ve Bağın'da (Fig. 3) bulunmuştur. Patnos/ Aznavurtepe yazıtı, Minua'nın batıda Alzi ve Qutume kentlerini ele geçirdiğini ve Qutume'de bir kale inşa ettiğini vurgular[9]. Van/ Surb Pogos kilisesi duvarında bulunan Minua'nın yıllıklarına ait stel ise batıda ele geçirilen veya yağmalanan Alzi, Hatti, Tarhigama ve Şada'ali ülke ve kentlerinin isimlerini verir. İlginç bir biçimde bu yazıtta Torosların güneyine inmiş olabileceğinin ipuçlarını oluşturan Işala kenti[10] ve Assur ülkesinden de söz edilir[11]. Burada kastedilen Elazığ – Maden - Ergani üzerinden ulaşılan ve MÖ 9. yüzyılda Tuşhan ve Amedi gibi eyalet merkezlerinin bulunduğu Yukarı Dicle bölgesi olmalıdır (Fig. 1). Urartu bu yüzyılın sonlarında Yeni Assur Krallığı'nın iç karışıklıklarını fırsata çevirmiş gözükmektedir[12].

Batıdaki faaliyetlerinin kanıtı olarak Palu Kalesi'nde ana kaya üzerine yazılan kitabede Şebeteria, Huzana ve Supa'nın alınması ve Militia (Melid/Malatya) Krallığı'nın haraca bağlanması anlatılır[13]. Bağın'daki bir Ortaçağ kalesinde bulunan, *in situ* olmayan bir stel parçası (Fig. 3)[14] bölgeye bu dönemde atanan Titia adlı bir yöneticinin ismini verir[15]. Bağın'ın hatalı bir biçimde Urartu kalesi olarak değerlendirilmesinin kökeninde bu yazıtlı stelin burada bulunması önemli rol oynamaktadır. Ancak söz konusu stelin, kale duvarların inşası sırasında başka bir yerden getirildiğini özellikle vurgulamak gereklidir[16].

İlk seferleri anlatan bu yazıtlardaki yerleşmeler dört ayrı bölge ile ilişkili gözükmektedir. Alzi, Şebeteria, Huzana, Qutume ve Supa, Elazığ ve yakın çevresinde aranmaktadır[17]. Supa, Tumişki ile ilişkisi ve Sophene ile benzerliğinden hareketle Alzi yakınına lokalize edilir[18]. Şebeteria'nın Palu'yla ve Huzana'nın da Hozat'la eşleştirilmesi yeni ipuçları elde edilinceye kadar yalnızca öneri olarak kabul edilebilir. Qutume, Urartu'nun bölgede kale yaptığı ancak günümüze kadar bulunamayan yerlerden birinin adıdır. Palu Kalesi, kaya mezarları ve yazıtı, Bağın yazıtları ve Burmageçit gibi

9 Salvini, 2008, A 5-11A.
10 Parpola, Porter 2001, harita 3.
11 Salvini, 2008, A 5-9.
12 Köroğlu, 1998; Köroğlu, 2015.
13 Salvini, 2008, A 5-5.
14 Schäfer, 1973-74.
15 Salvini, 2008, A 5-8.
16 Stelin diğer parçası, Bağın'ın 14 km güneybatısındaki Kızılkale adlı köyden alınarak Bağın'da bir kilise duvarında kullanılmış buradan da günümüzde bulunduğu Elazığ Müzesi'ne taşınmıştır (König, F. W., Handbuch der chaldischen ınscriften, Archiv für Orient forschung, Beiheft, Selbstverlag Ernst Weidners, Graz 1955: 14). Duvardaki parça da aynı yerden getirilmiş olmalı.
17 Russell, 1984; Köroğlu, 1996, 55-62.
18 Salvini, 1972; Köroğlu, 1996, 62-64.

Minua dönemine tarihlenebilir yerlerin ve buluntuların konumu, yapılaşmanın Minua döneminde Murat'ın kuzeyinde olduğuna işaret etmektedir (Bkz harita). Urartu'nun batıya geldiği bu ilk adımda Murat Nehri'nin güneyinde yerleştiğini gösteren belirgin herhangi bir kanıt yoktur.

Hatti ve Militia, Minua döneminde ikinci temas noktasına işaret eden isimlerdir. Militia'nın, başkenti Arslantepe olan ve Assur yazıtlarında Melid olarak geçen krallık merkezi olduğu konusunda kuşku yoktur (Fig. 1)[19]. Üçüncü grupta ele alınabilecek yer adları, Minua'nın Fırat'ın batısına geçtiğinin kanıtları olarak tartışılmaktadır. Minua'nın yıllığında adı geçen Tarhigama ve Şada'ali isimlerinden birincisi Hitit metinlerindeki Tegarama ile benzerliğinden hareketle modern Gürün'e lokalize edilmektedir. Eğer bu öneri kabul edilirse, Urartu ordusu Fırat'ı geçmiş, Tohma çayı vadisini izleyen yol ile Gürün'e kadar ilerlemiş olmalıdır[20]. Ancak bu lokalizasyon ve değerlendirme kabul edilir gözükmemektedir. İzoli yazıtında açık olarak belirtildiği üzere Fırat, Minua'nın torunu II. Sarduri dönemine kadar hiçbir Urartu kralı tarafından geçilmemişti.

Yeni Assur Krallığı'nın MÖ 9. yüzyıl sonlarında başlayan ve MÖ 8. yüzyılın ortalarına kadar süren karışıklık dönemi, Urartu ve Geç Hitit devletlerinin güçlenmesine ortam hazırlamış gözükmektedir. Nitekim Minua'dan sonra onu izleyen I. Argişti de (MÖ 785/780-756) batıya sefer yaparak bu yöndeki genişleme faaliyetlerini devam ettirmiştir. I. Argişti'nin batıdaki faaliyetlerinden, Van Kalesi'ndeki mezarının girişinde bulunan uzun yazıtının üçüncü yılına ait olan bölümünde söz edilmektedir[21]. Burada batı seferi bağlamında ilginç biçimde Minua dönemindeki hedefler tekrarlanmaktadır. İlk hedef yine Elazığ üzerinden geçildiği anlaşılan Hate ülkesi, Militia kenti ve (kral) Hilaruada'dır. I. Argişti'nin de babası Minua gibi Fırat Nehri'ni geçtiği çok kuşkuludur. Urartu kayıtlarının verdiği mesaj, Militia Kralı Hilaruada'nın vergi vermek koşulu ile yerini korumuş olduğudur. Hilaruada, Habibuşağı yazıtından anlaşıldığı kadarıyla, I. Argişti'den sonra II. Sarduri döneminde de Urartu ile anlaşma yapan Militia kralıdır.

İkinci hedef olarak Tuate (halkı) ve ülkesi belirtilmektedir. Tuate adı, MÖ 8. yüzyıla ait hiyeroglif yazıtlarda görülen Tabal kralı Tuwatis ile eşitlenmektedir[22].

I. Argişti'nin yıllığında işaret edilen üçüncü hedef Niriba ismi ile ilişkidir. Çilingiroğlu'nun da[23] işaret ettiği gibi Niriba Yukarı Dicle bölgesinde yer alan Nirbu

19 Hawkins, 2000, 288-329; Liverani, 2012b; Liverani, 2012a.
20 Salvini, 1995, 49-55.
21 Salvini, 2008, A 8-3.
22 Hawkins, 2000, 21; Weeden, 2010.
23 Çilingiroğlu, 1984, 18.

kenti ile aynı yer ise Urartu orduları bu dönemde de Assur bölgesine girmiş olabilir[24]. Aynı yıl elde edilen ganimetler yanında, Hate ve Supa ülkesinden (Elazığ-Malatya bölgesinden) büyük bir tehcir programıyla çok sayıda insan götürülmüş bunlardan 6.600 kadarı daha sonra Transkafkasya'da kurulan Er(e)buni kentine yerleştirilmiştir[25].

Urartu Ordularının Fırat'ın Batısına Geçişi: II. Sarduri Dönemi

I. Argişti'den sonra tahta geçen II. Sarduri (MÖ 756-730) döneminde Urartu orduları Elazığ üzerinden Fırat kıyılarına kadar ulaşmış ve Geç Hitit bölgesinde operasyonlar yapmaya başlamıştır. Assur tahtına III. Tiglat-pileser'in (MÖ 744-727) çıkışına kadar Urartu'nun güç gösterisi biçiminde devam eden gelişmeler bu tarihten sonra tersine dönmüş gözükmektedir.

Urartu yazılı belgeleri II. Sarduri döneminde Fırat'ın batısındaki Militia (Malatya) ve Qumaha/ Kummuh (Adıyaman/Samsat) üzerine yapılan en az iki seferden söz ederler. Urartu orduları bu dönemde de Yukarı Dicle bölgesine inmiştir. Van'daki Sarduri yıllıklarında[26] ve Fırat kıyısındaki Habibuşağı (İzoli) yazıtında anılan birinci sefer, Minua ve I. Argişti dönemlerinde olduğu gibi yine Malatya üzerinedir. Bu olayın, yıllıklarda kralın tahta geçiş yılından hemen sonraki paragrafta yer almasından dolayı ilk yıllarda (MÖ 753/752) gerçekleşmiş olduğu anlaşılmaktadır[27]. Bu seferi daha ayrıntılı anlatan Habibuşağı yazıtında Urartu'nun batı yayılımı bakımından dikkat çekici birkaç ayrıntı vurgulanmıştır. Bunlardan ilki Urartu kralının Fırat'ı geçişiyle ilgili satırlardır:

> "*Fırat ırmağı (^{ID}pu-ra-na-di) durgundu. Oradan hiçbir kral karşıya geçmemişti. Efendi Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve Biainili ülkesinin (bütün) tanrılarına, (onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için yalvardım... Tumişki şehrinin önünde savaşçılarım arasında karşıya geçtim*"[28].

Urartu yazıtlarında ilk kez Fırat adı geçmekte ve daha önce hiçbir Urartu kralının bu nehri geçmediği açık biçimde belirtilmektedir. Nehir geçildikten sonra 14 kale, 80(?) yerleşme ile kral Hilaruada'nın Sasi adlı kralî kenti yağmalanmış, 50 savaş arabası ele geçirilmiştir. Ancak başkente dokunulmamış, haraç olarak alınan altın, gümüş ve eşyalarla yetinilmiştir[29]. Militia Krallığı'nın güç kaybetmekle birlikte varlığını koruduğu anlaşılmaktadır.

---

24 Köroğlu, 1998, 96, 106.
25 Tan, 2020.
26 Salvini, 2008, A 9-1.
27 Salvini, 1995: 77.
28 van Loon, 1974, 189.
29 Salvini, 2008, A 9-4.

İzoli yazıtındaki önemli ayrıntılardan bir diğeri Militia Krallığı'ndan ayrılarak Urartu ülkesine katılan 9 kentin konumlarıyla ilgilidir. Bu kentler Haza, Gaurahi, Tumişki, 'Asi, Maninu, Arusi, Qulbitarri, Taşe (Quera'nın Taşe'si) ve Meluia adını taşımaktadır[30]. Bu kentlerin tümünün yerini saptamak zordur. Ordu, Tumişki önünden Fırat'ı geçmiştir. Buradan hareketle kale, nehrin doğu kıyısındaki yazıtın da bulunduğu Habibuşağı ile eşlenmektedir. Haza'nın Huzana/ Hozat ile isim benzerliği de buna eklenirse en azından iki kentin Fırat'ın doğusunda olduğu söylenebilir. Fırat'ın kolay geçilemeyen bir engel ve doğal bir sınır olması, Urartu'ya katılan diğer kentlerin de nehrin doğu tarafında olabileceğini düşündürür[31]. Militia Krallığı'nın Sarduri öncesinde nehrin doğusuna, Elazığ bölgesinin bir bölümüne de hakim olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda, Minua ve I. Argişti'nin Hate ülkesi ve Militia üzerine yaptıkları seferlerden söz ederken Fırat'ın doğusunu Elazığ bölgesinin bir bölümünü kast etmiş olabilecekleri değerlendirmesi güçlenmektedir.

Karakaya baraj projesi çerçevesinde arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan İmikuşağı 6. yapı katındaki kale[32] ve Kaleköy[33] Orta Demir Çağı'na tarihlenmektedir. Ayrıca her iki kalede Fırat'ın batısından gelen kültürel etkilerin kanıtları olan çanak çömlek doğudan, Urartu'dan gelenlerden daha belirgindir[34]. Buradan hareketle Fırat kıyısındaki bu kaleleri Militia Krallığı'ndan alınarak Urartu'ya katılan 9 yerleşme arasında düşünmek yanlış olmayacaktır. II. Sarduri'nin bu seferiyle Urartu Krallığı'nın batı sınırı ilk kez Fırat Nehri'ne kadar genişlemiştir.

Van'daki yıllıklara göre II. Sarduri'nin Fırat'ın batısındaki ikinci seferi bu kez Qumaha Krallığı (Assur yazıtlarında Kummuh, Grek kaynaklarında Kommagene) üzerinedir. Militia seferinde olduğu gibi krallığın başkent Samsat'a saldırılmamış önemli kentlerden Uita, Halpa ve Parala[35] yağmalanmış, kral Kuştaşpili haraç vermek zorunda bırakılmıştır[36]. Urartu yazıtları ayrıca çok açık olmamakla birlikte II. Sarduri'nin de Minua ve I. Argişti gibi Yukarı Dicle bölgesine sefer yapmış olabileceğini ima ederler[37].

En son keşfedilen ve bu gruba eklenen Elazığ/ Bahçecik yazıtı, Urartu'nun batı bölgesine atadığı Zaiani adlı bir vali ile ilgilidir[38]. Valinin yönetim alanının sınırları

30 van Loon, 1974; Salvini, 2008, A 9-4.
31 Salvini, 1972.
32 Sevin, 1995, 31.
33 Bakır, 2008.
34 Ökse, 1988.
35 Astour, 1979.
36 Salvini, 2008, A 9-3 IV.
37 Salvini, 2008, A 9-1 ld.
38 Payne, Sevin, 2001; Salvini, 2008, A 9-18.

çizilirken Urartu ordularının Fırat'ın batısında ve Yukarı Dicle bölgesinde ulaştığı Militia, Qumaha, Arme, Nihria ve Haşime gibi yerel güç merkezleri sayılmıştır.

Urartu yazıtları II. Sarduri'nin Fırat'ın batısındaki Geç Hitit bölgesine üçüncü bir seferinden söz etmezler. III. Tiglat-pileser (MÖ 744-727) dönemine ait Assur kayıtları ise II. Sarduri ile Kummuh bölgesinde yapılan bir savaşın ayrıntılarını vermektedir. Assur kralı Fırat'ın batısında Urartu ilerleyişini durdurmak için giriştiği seferin hedefine bu bölgedeki Arpad, Gurgum, Kummuh ve Melid'i de dahil etmiştir[39]. Urartu önderliğindeki müttefikler ile Assur arasında Kummuh bölgesinde Kiştan ve Halpi (modern Gölbaşı) yakınında yapılan savaşı Assur kazanmıştır. II. Sarduri büyük kayıplar vererek "ülkesinin sınırı olan Fırat'a" kadar çekilmek zorunda kalmıştır. Bu olay Urartu devletinin batıda Elazığ ve çevresinde Minua (MÖ 810-785/780) döneminde başlattığı girişimleri kesintiye uğratmış gözükmektedir.

III. Tiglat-Pileser Urartu ile savaşını bu olayla bitirmemiş, 11. yılında (MÖ 735) Urartu Krallığı'nın merkezine ilerleyerek başkent Tuşpa'yı kuşatmıştır[40]. Oldukça iddialı ancak kısa olan Nimrud'daki bir yazıtta Enzi'yi (Elazığ bölgesi) Suppa ülkesine kadar Na'iri eyaletine bağladığı da vurgulanır[41]. Böylece ilk kez Torosların kuzeyinde Urartu ülkesinin bir parçasının Assur'a bağlandığı iddiası gündeme gelmektedir. Ancak bu düzenleme, arada Toroslar varken Assur açısından sürdürülebilir gözükmemektedir.

II. Sarduri'den sonra Urartu yazıtları MÖ 7. yüzyılın ilk yarısına Argişti oğlu Rusa dönemine kadar Urartu'nun batı bölgesinden söz etmezler. Buna karşılık Assur kralı II. Sargon (MÖ 721-705) dönemine ait mektuplar, Urartu-Assur sınırı boyunca batıdan doğuya doğru bütün Toroslarda bir gerginlik ve çatışma hali tanımlarlar[42]. Birçok mektupta, Yukarı Dicle bölgesinin kuzeyinde Toroslarda yarı bağımsız olarak yaşayan Şubria ile Urartu ilişkisine ve çıkan problemlere vurgu yapılır[43]. Bu mektuplardan birinde, Alzi'de Siplia adlı Urartulu bir eyalet yöneticisinin varlığından söz edilmesi Urartu'nun batı sınır bölgesinin yeniden kontrol altına alındığını gösterir[44].

II. Sargon döneminde Assur Krallığı Fırat'ın batısına yerleşmek ve Geç Hitit devletlerini birer eyalet merkezi haline dönüştürmek için büyük çaba harcamıştır. İlk kez bu dönemde Urartu'nun batı komşusu Melid/Militia, kısa bir süre için de olsa Assur denetimine girmiş gözükmektedir. Arslantepe'de bulunan çiviyazılı bir silindir

39 Astour, 1979; Millard, 1994; Tadmor, Yamada, 2011, no. 9, 35.
40 Tadmor, Yamada, 2011, no. 41.
41 Tadmor, Yamada, 2011, no. 39, 49.
42 Lanfranchi, Parpola, 1990, no. 1-20.
43 Lanfranchi, Parpola, 1990, no. 24, 31-35, 52-53.
44 Lanfranchi, Parpola, 1990, no. 87.

ve Assur sarayına ait olabilecek temel kalıntıları[45] bu değerlendirmenin dayanakları olarak günümüze ulaşmıştır[46]. Eğer Assur'un Torosların kuzeyine kadar ulaştığı kabul edilecek olursa, Urartu ilk kez Assur ile Fırat tarafından çizilen bir sınıra sahip olmuştur.

Argişti oğlu Rusa Dönemi (MÖ VII. yüzyılın ilk yarısı)

Urartu Krallığı'nın Argişti oğlu Rusa döneminde Van havzasında, Aras vadisinde ve kuzeybatı İran'da yeniden büyük projeler gerçekleştirdiği bilinmektedir. Batı sınır bölgesinde kent ölçeğinde bir inşa projesi bilinmemekle birlikte burada da yeni düzenlemeler yapıldığı anlaşılmaktadır. Adilcevaz/ Kefkalesi, Van/ Ayanis ve Mazgirt/ Kaleköy'de bulunan yazıtlar, batıda II. Sarduri dönemine kadar uygulanan geleneksel politikanın sürdüğünü gösteren ipuçları verirler.

Rusa'nın batıya yaptığı bir sefere ilişkin Adilcevaz/ Kefkalesi yazıtında, batı sınır bölgesiyle ilgili olarak kullanılan Muşki, Hate, Halitu ve Tablani adlı ülkelerden bir kısım insanları taşıdığından söz etmektedir[47]. Ayanis yazıtı da benzer şekilde, düşman ülkelerini sayarken batıdaki Tablani, Hate ve Muşki ülkelerini de belirtir[48]. Urartu için Hate ülkesinin bu dönemde Militia/Melid ve çevresi olduğu açıktır. Rusa ile çağdaş olan Assur kralı Esarhaddon dönemi mektupları, daha önce kısa bir süre Assur denetimine girmiş olan Melid'in MÖ 680'li yıllarda yeniden bağımsız olduğunu bildirirler[49].

Muşkilerin, Alzi (Elazığ) ve çevresindeki geçmişi Urartu öncesine kadar gitmektedir. İlk kez adlarının geçtiği Orta Assur yazıtlarına göre Alzi ve Yukarı Dicle bölgesine yayılan bu toplumun MÖ 7. yüzyılda Orta Fırat havzasının batısına, Geç Hitit bölgesine doğru yayıldığı anlaşılmaktadır[50]. Büyük bölümü zarar görmüş Mazgirt yazıtı, Salvini'nin Supa olarak tamamladığı bir yer adı dışında ayrıntı vermemektedir[51]. Norşuntepe'de güney terasta ortaya çıkarılan 7. yüzyıla ilişkin bir konak ve buluntular[52], Urartu'nun Argişti oğlu Rusa döneminde Elazığ ovasında, önceki yüzyıldan daha fazla iz bıraktığını ve buraya yerleştiğini göstermektedir.

Argişti oğlu Rusa döneminde Urartu Krallığı'nın Torosların güneyine olan ilgisi Assur ile Urartu arasındaki tampon devlet olan Şubria'ya yönelmiştir. Nitekim Esarhaddon

45 Delaporte, 1940; Frame, 2009: 9.
46 Liverani, 2012; Frangipane et al. 2020.
47 Salvini, 2008, A 12-4.
48 Salvini, 2008, A 12-1.
49 Starr, 1990, no. 1-12.
50 Kopanias, 2015.
51 Schäfer, 1977; Salvini 2008, A 12-6.
52 Hauptmann, 1969 – 70.

dönemine ilişkin kayıtlar[53], Urartu'nun sefer yapabileceği bölgeler arasında Uppumu ve Kullimeri adında iki önemli kenti bulunan Şubria'yı da sayarlar[54].

Urartu'nun Batı Bölgesindeki Kültürel Varlığı

Urartu Krallığı öncesinde Elazığ ve çevresinde, "yivli çanak çömlekle" temsil edilen göçebe ve yarı-göçebe Erken Demir Çağı toplumlarının yaşadığı bilinmektedir. Başta Korucutepe ve Norşuntepe olmak üzere Keban ve Karakaya bölgesinde birçok höyükte yapılan kazılarda bu toplumların izleri Geç Tunç Çağı tabakalarının üzerinde saptanmıştır. Yaklaşık olarak MÖ 1200 yıllarından itibaren ortaya çıkan bu kültürün sınırları Urartu Devletinin sınırları ile yakın çevresini, Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Yukarı Dicle bölgesini kapsamaktadır[55].

Urartu Krallığı MÖ 9. yüzyıl sonlarından itibaren ele geçirilen bölgelerde kentler, eyaletler, kaleler, köyler ve aşiret merkezlerinden oluşan yeni bir yerleşim modeli oluşturmaya başlamıştır. Boyutları 12 ile 90 hektar arasında değişen krali yerleşmeler iki bölümden meydana gelir: sitadel ve aşağı şehir. Kentlerin tümü daha önce yerleşilmemiş alanlara devlet projesi olarak inşa edilmiştir. Yukarı Anzaf, Çavuştepe, Toprakkale, Ayanis, Körzüt, Kef Kalesi, Patnos/Aznavurtepe, Arinberd, Armavir, Karmir-Blur ve Bastam gibi kentler daha çok başkent ve Van Gölü çevresinde, kuzeyde Aras Nehri havzasında ve Kuzeybatı İran'da kurulmuştur. Yüksek bir kayalık üzerindeki kentlerin sitadellerinde kule tipinde tapınak, saray ve pithoslar yerleştirilmiş depo gibi mekanlar bulunur[56]. Sitadelin eteğinde ise zanaatkarların, askeri birimlerin ve halkın yaşadığı bir aşağı yerleşme gelişmiştir.

Urartu Krallığı'nın temsilcisi olan maddi kültür kalıntıları MÖ 8 ve 7. yüzyılın ilk yarısında, krali kentlerden ülkenin sınır bölgelerinde inşa edilen Elazığ/ Palu, Erzincan/ Altıntepe, Hasankale/ Pasinler, Kayalıdere ve Verahram gibi daha küçük boyutlu ancak birçok özelliği kentlere benzeyen eyaletlere de aktarılmıştır. Kırsal alanlar ve yaylalarda ise geleneksel yaşam biçiminin Urartu öncesinde olduğu gibi devam ettiği anlaşılmaktadır. Buralardaki aşiretlerin merkezlerinde çok odalı kaya mezarları dışında Urartu döneminde ortaya çıkan yenilikleri görmek zordur[57].

Urartu'nun Elazığ ve çevresine yerleşmesi yerel kültürlere son vermemiş gözükmektedir. Elazığ bölgesinde kent ölçeğinde büyük bir Urartu krali yerleşmesi

53 Starr, 1990, no. 18.
54 Kessler, 1995.
55 Bartl, 2001; Köroğlu, 2003.
56 Forbes, 1983; Grekyan, 2017.
57 Danışmaz, 2020; Köroğlu, 2020.

kurulmamıştır. Bunun olası iki nedeni olabilir. Birincisi bölgenin Yeni Assur Krallığı'na yakın ve buradan gelen tehdide açık oluşu, ikincisi de başkent Tuşpa ile arasında Bingöl Dağları gibi zor aşılan ve iletişimi zorlaştıran engellerin varlığı. Ancak yine de Van bölgesinden buradaki eyalet ve az da olsa diğer küçük bazı yerleşme ve kalelere Urartu'yu tanımlayan çok odalı kaya mezarları, çivi yazılı kitabeler, kırmızı astarlı çanak çömlek ile bronz kemer ve süs iğneleri gibi birçok yenilik taşınmıştır.

Eyalet ve Aşiret Merkezleri:

Urartu'nun batı sınır bölgesine merkezden atanan en az üç eyalet valisinin adı yazılı belgelere yansımıştır: Minua döneminde Titia, II. Sarduri zamanında Zaiani ve MÖ. 8. yüzyıl sonlarında Siplia. Elazığ ve çevresinin Minua döneminde MÖ 9. yüzyıl sonlarından itibaren Urartu eyalet sistemine dahil edildiği söylenebilir. Urartu Krallığı'nın ilk kurduğu eyalet merkezlerinden birinin Palu olduğu anlaşılmaktadır (Fig. 2)[58]. Palu'da üç kaya mezarı, Minua dönemine ait bir yazıt ve sitadelin savunmasını güçlendirmek için yapılmış bir hendek Urartu dönemi için karakteristiktir[59]. Son yıllarda belgelenen kaya işaretleri de bu gruba eklenebilir[60].

Yukarıda değindiğimiz gibi geçmişi yüz yıl kadar öncesine giden Urartu çalışmalarının başından itibaren Elazığ bölgesindeki birçok kale, tek odalı kaya mezarlar, basamaklı tüneller, kaya basamakları, şişe biçimli çukurlar/sarnıçlar ve sur temel yatakları gibi kalıntılara dayanarak Urartu dönemine tarihlenmişti. Keban ve Karakaya baraj projeleri çerçevesinde yapılan araştırmalar bu temel kriterleri kullanarak Urartu kültürünün bölgedeki varlığının kanıtlarını sunmuştu. Ancak son yıllarda yaptığımız yeni çalışmalarla tek odalı kaya mezarlarının[61] ve basamaklı tünellerin[62] Urartu dönemi olmadığını daha sonra Hellenistik ve Roma dönemlerinde bölgeye gelen kültürlerin ürünü olduğunu gösteren birçok kanıt elde ettik. Her şeyden önce yalnızca Urartu döneminde yerleşilmiş kentlerden hiçbirinde bu türde kalıntı yoktur. Ayrıca taş ve kaya işçiliğinin Doğu Anadolu'da Urartu sonrasında da en az Urartu dönemindeki kadar yaygın olduğuna ilişkin veriler saptadık. Anlaşıldığı kadarıyla Harput[63] ve Bağın[64] gibi yalnızca kaya

58 Köroğlu, 2020, 18-20.
59 Sevin, 1994; Köroğlu 1996, 36-39.
60 Danışmaz, 2018.
61 Köroğlu, 2008.
62 Köroğlu, Danışmaz, 2018.
63 Harput'ta son yıllarda devam eden arkeolojik kazılarda kalede Urartu döneminde yerleşim olduğunu gösteren başta kırmızı astarlı çanak çömlek olmak üzere belirgin maddi kültür kalıntılarına rastlanmamıştır.
64 Bağın Kalesi'nin duvarlarının bir bölümü düzgün kesilmiş kalker bloklardan inşa edilmiştir. Ancak bu duvarlarda birleştirme malzemesi olarak harç vardır. Kaledeki basamaklı tüneller, şişe biçimli sarnıçlar ve duvarların inşa tekniği kalenin Urartu sonrasına tarihlenmesi gerektiği konusunda açık fikir verirler.

basamakları (Fig. 4), basamaklı tüneller ve sarnıç gibi kalıntılarla Urartu dönemine tarihlediğimiz kalelerin çoğu Hellenistik-Roma veya daha sonrasında bölgeye gelen kültürlerin ürünüdür. Benzer bir sorgulamanın Urartu merkezi ile Elazığ arasında inşa edilmiş olduğu önerilen yol sistemi için de yapılması gereklidir. Bu hat üzerinde Varto/ Kayalıdere, Bingöl/ Kaleönü, Elazığ/ Bahçeçik ve Palu gibi Urartu merkezleri bulunmakla birlikte yol kalıntısının kendisi ve özellikle Bingöl bölgesinde saptanan konaklama istasyonu olarak değerlendirilen kalıntıların tarihlemesi için güvenilir bulgulara sahip değiliz[65].

Urartu kültürünün batı sınır bölgesine, Elazığ ve çevresine özellikle Murat Nehri'nin güneyine geldiğini gösteren en belirgin buluntular Keban projesi esnasında kazılan Norşuntepe'de ortaya çıkarılmıştır. Norşuntepe Urartu dönemi için çevresinde sur olmayan yeni bir yerleşim biçimidir. Hepsi arkeolojik kazılarla incelenen Patnos/ Giriktepe[66], Van/ Yoncatepe[67], Elazığ/ Norşuntepe[68] ve Bingöl/ Murat Tepe[69] yapısı 1500-2000 metrekareye yaklaşan ölçüleri, avlu, depo, mutfak ve işlik gibi birimleriyle benzer özellikler taşırlar. Hiçbirinin çevresi surlarla kuşatılmamıştır. Bütün bu yapılar, Urartu'nun yeniden güçlendiği MÖ 7. yüzyılda, Argişti oğlu Rusa dönemine inşa edilmiş bey konakları olarak değerlendirilebilir[70].

Elazığ bölgesinde yüzey araştırmalarıyla incelenen ve üzerinde Urartu dönemi için karakteristik olan kırmızı astarlı çanak çömlek bulunan Yıldıztepe gibi merkezler bulunmaktadır. Elazığ'ın ve Murat Nehri'nin kuzeyinde ise aşiret merkezi niteliğinde iki kale belgelenmiştir. Mazgirt/Kaleköy iki odalı bir kaya mezarı (Fig. 5) ve mezarın girişindeki Argişti oğlu Rusa dönemi yazıtı[71] ile Urartu döneminin belirgin izlerini taşır. Son yıllarda belgelenen Tunceli/Anbar Kalesi'ndeki (Fig. 6) mezar da iki odalı özelliğiyle bu gruba girer[72]. Burmageçit'ten gelen zengin madeni buluntular[73] yeterince araştırılmamış bu bölgede var olabilecek diğer merkezlerin habercisi sayılabilir[74].

Sonuç

Urartu Krallığı Bingöl Dağlarının batısına ilk kez Minua döneminde geçmiş ve bu

65 Danışmaz, 2020; Çifçi, Gökçe, 2021; Köroğlu, 2021.
66 Balkan, 1964.
67 Belli, 2006.
68 Hauptmann, 1969 – 70.
69 Danışmaz, 2021b; Özdemir, Kılınç, 2021.
70 Köroğlu, 2009.
71 Schäfer, 1977; Öğün, 1978.
72 Danışmaz, 2019.
73 Yıldırım, 1991; Belli, 1993
74 Danışmaz, 2021.

bölgeye yerleşerek ilk eyalet merkezi Palu'yu inşa etmiştir. Urartu Krallığı batıda yerel toplumların yanında Militia/ Melid, Tablani/ Tabal ve Assur ile siyasal ve kültürel ilişkiler sürdürmüştür. II. Sarduri öncesinde Elazığ Ovası'nın bütününün Urartu'nun doğrudan denetiminde olduğunu gösteren somut kanıtlardan yoksunuz. Anlaşıldığı kadarıyla Fırat Nehri'nin ülkenin sınırı olması ancak II. Sarduri'nin Tumişki (Kömürhan) önünden nehri geçişiyle mümkün olmuştur. Ancak II. Sarduri ile III. Tiglat-pileser arasında MÖ 743 yılında Qumaha/ Kummuh ülkesinde meydana gelen savaş Urartu'nun batı sınır bölgesini bir süre istikrarsızlaştırmıştır. Olasılıkla Argişti oğlu Rusa döneminden (MÖ 7. yüzyılın ilk yarısı) önce bölgede yeniden denetimi sağlayan Urartu Krallığı, yıkılışına kadar sınırı korumuştur.

Urartu Krallığı Bingöl Dağlarının batısında, Elazığ, Tunceli ve Bingöl bölgesinde, içinde tapınak, saray ve depoları olan kent ölçeğinde bir yerleşme inşa etmemiş veya edememiştir.

Bingöl Dağlarıyla Fırat arasındaki geniş alanda, Urartu'nun en belirgin kriterlerinden biri olan çok odalı kaya mezarı yalnızca eyalet merkezi olarak planlanan Palu ve bir aşiret merkezi olabilecek özelliklere sahip Mazgirt/ Kaleköy gibi birkaç kalede saptanmıştır. Bölgede sayıları oldukça çok olan ve daha önce kriter olarak kabul edilen tek odalı kaya mezarlar ile bunlarla ilişkili kalelerin Urartu sonrasına ait olduğu konusunda oldukça ikna edici kanıtlar elde edilmiştir. Benzer şekilde, bütün Anadolu'da ve Urartu coğrafyasında yaygın olan basamaklı tünellerin de Urartu sonrasında, Hellenistik-Roma dönemine ait gelenekle bölgeye geldiği anlaşılmaktadır.

Urartu'nun batı bölgesinde, tarihleme konusunda yeterince kanıt bulunan Palu, Bahçecik, Mazgirt/ Kaleköy ve Burmageçit gibi merkezlerin tümü Murat Nehri'nin kuzeyindedir. Buna karşılık, Murat'ın güneyindeki verimli ovalarda Urartu Krallığı büyük yatırım yapmamış gözükmektedir. Habibuşağı sefer yazıtı ve yüzey araştırmalarında saptanan birkaç niteliği anlaşılamayan kale dışında bu bölgede bulunan tek tanımlanabilir Urartu dönemi merkezi, içinde bir bey konağı bulunan Norşuntepe köy yerleşmesidir. Ancak Urartu kültürünün Altınova'da Norşuntepe çevresindeki Korucutepe ve Tepecik gibi diğer Demir Çağı yerleşmelerindeki geleneksel yaşam biçimini değiştirecek boyutlarda etkili olamadığı görülmektedir. Oysa Urartu Krallığı, kuzeyde benzer özelliklere sahip Aras havzasında büyük krali kentler inşa etmiş ve materyal kültürünü etkin biçimde buraya taşımıştır. Murat Nehri'nin güneyindeki bereketli ovalarda büyük inşa projeleri yapılmamasının nedeni bölgenin Amedi ve Tuşhan gibi Assur eyalet merkezlerine yakınlığı yüzünden yeterince güvenli bulunmaması olabilir. Nitekim Enzi ülkesinin (Elazığ bölgesinde) kısa bir süre de olsa Assur eyalet sistemine dahil edildiğine ilişkin

Yeni Assur yazıtlarındaki iddialar ve Norşuntepe'de Assur etkili çanak çömleğin varlığı bu değerlendirmeyi doğrular niteliktedir.

Kaynaklar

Astour, M.C., (1979), "The Arena of Tiglath-pileser III's Campaign Against Sarduri II (743 B.C.)", *Assur* 2/3, 69-91.,

Bakır, T., (2008), "Kaleköy (Elazığ) Kazıları Demir Çağ Buluntuları", B. Can, M. Işıklı (Ed.), *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları. Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı*, İstanbul: Zero: 1-8.

Balkan, K., (1964), "Patnos'ta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı", *Atatürk Konferansları* I: 235-243.

Bartl, K., (2001) "Eastern Anatolia in the Early Iron Age", R. Eichmann, H. Parzinger, *Migration und Kulturtransfer: Der Wandel vorder-und zentralasiatischer Kulturen im Umbruch vom 2. zum 1. vorchristlichen Jahrtausend. Akten des Internationalen Kolloquiums Berlin, 23. bis 26. November 1999,* Bonn, Dr. Rudolf Habelt: 383-410.

Belli, O., (1993), "Der beschriftete Bronzehelm des Königs Menua aus der Festung Burmageçit bei Tunceli", M. J. Mellink, E. Porada, T. Özgüç (Ed.), *Nimet Özgüç'e Armağan. Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi: 61-67.

Belli, O., (2006), "Yoncatepe Sarayı ve Nekropolü", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2005 Yıllığı*: 381-431.

Burney, C. A., (1957), "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", *Anatolian Studies* 7: 37-53.

Burney, C. A., Lawson, G. R. J. (1960) "Measured Plans of Urartian Fortresses", *Anatolian Studies* 10: 177-196.

Çifçi, A., Gökçe, B. (2021), "'I Have Made a Highway of Biainili': Transportation and Road Networks in the Territories of the Urartian Kingdom", *Altorientalische Forschungen* 48/2: 221-232.

Çilingiroğlu, A., (1984) *Urartu ve Kuzey Suriye-Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir, Ege Üniversitesi Basimevi.

Dan, R., (2012), "From Tushpa to Militia. Further Considerations on the Westward Expansion of the Kingdom of Urartu", *Aramazd* VII/2: 54-83.

Danışmaz, H., (2018), "Palu Kalesi'ndeki Urartu Kaya İşaretleri", E. Çakır, K. Çelik, Y. Kısa (Ed.), *Uluslararası Palu Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 4, Elazığ: Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları: 198-200.

Danışmaz, H., (2019), "Tunceli- Anbar Fortress and the Urartian Multi-Roomed Rock-Cut Tomb", *Anatolica* 45: 121-130.

Danışmaz, H., (2020) *Urartu Krallığı Yönetim ve Organizasyon*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

Danışmaz, H., (2021a) "Murat Tepe Orta Demir Çağı (Urartu Dönemi) Seramiği", A. Özdemir, Z. Kılınç (Ed.), *Murat Nehri Kıyısında Bir Urartu Yerleşimi Murat Tepe*, İstanbul: Ege Yayınları: 85-145.

Danışmaz, H., (2021b), "Orta Demir Çağı'nda Aşağı Murat Havzası", Ş. Yedek (Ed.), *Tunceli (Dersim) Tarihinden Kesitler II*, İstanbul: Hiperyayın: 73-86.

Delaporte, L., (1940), *Malatya: Fouilles de la Mission archéologique française dirigées par M. Louis Delaporte. Arslantepe, I: La Porte des Lions*, Mémoires de l'Institut Français d'Archéologie de Stamboul. no. 5. Paris, Boccard.

Forbes, T. B., (1983), *Urartian Architecture*, BAR International Series 170 Oxford, B.A.R.

Frame, G., (2009), "A New Cylinder Inscription of Sargon II of Assyria from Melid", M. Luukko, S. Svärd, R. Mattila (Ed.), *Of God(s), Trees, Kings, and Scholars: Neo-Assyrian and Related Studies in honour of Simo Parpola*, Helsinki: Finnish Oriental Society: 65-82.

Frangipane, M., Balossi Restelli, F., Di Filippo, F., Manuelli, F., Mori, L., (2020), "Arslantepe: New Data on the Formation of the Neo-Hittite Kingdom of Melid", S. De Martino, M. Marazzi, C. Mora (Ed.), *News From the Lands of the Hittites, Scientific Journal for Anatolian Research* Italy: Suor Orsola University Press: 71-111.

Grekyan, Y. H., (2017), "The Settlement Size and Population Estimation of the Urartian Cities", P. S. Avestisyan, Y. H. Grekyan (Ed.), *Bridging Times and Spaces Papers in Ancient Near Eastern, Mediterranean and Armenian Studies Honouring Gregory E. Areshian on the occasion of his sixty-fifth birthday*, Oxford: Archaeopress Archaeology: 103-132.

Hauptmann, H., (1969-70) "Norşun-Tepe. Historische Géographie und Ergebnisse der Grabungen 1968/69", *Istanbuler Mitteilungen* 19/20: 21-78.

Hawkins, J. D., (2000), *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions. Volume I: Inscriptions of the Iron Age Part 1: Text. Introduction, Karatepe, Karkamis, Tell Ahmar, Maraş, Malatya, Commagene*, Berlin, Walter De Gruyter Inc.

Kessler, K., (1995), "Subria, Urartu and Assur: Topographical Questions around the Tigris Sources", M. Liverani (Ed.), *Neo-Assyrian Geography*, Quaderni di geografia storica 5, Rome: Università di Roma La Sapienza: 55-67.

Kleiss, W., Hauptmann, H., (1976), *Topographische Karte von Urartu: Verzeichnis der Fundorte und Bibliographie*, Archäologische Mitteilungen aus Iran Ergänzungsband 3 Berlin, Dietrich Reimer.

Kopanias, K., (2015), "The Mushki/ Phrygian problem from the Near Eastern point of view", N. Stampolidēs, C. Maner, K. Kopanias (Ed.), *NOSTOI. Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the*

Late Bronze and Early Iron Age. Proceedings of the International Conference held in Istanbul, İstanbul: Koç University Press: 1-14.

Kosyan, A., (2010), "Western Periphery of Urartu and Beyond", *Aramazd* 5/1: 43-54.

Köroğlu, K., (1996), *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Köroğlu, K., (1998), *Üçtepe I: Yeni Kazı ve Yüzey Bulguları Işığında Diyarbakır/ Üçtepe ve Çevresinin Yeni Assur Dönemi Tarihi Coğrafyası*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

Köroğlu, K., (2003), "The Transition from Bronze Age to Iron Ages in Eastern Anatolia", B. Fischer, H. Genz, E. Jean, K. Köroğlu, *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions. Proceedings of the International Workshop Istanbul, November 8-9, 2002,* İstanbul, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları: 231-244.

Köroğlu, K., (2008), "Urartu Kaya Mezar Geleneği ve Doğu Anadolu'daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının Kökeni", *Arkeoloji ve Sanat* 127: 21-38.

Köroğlu, K., (2009), "Urartu Dönemi Bey Konakları", H. Sağlamtimur, E. Abay, D. Zafer, A. Ü. Erdem, A. Batmaz, F. Dedeoğlu, M. Erdalkıran, M. B. Baştürk, E. Konakçı (Ed.), *Altan Çilingiroğlu'na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat/ Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları: 383-394.

Köroğlu, K., (2015) "Conflict and Interaction in the Iron Age: The Origins of Urartian - Assyrian Relations", *European Journal of Archaeology* 18/1: 111-127.

Köroğlu, K., (2020), "Urartu: Krallık ve Aşiretler", K. Köroğlu, E. Konyar (Ed.), *Urartu: Doğu'da Değişim*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları: 1-35.

Köroğlu, K., (2021), "The Western Expension of the Urartian Kingdom", G. R. Tsetskhladze (Ed.), *Archaeology and History of Urartu (Biainili)*, Colloquia Antiqua, 28 Leuven: Peeters: 415-435.

Köroğlu, K., Danışmaz, H., (2018), "The Origin of Stepped Rock-cut Tunnels in Eastern Anatolia", *Ancient Near Eastern Studies* 55: 107-124.

Lanfranchi, G. B., Parpola, S., (1990), *The Correspondence of Sargon II, Part II. Letters from the Northern and Northeastern Provences*, State Archives of Assyria Helsinki, Helsinki University Press.

Lehmann-Haupt, C. F., (1926), *Armenien Einst und Jetst*, Berlin und Leipzig, Behr's Verlag.

Liverani, M., (2012a), "Melid in the Early and Middle Iron Age: Archaeology and History", G. Galil, A. Gilboa, A. M. Maeir, D. e. Kahn (Ed.), *The Ancient Near East in the 12th–10th Centuries BCE Culture and History. Proceedings of the International Conference held at the University of Haifa, 2–5 May, 2010*, Münster: Ugarit-Verlag 237-344.

Liverani, M., (2012b), "Arslantepe in the Neo-Hittite Period", *Origini* XXXIV: 331-344.

Millard, A., (1994), *The Eponyms of the Assyrian Empire 910-612 BC*, State Archives of Assyria Studies II Helsinki, Neo-Assyrian Text Corpus Project.

Öğün, B., (1978), "Die urartäischen Besstattungsbräuche", S. Şahin, E. Schwertheim, J. Wagner (Ed.), *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens: Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976*, Leiden: E. J. Brill: 639-678.

Ökse, T., (1988), *Mitteleisenzeitliche Keramik Zentral-Ostanatoliens: mit dem Schwerpunkt Karakaya-Stauseegebiet am Euphrat*, Berliner Beiträge zum Vorderen Orient, Band 9 Berlin, D. Reimer.

Özdemir, A., Kılınç, Z. (Ed.) (2021), *Murat Nehri Kıyısında Bir Urartu Yerleşimi Murat Tepe*, İstanbul: Ege Yayınları.

Parpola, S., Porter, M. (Ed.) (2001), *The Helsinki Atlas of the Near East in the Neo-Assyrian Period*, State Archives of Assyria Project and the Casco Bay Assyriological Institute, Helsinki: The Casco Bay Assyriological Institute: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.

Payne, M., Sevin, V. (2001), "A New Urartian Inscription from Elazığ/ Bahçecik, Eastern Turkey", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* XLIII/1: 111-119.

Russell, H. F., (1984), "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia according to the Assyrian Sources", *Anatolian Studies* 34: 171 - 201.

Salvini, M., (1972), "Le testimonianze storiche urartee sulle regioni del Medio Eufrate: Melitene, Kommagene, Sophene, Tomisa", *La Parole del Passato* 27: 100-111.

Salvini, M., (1995 *Geschichte und Kultur der Urartäer*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Salvini, M., (2008), *Corpus dei testi Urartei. Vol. I. Le iscrizioni su pietra e roccia. Testi*, Documenta Asiana Roma, CNR - Istituto di studi sulle civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente.

Schäfer, H.-P., (1973-74), "Zur Stele Menuas aus Bağın (Balın)", *Istanbuler Mitteilungen* 23-24: 33-37.

Schäfer, H.-P., (1977), "Die Inschrift Rusa II Argistehinis in Mazgirt-Kaleköy", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 18: 249-268.

Sevin, V., (1987), "Malatya-Elaziğ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması,1985", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 4: 279-300.

Sevin, V., (1988), "Elazığ-Bingol İlleri Yüzey Araştırması, 1986", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* V/2: 1-44.

Sevin, V., (1989a), "Elaziğ-Bingöl Yüzey Araştırması, 1987", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 6: 451-500.

Sevin, V., (1989b), "Urartular'a Ait Dünyanın En Eski Karayolu", *Anadolu Araştırmaları* 11: 47-63.

Sevin, V., (1991), "The Southwestward Expansion of Urartu: New Observations", A. Çilingiroğlu, D. H. French (Ed.), *Anatolian Iron Ages 2. The Proceedings of the Second Anatolian Iron Ages Colloquium held at İzmir, 4-8 May 1987*, Oxford: Oxbow Books: 97-112.

Sevin, V., (1994), "Three Urartian Rock-Cut Tombs from Palu", *Tel Aviv* 21/1: 58-67.

Sevin, V., (1995), *İmikuşağı I: 6.-1. Yapı Katları*, Ankara Türk Tarih Kurumu.

Starr, I., (1990), *State Archives of Assyria Vol. IV. Queries to the Sungod: Divination and Politics in Sargonid Assyria*, Helsinki, Helsinki University Press.

Tadmor, H., Yamada, S., (2011), *The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser III (744-727 BC) and Shalmaneser V (726-722 BC), Kings of Assyria*, Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns.

Tan, A., (2020), "Urartu Krallığı'nda Tehcir Uygulamaları ve Toplumsal Yapıya Etkileri", İ. Albayrak (Ed.), *Eski Yakındoğu'da Sürgünler*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları: 181-237.

van Loon, M., (1974), "The Euphrates Mentioned by Sarduri II of Urartu", K. Bittel, P. H. J. H. t. Cate, E. Reiner (Ed.), *Anatolian Studies Presented to H. G. Güterbock on the Occasion of his 65th Birthday*, Istanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut: 187-194.

von Gall, H., (1967), "Zu den Kleinasiatischen Treppentunneln", *Archäologischer Anzeiger*: 504-527.

Weeden, M., (2010), "Tuwati and Wasusarma: Imitating the behaviour of Assyria", *Iraq* LXXII: 39-62.

Yıldırım, R., (1991), "Urartian Belt Fragments from Burmageçit, Now Display in Elazığ Museum", A. Çilingiroğlu, D. H. French (Ed.), *Anatolian Iron Ages. The Proceedings of the Second Anatolian Iron Ages Colloquium held at İzmir, 4-8 May 1987*, Oxford: Oxbow Books: 149-153.

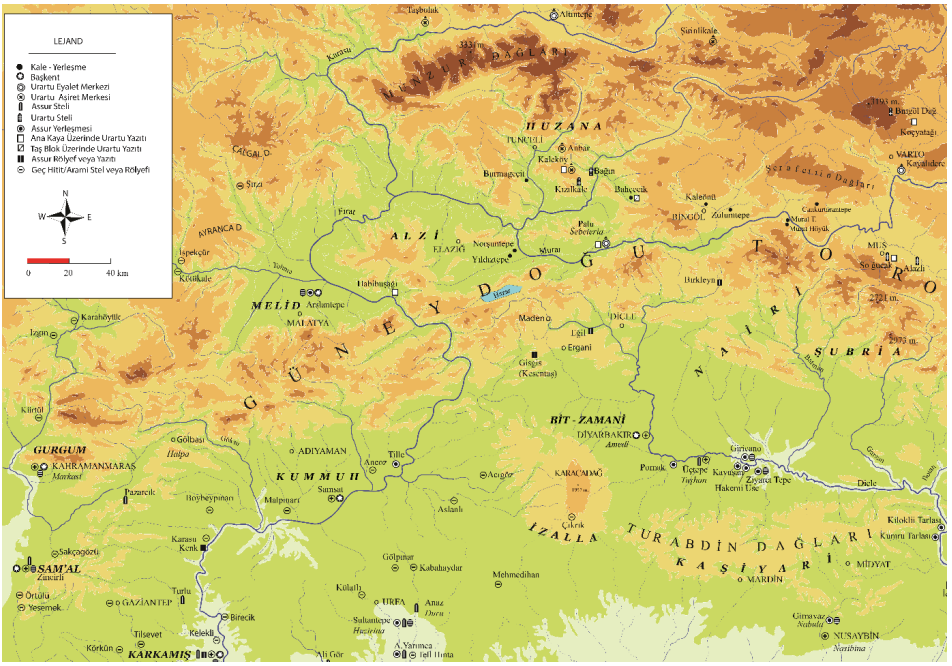

Fig. 1 Urartu Krallığı döneminde Elazığ ve çevresi

Fig.2 Murat Vadisi'nden Palu Kalesi (Foto. Harun Danışmaz)

Fig.3 Ortaçağ'da Bağın kalesi duvarında yapı taşı olarak kullanılan çiviyazılı Urartu stel parçası (Foto. Harun Danışmaz)

Fig.4 Harput Kalesi'nin Urartu dönemine tarihlenmesinin en önemli dayanağı olan sur temel yatakları

Fig. 5 Margirt/ Kaleköy Urartu kaya mezarının ana odası

Fig. 6 Tunceli / Anbar Kalesi (Foto. Harun Danışmaz)

YARIM YÜZYIL SONRA ELAZIĞ TEPECİK KAZILARI

Mehmet ÖZDOĞAN*

Elazığ il merkezinin batısında, günümüzde büyük bir kısmı Keban Barajı'nın suları altında kalmış olan Altınova'nın, 68 kuşağının genç arkeologlarının meslek yaşamında çok ayrıcalıklı bir yeri vardır. İstanbul Üniversitesi'nden Prof. Halet Çambel ile ODTÜ'nün rektörü Kemal Kurdaş'ın büyük bir öngörü ile oluşturduğu Keban Projesi, sağladığı olanaklar kadar çağın ötesindeki bilim anlayışı ile genç bilim insanlarına mesleklerini gereği gibi yapabilme olanağını sağlamıştı. Bu proje bağlamında ülkemizde ilk kez ayrı ayrı üniversitelerden gelen birkaç ekibin aynı ovada, birbirlerini görecek kadar yakın mesafelerde çalışması, özellikle genç kuşakların kendi hocalarının uyguladıklarından farklı çalışma yöntemleri olduğunu görmelerini, bilgiyi paylaşmanın da tadını almalarını sağlamıştı. Bu süreç içinde Altınova'da çalışan bizler, aylar boyunca kaldığımız köyler ile candan kaynaşmış, Elazığ'ın Harput kökenli yerlileri ile de yakın dostluklar kurmuştuk, hepimizin özlemle andığımız güzel günlerdi Keban'lı günler.

Keban Projesi'nin yalnızca bölgeye değil, Anadolu ve Yakın Doğu arkeolojisine kazandırdığı önemli bilgilerin, gereği gibi anlaşılarak kabul görmesi için zaman gerekmiş, uzun yıllar yakın çevreden Arslantepe dışında destekleyici bilgi gelmediği için istenen sonucu vermemişti. Keban çalışmalarının yalnızlığı Aşağı Fırat ve Ilısu havzalarında başlayan kurtarma kazıları ile sonlanmış ve bir anlamda bölgede gerçekleştirilen çalışmaların sağlaması yapılabilmişti.

* Prof. Dr. Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul Üniversitesi

Başta Keban olmak üzere Fırat ve Dicle üzerindeki barajların göl alanları kurtarma kazılarının belki de kazandırdığı en önemli sonuç, Anadolu'nun uygarlık tarihi içindeki yerine Mezopotamya odaklı bakış açısının kalıpları ile bakma geleneğini kırmış olmasıdır[1].

GİRİŞ

Bu yazıyla, Tepecik / Makaraz Tepe örneğinden yola çıkarak Elazığ-Altınova bölgesindeki höyük oluşumları ve o yıllarda fazla önemsenmeyen bazı konuların üzerinde durmaya çalışacağız. Tepecik Höyüğü'nde çalıştığımız 1968 – 1974 yılları arasında, değil Elazığ Altınova, Güneydoğu Toros dağlarının kuzeyinde kalan ovalar zinciri arkeolojik açıdan Ön Asya'nın en az araştırılmış yerleri arasındaydı; yüksek dağlarla çevrili, yer yer yüksekliği 3000 metreyi bulan platoların bulunduğu bu bölgenin tarihöncesi toplumların yaşamına uygun olmadığı görüşü araştırmacıların bu bölgeye ilgisini azaltmış, elde ettiğimiz bilgilerimiz de rastlantısal tekil bulgularla sınırlı kalmıştı. Ancak yine de Erken Cumhuriyet döneminde bu bölgenin önemli olduğunu gören Atatürk'ün teşvikiyle yapılmış araştırmalar da yok değildi; 1929 Yılında Atatürk, Alişar ekibinden Orta ve Güneydoğu Anadolu'da belgeleme yapmasını istemiş, von der Osten kazının cipiyle Malatya'ya Tohma Havzası'na kadar gelmişti. Yolların bulunmadığı bölgede cipin çamura saplanışı, köylülerin öküz arabalarıyla cipi çekmeleri efsanevi bir öyküye dönüşmüş olsa da ekip o bölgeyle ilgili ilk verileri ortaya koyabilmişti (Resim 1); bu araştırmanın bilimsel sonuçları kadar yaşadığı serüven düzeyindeki güçlükler de etkileyici bir kitap olarak o yıllarda basılmıştı[2]. Alişar ekibinden kısa bir süre sonra, 1932 yılında Orta Anadolu'da Kırşehir Havzası'nda çalışmakta olan L. Delaporte Malatya Arslantepe Höyüğü'nde, 1937 yılında E. B. Reilly'nin Van Tilkitepe'de, 1938 yılında K. Lake'nin Van Kalecik ve Van Kale'de kazı çalışmalarına başlamış ancak İkinci Dünya Savaşı'nın gergin ortamı bütün bu çalışmaları sonlandırmıştı. Savaş yıllarının hemen ardında, 1946 gibi erken bir tarihte C. Schaeffer Malatya Arslantepe'de Halaf kültür katına kadar inen derin bir sondaj açmış, K. Kökten de bölgede ön belgeleme çalışmaları yapmıştı[3]. Ancak Türkiye'nin arkeoloji politikasının değişmesi ile uzun bir süre Doğu ve Güneydoğu Anadolu yabancı araştırmacılara kapatılmış, Türk ekipler de bölgede araştırma yapmak için özendirilmemişti. Bu süreçte hemen hemen yalnızca dağlara ve yüksek bölgelere yerleştikleri öngörülen Urartular'ın araştırmacılar tarafından ilgi alanı haline gelmesi daha çok Demir Çağ ile ilgili veriler ortaya çıkmasına sağlamıştı. Bu bağlamda Van Çavuştepe kazıları için Elazığ'dan geçen Afif Erzen, Norşuntepe gibi

1 Özdoğan, 2007, 17-24.
2 Osten, 1929,130-157.
3 Kökten, 1946, 162-163.

bazı höyüklere isim olarak değinmişse de 1962 yılında Roma Üniversitesi Schaeffer'in Arslantepe Höyüğü'nde başladığı çalışmayı sürdürmek için izin alıncaya kadar bölgede başka hiçbir çalışma olmamıştı.

Arslantepe ekibinin 1966 yılında P. Meriggi başkanlığında Elazığ-Altınova da dahil olmak üzere bölgenin tarihöncesi höyükleriyle ilgili yaptıkları alan çalışması, Malatya-Elazığ yöresinin ilk kapsamlı belgelemesi olarak sayılabilir[4]; bölgenin höyük yerleşimleri açısından sanılanın aksine, fakir değil çok zengin olduğunu ortaya koyan bu araştırma, kapsamlı yayınına karşın gereken ilgiyi çekememiştir. Esasen İtalyan ekip Elazığ-Altınova'da malzemeye dayalı dönemsel değerlendirmeden çok, tanımlı büyük höyüklerin fotoğraflanması ve yerlerinin haritaya işlenmesiyle sınırlı bir çalışma yapmıştı. Ancak yine de bu çalışmanın sonraki yıllarda hiç belgelenmeden yok olan birçok höyüğün tahribat öncesi fotoğraflarını göstermesi açısından çok büyük bir önemi vardır. Örneğin, Altınova'nın en büyük höyük yerleşimlerinden biri olan Tülintepe'nin tahrip olmadan önceki tek fotoğrafı İtalyan meslektaşlarımızın yayınındaki görseldir (Resim 2) [5]. Bilindiği gibi Elazığ-Tatvan demiryolu hattının Altınova'dan geçen kesimi Keban Baraj göl alanı içinde kalacaktı; göl alanı dışında yeni hat çekilirken toprak dolgu gerekmiş, Devlet Demiryolları da en kolay toprak olarak Tülintepe Höyüğü'nü gördüğü için, höyüğün dolgusu tarla düzlemine kadar kepçeler ile kazınarak taşınmıştı[6]. Tahribat sırasında gözlemci olarak bulunan Elazığ Müze müdüresi Ferhan Memişoğlu kepçeden dökülen toprağın içinden, Arslantepe örnekleri ile dikkati çekecek kadar benzerlik gösteren Uruk dönemi madeni mızraklar toplamıştı[7]. Nitekim 1972 – 1974 yılları arasında Ufuk Esin ile Güven Arsebük başkanlığında sürdürülen kazılarda, yok edilmiş olan höyük konisi zeminin altında Halaf, Son Kalkolitik kültür katmanları ile İlk Tunç Çağı ilk evresine tarihlenen görkemli bir sur, kuyu mezar gibi sıra dışı bulgular ortaya çıkmıştı(Resim 3) [8]. Eldeki veriler ne kadar sınırlı da olsa Tülintepe'nin Kalkolitik dönemden İlk Tunç Çağı içlerine kadar merkezi önem taşıdığı açık olarak anlaşılmaktadır. Tülintepe'nin yeni demiryoluna toprak sağlamak için tarla yüzeyine kadar tümüyle kazılarak yok edilmesinden önceki fotoğrafına bakıldığında, höyük yükseltisinin Altınova'daki Norşuntepe, Könk, Tepecik gibi diğer büyük höyüklerden farklı olarak konik biçimli değil, çok geniş ve düz, alttada yayvan geniş bir alt tarafça

4 Meriggi, 1967, 269-303.
5 Meriggi, 1967, (Plate 78-3).
6 Özdoğan, 2020, 67-76.
7 Yalçın ve Yalçın, 2008, 101-123. Yalçın ve Yalçın, 2009, 123-142.
8 Esin, 1982a,13-21.; Esin ve Arsebük, 1974, 149-159.; Esin ve Arsebük, 1982, 127-133.

olduğu görülür. Bu tür bir höyük oluşumu ancak anıtsal surlarla çevrili büyük kent yerleşimlerinde görülen bir höyükleşme şeklidir.

Arslantepe kazıları, İtalyan meslektaşlarımız tarafından 1962 yılından günümüze kadar kesintisiz sürmüş, bu süreçte kazı başkanları bayrak yarışı gibi değişse de Arslantepe ortaya çıkarttığı bulguların zengin çeşitliliği kadar hassas kazı yöntemleri ve kapsamlı yayınları ile Yakın Doğu'nun en önemli projelerinden biri olmayı sürdürmüştür[9]. Arslantepe kazılarının uzun süre başkanlığını üstlenen Marcella Frangipane özellikle devletin oluşum kurgusu ile bürokratik yapılanmanın oluşumuna kazı bulgularına dayanarak yeni bir yorum getirmiştir[10]. Keban ve Karakaya baraj göl alanları kurtarma kazıları sona erdikten sonra Arslantepe, maalesef bölgede çalışmaları sürdüren tek kazı olarak kalmıştır; bu nedenle hemen her yıl ortaya çıkan yeni bulgu ve sonuçlar bilimin gereği olan karşılaştırmalı değerlendirilmeler yapılamamaktadır. Oysa Türkiye'de Arslantepe, Suriye'de de Tell Brak, daha önceleri güney Mezopotamya odaklı olarak düşünülen devlet oluşumunun esasen kuzeyde, çok farklı boyutlarda geliştiğini ortaya koymuştur. Politik durumlar nedeni ile Tell Brak kazılarının durmuş olması, ülkemizde de o dönemi ele alan Arslantepe'nin tek kazı olarak kalması, kent, kent devletleri ve devlet oluşum süreci ile ortaya çıkan heyecan verici bulguların kapsamlı olarak başka kazıların da desteği ile incelenmesini engellemektedir. Esasen, Güneydoğu Anadolu ile Mezopotamya arasındaki ilişkilerin doğru bir çizgiye oturmasının yolu ilk olarak Keban Projesi ile açılığından, geri dönüp 68'li yıllara yeniden bakmakta yarar görmekteyiz.

KEBAN PROJESİ – BİR YENİ BAŞLANGIÇ

Keban Projesi'nin tamamlanışından bu yana yarım yüzyılı aşkın bir zaman geçti, bugünkü kuşaklar Keban çalışmalarını bir barajın göl alanında yapılması gerekli olan belgeleme ve kurtarma kazıları düzenleyen basit bir proje olarak görmekte; ancak geriye dönüp baktığımızda Keban Projesi'nin bugün unutulmaya başlanan üstün değerleri, kültür mirası alanında ilkleri ve bunun da ötesinde Türk arkeolojisinin gelişimine yaptığı katkıyı burada bir kez daha anımsatmak istiyoruz[11]. O yıllara kadar baraj gibi büyük yatırım projeleriyle uygulama alanlarında önceden belgeleme, ardından da kurtarma kazıları yapılması, değil ülkemizde, dünya genelinde de yaygın bir uygulama değildi. Bu bağlamda yapılmış en tanımlı uygulama 1945 yılı Missouri Baraj göl alanında yerel arkeoloji derneğinin yaptığı belgeleme ve kurtarma çalışmaları olmuş, bunu

9 Frangipane, 2012, 27-40.; Mehmet Özdoğan, 2013.

10 Frangipane, 2012, 27-40.

11 Özdoğan, 2006a, 13-19.; Özdoğan, 2013, 43-51. ; Özdoğan, 2015, 43-48.; Özdoğan, 2019a, 43-46.; Özdoğan, 2019b, 1-17.; Özdoğan, 2021a.; Özdoğan, 2021b, 8-19.

aynı bölgede 1947 yılında Medicine Creek baraj göl alanında yapılan daha kurumsal nitelikli çalışma izlemişti. 1959 yılında, Nil üzerinde yapılmakta olan Aswan Baraj göl alanı içinde eski Mısır uygarlığına ait anıtsal yapı ve heykellerin bulunması, kurtarma çalışmalarını ve dolayısı ile de kazı yapılmasını gündeme getirerek kamuoyunda büyük ses getiren kapsamlı bir çalışma yapılmasını sağlamıştı. Ancak Aswan Projesi doğrudan anıtsal kalıntılara yönelik, daha çok yerinden söküp taşımayı içeren bir projeydi. Her ne kadar aşağıda değinileceği gibi Keban Projesi ilk başta bir rastlantılar dizisinin sonucu olarak oluşmuş olsa da projenin yapılması kararı verildikten sonra, günümüzün kültürel miras yönetiminin olmazsa olmazı niteliğindeki birçok karar da hazırlık toplantılarında geliştirilmiş, proje sürecinde de uygulanmış, bunlar daha sonra uluslararası kurumların ilke kararlarının da altlığını oluşturmuştur. Proje tehdit altındaki kültür varlıklarına, görkemli ya da anıtsallar seçiciliği ile değil bir bütün olarak yaklaşmış, kazı süreci ve sonrasında yeni gelişen analiz yöntemlerinin uygulanmasını da teşvik etmişti. Projenin almış olduğu bir diğer önemli ilke kararı, yapılan çalışmaların her yıl ayrıntılı ön raporlar ile çift dilli olarak yayınlanması ile arkeoloji ve arkeometrinin yanı sıra etnografya, geleneksel mimariye de aynı önemin verilmesiydi. Halet Çambel ile Kemal Kurdaş ikilisinin büyük bir öngörü ile hazırladığı projenin yaklaşım ve çalışma ilkeleri, Keban baraj alanındaki çalışmalar sonlandıktan sonra diğer ülkeler tarafından örnek alınmış, uluslararası bilim kurumları Keban altlığından hareket ederek daha kapsayıcı ve ülkeler için de bağlayıcı ilke kararları oluşturmuştur. Bu bağlamda belki en ilginç ve getirdiği sonuçlar açısından en önemlisi, Dünya Bankası'nın Keban Projesi modelini ayrıntılı olarak ele almış olması baraj projelerine sağlayacağı parasal desteği, kurtarma projelerinin kapsamlı olarak uygulanması koşuluna bağlamış olmasıdır[12].

Keban Projesi'nin kültürel miras bağlamında uluslararası düzeyde yapmış olduğu katkının yanı sıra Türk arkeolojisinin gelişimi ve çağdaşlaşmasında çok önemli bir yeri vardır. Altınova'da birbirlerine yakın höyüklerde farklı üniversitelerden gelen birkaç ekibin bulunuyor olması, genç kuşağın diğer kazıları yöntem ve uygulamalar açısından izlemelerini sağlamış, önceleri yalnızca kendi hocalarını tanırken, farklı yaklaşım ve çalışma yöntemlerini yakından görme olanağı getirmişti (Resim 4). Çoğumuz o yıllarda arkeoloji dünyasına yeni yeni katılan, arkeozooloji, arkeobotani, dendrokronoloji, jeoarkeoloji, etnoarkeoloji ile Keban Projesi sürecinde tanışmış, anlamaya ve bir süre sonra da uygulamaya çalışmıştık. Keban Projesi'ne kadar kazılar genel olarak 'duvar takibi' şeklinde olurken, ilk kez topoğrafik plana uyarlanmış karelaj sistemi, düzenli açma

12 Özdoğan, 2000, 58-61.

birimleri uygulamaya başladık. Ancak bütün bunların da ötesinde Keban bizlere, bilimin bilgi ve deneyimin paylaşılarak yapılabileceğini, uluslararası iş birliğini ve arkeolojik kazının toprak hafriyatı değil, bilimsel bir süreç olduğunu gösterdi.

Yukarıda Keban Projesi'nin uluslararası ve ulusal çerçeve içinde önemini ve getirdiği kazanımları özetlemeye çalıştık. Tüm bu olumlu yönlerine karşın Keban Projesinin arkeoloji ve kültürel miras dünyasında böylesine olumlu bir yol açmak için başlamadığını da vurgulamamız gerekir. Esasen, birbirinden bağımsız olarak gelişen, biri ODTÜ, diğeri İstanbul-Chicago Üniversitesi ekiplerinin, uzak görüşlü başkanlarının çalışma ilkelerini titizlikle belirleyip arkalarında durmaları sayesinde baraj göl alanında bu tür kapsamlı bir proje gerçekleşebilmiştir.

ODTÜ'nün efsanevi rektörü Kemal Kurdaş, üniversite bünyesinde o yıllara kadar Türkiye'nin eğitim sistemi içinde olmayan restorasyon alanını programa dahil etmiş; bir yabancı hocayı ve arkeoloji kökenli Cevat Erder'i de bölümün kuruluşuna katmıştı. Kurdaş, yeni kurulan bölümdeki hocalara "Gidin Anadolu'yu gezin, üniversitemizin uygulama yapabileceği bir alan seçin" talimatını vermiş, Erder de o yılların en büyük yatırım projelerinden Keban Barajı'nın göl alanındaki tarihi yapıları çalışmanın doğru olacağına karar vermişti. ODTÜ ekibi Elazığ bölgesinin çeşitli yerlerinde bir ön tarama yaptıktan sonra baraj gölü altında kalacak olan eski Pertek'teki tarihi cami ve diğer anıt yapılar üzerinde odaklanmaya karar vermişti. Aynı yıl Halet Çambel ile Robert J. Braidwood'un ortak projelerinde görev alan Robert Whallon, Braidwood'un desteğiyle Türkiye'de bir araştırma yapmak üzere iyi bir fon elde etmişti. Cevat Erder'e yakın dostluğu nedeniyle Halet Çambel ODTÜ'nün projesinden haberdar olmuş ve Robert Whallon'un ODTÜ'nün tarihi yapıları belgelemek için çalışmışmakta olduğu Elazığ bölgesinde arkeolojik kalıntılara yönelik bir alan taramasını üstlenmesini uygun görmüştü. Whallon'un araştırmayı o yıllarda İstanbul Üniversitesi Prehistorya Kürsüsü asistanı olan Sönmez Kantman ile birlikte, İstanbul-Chicago Üniversiteleri ortak projesinin bir devamı olarak yapmasına karar verilmişti. Amaç Keban Baraj Göl Alanı'nda arkeolojik belgeleme çalışması yapmaktı, esasen bölge öylesine önemsiz görülüyordu ki hiç kimsenin önemli bir kalıntıya rastlanılacağı gibi bir beklentisi de yoktu. Kantman – Whallon ekibi 1967 yılında oldukça kapsamlı ve ayrıntılı bir çalışmayla Keban Baraj Gölü Alanı'nın yaklaşık yüzde 65'ini ve özellikle Altınova, Aşvan gibi büyük ovaların tümünü taramış, beklentilerin çok üzerinde, 52 arkeolojik yerleşme saptamışlardı. Whallon, o yıllarda gelişen, daha doğrusu geliştirilmekte olan "sistemli yoğun yüzey toplaması" yöntemini[13] de Altınova Tepecik Höyüğünde uygulamıştı.

13 Whallon, 1983, 73-83.

Kantman – Whallon ekibi 52 merkezden çok hacimli yüzey toplaması ile dönmüşlerdi. Ancak o yıllarda toplanan malzemeyi, toplanan çanak çömleği tarihlemeye yardımcı olacak karşılaştırma malzemesi yok gibiydi; sağlam tabakalanması olan en yakın höyükler Suriye'de ve Antakya Amik Ovası'ndaydı. Toplanan malzeme içinde Orta Çağ ve Demir Çağ malzemeleri bir yana bırakılırsa, tarihi en kolay belirlenebilecek olanlar Erzurum'daki Karaz kazısı bağlamıyla İlk Tunç Çağı, Orta Anadolu benzerliğiyle Hitit dönemiydi. Zaten bölgede İlk Tunç Çağı'ndan daha eski bir döneme rastlanma beklentisi olmadığı için Kantman – Whallon ekibi de ilk yayınlarında hemen hemen bütün höyükleri İlk Tunç Çağı'yla başlatmışlardı[14].

1967 yüzey araştırmasının en şaşırtıcı buluntuları Boytepe'de toplananlar olmuştu; Altınova'da baraj göl alanının hemen dışında, Mastar Dağı'nın kuzey eteği boyunca uzanan eski bir taraçadaki Boytepe'nin höyük yükseltisinden, ovadaki diğer yerleşimler gibi İlk Tunç Çağ malzemesi çıkmıştı (Resim 5). Ancak höyüğün etekleri ve çevresinden toplanan malzeme yüzey araştırması ekibinin Çayönü'nden yakından tanıdığı Çanak Çömleksiz Neolitik dönemin tipik obsidyen aletlerinin zengin bir çeşitlemesini vermişti. O yıla kadar Neolitik yaşamın Güneydoğu Toroslar'ın güney etekleriyle sınırlı olduğu hemen hemen bütün bilim insanları tarafından kabul edildiği için, dağın kuzey yüzünde Boytepe gibi büyük bir yerleşmenin saptanması hiç beklenmedik, şaşırtıcı bir durumdu. Boytepe, baraj göl alanı dışında kaldığı için yüzey araştırmasının ilk yayınına girmemiş, ancak ekibin yüzey malzemesini kazılarda elde edilen sonuçlara göre yeniden harmanlayarak değerlendirdiği son yayında ayrıntılı olarak tanıtılmıştı[15]. Boytepe'de Çayönü ile eşleşecek yontma taş buluntu topluluğunun varlığı o yıllar için gerçekten beklenmedik ve aykırı bir sonuçtu. Sonraki yıllarda Bingöl, Tunceli ve Malatya bölgelerindeki benzer buluntu yerleri ve özelikle Malatya Caferhöyük kazıları, Neolitik yaşamın önceden düşünüldüğü gibi Güney Toros Dağları ile sınırlı olmadığını, kuzeydeki verimli ovalarda da geliştiğini yadsınmaz bir şekilde ortaya koydu.

1968 yılında başlayan Keban Projesi kazıları da Boytepe'de elde edilen verileri destekleyen sonuçlar verdi. Yalnızca Altınova'da değil, kazıların yapıldığı Malatya, Elazığ illerinde Neolitik dönemden itibaren yoğun bir yaşamın her dönemde sürdüğünü, bölge kültürlerinin ilişki alanlarının zaman zaman değiştiğini, kimi zaman Suriye-Mezopotamya, kimi zaman Kafkaslar ve daha ender olarak da İç Anadolu ile bağlantılı olduğunu gösterdi.

Bu yazı kapsamında Keban ve daha sonra bölgede yapılan çalışmalarla ortaya çıkan

14 Whallon ve Kantman, 1969, 128-133.; Whallon ve Kantman, 1970, 1-12.

15 Balkan Atlı, 1989, 87-90.; Balkan Atlı, 1994.; Whallon, 1979.

sonuçlar, özet olarak bile sunulamayacak kadar kapsamlı olduğundan Altınova yerleşim coğrafyası ile ilgili bazı gözlemleri aktarmakla yetineceğiz. Esasen Altınova, Keban Projesi çalışmalarının yoğunlaştığı, bu nedenle de sağlam verilere dayalı genellemelere uygun durumdadır. 1974 yılında baraj gölünün dolması ile yalnızca Altınova kesiminde değil Elazığ genelinde kazı ve araştırmalar bıçakla kesilir gibi sona ermiştir. Her ne kadar bu tarihten sonra kazılarda çıkan malzeme üzerine bazı tez çalışmaları yapılmışsa da birçok kazının son değerlendirmelerini içeren yayınlar çıkamamış, ortaya çıkan bilgi birikimi de yeni araştırmalar ile güçlendirilmeden 1974 düzeninde kalmıştır[16]. Oysaki aradan geçen yıllar içinde çevre bölgelerden gelen bilgiler bölgenin doğru olarak anlaşılabilmesi için farklı bakış açılarının geliştirilmesini, yeni soruların formüle edilmesini gerekli kılmıştır. Bu bağlamda, bulguların ayrıntılarına girmeden Altınova genelinde yanıt bekleyen sorulardan bazılarının üzerinde kısaca da olsa durmaya çalışacağız.

FARKLI BİR AÇIDAN ALTINOVA'NIN KÜLTÜR TARİHİ İÇİNDEKİ YERİNİ SORGULAMAK

BÖLGELER ARASI KÜLTÜR İLİŞKİLERİ AÇISINDAN ALTINOVA

Altınova, Güneydoğu Toros silsilesinin kuzey etekleri boyunca uzanan tektonik kökenli ovalar zincirinin bir parçasıdır[17]. Söz konusu ovalar zinciri, doğu- batı yönünde Van Gölü'ne kadar her türlü iletişim ve aktarımın kolaylıkla yapılabileceği doğal bir yol oluşturmuştur. Keban yüzey araştırması sürecinde ister istemez ilgi baraj gölünün kaplayacağı alan içinde yoğunlaşmış; kullanılan haritaların yalnızca baraj göl alanını kapsayacak şekilde hazırlanmış olması, Altınova'nın kazıların yoğunlaştığı kesimini bölgenin coğrafi bütünlüğünden kopartmıştı. Kazılarda ortaya çıkan bulguların değerlendirilmesi kadar bölge ile ilgili yorumlar da baraj göl alanıyla sınırlı kalmıştı. Oysa ki baraj suları belirli bir kotaya kadar Altınova'yı kaplamış, bunun dışında, arada doğal bir engel olmadan tatlı bir eğimle yükselen ovanın gerisi hemen hemen tümüyle göz ardı edilmişti. Bu nedenle Keban Projesi yayınlarına baktığımızda son değerlendirmelerde bile sürekli olarak aynı haritanın kullanıldığını görürüz; bu durum bilginin sunuluş şeklinin yorumlar üzerinde ne kadar etkili olduğunun açık bir göstergesidir. Bugün artık kazıların yapıldığı alan tümü ile su ile kaplanmış, geriye o yıllarda Altınova'nın

16 Keban Projesi'nin bitiminden sonra, yarım yüzyıl gibi uzun bir süre bölgede tümü ile duran araştırmaların 2020 yılında pandemi koşullarına karşın Fırat Üniversitesi'nden bir ekibin Uluova ve Tadım çevresinde araştırmalara başlaması olumlu bir gelişmedir. ; Anonim, "Elazığ'da 17 Yeni 38 Arkeolojik Alan Keşfedildi", Harput Haber (8.11.2020) https://www.haberler.com/elazig-da-17-si-yeni-38-arkeolojik-alan-kesfedildi-13721707-haberi, 2020.

17 Sergün, 1975.

hiç önemsenmemiş olan kısmı kalmıştır. Ovanın göl alanı dışında kalan kesimi batıya doğru genişleyerek Uluova adını alır, Hankendi, Tadım'dan sonra da Fırat'a dar bir vadi ile bağlanır. Baraj göl alanının batısında kalan bu kesimde, bazıları Altınova'nın büyük höyükleri boyutlarındaki höyükler, hemen hemen hiç belgelenmemiş, bölgenin yerleşim coğrafyası, kültürel etkinlik yorumları gibi bütün değerlendirmeler baraj göl alanı içinde kalan yerleşmeler ile sınırlı kalmıştır.

Yukarıda da değinildiği gibi Uluova'nın batı ucu Fırat vadisine kadar uzanmaktadır. Fırat'ın ana yatağı bu kesimin kuzeyindeki dağlık bölgelerin sınırını izleyerek geniş bir kıvrım yapıp Altınova'nın doğu ucunda, Kovancılar-Palu yöresine döner. Dağlık bölge içinde Fırat boyunca ulaşım günümüzde bile oldukça güçtür, bu nedenle doğu ile batı arasındaki bağlantı için en uygun geçiş yolunun Uluova-Altınova -Kovancılar hattı olduğu rahatlıkla söylenebilir. Ancak, yapılan değerlendirmelerin ovanın doğu yarısına odaklanmış olması Keban yayınlarına da yansımış, Altınova'nın uzak bölgeler arasındaki konumunun üzerinde hemen hemen hiç durulmadan kalmıştır. Bu bağlamda özellikle Yukarı Fırat Havzası'nın Anadolu'nun iç kesimleri ile olan ilişkisindeki belirsizliğin üzerinde durmak gerekmektedir. Örneğin Elazığ yöresi İlk Tunç Çağ boya bezemeli çanak çömleği ile Alişar kazıları ile tanıdığımız Orta Anadolu boyalıları arasındaki benzerliğin, yalnızca bezekler arasında rastlantısal mı yoksa kültürel bir bağlantının olup olmadığı soruları üzerinde neredeyse hiç durulmamıştır. Aynı şekilde Elazığ Tepecik Uruk yapısında bulunan bazı kaplar her ne kadar U. Esin ile M. Frangipane tarafından İç Anadolu gelenekli olarak tanımlanmışsa da, aradaki bağlantının niteliği halen açıklanmadan kalmıştır[18]. Karakaya baraj göl alanı içinde kalan Malatya Caferhöyük'de de benzer bir durum söz konusudur. Caferhöyük yontma taş buluntu topluluğunda ağırlıklı olarak bulunan Bingöl-Solhan kökenli obsidyen aletlerin nasıl ve hammadde olarak mı yoksa biçimlendirilmiş alet olarak mı geldiği de cevaplanması gereken sorular içinde yer almaktadır[19]. Bu ve buna benzer sorular elbette ki çoğaltılabilir, daha önce de vurguladığımız gibi bu yazının amacı bölgede yanıt bekleyen soruların olduğu ve bunların ancak yeni araştırmalar ile yanıtlanabileceği ile sınırlıdır.

YÖNETİM ERKİ, HAMMADDELER VE TEKNOLOJİLER

Güneydoğu Toroslar özellikle kolay erişilebilir maden yatakları ve her türlü hammadde bakımından çok zengindir. Bakır gibi tarihöncesi dönemlerin stratejik madenlerinin yanı sıra alet yapımı için gerekli katılaşım ve başkalaşım kayaçları, zengin

18 Frangipane, 2020, 3-25.; Esin, 1982b, 73-86.

19 Şaroğlu, 1989, 3-16.

çeşitlilik sergileyen biyolojik ortam çevre kültürler için dağlık bölgeyi her zaman çekici kılmıştır. Önemli olan bölgenin, hammaddelerin başka bir yerde işlenmek üzere alıp götürülmesi şeklinde mi yararlanıldığı, yoksa işlenip bitirilmiş olarak mı ticaretinin yapıldığıdır. Toros Dağlarının bu zenginliği güneye doğru Suriye-Mezopotamya düzlüklerine girildiğinde yerini giderek hammadde açısından fakirleşen bir ortama bırakır, özellikle biyolojik ortam giderek yarı kurak ve hatta çöl ortamına dönüşür, Mezopotamya'ya girildiğinde kil artık bulunabilir tek hammadde durumuna gelmiştir.

Ancak Fırat ve Dicle havzalarının hammadde ve maden kaynaklarından yoksun olan bu kesimi aynı zamanda kuraklık riskinin yüksek olduğu, kurak ve yarı çöl ortamının hakim olduğu yerlerdir; ister istemez yaşamın sürmesi sulu tarım yapılmasına bağlanmıştır. Bilindiği gibi bir zorunluluk olarak uygulanan sulu tarımın yapılabilmesi için su kanallarının açılması, bakımı ve suyun dağıtımı gibi yaşamsal uygulamaları yönetecek güçlü bir karar erki gerekir. Sulu tarım aile ölçeğinde yerel işgücü ile yapılamaz, mevsimlik işçi sağlanması gerekir, ancak sonunda "artı ürün" oluşur. Başka bir açıdan baktığımızda doğal çevrenin kısıtlı olduğu bir ortamda artı ürün birikmiş ve güçlü bir karar erki yönetimi ortaya çıkmıştır. Hammaddeye duyulan gereksinim, artı ürünün "artı değer" olarak kullanılmasını, dolayısıyla basit takasın ötesine geçen kurumsallaşmış bir ticari düzeni gerektirmiştir. Toros yayının güneyindeki düzlüklerde gelişen bu sosyo-politik düzen, her türlü gereksinimi karşılamak için yüzünü ister istemez bu tür maddelerin bulunduğu en yakın konum olan kuzeye çevirmiştir. Zaten Keban kazıları Neolitik dönemden itibaren Halaf, Ubeyd dönemi boyunca Toros Dağları'nın güneyi ile kuzeyinin bütünleşik bir ilişki içinde olduğunu açık kanıtlarıyla ortaya koymuştur[20].

Güneyde yönetim erki kurumsallaşıp kent devleti ve devlet düzenine geçildikçe güney ve kuzey arasındaki ilişki düzeyinin de giderek farklılaştığını görmekteyiz. Bu, olasılıkla Malatya Karakaya baraj gölü altında kalan Değirmentepe'de olduğu gibi güneylilerin kuzeye gelip ticaret kolonileri kurmaları ile başlamış olmalıdır[21]. Esasen genel kanı Orta Tunç Çağına kadar Anadolu ve Mezopotamya arasındaki ticari ilişkinin, güneyli tüccarların kurdukları ticaret kolonileri yolu ile sürdüğü şeklindeydi. Bu görüş ilk olarak Tepecik ile Norşuntepe M.Ö. 4.binyıl buluntuları ile değişmeye başlamış, Arslantepe'de açılan saray ve külliyatı ile pekişmiştir. Ortaya çıkan yeni tablo, güneyde Uruk kültürü gelişirken, kuzeyde farklı bir siyasi erkin geliştiğini göstermektedir. Arslantepe'de güneyin Uruk dönemiyle çağdaş olarak ortaya çıkan saray ve ona bağlı

20 McMahon, 2015-2, 23-38.; Esin, 1982a, 13-21.; Frangipane, 2020, 3-25.; Frangipane, 2017, 3-63; Frangipane, 2018, 27-44. ; Rothman, 2011, 813-835.

21 Oates, 2004, 87-104; Behm-Blancke, 1991, 82-94.; Esin, 1986, 81-91.

olan külliye, artık ticaretin güneyden gelen tüccarların hammadde almaları düzeyinde sürmediğini, kuzeyin hammaddeleri, geliştirdiği teknolojiler ile nitelikli ürünlere dönüştürdüğü anlaşılmaktadır. Arslantepe ve Elazığ Tülintepe'de bulunan, üzerileri kalay ile kaplanmış silahlar, M.Ö.4.binyılda kuzeyin çok özgün teknolojileri geliştirdiğini göstermiştir. Bu bağlamda artık güney ile olan ticaretin ham madenler ile değil bitmiş ürünler üzerinden yapıldığını söyleyebiliriz. Arslantepe sarayında yüzlerce kapı mühür baskılarının depolanarak saklanmış olması, giren çıkan malların ileride hesap dökümü verilecek şekilde ayrıntılı olarak kayıt altına alındığını, dolayısı ile gelişen bürokratik devlet yapısını göstermektedir. Bu süreçte kuzeyli ustaların yalnızca çevrelerindeki hammaddeyle yetinmediğini, kuzeydoğu Anadolu'dan arsenli bakır gibi alaşımları da getirttiğini, kalayı kullandığını, dolayısıyla farklı hammaddelerin birlikte kullanımına yönelik gelişkin bir teknolojinin bölgede geliştiğini göstermiştir[22].

Burada tanımlamaya çalıştığımız olgunun izlerini yansıtan ilk bulgular önceleri Keban kazılarında Tepecik, Norşuntepe ve Korucutepe'de çıkmışsa da bunlar sayı ve nitelik bakımından çok az olduğundan o yıllarda yeterince değerlendirilememiştir. Keban projesinden sonra bölgede devam eden tek kazı olan Arslantepe'de çıkan bulgular, gerek madencilik tarihi gerekse bürokratik devletin oluşumu açısından bildiklerimizin ne kadar yanlış olduğunu, Suriye-Mezopotamya'da artı ürünü artı değere dönüştüren tapınak yönetimli güçlü devletlerin; Anadolu'da ise hammaddeyi ürüne dönüştüren, tapınak yerine saraya dayalı farklı bir yönetim sisteminin olduğunu göstermiştir. Güneyle kuzey ilişkileri geleneksel bakış açısıyla ele alındığında, yanılgılara neden olan bir başka olgu da "kent" in tanımından kaynaklanmaktadır. Güneyde sulu tarımın gerektirdiği zorunlu iş gücü nedeniyle kalabalık işçi kentleri kurulmuş, işçi nüfusun barınması, beslenmesi, denetim altında tutulması ve ortaya çıkan artı değerin gereği olan zanaatların gelişmesi, kalabalık kentleri ortaya çıkartmıştır. Buna karşılık kuzeyde ise, Anadolu genelinde tarım, kalabalık bir iş gücünü gerektirmeyecek şekilde kuru tarım olarak sürmüş, kalabalık işçi nüfusunu barındıran kentler ortaya çıkmamıştır. Bu nedenle Anadolu'da Mezopotamya kentinden farklı, daha küçük ölçekli bir kent kurgusu gelişmiştir[23]. Daha önce yukarıda değinildiği gibi Anadolu kent modelini izleyebildiğimiz Keban kazılarının sona ermesi, Kuzey Suriye'de Tell Brak kazılarının savaş ortamı nedeniyle durması, Arslantepe'yi Anadolu kent kurgusunun ortaya çıkışı, geliştirdiği yönetim erki, bürokratik yapılanması ve maden teknolojisi açısından izleyebildiğimiz tek kazı yeri olarak bırakmış durumdadır.

22 Palmieri, Frangipane vd., 1999, 141-148.; Yalçın ve Yalçın, 2009.

23 Erarslan, 2008, 177-195. ; Özdoğan, 2006b, 571-577.; Özdoğan, 2011, 21-29.; Naiboğlu, 2017.

Daha önce de vurguladığımız gibi, mutlaka bu verilerin bölgede kapsamlı olarak sürecek yeni kazılarla desteklenmesi gerekmektedir.

ALTINOVA'YA ÖZGÜN HÖYÜKLEŞME[24]

Ufuk Esin başkanlığında Altınova'nın kuzey kenarındaki Tepecik Höyüğü'nde kazıya başladığımızda höyük yüzeyi daha önce Kantman – Whallon ekibi tarafından ayrıntılı olarak toplanmış ve höyük yükseltisini kaplayan Orta Çağ mezarlık dolgusunun altında güçlü bir İlk Tunç Çağı ile 2.bin malzemesinin varlığı ortaya konmuştu (Resim 6). Biz de hedef olarak çok az bildiğimiz bölge kültürlerini olabildiğince ayrıntılı yerleşme düzeniyle birlikte anlayabilmek için geniş kazı alanlarıyla çalışma kararı almıştık. Bu amaç doğrultusunda tepenin en yüksek kesiminde üç açma birimde çalışmaya başladık[25]. İlginç bir şekilde üç açmanın batı kesiminde yanmış bir kerpiç mimari çok tipik İlk Tunç Çağı III malzemesi vermekteydi, bununla aynı düzlemde 10 metre ötedeki açmada ise iyi korunmuş yanmamış kerpiç mimarisiyle Hitit dönemi buluntuları geliyordu (Resim 7). O yıla kadar bölgenin kültürel sürecinin sağlamasını yapabileceğimiz herhangi bir kazı yeri olmadığı için önceleri İlk Tunç Çağı olarak tanımladığımız ve Erzurum-Karaz, Kafkasya Kura-Aras malzemesi için öne sürülen tarihin yanlış olduğunu düşündük. Ne de olsa yazılı kaynaklara bağlı Hitit malzemesinin tarihlenmesinde bir sorun olacağını düşünmediğimizden dolayı bu durum bize Elâzığ-Malatya bölgesi boya bezemeli çanak çömleğin tarihlendirilmesiyle ilgili sorunu anımsatmıştı. Söz konusu çok özgün bir buluntu topluluğu olan boya bezemeli çanak çömlek yüzey işlemeleri ve bezekleri ile Arslantepe'de Demir Çağ olarak tarihlenmiş ve daha sonraki çalışmalarda da Demir Çağ olarak geçtikten sonra bu tarihlemenin hatalı ve bu boyalıların bölgenin İlk Tunç Çağı'nın özgün bir özelliği olduğu anlaşılabilmişti. Önceleri Tepecik Höyüğü'nün üst yükseltisinde tam olarak aynı kotta 10 metre aralıklarla iki yapıdan farklı malzeme gelmesini, Karaz'ın yanlış tarihlendiği ile açıklamaya çalışmıştık ancak kazı ilerledikçe doğu ve batıdaki yapılar bizi dehşete düşürecek kadar birbirine doğru ilerlemeye başladı ve aralarında 10 cm kaldığında arada bir ince topraktan oluşan bir ara dolgunun olduğunu gördük. Bu durum höyük oluşumlarında "höyük çatlağı" olarak adlandırılan kimi zaman deprem nedeniyle tabakanın yarılması, çoğu kez de iki farklı dönem dolgusunun üst üste binmesinde tabaka yüzeylerini ayıran ara dolguya verilen addır. Bu çatlağın batısında İlk Tunç Çağı III, doğusunda ise 2.bin yılın sonlarına tarihlenen yapılar vardı. Batıdaki İlk Tunç Çağı yapısını güneye doğru uzattığımızda, İlk Tunç Çağı I e kadar kesintisiz

24 Ayrıca bkz; Özdoğan, 2012, 19-32.; Özdoğan, 2014, 471-484.
25 Özdoğan, 2021a, 79-91.

olarak inen katmanları gördük, aynı şekilde doğuda eteğe doğru uzattığımızda M.Ö. 2.bin yılı farklı yapı katlarıyla düzgün bir şekilde tabakalanmış olarak gördük; bu bize dış görünüşüne bakarak tek bir höyük oluşumu olarak algıladığımız höyüğün iki farklı höyükleşme dolgusu birleşimi olduğunu gösterdi.1971 yılına geldiğimizde höyükleşme sürecini daha açık bir şekilde görebilmiştik. Yerleşim İlk Tunç Çağı'nın başında surla çevrili bir alanda başlamış, giderek kapladığı alan küçülmüş ancak kesintiye uğramadan İlk Tunç Çağı'nın sonuna kadar çok sayıda mimari yapı katının üst üste birikmesiyle varlığını sürdürmüştü. 2.binin başında ise yerleşim yerinin kullanımı sürmüş, ancak 2.binin ilk yapı katı höyük yükseltisinin üzerinde değil, höyüğün doğu eteğinde İlk Tunç Çağı taraçasının üzerinde ve hemen hemen tarla kotunda yeniden başlamıştı. Bütün 2.bin yıl boyunca yerleşim İlk Tunç Çağı höyüğünün doğu yamacına yaslı olarak sürmüş, Tepecik'teki yerleşimin sonlandığı Demir Çağ geçiş süreci içerisinde 2.bin dolgularının kalınlığı İlk Tunç Çağı konisinin en üst kotuna erişmiş ve zaten o süreçte de Tepecik'te yerleşim sonlanmıştı. Zaman içinde doğal aşınmanın etkisi ve Orta Çağda tüm höyük yüzeyinin mezarlık olarak kullanılması, iki faklı höyük görünümünü ortadan kaldırmış, topoğrafyada birleşik tek bir höyük olarak görülmesine neden olmuştu. Bunu anladıktan sonra aklımıza takılan temel sorun, neden 2.bin yerleşiminin höyük yükseltisinde değil, yeniden tarla kotunda başladığı olmuştu. Anadolu'daki yerleşimler genel olarak daha yüksek bir yerde oturma olanağı sağladığı için varlıklarını höyük üst konisinde sürdürmeyi yeğlemişlerdir. Bu nedenle 2.bin yerleşiminin üst yükseltiyi terk ederek tekrar tarla kotundan başlaması, bize açıklanması gerekli çok aykırı bir durum olarak gelmiştir.

O yıllarda Malatya Arslantepe bölgede bu ikili höyük oluşumunu sınayabileceğimiz tek kazı yeri idi. Arslantepe doğu yamacındaki Geç Hitit dönemi heykelleri ve yapı kalıntılarıyla ünlenmişti. Gerek Delaporte, gerekse İtalyan ekibi haklı olarak kazıları bu görkemli kalıntıların olduğu höyüğün doğu yamacında yoğunlaştırmıştı[26]. Bu kesimde Geç Hitit döneminin yanı sıra Demir Çağ'ın farklı aşamalarını yansıtan çok zengin buluntular ortaya çıkmıştı. Arslantepe büyük bir höyük olmasına rağmen doğu yamaçta açılan alan höyüğün çok küçük bir bölümüydü. 1946 yılında bir kazı mevsimi Arslantepe'de çalışan C. Schaeffer[27] höyüğün batı kısmında Halaf kültür katına kadar inen derin bir sondaj açmıştı. Esasen yukarıda değindiğimiz Malatya-Elazığ bölgesi İlk Tunç Çağı boya bezemeli çanak çömleğinin yanlışlıkla Demir Çağ'a tarihlenmesi de Arslantepe'nin doğu ve batı yamaçlarının Tepecik'de olduğu gibi farklı dönemleri

26 Delaporte, 1933, 119-254.; Delaporte, 1940.
27 Schaeffer, 1948.

yansıtmasından kaynaklanmıştı. Nitekim Alba Palmieri başkanlığında süren Arslantepe kazıları, doğu yamaçtaki çalışmalara ara vermiş, Schaeffer'in sondajının çevresinde yeni bir kazı alanı açmıştı. Burada da aynen Tepecik'te olduğu gibi birbiriyle zaman içinde kaynaşmış iki farklı höyükleşme dolgusunun olduğu çok açık bir şekilde görülmekteydi. Arslantepe'de Kalkolitik Çağda Halaf döneminde başlayan yerleşim, İlk Tunç Çağı sonlarına kadar Tepecik'te olduğu gibi yükselerek höyük konisini oluşturmuştu. 2. ve 1.bin yıl yerleşimleri eski höyüğün üst konisinde değil doğudaki alt taraçası üzerinde konuşlanarak yükselmişti. Bu nedenle Tepecik'te olduğu gibi Arslantepe'de de İlk Tunç Çağı III'e ait boya bezemeli çanak çömlek, doğu açmalarda Demir Çağ yerleşimiyle aynı kottaydı. Tepecik ve Arslantepe'de edindiğimiz deneyim ile bölgedeki diğer höyüklere ve özellikle yüzey buluntularının dağılımına baktığımızda 2. bin yerleşimlerinin höyük yükseltileri üzerinde değil, doğu yamaçta geliştiğini görmeye başladık. Kanımızca Anadolu'nun başka yerleri için pek geçerli olmayan bu olgunun ancak bölgede 2.Bin yıldai bir iklim değişikliğiyle açıklanabileceği görüşündeyiz. Her ne kadar elimizde iklim bilimcilerden gelen destekleyici veri olmasa da 2. bin yılda iklim koşullarının sertleşmesi, hakim rüzgar yönünün değişmesi, höyük konilerinin yüksekliğe bağlı olarak çekiciliğini yitirmesine yol açmış olabilir. Başka bir deyişle 2. bin yerleşimleri, İlk Tunç Çağı höyük yükseltisini rüzgar siperi gibi kullanmışlar diyebiliriz.

ODTÜ'nün sağladığı olanaklarla 1974 yılı sonuna kadar süren kazılar sayesinde Tepecik'in yukarıda kısaca değindiğimiz çift höyük oluşumundan daha da karmaşık bir yapıya sahip olduğunu anladık. Burada sözünü edeceğimiz üçüncü höyük dolgusunu tanımlamamız, ister istemez derine indikçe kazılan alanların daha dar olması nedeniyle oldukça güç oldu. Höyüğün doğu yamacında 2.bin dolgularının altında "8-O" olarak ünlenen bir derin sondaj çalışması yapmıştık (Resim 8). İlk Tunç Çağı taraçası dolgusunu geçtikten sonra ova düzleminin altında hala malzeme veren arkeolojik dolguların devam ettiğini gördük. Arkeolojik malzeme veren dolgular, taban suyunun altında da tabakalanmış olarak derinlere doğru devam etti. Kazıyı sürdürebilmek için ister istemez suyu çeken iki motorlu tulumbayı sürekli çalıştırmak durumunda kalmıştık. Arkeolojik malzeme tarla yüzeyinden 8 metre derine kadar indi. Bölgenin Neolitik dönemdeki topografyasının günümüzden çok farklı olduğu, olasılıkla bugün höyüğün 1 km kadar güneyinden geçen Heringet Çayı'nın yatağının daha kuzeyde olduğu ve olasılıkla Neolitik yerleşimin akarsu taraçası üzerinde kurulmuş olduğu bu çalışmanın verdiği önemli bilgiler arasındaydı. Diğer dağ arası ovalarda olduğu gibi yükseklerdeki aşınmayla gelen alüvyonlu dolgu, ova düzlemini yükseltmiş, Neolitik dönemin yüzeyi "paleo-yüzey" olarak derinlerde gömülü kalmıştı. Eğer yerleşimde süreklilik olmasaydı,

bizim 8 metre derinde kalan Neolitik dönem yerleşmesinin varlığından haberimiz bile olamazdı. Benzer bir durumu Tülintepe'de de izledik. Yukarıda değinildiği gibi bizim kazıya başlamamızdan önce Tülintepe'nin üst dolgusu tümüyle kazılarak yok edilmişti, dolayısıyla biz kazıya ova kotunda başladık. İlk amacımız üst konisi gittiği için en eski kültür katlarını geniş mimarisiyle görebilmekti; Son Kalkolitik Çağa ait olan yerleşimi de bu şekilde ayrıntılı olarak belgeleyebilmiştik. Bunu yaparken alt katmanları görmek için Tepecik'te olduğu gibi derin sondaja başladık ve hemen altta çok zengin buluntu veren Halaf kültür katının varlığını görüp sevindik ancak iki kazma ağızı daha derine indiğimizde motorlu tulumba ile çekemeyeceğimiz kadar fazla miktarda taban suyu olduğunu gördük ve maalesef ana toprağa inmeden kazıyı bırakmak durumunda kaldık.

Tepecik'te elde ettiğimiz ikinci sonuç 2. binin üzerine oturduğu İlk Tunç Çağı terasının altında Son Kalkolitik Çağ'a ait Uruk katmanının varlığı olmuştu. Aynı yıllarda höyük konisinin batısındaki bir tarlada, yüzeyde görülen ilginç çanaklar nedeniyle başladığımız açmada biraz derinleşince zengin buluntu topluluğuyla birlikte tipik Uruk özellikleri veren görkemli bir yapı ortaya çıkmıştı. Tipik Mezopotamya özellikleri taşıyan bu yapının önce Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi yerleşim alanının kenarında yerleşmiş bir Mezopotamya ticaret kolonisi olduğunu düşündük. Ancak höyük konisinin doğusunda hemen hemen aynı kotlarda Uruk katmanına rastlayınca o zaman ister istemez 3. ve 2. bin höyük yükseltilerinin altında farklı üçüncü bir höyük oluşumunun daha olduğunu kabullenmek durumunda kaldık (Resim 9). Büyük bir olasılıkla bu, Heringet Çayı'nın kuzey taraçasında Neolitik dönemde kurulup, Son Kalkolitik-Uruk dönemine kadar varlığını sürdüren üçüncü bir höyük oluşumunu yansıtıyordu. Höyük konisinin kuzey ve güneyinde açtığımız sondajlarda bu kültürel dolgulara rastlamamış olmamız alttaki en eski yerleşimi temsil eden 3. dolgunun güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda akarsu taraçası boyunca ince uzun olarak uzanan bir yerleşime ait olabileceğini düşündürdü. Höyük oluşumunun öngördüğümüz gibi yatayda gelişen tek bir birikme süreci şeklinde olmadığını kazının erken aşamalarında görebilseydik sanıyorum kazı stratejisini çok daha farklı olarak düzenler ve o bölge için çok büyük önem taşıyan Çanak Çömlekli Neolitik, Halaf, Ubeyd ve Uruk dönemlerini daha ayrıntılı olarak ele alabilirdik.

Yakındoğu'nun hemen her yerinde olduğu gibi höyükler, höyük oluşumları Anadolu topografyasının parçasıdır. Höyükleri yalnızca kültür tarihinin sessiz arşivleri olarak görmek doğru değildir, bunlar aynı zamanda kültürel doğal çevrenin vazgeçilmez parçalarıdır. Öğrenciliğimizden itibaren katıldığımız kazılarda çalıştığımız höyükler ve seminerlerde gördüğümüz höyük dolguları, genellikle el kitaplarında tanımlandığı gibi

höyük çekirdeklerinde yapı kalıntılarının üst üste birikmesi, yamaçlara doğru kısmen kesip giren taraçalar, kısmen isi yamaç akıntılarıyla meydana gelen ters tabakalanma ile açıklanan süreçleri yansıtmaktaydı. Tepecik Höyüğü'nü de ilk başlarda bu şekilde taraçalı bir oluşum olarak görmeye çalıştık ve gerçek anlamıyla ikili höyük oluşumunu anlamamız hiç de kolay olmadı. Yukarıda da kısaca değindiğimiz gibi höyüklerin oluşumunu yalnızca yerleşimin girişimi, yerleşmede kullanılan yapı malzemesinin niteliği, terk edilişi, yıkılışa yol açan nedenler gibi kültürel olgulara bağlı olarak açıklamanın yeterli olmayacağını görmemiz gerekir. Değişen çevre koşulları ve özellikle rüzgar yönü, höyüklerin gelişiminde kültürel ögeler kadar etkin olmuşlardır. Bu nedenle yerleşim arkeolojisi yapılırken iklim bilimcilere ne kadar gerek duyulduğunu bize göstermiştir. Aynı şekilde bölgeye bugünkü topografyasıyla bakmanın doğru olmadığını, geçmiş dönemlerde yeryüzü şekillerinin ve özellikle ova düzlemleri, akarsu yatakları gibi belirleyici ögelerin günümüzden farklı konumlarda olacağını göz ardı etmememiz gerekir.

Sonuç

Bu yazıyla bizlerin eğitiminde büyük bir yeri olan, kazı deneyimimizi kazanmamızı sağlayan Keban Projesi günlerine bir geri dönüş yaptık. Aradan geçen yarım yüzyıl, Keban Projesi sayesinde edindiğimiz deneyim ve bilgi birikiminin önemini ve hatta bu deneyimin bizleri nasıl "farklılaştırdığını" daha açık bir şekilde görmemizi sağladı[28]. Keban Projesi süresince bazı yıllar bugünkü kazıların hayal bile edemeyeceği uzun sürelerde fiilen arazide kalıp kazı yapıyorduk. O zamanlar hemen hemen hiçbir köyde akan su ve elektrik gibi bugün olmazsa olmaz dediğimiz koşulların hiçbiri yoktu. Biz Tepecik ekibi Elazığ'ın doğusunda Altınova'da Munzuroğlu Köyü'nde kalıyorduk. Güzel olan, köyün güldür güldür akan bir çeşmesi ve köyü paylaştığımız Munzuroğluların yürekten gelen dostluğuydu. Elazığ'a ilk gidişimiz 1968 Haziran ayıydı, 1975 yılına kadar her yıl sürekli olarak gittik, sonraki yıllarda da yine birçok kez Elazığ'a yolumuz düştü ve oradakilerle dostluğumuz sürebildi.

Daha önce de birkaç kez vurguladığımız gibi Keban Projesi "önemsiz" olarak düşünülen bir bölgenin ne kadar önemli olduğunu ortaya koydu. Yüzey araştırmalarında 52 arkeolojik merkez saptanmıştı, bunun sayısı daha sonraki yıllarda bulunanlarla 63'e çıkmıştı. Bu alanlarda bulunan taşınmış anıt yapı sayısı 2, taşınmayan anıt yapılar ise 7 taneydi. Kazı yapılan yerlerin yalnızca bir tanesi, Pulur tümüyle kazılabildi; 10 tanesi kapsamlı olarak kazıldı, 8'inde sondaj yapıldı, hiç kazı yapılmamış 44 alan ise olduğu gibi suyun altında bırakıldı. Bölgenin su altında kaldığı 1975 yılından sonra Altınova'ya

28 Özellikle bakınız Özdoğan, 2006a; 2013; 2019a; 2019b; 2021a.

iki kez gidebildim, ikisinde de baraj gölünün düzlemi düşmüştü, suyun altına girip çıkan höyüklerin üzerine çıkabilme ve suyun yaptığı etkiyi görme olanağımız oldu. Suyun altına girip çıkan höyüklerin yüzeyi buluntularla doluydu, dalgalar daha önceden kazılarda rastlamadığımız yapı katlarını, mimarilerini sanki bir arkeoloji ekibi çalışmış gibi düzgün bir şekilde temizleyerek açmıştı[29]. Bugün Arslantepe kazılarında açılandan daha geniş bir alanda Uruk yerleşmesini mimarisi ve buluntularıyla Norşuntepe üzerine çıktığımızda gördük. Üzücü olan, hiçbir makamın suyun altına girip çıkan höyüklerde belgeleme, toplama, değerlendirme çalışması yapmayı aklına bile getirmemiş olmasıydı. Bölgedeki köylüler sık sık antikacıların gelip eser topladığını hatta suyun altında yeri bilinen höyüklere ağ atıp buluntuları topladıklarını söylediler, gerçekten çok üzücüydü. Oysa uluslararası kurumların getirdiği ilke kararları içinde baraj gölleri dolduktan sonra sürekli olarak gözlenmesi, dalgayla kıyıya vuranların toplanması gibi kararların, neden ülkemizde uygulanamıyor oluşu sorgulamadan geçemeyeceğimiz kadar önemli bir konudur. Kazı deneyimi olan arkeoloji öğrencileri staj olarak bile bu tür yerlerde çalışabilir ve sanıyorum kurak yıllarda Keban Barajı'nın altına girip çıkan Tepecik, Norşun, Könk, Şıhhacı, Körtepe gibi höyüklerde yapılacak bu tür çalışmaların getireceği bilimsel kazanç bir yana, Elazığ Müzesi'ndeki eserlerin sayısı en az ikiye katlanır ve benim alanda gördüğüm kadarıyla kazılarda çok sınırlı ölçüde inilen en eski kültür katları bile çok daha zengin bir şekilde bilime ve topluma kazandırılabilir. Çok geç olup her şey tümüyle yok olmadan bölgede kültür varlıklarına duyarlı olan kuruluşların zorlayarak bu yolu açacakları umuduyla.

Kaynakça

Anonim, (2020), "Elazığ'da 17 Yeni 38 Arkeolojik Alan Keşfedildi", Harput Haber (8.11.2020) https://www.haberler.com/elazig-da-17-si-yeni-38-arkeolojik-alan-kesfedildi-13721707-haberi,.

Balkan Atlı, N., (1989), "L'Industrie Lithique de Boytepe (Turquie)", *Paléorient 15 (1)*, 87-90.

Balkan Atlı, N., (1994), *La neolithisation de l'Anatolie*, Paris.

Başgelen N., (ed.), (2013), *Ricerche Archeologiche Italiane in Turchia Restauro e Valorizzazione / Türkiye'deki İtalyan Arkeolojik Araştırmaları Restorasyon ve Değerlendirme*, İstanbul.

Behm-Blancke, M.R., (1991), "Hassek Höyük- Eine Uruk-Station im Grenzland zu Anatolien", *Nürnberger Blätter zur Archäologie 8*, 82-94.

29 Özdoğan, 2019b, 2021b.

Delaporte, L., (1933), "Malatya. La ville et le pays de Malatya", *Revue Hittite et Asianique II/12*, 119-254.

Delaporte, L., (1940), *Arslantepe. La Porte des Lions*, Paris.

Erarslan, A., (2008), "The Anatolian Urban Model: Its Origin and Evolution (5200-2200 BC)", *Colloquium Anatolicum VII*, 177-195.

Esin, U. ve Arsebük, G., (1974), "Tülintepe Excavations, 1971", *Keban Project 1971 Activities*, 149-159.

Esin, U., (1982a), "Die kulturellen Beziehungen zwischen Ostanatolien und Mesopotamien sowie Syrien anhand einiger Grabungs- und Oberflachenfunde aus dem oberen Euphrattal im 4. Jt. v. Chr.", *Mesopotamien und seine Nachbaran. Politische und kulturelle Wechselbeziehungen im Alten Vorderasien vom 4. bis 1. Jahrtausend v. Chr. (Berliner Beitrage zum Vorderen Orient Band I)*,13-21.

Esin, U., (1982b), "Siedlungsordnung im Östlichen Anatolien Während des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr.", *Palast und Hütte*, 73-86.

Esin, U., (1986),"Doğu Anadolu'da Bulunan Obeyd Tipi Çanak Çömlek ve Değirmentepe (Malatya) Kazıları", *Türk Tarih Kurumu Kongresi IX (1)*, 81-91.

Esin, U., ve Arsebük, G., (1982), "Tülintepe Excavations, 1974", *Keban Project 1974-1975 Activities*, 127-133.

Frangipane, M., (2012), "Arslantepe-Malatya'daki İtalyan Kazıları. Yeni Araştırma Perspektifleri", *Arkeoloji ve Sanat 139*, 27-40.

Frangipane, M., (2017), "Different Trajectories in State Formation in Greater Mesopotamia: A View from Arslantepe (Turkey)", *Journal of Archaeological Research 26 (1)*, 3-63.

Frangipane, M., (2018), "Arslantepe, Malatya: Merkezi Ekonominin Kökenleri ve Karakteri /Arslantepe, Malatya: Origini e caratteri di un'antichissima economia centralizzata", *Arkeoloji ve Sanat 154*, 27-44.

Frangipane, M., (2020),"Changes in Upper Mesopotamian Societies from the Halaf to the Late Chalcolithic Period. A comparative analysis of different Neolithic and Chalcolithic models in the Near East", *From the Prehistory of Upper Mesopotamia to the Bronze and Iron Age Societies of the Levant. Volume 1. (Proceedings of the 5th "Broadening Horizons" Conference (Udine 5-8 June 2017))*, 3-25.

Kökten, k., (1952), "1946 Yılı Tarihöncesi Araştırmaları", *Belleten 11(41),* 162-163.

McMahon, A., (2015), "A New World of Work: Economic Inequalities in 4th Millenium BC Mesopatamia", *Origini XXXVIII*, -2, 23-38.

Meriggi, P., (1967),"Sesto Viaggio Anatolico", *Oriens Antiquus VI*, 269-303.

Naiboğlu, N., (2017), *Batı Anadolu ve Güneydoğu Avrupa Kentleşme Modellerinin Karşılaştırması*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi.

Oates, J., (2004), "Ubaid Mesopotamia Revisited", *From Handaxe to Khan. Essays Presented to Peder Mortensen on the Occasion of His 70th Birthday*, 87-104.

Özdoğan, M., (2000), "Cultural Heritage and Dams in Turkey: An Overview", *World Bank International Workshop on Cultural Heritage Menagement and Dams*, 58-61.

Özdoğan, M., (2005), "Türkiye'nin Kültür Mirası ve İtalyan Meslektaşlarımız", *Fırat'tan Akdeniz'e. Türkiye'deki İtalyan Arkeoloji Heyetlerinin Araştırılması*, XVIII-XXIII.

Özdoğan, M., (2006a),"Keban Projesi ve Türkiye'de Kurtarma Kazıları", *Sevim Buluç Anı Kitabı*, 13-19.

Özdoğan, M., (2006b), "Yakın Doğu Kentleri ve Batı Anadolu'da Kentleşme Süreci", *Cultural Reflections. Hayat Erkanal'a Armağan*, 571-577.

Özdoğan, M., (2007), "Amidst Mesopotamia-Centric and Euro-Centric Approaches: The Changing Role of the Anatolian Peninsula Between the East and the West", *Anatolian Studies 57*, 17-24.

Özdoğan, M., (2011), "The Dynamics of Cultural Change in Anatolia. A supra-regional Perspective", *Anatolian Metal V*, 21-29.

Özdoğan, M., (2012), "Reading the Mounds: Problems, Alternative Trajectories and Biases", *Tells: Social and Environmental Space (Proceedings of the International Workshop "Socio-Environmental Dynamics over the Last 12,000 Years: The Creation of Landscapes II, 14st-18th March 2011" in Kiel)*, 19-32.

Özdoğan, M., (2013), "Keban Projesinden Arkeometri Ünitesi'ne Türk Arkeolojisinde Çağdaşlaşma Süreci", *Türkiye'de Arkeolojinin Ulu Çınarları Prof.Dr. Ay Melek Özer ve Prof.Dr. Şahinde Demirci'ye Armağan*, 43-51.

Özdoğan, M., (2014), "Höyük- Höyükleşme ve Höyükleri Tanımak", *Mustafa Büyükkolancı'ya Armağan*, 471-484.

Özdoğan, M., (2015), "Barajlar ve Arkeoloji", *İTÜ Vakfı Dergisi 70*, 43-48.

Özdoğan, M., (2019a), "Keban Projesi Uygarlık Tarihine Bakışımızı Değiştirecek", *Bilim ve Ütopya 295*, 43-46.

Özdoğan, M., (2019b), "Tarihöncesi Dönemde Malatya: İstanbul Üniversitesi Prehistorya Anabilim Dalı'nın Bölgedeki Araştırmalara Katkıları", *Arslantepe: I. Uluslararası Arkeoloji Sempozyumu Bildirileri*, 1-17.

Özdoğan, M., (2020), "Tülintepe Revisited", *Metallurgica Anatolica. Ünsal Yalçın 65. Yaşgünü Armağan Kitabı*, 67-76.

Özdoğan, M., (2021a), *Fırat'la Doğan Barajlarla Yok Olan. Kurtarma Kazılarıyla Geri Kazanılan Kültür: FIRAT 1964-2004 - 40 Yılın Öyküsü*, İstanbul,.

Özdoğan, M., (2021b), "Türkiye'de Barajlar ve Arkeoloji: Genel Bir Bakış", *Aktüel Arkeoloji 81*, 8-19.

Palmieri, A., Frangipane, M., Hauptmann, A. ve Hess, K., (1999), "Early Metallurgy at Arslantepe during the Late Chalcolithic and the Early Bronze Age IA-IB Periods", *Der Anschnitt 9*, 141-148.

Rothman, M.S., (2011), "Interaction of Uruk and Northern Late Chalcolithic Societies in Anatolia", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10,000-323 B.C.E.)*, 813-835.

Schaeffer, C., (1948), *Stratigraphie Comparée et Chronologie de l'Asie Occidentale*, Oxford.

Sergün, Ü, (1975), *Beşeri Coğrafya Açısından Bir Araştırma: Uluova*, İstanbul.

Şaroğlu, F., (1989), "Jeo Arkeoloji: Bazı Uygulamalar ve İlk Sonuçlar", *AKSAY Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri I*, 3-16.

Von der Osten, H.H., (1929), "Explorations in Hittite Asia Minor", *Oriental Institute Publications V(85)*,130-157.

Whallon, R. ve Kantman, S., (1969), "Early Bronze Age Development in the Keban Reservoir, East-Central Turkey", *Current Anthropology 10 (1)*, 128-133.

Whallon, R. ve Kantman, S., (1970), "Keban Barajı Su Birikim Alanı Yüzey Araştırması", *1968 Yaz Çalışmaları*, 1-12.

Whallon, R., (1979), *An Archaeological Survey of the Keban Reservoir Area of East-Central Turkey*, Ann Arbor, 1979.

Whallon, R., (1983), "Methods of Controlled Surface Collection in Archaeological Survey", *Archaeological Survey in the Mediterranean Area*, 73-83.

Yalçın Ü., ve Yalçın, H.G. (2008), "Der Hortfund von Tülintepe, Ostanatolien", *Anatolian Metal IV*, 101-123.

Yalçın, Ü. ve Yalçın, H.G., (2009), "Evidence for Early Use of Tin at Tülintepe in Eastern Anatolia", *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi 12*, 123-142.

Resim 1: Alişar ekibinin Malatya yolunda çamura saplanan aracının köylülerce çekilmesi. Oriental Institute arşivinden

Resim 2: Tülintepe 1966 ,Meriggi 1967 den

Resim 3: Tülintepe 1974, genel kazı alanı hava fotoğrafı

Resim 4: Tepecikten Mastardağı ve Norşuntepe: Tepecikten Norşuntepe; kazı ekiplerinin birbirlerini görecek kadar yakın höyüklerde çalışmaktaydı.

Resim 5: Boytepe, kuzeybatıdan üzerinde toplama yapılırken

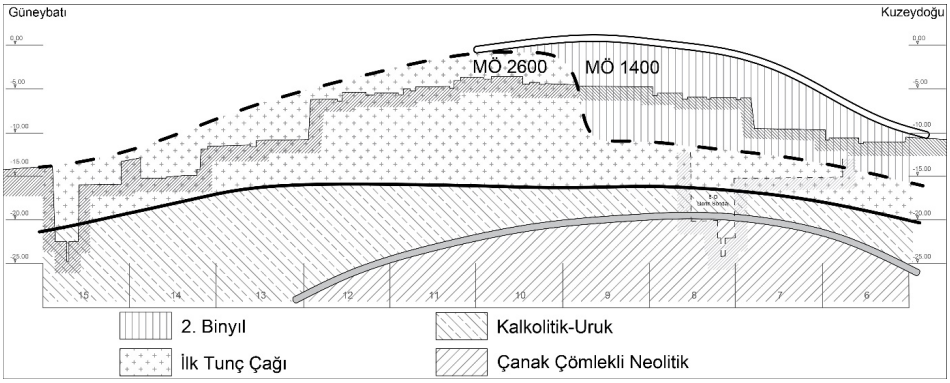
Resim 6: Tepecik 1968, kazılar başlamadan önce, Güneyden bakış

Resim 7: Tepecik, İlk Tunç Çağ III yanık yapı katına ait bir oda

Resim 8: Tepecik 1970, 80 sondajı üst dolgusu, sağda derin sondajın başlangıcı görülmekte.

Resim 9: Tepecik Höyüğü; höyükleşme sürecini gösteren kesit

HARPUT'TA BİR HANIM SULTAN DESPİNA HATUN

Necla Arslan SEVIN* - Veli SEVIN**

Elazığ Müze Müdürlüğü'nün daveti ile Tarihî Harput kentinde 2005-2009 yılları arasında sürdürdüğümüz Kale kazıları sırasında, 17. yüzyıl sonlarında kurulup 20. yüzyıl başlarına kadar yaşamış bir Osmanlı mahallesini (Kale Mahallesi) büyük çapta ortaya çıkarmıştık. Çalışmalarımız sırasında kenti adım adım gezerek iyiden iyiye tanıma fırsatını bulmuştuk[1]. Her gün birkaç kez kaleye inip çıkarken önünden geçtiğimiz İç Kale kulesi üzerindeki Uzun Hasan'ın (1453-1478) tamir yazıtı bize onu ve güzel eşi Despina'yı hatırlatıyordu. Ancak kale içinde onlardan günümüze hiçbir iz kalmış değildi.

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın (hükümdarlık 1452-1478) annesi Sara (Sâre) Hatun ile eşi Despina Hatun (Theodora Megale Komnena) Harput'ta iz bırakmış iki ünlü ve dirayetli kadındı. Sara Hatun'un 1465 yıllarında ahşap bir mescit olarak yaptırttığı ve fakat 1843'te yeni baştan inşa edilerek özgün biçimini yitiren yapı günümüzde hala *Sara Hatun Camii* olarak anılmaktadır. Ancak biz burada, Diyarbakır ve Tebriz'deki sarayları dışında zaman zaman Harput'ta yaşamış ve muhtemelen gözlerini burada yummuş olan Despina Hatun'un izini sürmeye çalışacağız.

* Prof. Dr. Necla Arslan Sevin, emekli: neclaarslansevin@yahoo.com
** Prof. Dr. Veli Sevin, emekli: veli_sevin@yahoo.com

1 Sevin, Aslan Sevin, vd., 2011.

Despina Theodora, Trabzon Rum İmparatoru Kalo IV. Ioannes'in kızıydı. Katerina adını taşıyan bu kız güzelliğiyle ün salmıştı. Uzun Hasan, Fatih Sultan Mehmed karşısında son günlerini yaşayan Trabzon Rum İmparatorluğu'na destek olmak ve dinsel inanışa saygı koşuluyla bu güzel kızla evlendirildi[1]. 1458 yılında prenses kendisine eşlik edecek nedimeleri, rahipler ve yardımcı personeliyle birlikte, bundan böyle yaşamını sürdüreceği Diyarbakır sarayına doğru yola çıktı; birçok Türkmen beyi ve kalabalık bir karşılama heyeti Trabzon sınırında onu bekliyordu[2].

Venedik'in Uzun Hasan nezdindeki elçisi ve Despina'nın yakın akrabası olan Caterino Zeno onu şu sözlerle anlatır: *Despina, döneminin en inançlı kadınlarından biriydi. Her gün Kutsal Akşam Yemeği ayinini Rum kilisesi usullerine göre düzenliyor, kendisi de büyük bir içtenlikle buna katılıyordu. Kocası da başka bir dine mensup olmasına ve eşinin dinine düşman olmasına karşın, bu konuda ona asla bir şey söylemiyor ve onu dinini terk etmeye zorlamıyordu*[3].

Akkoyunlu Beyliği başkentinin 1466 yılında Tebriz'e taşınmasına kadar Diyarbakır sarayında yaşayan Despina Hatun Tebriz'deki ikameti sırasında yeğeni Caterino Zeno aracılığıyla Venedik senatosu ile temas kurarak eşinin Osmanlılar'a karşı verdiği mücadeleye destek bulma yolunda diplomatik girişimlerde bulundu. Ancak bütün ümitleri 1473 yılındaki Otlukbeli Savaşı sonrasında son buldu. Fatih Sultan Mehmed karşısında uğranılan bu büyük bozgundan sonra, ona karşı her zaman nazik ve cömert davranmış eşinin rızası ve kendisi için tahsis edilen büyük bir ödenekle, bir tür emeklilik yaşamak üzere iki kızıyla birlikte Harput'a çekildi[4]. Despina Hatun'un, "Hasan Padişah" ya da "Hasan Bahadır Han" adlarıyla da anılan eşi Uzun Hasan'ın 1478 yılında Tebriz'de 55 yaşında vefatı sonrasındaki yaşamı karanlıklar içindedir.

Son yıllarını Harput'ta Hıristiyan inancı doğrultusunda ibadetle geçiren Despina Hatun kalabalık maiyeti ile nerede yaşamıştı? Bu konu şimdiye kadar ayrıntılarıyla etraflı bir şekilde ele alınıp incelenebilmiş değildir. Caterino Zeno, Ambrogio Contarini, Josaphat Barbaro ve Giovanni Maria Angiolello gibi 15. yüzyıl Venedik kaynakları bu konuda açık bir bilgi vermezler. Ölümü ve nereye defnedildiği konuları bile karanlıklar içindedir[5]

---

1 Bizans imparatorlarının kızlarını Türk ya da Moğol hükümdarlarıyla evlendirmeye özen göstermeleri hk. bkz. Eyice, 1992, 34 vdd.; Bryer, 2014, 206 vd., not 146.

2 Diehl, 1917, 213 vd.; Turan,1967, 65; Kuršanskis, 1977-78, 77 vd.; Yücel, 1985, 293 vdd.; Fallmerayer, 2011, 242 Bryer 2014, not 146.

3 Bkz. Zeno ve Contarini, 2006, 24

4 Barbaro, 2016: 102 vd.; Zeno ve Contarini, 2006: 47; Diehl 1917, 224 vd.

5 Geniş bilgi için bkz. Başkan, 2016, 39 vdd.

Biz 5 yıl süren kazılarımıza paralel olarak Osmanlı dönemi mahalle dokusunu anlayabilme amacına yönelik yüzey araştırmalarıyla kentteki yerleşim düzenini iyide iyiye tanıma fırsatını bulmuştuk[6]. Ancak iç kalede, Akkoyunlu döneminden günümüze Arslanlı Burç'taki bir tamir kitabesi ve stilize arslan kabartması (Res. 1) dışında, gözle görünür herhangi bir kalıntı kalabilmiş değildir. Uzun Hasan'ın iç kalede savunmaya yönelik olarak bazı tamiratlarda bulunduğu anlaşılıyor (Res. 2). Despina Hatun'un yüksek surlarla çevrili Harput Kalesi içinde yaşadığına ilişkin, kimi Akkoyunlu sikkeleri dışında herhangi somut bir iz de yoktur. Despina Hatun'un kale yerine, kalabalık yardımcılarıyla birlikte daha izole bir alanda yaşamış olması mümkündür.

Başta Harput'lu İshak Sunguroğlu[7] ve Nureddin Ardıçoğlu[8] gibi tarihçiler gelmek üzere, yerel araştırmacılar Hasan Bahadır Han'ın sarayı ya da köşkünün İç Kale'nin 700 m kadar kuzeydoğusundaki Kureybaşı tepelerinde yer aldığına dair rivayetler olduğundan bahisle, bu tepedeki kalıntıların da Despina Hatun sarayına ait olabileceği görüşünde birleşirler. Harputlu yerel araştırmacı Şamil Cengiz Yılmaz[9] bu tepede 1935'lerde bir Fransız arkeoloğun Sophene Krallığı'na ait bir saray bulmaya yönelik olarak arkeolojik kazı yaptığını; bu kazı sırasında tepenin ortasında bir sondaj çukuru açarak yapıyı tahrip ettiğini ve bu kalıntının da Müslüman-Türk dönemine ait olduğunu belirledikten sonra çalışmaya son verdiğini bildirir. Şamil burada yaptığı araştırmada, bina duvarlarının muhkem taş ve horasan harçla örüldüğünü kaydeder. Gerçekten de bu tepe üzerinde kısmen kazılarak ortaya çıkarılmış bir yapıya ait kalıntılar izlenebilmekle birlikte biz böyle bir resmî kazıya ilişkin kayda ne yazık ki rastlayamadık.

Biz de 2007 yılında, Kureytepesi doruğunda ve Fatih Ahmet Baba Türbesi'nin 300 m kadar güneyindeki 1427 rakımlı tepede yaptığımız araştırmamızda, ağır yangın geçirerek son bulmuş büyük bir yapının kalıntılarını inceledik ($38^{0}42'28.56K, 39^{0}15'53.33D$) (Res. 3-4). Yöresel olarak "Feth Ahmet Taşı" denen bloklar ile kırmızı renkli sert taşlardan horasan harç kullanılarak yapılmış yapının duvar kalınlığı, kesin olarak ölçülememekle birlikte, birkaç metre civarındadır; mevcut yükseklik ise 2 m'yi aşmaktadır. Duvar örgüsünde kullanılmış taşlar yangın nedeniyle patlayarak adeta kireçleşmiştir. Yapı kalıntısının duvarları, içten 10X10 m kadar boyutlarındadır, yani yaklaşık 100 m^2 kadar genişliğinde bir mekân söz konusudur. Bu büyük mekânın batı eteklerinde olasılıkla taştan bir çevre duvarının izleri görülmektedir. Duvar kalınlıkları ve hacmin boyutları bu yapının önemine tanıklık ettiği düşüncesindeyiz.

6 Bkz. Sevin, Aslan Sevin,vd., 2011, 53 vdd.
7 Sunguroğlu, 1958, 374.
8 Ardıçoğlu, 1964, 98
9 Harput Çırası 10, 2008.

Bu yapı kalıntısının hemen doğusunda, muhtemelen başka bir yapı enkazını örten höyük görünümlü bir başka tepe bulunmaktadır. Ancak tepenin altında saklı olması gereken kalıntılar hakkında yüzeye yansıyan hiçbir iz yoktur.

Kalıntılar üzerinde sürdürdüğümüz yüzey araştırması sırasında toplam 56 adet çanak çömlek parçası ele geçirilmiştir. Hemen hepsi profil vermeyen gövde parçalarına ait olan parçalar çark yapımıdır. Bunlardan, tipik olarak nitelendirebileceğimiz 5 parça beyaz hamurlu, turkuaz ve yeşil renkte sırlı, biri de sır altına siyah dekorlu teknikte bezelidir (Res. 5). Bir parça kırmızı-kiremit renk hamurlu, içi yeşil sırlı, dışı astar bezemelidir. Diğer parçalar ise kırmızı-kiremit renk hamurlu, hamurunun renginde astarlıdır. Bunlardan bazıları, hamur yaşken kazınarak diagonal hatlarla bezelidir. Bir kandil parçası ile bir matara ağız parçası bej renkte hamurludur.

Ne yazık ki, çok küçük gövde parçalar halinde ele geçen bu malzeme grubu üzerinde ayrıntılı değerlendirmelerde bulunmak mümkün değil. Ancak yine de İslami döneme ait bir yapı ile karşı karşıya olduğumuz belirgin.

Bugün eldeki bilgiler ışığında Despina Hatun'unun Harput'ta son zamanlarını geçirdiği yer konusunda kesin bir yargıda bulunma imkânı bulunmuyor. Sorunun çözümü, öncelikle bu alanda daha ayrıntılı bir yüzey araştırması ile elektrik resistivite toımografisi ve jeoradar yöntemleri kullanılarak incelemelerinin gerçekleştirilmesi ve sonra da arkeolojik bir kazı yapılması ile mümkün olabilecektir.

Kaynakça

Ardıçoğlu, N., (1964), *Harput Tarihi*, İstanbul.

Başkan, Y., (2016), "Despina Hatun'un Mezarı Meselesi", *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/1, 39-48.

Bryer, A, (2014), "Rumlar ve Türkmenler: Karadeniz İstisnası" (çev. M.S. Dinçel, M. Keçiş), *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 8/16, 177-232.

Caterino Z. ve Contarini, A., (2006), *Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri: Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri* (çev. T. Gündüz), İstanbul, 24

Diehl, C., (1917), "La Princesse de Trebizonde", *Dans l'Orient byzantin*, Paris.

Eyice, S. (1992), "Eski Erzincan'da Rum Asıllı Bir 'BüyükHatun', *Tarih ve Toplum* 104, 34-38.

Fallmerayer, J.P., (2011), Trabzon İmparatorluğu'nun Tarihi (çev. A.C. Eren), Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Kuršanskis, M., (1977), "Autor de la derniè de Trébizonde: Théodora, fille de Jean IV et épouse d'Uzun Hasan", Arkheion Ponton, Athenai 78, 77-87.

Sevin, V., Arslan Sevin, N., Kalsen, H., (2011), Harput Kale Mahallesi'nde Osmanlı Yaşamı, İstanbul.

Sunguroğlu, İ., (1958), *Harput Yollarında* I, İstanbul.

Turan, Ş., (1967), "Fatih Mehmet-Uzun Hasan Mücadelesi ve Venedik", *Tarih Araştırmaları Dergisi* III/4-5, 63-73.

Yücel, Y., (1985), "Fatih'in Trabzon'u Fethi Öncesinde Osmanlı-Trabzon-Akkoyunlu İlişkileri", *Belleten* 194, 287-311.

Resim 1: Harput Kalesi Aslanlı Burç

Resim 2: Kurey Tepesi kalıntıları

Resim 3: Kurey Tepesi, duvarlardan detay

Resim 4: Kurey Tepesi yüzey seramikleri

AHLAT'TA SOSYAL VE EKONOMİK HAYATA DAİR NOTLAR(11.Yüzyıldan 17. Yüzyıla)*

Orhan KILIÇ**

Giriş

Ahlat, Osmanlı hâkimiyetine girmeden önce Van Gölü çevresinin siyasi tarihinin bir parçası olarak çeşitli kavim, beylik veya devletlerin idaresinde kalmıştır. Ahlat ve Adilcevaz yöresinde yapılan arkeolojik çalışmalar sırasında ulaşılan kalıntılar buranın en eski sakinlerinin Urartular olduğu yönünde bir kanaatin oluşmasına sebep olmuştur[1]. Urartular şehri *Halads* olarak isimlendirmişlerdir. Ermenilerin buraya *Şaleat (Şaliat)*, Süryanilerin *Kelath*, Arapların *Hilât*, İranlılar ve Türklerin ise *Ahlat* dedikleri kaydedilir[2]. Bu bilgiler bize Ahlat adının menşeinin Urartu kaynaklı olduğunu, değişik kullanımlarının kökeninin ise Halads'a dayandığını gösterir niteliktedir.

Ahlat'ın Osmanlı öncesi siyasi tarihini İslamiyet öncesi dönem ve İslami dönem

* Bu makale; Ortak Kültür Mirası: Türkiye ve AB Arasında Koruma ve Diyalog-II (CCH-II) Hibe Programı faaliyetleri kapsamında 21-22 tarihlerinde Ahlat/Bitlis'te düzenlenen "Tarihin Görgü Tanıkları Ayağa Kalkıyor Projesi Ahlat Çalıştayı"nda sözlü olarak sunulan bildirideki fikirlerin gözden geçirilmiş ve düzenlenmiş hâlidir.

** Prof Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi ELAZIĞ. E-posta: okilic60@gmail.com, web: https://firat.academia.edu/Okilic

1 Bilgiç ve Öğün, 1996; Bilgiç ve Öğün, 1974, 31-35.

2 Sümer, 1989, 19; Ahlat isminin menşei hakkında ayrıca bkz. Dalmiş, 2021, 31 vd.

olarak iki ana devirde incelemek mümkündür. İslamiyet öncesi devirle ilgili bilinen tarihi Urartular ile sınırlıdır. İslami dönemde ise sırasıyla Emeviler, Abbasiler, Süleymanoğulları, Mervanîler, Ahlatşahlar, Eyyûbîler, Selçuklular, Moğollar, Rûzegîler veya Bitlis hâkimleri hanedanı, Akkoyunlular, Safevîler ve Osmanlıların hâkimiyeti altında kaldıkları söylenebilir[3].

Türk hâkimiyeti öncesi durumu ilgili çalışmalara[4] havale edip, Osmanlı öncesi Türk hâkimiyeti hakkında şunlar söylenebilir:

Osmanlı Öncesi Türk Hâkimiyeti Devrinde Ahlat

Türklerin Anadolu'ya girişleri ve burayı yurt tutuma bağlamında yaptıkları askeri harekâtın ilk üslerinden birisi Ahlat'tır. Türkler bölgeye gelmeden önce Van Gölü çevresindeki önemli merkezler olan Van, Erciş, Ahlat, Bargiri (Muradiye) gibi şehirler Bizans İmparatorluğu idaresindeydi. Tuğrul Bey'in ilk Türk akınları sırasında Ahlat üzerinden Malazgirt'e giderek burayı kuşattığı ancak alamadığı bilinmektedir. Sultan Alparslan devrinden itibaren (1063) Ahlat'ın Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yapılacak askeri harekâtta önemli bir üs olarak kullanıldığı söylenebilir. Ünlü Selçuklu emirlerinden birisi olan Afşin Bey, Ahlat merkezli olarak Anadolu içlerine akınlar yapmıştır. Nitekim Sultan Alparslan 1071 yılında Ahlat üzerinden Malazgirt'e gitmiş ve savaşı kazanmıştı. Malazgirt Savaşı'ndan hemen önce Emir Sunduk'un idaresinde bulunan Ahlat'ın Bizans kuvvetleri tarafından kuşatıldığı ancak başarı sağlayamadıkları bilinmektedir. İbnü'l-Ezrak Malazgirt Savaşı'na katılan Ahlatlıların ciddi ganimetle geri döndüklerini ve bu tarihten sonra Ahlat'ı Selçuklu sultanlarının tayin ettiği valilerin yönettiğini kaydeder[5].

Ahlat'ta Türk hâkimiyetinin başlamasından sonraki süreç içerisinde Ahlatşahlar (Sökmenliler veya Ermenşahlar), Eyyubiler, Selçuklular, Moğollar, Ruzegiler, Bitlis beyleri, Akkoyunlular, Safeviler ve nihayetinde Osmanlı hâkimiyetinin tesis edildiği söylenebilir. Selçuklu hâkimiyetinin tesis edilmesinden sonra Selçuklu ordusunda görev yapan emirlere Doğu Anadolu'daki bazı yerler vasal birer emirlik, beylik veya devletçik olarak verilmiştir. Saltuklular, Sökmenliler, Mengücekler ve Artukluları bu kabil vasal devletler bağlamında değerlendirmek mümkündür[6].

Ahlat'ın kültür ve medeniyet tarihi ile ilgili en kayda değer gelişmelerin yaşandığı dönem Ahlatşahlar veya Sökmenliler dönemi olmuştur. Selçuklu sultanı Muhammed

3 Kılıç, 1999, 1.
4 Sümer, 1989, 20; Sümer, 447-494; Dalmiş, 2021, 64-106; Tekin, 2019, 19-44; Demir, 2011.
5 Sümer, 1989, 20.
6 Kılıç, 1999, 1; Bu vasal devletler hakkında geniş bilgi için bkz. Turan, 1980.

Tapar 1100 yılında Ahlat'ı Diyarbekir Mervanilerinin elinden alıp halkın da isteği ve talebi doğrultusunda Selçuklu emirlerinden Emir Sökmen'e vermiştir. Ahlat'ın Muhammed Tapar tarafından ikta olarak Sökmen el-Kutbi'ye verilmesinin sebepleri arasında kardeşi Berkyaruk ile mücadelesinde Emir Sökmen'in daima kendisini desteklemesinin de rolü vardır[7]. Bu tarihten sonra Ahlat merkezli Ahlatşahlar, Ermenşahlar veya Sökmenliler olarak anılan vasal devlet veya beylik kurulmuştur. Beyliğin idari etki alanı içerisinde Malazgirt, Erciş, Adilcevaz, Eleşkirt, Van, Tatvan, Silvan ve Muş bulunmaktaydı. Sökmen el-Kutbi tarafından kurulan bu beyliğin bölgedeki hâkimiyeti yaklaşık bir asır sürmüş ve Selçuklu sultanı Tuğrul Şah ile Ahlatşahlar arasındaki anlaşmazlıktan istifade eden Eyyûbî meliki Necmeddin Eyyûb 1207 yılında şehri ele geçirmiştir. Ahlatşahlar döneminde beyliğin merkezi olan Ahlat, *Kubbetü'l-İslam* olarak anılmıştır. Beylik hükümdarlarının ilim ve ilim adamlarına verdiği önem sebebiyle tıp, felsefe, astronomi, kimya ve tasavvuf alanında birçok değerli bilim adamı yetişmiş, yoğun imar faaliyetleri sonucunda birçok abidevi eser vücuda getirilmiştir. Van Gölü'nde Ahlat limanı bağlantılı işleyen gemiler sayesinde göl kıyısındaki şehirlerle irtibat kurulmuş, ticaret gelişmiş ve bu bağlamda halkın refah seviyesi yükselmiştir. Eyyûbi meliki Necmeddin Eyyûb (Melik el-Ahvad) halkın daveti üzerine gelip şehre yerleşmiş ancak geldikten sonra yerli halka büyük zulüm yaparak binlerce kişiyi işkence yaparak öldürtmüştür. Bu sebeple Ahlat'ın nüfusu epey düşmüştür[8]. Bu olay Ahlat halkının tarihte maruz kaldığı ilk büyük katliam olarak ifade edilebilir.

Ahlat şehri için Ahlatşahlar döneminde kullanılan *Kubbetü'l-İslam* ifadesi ile anılan diğer şehirlerden birisi Belh'dir. Belh, bugünkü Afganistan'ın kuzeyinde bir şehir ve eyalet olup aynı zamanda Mevlâna Celaleddin Rumî'nin de memleketidir ve babası Sultanü'l-Ulema Bahaeddin Veled (ö. 1231) burada yaşamıştır. Özellikle İslam dönemde şehirde fıkıh, tefsir, tıp, coğrafya ve felsefe alanında önemli alimler yetişmiştir[9]. Belh, Arapça *beldelerin anası* manasına gelen *Umumu'l-Bilâd* unvanı ile de anılmıştır. Bir diğer şehir ise Buhara'dır. Buhara da bugün Özbekistan sınırları içerisinde Maverâünnehir'de tarihi bir şehirdir. Bu şehir de büyük alimlerin merkezi olması hasebiyle *Kubbetü'l-İslam* olarak anılmıştır[10].

Sultan I. Alaeddin Keykubad 1229'da Ahlat'ı kuşatan Celaleddin Harzemşah'a elçileri aracılığıyla şu mesajı göndermiştir: *Muvahhidlerin meskeni, emniyetli, zahid ve*

7 Kulaz ve İgit, 2022, 13.

8 Turan, 1980, 86, 106, 117-123; Ögel ve Yıldız vd., 1986, 21; Göyünç, 1986, 198; Gregory Abû'l-Farac, 1987, 490; Sümer, 1986, 456.

9 Yazıcı, 1992, 410-411.

10 Metin, 2022, 403, 405; Göksu, 2011, 261; Hartmann, 1986, 487.

abidlerin kaynağı, hafızların ve imamların yurdu olan "Kubbetû'l-İslâm" şehri Ahlat'ı kuşatmasına başlamış, Rabbinin razı olmayacağı bir davranış içine girmişsiniz. Bu iş, siz yüce sultanın, sağlam tabiatına, güzel ahlakına ve iyi huyuna uygun düşmemektedir. Selçuklu sultanının Ahlat şehri için kullandığı bu sözler Ahlat'ın o dönemde hangi unvan ve sıfatlarla anıldığı ve bu sıfatların hangi özellikleri bünyesinde barındırdığı için verildiğini göstermesi bakımından önemlidir[11].

Ahlat'ta daha sonraki süreçte Selçuklu, kısa süreli İlhanlı, Karakoyunlu, kısa süreli Timur, Akkoyunlu ve Safevi hâkimiyetinden söz etmek mümkündür[12].

16. yüzyılın hemen başlarında kurulan Safevi Devleti'nin batıya ve Anadolu içlerine genişleme siyaseti bağlamında Safeviler bölgenin önemli merkezi olan Van'a girmiştir. Van, Bitlis, Ahlat, Adilcevaz ve Erciş bölgesine komutan olarak Kurt Bey, naib olarak da Dulkadıroğlu Behram Bey tayin edilmiştir[13].

Ahlat'ın Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi

Ahlat'ın Osmanlı hâkimiyetine giriş süreci 1514 yılında yapılan Çaldıran Savaşı sonrasındaki süreç ile doğrudan ilgilidir. Bu savaştan sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki birçok merkezin peyderpey Osmanlı idaresine girdiği görülür. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da 1515 yılında Diyarbekir Vilayeti daha sonra ise sırasıyla Erzurum ve Van vilayetleri kurulmuştu[14]. Evliya Çelebi'nin ifade ettiğine göre, Yavuz Sultan Selim, Çaldıran Savaşı'nı kazandıktan sonra Erzurum'da bulunduğu sırada Ahlat halkından bir kısım temsilci padişahın huzuruna çıkmışlar ve *padişahım ecdâd-ı iziâmının medfun oldukları Ahlat şehrinde bize bir kale bünyad eyle* diyerek ricada bulunmuşlardır[15]. Halkın bu isteği uygun bulunmuş ve göl kıyısında bugünkü Osmanlı Kalesi'nin bulunduğu yerde kale yapımına başlanmış ancak sürekli Safevi tehdidi altında bulunan şehrin gölden muhasarası ve işgalinin daha kolay olabileceği düşüncesiyle, müstahkemliği konusunda tereddüte düşülmüş ve yeni kalenin yapımına bir müddet sonra ara verilmiştir.

Ahlat, Adilcevaz, Erciş ve Amuk kaleleri vezir-i azam İbrahim Paşa'nın serdarlığında çıkılan Irakeyn seferinde 14 Haziran 1534 tarihinde Osmanlılara teslim olmuştur[16].

11 Metin, 2022, 407.

12 Bu süreç hakkında geniş bilgi için bkz. Kılıç, 1999, 3-8.

13 Talay, 1988, 32.

14 Doğu Anadolu'da Osmanlı vilayetlerinin kurulması hakkında geniş bilgi için bkz. Göyünç, 1969, 23-34. Ayrıca bkz. Kılıç, 2018, 197-208.

15 Evliya Çelebi, Seyahatnâme 3-4, H. 1132 (M. 1719-1720) yılında İbrahim b. Muhammed eliyle istinsah edilen nüsha Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat 305, 239/b.

16 Solâk-zâde Mehmed Hamdemi Çelebi, 1989, 180; Peçevî İbrahim Efendi, 1981, 131.

Kanuni Sultan Süleyman Irakeyn Seferi dönüşü Ağustos 1535'de Ahlat'a gelmiş ve daha sonra adıyla anılmasına sebep olacak Taht-ı Süleyman Mahallesi'nde tahtını kurmuştu. Burada bulunduğu sırada yörenin ileri gelen askeri ve sivil bürokratları huzura kabul edilmiş ve hilatler giydirilmişti[17].

1552 yılına kadar Osmanlı idaresinde kalan Ahlat, önce Diyarbekir Vilayeti bünyesindeki Bitlis Sancağı'na bağlı bir kaza ve nahiye, 1548 yılından sonra ise yeni kurulan Van Vilayeti bünyesindeki Adilcevaz Sancağı'nın bir kazası ve nahiyesi olarak idari taksimat içinde yer almıştır[18]. Ahlat, Tanzimat'tan sonra Van Sancağı'na, II. Abdülhamit devrinde ise Bitlis Sancağı'na bağlanmıştır[19].

Hicri 959 yılı Ramazan ayı (Miladi: Ağustos-Eylül 1552) Ahlat için bir diğer felaket tarihi olmuştur. Daha önce Celaleddin Harzemşah ve Eyyubi meliki Necmeddin Eyyûb'un tahribatına maruz kalan şehir bu kez de Safevi şahı Tahmasb'ın büyük çaplı katliam ve tahribatını yaşamıştır. Bu tarihte Şah Tahmasb tarafından Ahlat muhasara edilmiş ve mukavemet etmemeleri halinde kendilerine dokunulmayacağı sözü verilmesine rağmen kale kapıları açıldıktan sonra büyük bir imha ve katliam yapılmış, şehir ve kale büyük oranda tahrip edilmiştir. Bu tahribatın ardından Adilcevaz ve Bargiri kalelerine de saldırılmış, Tahmasb'ın oğlu İsmail Mirza ise Erzurum taraflarını kısmen tahrip etmiştir[20].

Şah Tahmasb'ın tahrip ettiği kale, tarihi Romalılara kadar götürülen eski bir kale idi. Eski kale Harabe Şehir ile Taht-ı Süleyman Çayı arasında kalıyordu. İç Kale'nin etrafını çevreleyen surlar bölgede yapılan incelemeler ve kazılar sonucunda tespit edilebilmiştir. ski Kale'nin bu denli harap olmasının sebebi geçirdiği muhasaralar sonucunda yaşadığı tahribat ve depremlerdir. Ahlat'ın 1246 ve 1276 yıllarında iki büyük deprem geçirmesi şehrin kültür ve medeniyet kalıntılarının bugüne ulaşmamasının önemli faktörlerinden birisi olmuştur. Şah Tahmasb'ın tahribatından önce de kale muhafazaya imkân vermeyecek bir hâl almış ve bu yüzden Ahlat halkı Yavuz Sultan Selim'den yeni bir kale inşa etmesi için istekte bulunmuşlardı. Eski kale yaşadığı bu tahribatlar neticesinde bugüne çok az iz bırakacak kalıntı taşıyabilmiştir.

Şah Tahmasb'ın 1552 yılında yaptığı bu tahribatının sonuçlarını ortadan kaldırmak için Kanuni Sultan Süleyman 1553 yılı Ağustos ayı sonlarında İran seferine çıkmış ve bütün davetine rağmen, Şah Tahmasp ortaya çıkmamış ve bu sefer sonucunda Nahcivan,

17 Tekin, 2021, 49.
18 TKGMA, Kuyûd-ı Kadime No: 109, 1; Kılıç, 1999, 17-18; Öz, 2005, 52.
19 Sümer, 1989, 22.
20 Han, 1971, 205; Uzunçarşılı, 1983, 360.

Erivan ve Karabağ tarafları ile birlikte Ahlat'ta da yeniden Osmanlı hâkimiyeti tesis edilmiştir[21].

1554 yılında İran seferinden dönen Kanunî Sultan Süleyman artık eski kalenin kullanılamaz hale gelmesi sebebiyle Yavuz Sultan Selim zamanında yapımına başlanan ancak inşası yarım kalan kalenin daha da genişletilerek yapımının tamamlanmasına karar vermiştir. Bu iş için Koca Zal Paşa Paşa ve Mimar Sinan'ı burada bırakarak kalenin inşasını yeniden başlatmıştır[22].

Ahlat Kalesi'nin mimarlık hizmetine 1556 yılı sonrasında Diyarbekir'deki eyalet mimarının tayin edilmesi[23], Mimar Sinan'ın bir müddet sonra buradan ayrıldığını göstermektedir. Kalenin batı tarafındaki kitâbesinde Kanuni Sultan Süleyman'dan bahsedilmektedir[24]. Evliya Çelebi kalenin Hicri 965 yılında (1557-1558) bitirildiğini ifade etmekte ancak göle bakan üç katlı kuvvetli kapısının üzerindeki kitâbede ise Hicri 963 (1555-1556) yılında tamamlandığını yazıldığını belirtmektedir[25].

Bütün bu bilgiler ve elimizdeki mevcut bazı arşiv vesikalarından derlenen bilgiler çerçevesinde İç Kale'nin 1557-1558 (H. 965), Dış Kale'nin ise 1568 yılında bitirildiğini söylemek mümkündür. Kaleye 1566 yılına kadar harcanan para ise 556.000 akçedir[26].

Ahlat'ta Sosyal Hayat

Ahlat, geçirdiği badirelerden dolayı Ahlatşahlar döneminde yakaladığı o görkemli durumunu Osmanlı döneminde maalesef devam ettirememiştir. Öyle ki bugün Ahlat şehrinde Ahlatşahlara ait bir yapı ve kalıntı neredeyse yoktur. Hâlbuki Ahlatşahlar döneminde gölün çevresindeki önemli merkezler Ahlatşahların kontrolündeydi. Hatta Van şehrinin imarının ve iç kale dışındaki iskânının bile o dönemde başladığı ve Van şehrindeki Ulu Cami'nin bir Şah-ı Ermen Evkafı olduğunun altını çizmek gerekir[27].

Ahlat'ın Osmanlı öncesi dönemine tarihlenen kümbet ve türbeler ile mezarlıklar ve bu mezarlıklarda bulunan abidevi mezar taşları şehrin mekânsal ve anıtsal dokusunun en önemli unsurları olarak ifade edilebilir. Osmanlı hâkimiyetinin başlarından itibaren yeni kalenin yapımına başlanmış, 1552 felaketinden sonraki süreçte şehir yaralarını sarmaya çalışmıştır. Şah Tahmasb'ın özellikle Müslüman nüfusu katletmesi

21 Uzunçarşılı, 1983, 360-361; Turan, 1961, 33.
22 Evliya Çelebi, Bağdat 305, 239/b; Polat, 1997, 27-28.
23 BOA, KK d. 215, 152.
24 Beygu, 1932, 94-95.
25 Evliya Çelebi, Bağdat 305, 240/a.
26 BOA, MD 2, 18/164; BOA, MAD. d. 2775, 763; Kafesoğlu, 1950, İstanbul, 182; Sümer, 1986, 469.
27 Kılıç, 2021, 218. TKGMA, Kuyûd-ı Kadime No: 202, 50/a; Kılıç, 1997, İstanbul, 56-60.

bu unsurun zayıflamasına sebep olmuş hayatta kalanların bir kısmı ise şehirden göç etmeyi yeğlemişlerdir.

1556 yılında yapılan tahrir bu kötü tabloyu net bir şekilde yansıtmaktadır. 1556 tarihli mufassal tahrir defterinde, Ahlat şehri içerisinde kayıtlı hiçbir mahalle bulunmamaktadır. Bugün Ahlat'ın birer mahallesi olan Kırklar, Erkizan[28] ve Tunus 16. yüzyılın ortaları ve 17. yüzyılın başlarında şehrin etrafındaki küçük köylerdi[29].

Ahlatşahlar zamanında İki Kubbe Mahallesi'nde yapıldığı tahmin edilen Ulu Cami ve etrafında oluşan yerleşim alanı şehrin merkezi konumu olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla burada şehrin ticari hayatı ile ilgili yapılar, pazar yeri ve çarşı da bulunmaktaydı[30].

Ulu Cami, Osmanlı döneminde 16. yüzyılda ve 17. yüzyılın başlarında faal haldedir. 1556 yılında camide 2 müezzin, 6 hafız, 1 mübelliğ ve 1 ferrâş görev yapıyordu. Yeni Kale içinde İskender Paşa tarafından yaptırılan caminin ibadet yapılan ana gövdesi 1564, minaresi ise 1570 yılında tamamlanmıştır. Bu camiyi 1563-1564 yıllarında Van beylerbeyi olarak görev yapan İskender Paşa'nın yaptırdığını düşünüyoruz[31]. İskender Paşa Camisi'nin doğusunda yer alan Kadı Mahmud Camii de 1584 yılında tamamlanmıştır. Ahlat'ın önde gelen ailelerinden birisine mensup olan Kadı Mahmud'un 1556 tahrir defterindeki bilgilere göre Adilcevaz ve Ahlat'ta birçok mülkü bulunmaktadır[32]. Kadı Mahmud'un babası Hasan da muhtemelen Adilcevaz kadısı olarak görev yapmıştır[33]. Osmanlı klasik döneminde bu üç camiden başka camiye rastlanmamaktadır. 1892-1893 (Hicri: 1310) tarihli Bitlis Vilayet Salnamesi'ndeki bilgilere göre Ahlat'ta 7 mahalle, ikisi kale içinde olmak üzere 7 cami bulunmaktadır[34].

1571 yılına tarihlenen bir evkaf defterindeki bilgilere göre Ahlat şehrinde faal halde bulunan bir medrese mevcuttur. *Zaimiyye Medresesi* olarak adlandırılan bu medrese ayakta olmadığı için güncel kaynaklarda da geçmemektedir. Ancak bahse konu defterden edindiğimiz bilgilere göre medresede günlük 9 akçe alan Mevlâna İbrahim adlı bir müderris görev yapmaktaydı[35]. Bu medrese 1556 tarihli tahrir defterinde zaviye olarak kaydedilmiştir[36].

---

28 16. yüzyılda Ergirân olarak kaydedilmiştir.
29 BOA, TT d. 297, 25.
30 Ahlat Şehir Rehberi, Yayın Yönetmeni ve Metin Yazarı: Ali İhsan Gülcü, Ahlat Kaymakamlığı yay., İkinci Baskı, İstanbul, Ekim 2014, 53.
31 Kılıç, 1999, 112.
32 BOA, TT d. 297, 30.
33 Beygu, 1932, 96.
34 Sümer, 1989, 22.
35 TKGMA, Kuyûd-ı Kadime No: 202, 55/b.
36 BOA, TT d. 297, 30.

Osmanlı döneminde Ahlat şehri ve civarında birçok zaviye faaliyet gösteriyordu. Bunların bir kısmı kümbet ve mescit bağlantılı idi. 16. ve 17. yüzyıllarda Ahlat şehri ve civarındaki zaviye ve mescitler şunlardır:

Bayındır Zaviyesi ve Mescidi, Molla Kasım Mescidi ve Zaviyesi, Şeyh Abdulkadir Zaviyesi, Şehidler Zaviyesi, Şeyh Yoldaş Zaviyesi, Şeyh Mehmed Seher Hiz Zâviyesi, Şeyh Necmeddin Havâi Zâviyesi, Şeyh Abdurrahman Zâviyesi, Şeyh İbrahim Zâviyesi, Kırklar Zâviyesi, Hacı Hüseyin Harrâni Zâviyesi, Baba Merdan Zâviyesi, Şeyh Ammar Ahlâtî Zâviyesi, Dede Maksûd Mescidi, Maksûd Pircük Mescidi[37].

Bu zaviye ve mescitlerden Şeyh Mehmed Seher Hiz, Molla Kasım Mescidi ve Zaviyesi ile Dede Maksud Mescidi'nin 16. yüzyılda yani Osmanlı idaresine geçildikten sonra tesis edildiği, diğer zaviyelerin ise daha önceki dönemlerden Osmanlı dönemine intikal ettiğini söyleyebiliriz. Bunların bir kısmının Ahlatşahlar zamanından kalma ihtimali yüksektir. Nitekim Bargiri (Muradiye)'deki Hangâh Zaviyesi bir Şah-ı Ermen yani Ahşatşah evkafı idi[38].

Her zaviyede şeyh ve dervişler bulunmakta, gelen-geçen yolcuların ve muhtaç olanların konaklama ve yemek ihtiyaçları karşılanmaktaydı. Bu zaviye şeyhlerinin her biri şüphesiz bir tarikat mensubuydular. Ancak evkaf tahrir defterlerimiz bunların hangi tarikata mensup olduğu konusunda bilgi vermemektedir. Bazı ipuçlarından ve isimlerden hareketle tahminde bulunmak mümkün olabilmektedir. Bu sebeple, Baba Merdan ve Dede Maksut zaviye ve mescitlerinin Bektaşi, Kalenderi veya Haydariyye tarikatına mensup oldukları düşünülebilir. Çünkü Bektaşi tarikatına bağlı şeyhlerin *baba* lakabını kullandıkları bilinmektedir[39]. Bu zaviye ve mescitlerde şeyh ve dervişlerin yanı sıra zaviyenin veya varsa yanındaki türbenin temizlik işlerini gören *ferrâş*, ekmek pişiren *habbâz*, yemek pişiren *tabbâh*, vakfın vakfiye şartları dahilinde yönetilmesini sağlayan *mütevelli* ve *rakabe*, *cabi, imâm, müezzîn, hâtib* ve *hafızlar* da bulunmaktaydı[40].

Ahlat şehrinin mekânsal dokusunun en önemli ögeleri mezarlıklar, kümbetler ve türbelerdir. Kümbet ve türbelerin tamamı Osmanlı dönemi öncesi döneme aittir. Bu kümbet ve türbeler şunlardır: Şeyh Necmeddin Havaî Türbesi, Ulu Kümbed (Usta Şagird), Hasan Padişah Kümbeti, Hüseyin Timur Kümbedi, Bogatay Aka Kümbeti, Erzen Hatun Kümbeti, Bayındır Kümbeti, Dede Maksud Türbesi, Keşiş Kümbeti, Şehit

37 Bu zaviye ve mescitler hakkında geniş bilgi için bkz. Kılıç, 1999, 116-126; Kılıç, 1998, 297-330.
38 Kılıç, 1998, 319.
39 Köprülü, 1986, 165-166.
40 Kılıç, 1998, 319-320.

İsmail Kümbeti, Alimoğlu veya Yarım Kümbet, Emir Ali Kümbeti, Mirza Bey Kümbeti, Hacı Nine Kümbeti, tam olarak kime ait olduğu belli olmayan 2 adet kümbet[41].

Küçük mezarlıkları hariç tutarsak şehirde Osmanlı döneminde altı mezarlık bulunmaktaydı. Bunlar Harabe Şehir Kabristanı, Taht-ı Süleyman Mahallesi (Kara Şeyh) Mezarlığı, Kırklar Mezarlığı, Merkez Kabristanı, Meydanlık Kabristanı (Selçuklu Mezarlığı) ve Kale Kabristanı'dır[42]. Bunlardan Kale Kabristanı hariç, diğerleri Osmanlı dönemi öncesinden intikal etmişlerdir.

Ahlat'ın 16. ve 17. yüzyılı ile ilgili olarak sağlıklı bir nüfus değerlendirmesi yapmak zordur. Bunun iki temel sebebi vardır. Birincisi Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra getirilen vergi muafiyeti, ikincisi ise 1552 yılında Müslüman-Türk nüfusun uğradığı kıyımdır. Bu vergi muafiyeti sebebiyle bazı tahrirlerde Müslüman nüfus hane rakamları içerisinde zikredilmemiştir. Bunun yanı sıra siyasi gelişmeler çerçevesinde yaşanan nüfus azalmalarını dikkate almadan değerlendirme yapmak hatalı olacaktır. 16. yüzyıl boyunca Ahlat Müslümanlarından baş akçesi nevinden vergi alınmamıştır[43].

Mevcut kaynaklarımız Ahlat şehrinin nüfusunun dini bakımdan dağılımı hakkında şunları vermektedir. 11. yüzyılın ortalarında Ahlat'a uğrayan Nasır-ı Hüsrev şehirde Arapça, Farsça ve Ermenice konuşulduğundan bahseder[44]. Zekeriya Kazvini de bu dillerin sırasıyla Türkçe, Farsça ve Ermenice olduğunu yazar. Türkçenin halkın kullandığı yaygın dil, Ermanicenin azınlık dili, Farsçanın ise yüksek tabakanın dili olduğu muhakkaktır[45]. Osmanlı dönemi ile ilgili olarak en tatmin edici bilgileri veren Evliya Çelebi, şehirdeki insanların Çağatay ve Moğol dillerine yakın lehçeleri olduğunu ifade etmektedir[46]. Tahrir defterleri vergi mükellefi nüfusu verirken etnik kökene vurgu yapmaz. Sadece vergi mükelleflerinin hangi dine mensup oldukları belirtilir. Bu bilgiler ışığında Ahlat şehrinde Müslümanlar ve Ermenilerden müteşekkil bir nüfusun varlığından söz edilebilir. Ermeniler azınlık olup daha ziyade ticaret ve zenaatla iştigal ederlerdi. Müslüman nüfus ise sivil ve askeri yöneticiler, kale askerleri, dirlik sahipleri (zaimler ve tımarlı sipahiler), vakıf görevlileri, aşiretler ve Müslüman halktan ibaretti[47].

41 Kümbetler hakkında geniş bilgi için bkz. Kafesoğlu, 1950, 167-191; Beygu, 1932; Sümer, 1986, 468-470; Polat, 1997, 23-28; Tabak, 1972; Aslanapa, 1990; Yaşa, 1992; Altun, 1989, 22-23.

42 Karamağaralı, 1992, 42-43.

43 TKGMA, Kuyûd-ı Kadime No: 109, 1.

44 Nasır-ı Hüsrev, 1985, 10.

45 Karamağaralı, 1992, 41-42.

46 Evliya Çelebi, Bağdat 305, 240/b.

47 Kılıç, 1999, 141-142.

Ahlat şehrinde 1537 tarihinde 67[48], 1540 tarihinde 137[49], 1556 tarihinde ise 212 nefer[50] Ermeni nüfus bulunmaktaydı. Van ve Adilcevaz sancakları için yaptığımız etraflıca araştırmalar sonucunda 16-17. yüzyıllarda Türk-Müslüman nüfusun %80, Ermeni nüfusun ise %20'ler civarında olduğunu söyleyebiliriz[51]. Osmanlı şehirlerinde şehrin ileri gelenlerinden birisi halk tarafından *kethüda* veya *şehir emini* olarak seçilirdi[52]. Ermeniler, Müslümanlardan ayrı olarak kendi kethüdalarını kendileri seçiyorlardı. Hatta 1554 yılında Ahlat'taki Ermenilerin meliki olan Murad'a yararlığı ve yoldaşlığı sebebiyle Adilcevaz sancakbeyinin önerisi ile timar bile tevcih edilmişti[53]. 1564 yılında kethüdalarından şikâyetçi olan Ahlat halkının kadıya müracaatı, kadının da merkeze arzı ile eski kethüdanın yerine Behlül adlı bir Ermeni, kethüda olarak tayin edilmişti[54]. Ahlat şehrinde bir kilisenin varlığına rastlanmamıştır. Şehrin dışında Ahlat'a bağlı sadece üç köyde kilise bulunmaktaydı.

Mevcut uygulamalar ve kaynaklar, Osmanlı döneminin büyük bir kısmında Ahlat'ta yaşayan Ermeniler ile Müslüman halk arasında karşılıklı hoşgörüye dayanan bir ilişkinin olduğunu gösterir niteliktedir.

Ahlat'ta Ekonomik Hayat

Osmanlı döneminde Ahlat'taki ekonomik hayatı etkileyen en önemli unsur jeopolitik konumdur. 16. yüzyılın başlarında kurulan Safevî Devleti'nin Doğu Anadolu'da hâkimiyet kurma politikası, bu yüzyılın sonlarında da devam eden bir mücadele ortamının doğmasına sebep olmuştur. Ahlat, bu mücadeleler sırasında kısa süreli de olsa el değiştirme hadiseleri yaşamış, zaman zaman bizzat çatışma sahasının ortasında kalmıştır. Osmanlı ordusunun İran tarafına gidip gelirken verdiği ağır malî külfet de ekonomik faaliyetleri ve üretimi etkilemiştir. Ahlat'ın ekonomik durumu incelenirken bu tarihi şartların ve sürecin göz önünde bulundurulması zarureti vardır.

Ahlat'taki ticari ve ekonomik faaliyetlerin bir kısmı göl bağlantılı olmuştur. Zaten Van Gölü'nün ismi özellikle Osmanlı öncesi dönemde gölün kıyısındaki önemli şehirlere göre şekillenmiştir. Mesela, Assur deyimi ile *Nairi'nin Yukarı Denizi/Nairi'nin Dalgalı Denizi* olarak söyleniyordu[55]. Daha sonraki zamanlarda Ahlat'ta *Ahlat Gölü*, Erciş'te *Erciş*

48 BOA, TT d. 189, 14. Bu tarihte Müslüman nefer sayısı 94'tür.
49 TKGMA, Kuyûd-ı Kadime No: 109, 91/b.
50 BOA, TT d. 297, 27.
51 Kılıç, 2007, 449-450.
52 Çadırcı, 1991, 41.
53 BOA, KK d. 211, 77.
54 BOA, KK d. 219, 66.
55 Tarhan, 2011, 65.

Gölü, Tatvan'da *Tatvan Gölü* olarak ifade ediliyordu. Ahlatşahlar/Sökmenliler döneminde, Ahlat'ın büyüklüğü ve siyasi bakımdan öneminden dolayı, çağdaş Arap kaynaklarında *Erciş* veya *Ahlat Gölü* şeklinde isimlendirilmiştir[56]. Çünkü bu dönemde Ahlat, Van'a göre daha önemli bir merkez konumundaydı ve Van Ahlatşahların idaresindeydi[57]. Van'ın Osmanlılar tarafından fethi ve bir vilayet olarak teşkilatlanmasından sonra yeni kurulan vilayetin merkezi Van olmuştur. Böylelikle göl çevresindeki en önemli merkez *Van* olduğu için göl de Osmanlı kaynaklarında ve arşiv belgelerinde çoğunlukla *Deryâ-yı Van*, *Van Denizi* veya *Bahr-i Van* olarak zikredilmiştir[58].

Van Gölü kapalı havza bir göldür. Ahlat, Van ve Tatvan noktaları arasında karayolu kullanılmadan yüklerin daha rahat, daha hızlı hatta daha güvenli taşınması sağlanıyor ancak bu iletişim sadece göle kıyısı olan liman şehirleri ile sınırlı kalıyordu. Osmanlı öncesi ve Osmanlı döneminde Tatvan'dan Van'a seyahat kara yolu ile yapılacak ise genellikle Van Gölü'nün kuzeyi tercih edilirdi. Çünkü gölün güneyindeki yol özellikle kış aylarında geçit vermiyordu.

Türk-İslam hâkimiyeti öncesinde de Van Gölü çevresindeki şehirlerin bir kısmı önemli ticari potansiyele sahipti. 982 yılında Ermen ülkesi olarak ifade edilen bölge, yani Van Gölü çevresindeki Hoy, Bargiri (Muradiye), Erciş, Ahlat, Nahcivan ve Bitlis'in; irili ufaklı, mamur, nimeti olan kalabalık şehirler olduğu söylenmektedir. Bu şehirlerde yaşayan halkın arasında zengin ve tüccar olanlar bulunuyordu. En önemli ticaret metaları ise zilli (motifli yolluk), halı, yün, şalvar ipiydi[59].

1046 yılında Ahlat'ı ziyaret eden Nâsır-ı Hüsrev, Ahlat şehrinin zenginliğini eserinde vurgular. 1046 yılı kışının pek şiddetli olduğunu burada bir kervansarayda konakladığını, ahalinin tipide yolunu bulsun diye şehrin önündeki ovaya yol boyunca kazık çaktıklarından bahseder[60]. 12. yüzyılın ikinci yarısında Artuklu ülkesini ziyaret eden Ahlat'ın kadın yöneticisi, oradaki gözlemlerinin de etkisinde kalarak memleketine döndüğünde Ahlat-Bitlis arasındaki tüm yolları yaptırmış, bu yolların uygun yerlerine 9 adet köprü inşa ettirmiştir. Bir geçit açtırarak bu geçide yakın bir yerde içinde 300 hayvanın yükleri ve sahipleri ile birlikte konaklayacağı büyüklükte bir han yaptırmıştı[61].

56 Turan, 1980, 118; Göyünç, 198; Van Gölü'nün tarihi süreçteki isimlendirmeleri hakkında geniş bilgi için bkz. Kılıç, 2019, 3-4.

57 Kılıç, 2012, 507.

58 Nasûhü's-Silâhî (Matrakçı), 1976, 225, 270; BOA, TT d. 730, 50; BOA, C. AS., Dosya No: 1049, Gömlek No: 46106, (Tarih: 14 CA 1137/29 Ocak 1725); Van Gölü'nün tarihi süreç içerisinde hangi adlarla anıldığı konusunda geniş bilgi için bkz. Demirtaş, 2013, 309.

59 Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib, 2008, 102.

60 Nâsır-ı Hüsrev, 1985, 10.

61 Özdal, 2016, 214.

Ahlat'ın ekonomik bakımdan zenginliği ve ticaret potansiyelinin genişliğinin Selçuklular devrinde de devam ettiği söylenebilir. İbnü'l-Ezrak, Ahlat'ın bu zenginliğini 1071 Malazgirt zaferinden sonraki ganimet çılgınlığına bağlamaktadır. Malazgirt Savaşı'ndan ganimetle dönen Ahlatlı savaşçılar elde ettikleri her türlü ganimeti bir an önce ellerinden çıkarıp nakde çevirmek için ucuz fiyatla çevredeki çarşı ve pazarlara götürüp satmışlardı. Bu durum civardaki bütün piyasanın fiyat dengesini bozmuş, özellikle zırh ve silah fiyatları, arzın fazla olması sebebiyle adeta dibe vurmuştu. Malazgirt Savaşı'ndan sonra Eylül ayı başlarında Ahlat pazarına uğrayan birisi, 1 dinara 3 adet örme zırh gömlek ya da 72 adet miğfer satın alabiliyordu. 1164 yılında Ahlat çarşısında çıkan bir yangında şehrin ticari mal ve kumaşlarla dolu depolarının, birçok ev ve 70 kadar dükkânın tahrip olduğunun kaydedilmesi, Ahlat'ın 12. yüzyılın ortalarındaki zengin ve canlı ticari hayatının varlığını teyit etmektedir[62].

Ahlat, 12-13. yüzyıllarda Şam ile eşit büyüklükte gösterilen önemli bir merkezdi. Ahlatşahlar zamanında beyliğin bir diğer önemli şehri olan Erciş ile Ahlat arasında büyük gemiler işliyordu. Van, Tatvan ve Vastan (Gevaş)'da bulunan limanlar ve buradaki gemiler vasıtasıyla Ahlat şehri ile bağlantı sağlanıyordu. Ahlat ahalisi ticaretteki maharetleri ve Van Gölü'nde gemiler vasıtasıyla yaptıkları ticaret sayesinde kayda değer bir tecrübe kazanmışlardı. 12. yüzyılda Ahlatlı tacirlerden bazılarının Karadeniz'de gemicilik yaptıkları bilinmektedir[63]. İbnü'l-Ezrak, 23 Kasım 1131 (veya 1132)'de Konstantiniyye Denizi'nde (Marmara Denizi olmalıdır) Ahlat gemilerinin battığını ve Ahlatlı tüccarlardan bir grubun bahse konu deniz felaketinde boğularak öldüğünü kaydetmektedir[64].

Ahlatşahlar zamanında, Ahlatlı ilim, sanat ve ticaret erbabı bütün memleketlere yayılmıştır. Bu beylik zamanında Ahlat'ta demircilik ve çilingirlik işleri çok ileridir. Özellikle kaytanları (ip) meşhur olup komşu ülkelerde özellikle tercih edilirdi. Ahlat civarındaki kuyulardan çıkarılan kırmızı ve sarı renkteki *zırnık* (arsenik) çok iyi biliniyordu ve bütün memleketlere ihraç ediliyordu[65].

Selçuklular devrinde Ahlat ve çevresinden yılda 2 milyon dinar, Moğollar zamanında ise yılda 390 bin dinar vergi toplanıyordu[66]. Diğer bölgeler ile kıyaslandığında, bu meblağların canlı bir ticareti işaret ettiği rahatlıkla söylenebilir.

62 Özdal, 2016, 297, 313.
63 Kılıç, 2019, 17; Turan, 1980, 118.
64 Zikreden: Özdal, 2016, 197. Konstantiniyye diye ifade edilen denizin Karadeniz olduğu da ileri sürülmektedir. Bkz. Taşcı, 2013, 365.
65 Kılıç, 2019, 17; Turan, 1980, 118.
66 Özdal, 2016, 135.

Ortaçağda Van Gölü'ndeki en işlek limanlardan biri olan Ahlat'ın bu durumunun Osmanlı döneminde gerilediği, burasının limandan çok bir iskele düzeyinde olduğu anlaşılmaktadır. 17. yüzyılın ortaları ile ilgili bilgi veren Evliya Çelebi, gölün etrafında 9 kalenin ve her tarafında çok iyi limanlarının bulunduğunu ifade etmektedir[67].

Van Gölü çevresi maden yatakları bakımından zengindir. Osmanlı döneminde bu madenlerin çıkarılması ve işletilmesi işine büyük önem veriliyordu. Bu konuda göze çarpan en önemli maden *güherçile* yani potasyum nitrattır. Ahlat, Adilcevaz ve Erciş'te güherçile madenleri bulunmaktaydı. Güherçile barut yapımında kullanılan bir madde olduğu için stratejik önemi haizdi. Barut yapımı için gerekli olan bir diğer hammadde ise kükürttür. Kükürt ise ağırlıklı olarak Hakkâri'de bulunuyordu. Barut hammaddelerinin ocaklardan çıkarıldıktan sonra saf edilmiş hallerinin Ahlat, Erciş, Adilcevaz, Van ve Ahtamar Adası'ndaki baruthanelere nakli ve üretilen barutun ilgili kalelere dağıtımı gölde işleyen gemilerle yapılıyordu. Barut imalatı için gerekli odunun ve diğer levazımın ilgili imalathanelere taşınması için devlete ait gemilerden birisi sadece bu işe tahsis olunmuştu[68].

Osmanlı döneminde, Ahlat şehrinde çarşı-pazar esnafının faaliyet gösterdiği mekânlar vardı. Ancak birçok Osmanlı şehrinde varlığından haberdar olduğumuz yiyecek, giyecek vs. malların toptan pazarlandığı bir kapan hanının bulunduğuna dair bir bilgiye sahip değiliz. 1571 tarihli evkaf tahrir defteri üzerinde yaptığımız incelemede, Kanuni Sultan Süleyman devrinde tamamlanan sahildeki Yeni Kale'nin içerisinde 54 adet vakıf dükkânın olduğu tespit edilmiştir. Muhtemelen kale içerisinde ve Eski Kale civarında özel mülkiyet kategorisinde daha birçok dükkân bulunuyordu.

Şehirde küçük sanayi kuruluşu olarak dokumacılıkta kullanılan ipliklerin boyanması işini yapan bir boyahâne ve deri işlenen bir debbağhanenin olduğunu biliyoruz[69]. Bunların yanı sıra 15 değirmen faaliyet göstermekteydi. Bu değirmenlerden 13 tanesi altı ay, 2 tanesi ise tam yıl olarak çalışmaktaydı[70]. Şehirde bezirhâne olarak adlandırılan 5 adet bulgur değirmeni bulunmaktaydı[71]. Ahlat'ta Osmanlı döneminde faal olan bir barut imalathanesinin olduğuna ise yukarıda dikkat çekilmişti.

Şehrin etrafındaki bağ ve bahçelerden alınan ve *nefs-i şehr* vergisi 1556 yılında

67 Evliya Çelebi, Bağdat 305, 237/a.
68 BOA, MD 14, 210/296.
69 BOA, TT d. 297, 28; BOA, TT d. 730, 75
70 BOA, TT d. 297, 27, 29, 43, 72; TKGMA, Kuyûd-ı Kadime No: 202, 19/b, 54/b.
71 BOA, TT d.297, 27, 29, 43, 74

20.980 akçe iken[72], 1605 yılında 86.000 akçeye yükselmiştir[73]. Bu durum 17. yüzyılın başlarında şehrin şenlendiğini ve etrafındaki zirai alanların genişleyerek daha fazla ürün alındığını göstermektedir.

Ahlat'ta 1556 yılında 1 kile buğdayın narh fiyatı 16 akçe, 1 kile arpanın narh fiyatı ise 12 akçedir. 1 Ahlat kilesinin kaç kg. olduğunu tespit edemedik. Ancak 16. yüzyılda 1 Van kilesinin 102.4 kg. olduğunu düşünürsek, Ahlat'ta da benzer bir karşılığının olduğu düşünülebilir. Darının 1 kilesi ise 6 akçedir[74]. Ahlat'ta 1556 yılında iyi bir koyunun fiyatı 40-50 akçe civarındaydı[75].

Şark seferlerine çıkan Osmanlı ordusunun ihtiyacı olan zahire başta Van ve Tatvan olmak üzere göl kenarındaki Ahlat, Erciş, Adilcevaz ve Edremit gibi iskelelerde depolanarak gölde çalışan devlete ait ve askeri yönleri daha ağır basan azeb gemileri ile taşınıyordu[76].

Evkaf kayıtları bazı gayri mülklerin yıllık kiraları hakkında da bilgi vermektedir. 1571 tarihli evkaf tahrir defterdeki bilgilere göre şehirdeki faal olan hamamın yıllık kirası 1.200 akçedir. Kale içinde bulunan 54 dükkânın yıllık toplam kirası ise 4.164 akçe olarak hesaplanmıştır[77]. Bu durumda Ahlat Yeni Kale içindeki bir dükkanın yıllık kirası 16. yüzyılda ortalama 80 akçe civarındadır[78].

Sonuç

Anadolu coğrafyasında Türklükle tanışan ilk yerlerden birisi Ahlat'tır. Selçukluların himayesinde siyasi ve yönetimsel istikrarın yaşandığı Ahlşatşahlar idaresinde ilim, sanat, ticaret ve daha birçok alanda çağının ilerisine geçmiş ve bu özelliğinden dolayı Kubbetü'l-İslam olarak anılmıştır. Ahlat'ın idarecileri ve tüccarları ulaşım konusunda gölden de olabildiğince istifade etmiştir.

Ahlat bu önemli cazibe merkezi olma durumunu maalesef 13. yüzyılın başlarından itibaren kaybetmiştir. Önce Necmeddin Eyyub, daha sonra Celaleddin Harzemşah ve son olarak da Şah Tahmasb, şehrin Müslüman halkına ve mekânsal dokusuna büyük tahribat yapmışlardır. 1246 ve 1276 depremleri de şehrin gerilemesine sebep olan bir diğer unsur olarak ifade edilebilir.

72 BOA, TT d. 297.
73 BOA, TT d. 730.
74 BOA, TT d. 297, 32.
75 Kılıç, 1999, 245.
76 Kılıç, 2019, 13.
77 TKGMA, Kuyûd-ı Kadîme No: 202, 55/b.
78 TKGMA, Kuyûd-ı Kadîme No: 202, 51/b-56/a.

Ahlat, 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar iki önemli gücün arasında kalmanın sancısını çekmiştir. Şehrin tahribatı da bu çatışma alanının içinde kalması ile doğrudan ilgilidir. 1556 yılında yapılan tahrir şehrin yaşadığı tahribatın derin etkisini gözler önüne sermektedir.

Osmanlı döneminde iyi niyetle yapılan çalışmalara rağmen, Ahlat'ın 13. yüzyıldaki o şaşaalı dönemini bir daha yakalayamadığı söylenebilir. Şehir, 16. yüzyılın ortalarından 17. yüzyılın başlarına uğradığı tahribatın yaralarını sarmaya çalışmıştır. Siyasi istikrar sağlanıp dış tehditlerden uzak bir pozisyona geçmesinden sonra ise kısmi bir canlanmanın yaşandığı ve özellikle de göl bağlantılı ticari faaliyetlerin yeni bir ivme kazandığı söylenebilir. İhtisab vergisi, bac-ı ubur ve pazar faaliyetlerinden alınan vergilerin 17. yüzyıldan itibaren artış göstermesi bu iyiye gidişin birer işareti olarak değerlendirilebilir.

Ahlat, harap da olsa, Ortaçağ'daki cazibe merkezi olma durumunu yitirse de bugün tarihe tanıklık eden mezar taşları, kümbetleri, türbeleri, camileri ve diğer kültür ve medeniyet unsurları ile bu coğrafyanın en kadim, en kutsal ve en çok tarih kokan merkezlerinden birisi olduğunu sadece fısıldıyor. Ahlat'ın o görkemli yapıları olabildiğince ayağa kaldırılarak ihya edilmeli ve burasının Anadolu Türklüğünün mayası olduğunu yüksek sesle haykırması sağlanmalıdır. Unutulmamalıdır ki Ahlat, Anadolu'nun Türk ve Müslüman kimliğinin ilk ve en sağlam halkasıdır.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Cevdet Askeri (C.AS.)
Dosya No: 1049, Gömlek No: 46106
Kâmil Kepeci Tasnifi (KK d.)
No: 211, 215, 219
Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi (MAD d.)
No: 2775
Mühimme Defterleri (MD)
No: 2, 14
Tapu-Tahrir Defterleri (TT d.)
No: 189, 297, 730
Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi-Kuyûd-ı Kadime
No: 109, 202

Kaynak Eserler

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme 3-4*, H. 1132 (M. 1719-1720) yılında İbrahim b. Muhammed eliyle istinsah edilen nüsha Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat No: 305.

Gregory Abû'l-Farac (Bar Habraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, 2, Suryancadan çeviren: Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1987.

Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, Çeviren: Abdülvehhab Tarzî, İstanbul, 1985.

Nasûhü's-Silâhî (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultân Süleymân Hân*, Hazırlayan: Hüseyin G. Yurdaydın, Ankara, 1976.

Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib, Hazırlayan: V. Minorsky, Çeviren: Abdullah Duman-Murat Ağarı, İstanbul, 2008.

Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal, I, Ankara, 1981.

Şeref Han, *Osmanlı-İran Tarihi*, Arapçadan çeviren: Mehmet Emin Bozarslan, İstanbul, 1971.

Solâk-Zâde Mehmed Hamdemi Çelebi, *Solâk-zâde Tarihi*, Hazırlayan: Vahid Çabuk, II, Ankara, 1989.

Araştırma/İnceleme Eserler

Ahlat Şehir Rehberi, (2014), Yayın Yönetmeni ve Metin Yazarı: Ali İhsan Gülcü, Ahlat Kaymakamlığı yay., İkinci Baskı, İstanbul, Ekim.

Altun, A., (1989), "Ahlat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2, İstanbul, 22-23.

Aslanapa, O., (1990), *Türk Sanatı*, Ankara, 1990.

Beygu, A.Ş., (1932), *Ahlat Kitâbeleri*, Hamit Matbaası, İstanbul.

Bilgiç, E. ve Öğün, B., (1974), "Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları", *Türk Arkeoloji Dergisi*, XXI-1, Ankara, 31-35.

Bilgiç, E. ve Öğün, B., (1996), "Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları", *Anatolia (Anadolu)*, VII, Ankara.

Çadırcı, M., (1991), *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*.

Dalmiş, E., (2021), *Ortaçağda Ahlat*, Doktora Tezi, Adıyaman Üniversitesi.

Demir, A., (2011), *Ahlat ve Çevresinde Eyyûbî Hâkimiyeti*, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi.

Demirtaş, M., (2013), "XVI. Yüzyılda Van Gölü'nün Adının Tatvan Denizi Olduğunu Gösteren Bir Kaynak: Tezkiretü'l-Bünyan", *VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Oktay Belli, Bursa, 309-311.

Göksu, E., (2011), "Buhârâ Melikesi Kabac Hâtûn", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 29, 261-283.

Göyünç N., (1986), "Van", *İslam Ansiklopedisi*, 13, İstanbul.

Göyünç, N., (1969), "Diyarbekir Beylerbeyiliğinin İlk İdari Taksimatı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXIII, 23-34.

Hartmann, R., (1986), "Belh", *İslam Ansiklopedisi*, 2, İstanbul, 485-487.

Kafesoğlu, İ., (1950), "Ahlat ve Çevresinde 1945'te Yapılan Tarihî Arkeolojik Tetkîk Seyahati Raporu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, I/1-2, İstanbul.

Karamağaralı, B., (1992), *Ahlat Mezartaşları*, Ankara.

Kılıç, O., (1997), "Van Ulu Caminin Tarihi Hakkında", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 130, İstanbul, 56-60.

Kılıç, O., (1998), "XVI. Yüzyılda Van Gölü Çevresindeki Zâviyeler", *1. Uluslararası Türk Dünyası Eren ve Evliyaları Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1998, 297-330.

Kılıç, O., (1999), *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara, 1999.

Kılıç, O., (2007), "XVI-XVIII. Yüzyıllarda Van Gölü Çevresinde Ermeni Varlığı ve Türk-Ermeni İlişkileri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu Bildiriler*, II, 439-473.

Kılıç, O., (2012), "Van", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 42, İstanbul.

Kılıç, O., (2018), "Yavuz Sultan Selim, İdris-i Bitlisî ve Kürtler", *Yavuz Sultan Selim Dönemi ve Bursa*, Editör: Nilüfer Alkan Günay, Bursa, 197-208.

Kılıç, O., (2019), "Orta ve Yeniçağda Van Gölü'nde Gemi Yapımı, Taşımacılık ve Ticaret", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, V/2, 1-24.

Kılıç, O., 2021, *Doğu Serhaddinin Kilidi: Van (16-18. Yüzyıllar)*, Ankara.

Köprülü, M.F., (1986), "Baba", *İslam Ansiklopedisi*, 2, İstanbul, 165-166.

Kulaz, M. ve İgit, İ., (2022), *Ahlat Selçuklu Meydan Mezarlığı'nda Tarihin Görgü Tanıkları Ayağa Kalkıyor*, Ortak Kültür Mirası: Türkiye ve AB Arasında Koruma ve Diyalog-II (CCH-II) Hibe Programı, Ankara.

Metin, T., (2022), "Ortaçağ İslâm Dünyasında Şehirlere Verilen Unvanlar", *XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, Ankara, 399-413.

Ögel, B., (1986), Hakkı Dursun Yıldız, Fahrettin Kırzıoğlu, Mehmet Eröz, Bayram Kodaman ve M. Abdulhaluk Çay, *Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, 2. Baskı, Ankara.

Öz, M., (2005), "XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme", *IXth*

International Congress of Economic and Social History of Turkey, Dubrovnik-Croatia, 20-23 August, 2002, 31-54.

Özdal, A., (2016), *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, İstanbul.

Polat, Ü., (1997), "Tarih İncisi Ahlat", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 126, İstanbul, 23-28.

Sümer, F., (1986), "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, L/197, 447-494.

Sümer, F., (1989), "Ahlat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2, İstanbul, 19-22.

Tabak, N., (1972), *Ahlat Türk Mimarisi*, İstanbul.

Talay, A., (1988), *Bizim Eller Van*, İstanbul.

Tarhan, M.T., (2011), "Urartu Krallığı'nın Başkenti Tuşpa M.Ö 840-590", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 21,İstanbul.

Taşcı, K., (2013), *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası (1018-1243)*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi.

Tekin, E., (2019), *Ortaçağ'da Ahlat'ta Türk Medeniyeti*, Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi.

Turan, O., (1980), *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1980.

Turan, Ş., (1961), *Kanuni'nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası*, Ankara, 1961.

Uzunçarşılı, İ.H., (1983), *Osmanlı Tarihi*, 2, 4. Baskı, Ankara.

Vakıf Kayıtları Ekseninde Bitlis'in Kültür Mirası, Hazırlayan: Rahmi Tekin, Ankara, Haziran, 2021.

Yaşa, R., (1992), *Bitlis'te Türk İskânı*, Ankara.

Yazıcı, T., (1992), "Belh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 5, İstanbul, 410-411.

YENİ VERİLER IŞIĞINDA URARTU'DA KARA ULAŞIMI*

Recep YILDIRIM*- Pınar PINARCIK*

Giriş

Yol insan için hayat demektir. Nasıl ki ilk insanlar yerleşim alanlarını belirlerken su kaynaklarının etrafındaki alanları tercih ettiyse, yol güzergâhları da bu seçimi yapmalarında en az su kadar etkili olmuştur. İlk yerleşim, ilk haberleşme, ilk ticaret, ilk yayılım yol şartlarının elverişli olmasıyla doğru orantılı olarak gelişmiştir. Yol güzergâhları sayesinde kültürler arası etkileşim artmış yeni uygarlıkların doğuşu sağlanmıştır. Araştırma konumuz olan Urartuların bulunduğu coğrafya dağlık bir yapıya sahiptir. Bu kadar dağ çeşitliliğine sahip olan bölgenin Van Gölü çanağına doğru değişik uzantılar halinde sokulması, gölün kıyısının oldukça girintili çıkıntılı olmasına yol açmış ve buda bölgede ulaşımı sağlayan doğal yolların ve geçitlerin gelişimini engellemiştir[1]. Doğu Anadolu yüksek yaylasında bu olumsuz coğrafi yapıya rağmen merkez olabilecek en uygun alan Van Gölü ve çevresiydi. Van Gölü çevresi, coğrafi ve stratejik konumu nedeniyle çok

* Bu çalışma, 2015 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından düzenlenen 1. Uluslararası Anadolu Uygarlıkları Sempozyumu kapsamında hazırlanan sunuma yeni yapılan bilimsel çalışmalar eklenerek hazırlanmıştır.

* Prof. Dr. Recep Yıldırım, Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, (Emekli Öğretim Üyesi)

* Doç. Dr. Pınar Pınarcık, Düzce Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Böl.. pinarpinarcik@gmail.com

1 İzbırak, 1951, 72.

erken dönemlerden beri her devletin başkenti olabilecek özelliklere sahip olmuştur. Van şehri geniş bereketli kıyı ovası, çevresindeki arazi şekilleri ve ulaşıma olanak veren yolları ile büyük bir şehrin kuruluşu ve gelişimi için gerekli şartları bünyesinde toplamıştır. Kabaca yarım daire şeklinde bir forma sahip olan Van Ovası, kuzeyinde Zimzim Dağı, doğusunda Şuşanis ve Erek Dağları ile doğal bir duvar gibi çevrelenmiştir. Van Gölü Havzası'ndaki merkez Urartu Bölgesi'nin en stratejik noktasındadır, her yönden gelen ve Van Ovası'na ulaşan tarihi doğal yolların odağındadır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin sahip olduğu tüm olumsuz coğrafi koşullarını, kendi lehine çevirip uzun bir süre Yakındoğu ve çevresinde varlığını sürdüren Urartular'a ilk kez Assur yazılı kaynaklarında rastlarız. MÖ 13. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar "Beylikler Dönemi" ya da "Urartu'nun Arkaik çağı" olarak adlandırılırken, MÖ 9. yüzyıldan itibaren "Krallık Dönemi" ya da "Urartu'nun Klasik Çağı" olarak adlandırılır. Kurulan yeni krallık, kısa zaman diliminde Doğu Anadolu'ya ve Kuzeybatı İran'a yayılır. MÖ 8. yüzyılın başlarında ise, Aras Nehri'nin kuzeyinden Sevan Gölü'ne kadar topraklarını genişletir. Kısaca, MÖ 9.-6. yüzyıllar arasında çekirdeğini Van Gölü ve çevresinin oluşturduğu Urartu Krallığı, kuzeyde Transkafkasya'ya, doğuda kuzeybatı İran içlerine, batıda Fırat Irmağı'na ve güneyde güneydoğu Toroslar'a kadar uzanmaktaydı. Çalışmamız daha önce ulaşım hakkında yapılan çalışmaların yeni buluntular ve veriler ışığında derlenmesinden oluşmaktadır. Urartu'nun ulaşım ağını dört ana yöne ve onun yan kollarına göre inceledik. Bu çalışmada coğrafi şartların yol güzergâhlarını nasıl etkilediği, yazılı ve arkeolojik buluntulara göre yol güzergâhlarının tespiti ve en önemlisi yol güzergâhlarının harita üzerinde gösterilmesi hedeflenmiştir.

Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Buluntulara Göre Yol Güzergâhları

Urartu Krallığı, Önasya'da var olan güçlü devletlerden birisiydi. Güneyde Asur İmparatorluğu, batıda Melitia (Melitealhe, Malatya) başta olmak üzere Geç Hitit devletleri, Orta Anadolu'da Frigler, Kuzeybatı İran'da Manalar ve Medlerle hem siyasal hem de ticarî ilişkiler kurmuştu. Dört bir yana yayılım gösteren Urartu, ilk kuruluş yıllarında Van Gölü ve çevresine hâkimken, MÖ 8. yüzyılın başlarında Urmiye Gölü'nün güneydoğusundan, batıda Malatya sınırlarında Murat boyunca uzandığını, Aras Nehrinin kuzeyinde, geniş ve bereketli Ararat Ovasına hatta II. Argişti (MÖ 714-680) döneminde Hazar Denizi'ne kadar sefer düzenlediğini görmekteyiz. Urartular hakkındaki bu dönem bilgilerine Assur yazılı kaynaklarından ulaşmaktayız. Örneğin, Assur kralı I. Tiglatpileser'in (MÖ 1115-1076) saltanatının üçüncü yılında:

"...Kapalı yollardan ve geçit vermeyen patikalardan Elama, Amadana, Elhiş, Şerabeli,

Tarhuna, Tirkahuli, Kisra, Taranabe, Elula, Haştarae, Şahişara, Ubera, Miliadruni, Şulianzi, Nubanaşe, Şeşe dağlarını aştım – on altı yüce dağ, savaş arabam içinde (ilerlerken) ülke güzeldi ve geçiş zordu, (bu nedenle), tunç kazmalarla kendime yol açtım. Dağların (ürünü) olan Urumi ağaçlarını kesip, ordumun ilerleyebilmesi için kuvvetli köprüler inşa ettim ve Fırat'ı karşıya geçtim"[2] ifadelerine rastlamaktayız. Yazıttan da anlaşıldığı gibi zorlu bir coğrafyaya sahip olan Urartu'nun güçlü bir devlet olmasını bu zor şartları lehine kullanmasına bağlanmıştır. Doğal bir kale görünümünde olan başkent Tuşpa'yı merkez alarak buradan dört bir yana kurdukları kale ve surlu yerleşmeler ağı Urartular'ın kurdukları yol güzergâhlarının bize en güzel kanıtlarını vermektedir. İşte bu yüzden Urartu'nun yayılım sahasına paralel olarak gelişen bu yolları coğrafi bölgelere göre alt başlıklar halinde inceleyeceğiz.

Batıya Giden Yollar

Urartu Krallığı'nın Van Gölü'nün batısındaki ülkelerle siyasi, kültürel ve ekonomik alandaki ilişkisi kral Menua MÖ 810-785) ile birlikte başlar[3]. Bölgede ele geçen birçok yazıt[4] Menua'nın batıya yayılma amacını, özellikle Murat Vadisi'ni ele geçirmek isteğini kanıtlamaktadır. Urartu'nun batı yayılım sahası içinde yer alan bölge stratejik açıdan önemlidir. Özellikle Anadolu ile Kuzey Suriye arasındaki ticareti sağlaması, Güneydoğu Anadolu toprakları üzerinden geçen ticaret yollarının ve bu yöredeki zengin maden yataklarına sahip olması, verimli ovalar, gerek Urartu'nun gerek Assur'un gerekse de diğer devletlerin ilgi odağı olmasını sağlamış ve bu devletler tarafından denetim altına alınmak istenmiştir. Murat vadisinde yer alan Kayalıdere, Palu, Bağın, Mazgirt, Pertek, Harput gibi kaleler Urartu Krallığının bölgedeki varlığının göstergesidir. Özellikle Palu ve Mazgirt/Kaleköy gibi içinde çok odalı kaya mezarlarının bulunduğu eyalet merkezleri aracılığıyla bölgenin denetimi sağlanmıştır. Bölgenin batı sınırını Fırat Nehri belirliyordu[5]. Urartu'nun bölgedeki varlığını gösteren diğer bulgular sefer sırasında bırakılan yazıtlar demiştik. Bunlar arasında II. Sarduri'nin (MÖ 756-730)

2 Çilingiroğlu, 1999, 19.

3 Ancak Patnos-Aznavurtepe yazıtı Alzi ülkesinin İşpuini (MÖ 830-820) ya da İşpiuni-Menua (MÖ 820-810) ortak krallık döneminde Urartu'nun bölgedeki varlığını gösterir. Erdoğan, 2018, 373.

4 Yıldırım, 1994, 287.

5 Köroğlu, 2011, 13.

batı bölgelerine düzenlediği seferler hakkındaki bilgilerini öğrendiğimiz, Van'ın Surp Pogos[6] Kilisesi içerisinde yer alan yazıt ve İzoli yazıtı[7] bulunmaktadır.

Bölgedeki hâkimiyeti artan Urartular'ın imar faaliyetlerini görürüz, bu yönde yaptıkları en iyi işlerden biri de bir yol ağıdır. Argişti'nin oğlu II. Sarduri zamanında bölgedeki Urartu hâkimiyeti iyice artmış, buna paralel olarak bütün Fırat kavsi içerisindeki kaleler[8], sınır karakolları ve karayolu sistemine ait yapılar da artmıştır. Stratejik önemi olan bu bölgeye ve özellikle Alzi (Elazığ)'ye ulaşım Muş Ovası ve Bingöl dağları üzerinden mümkündü. 2500-3000 metre yükseltiye sahip olan bu dağlarda tekerlekli araçlarla yolculuk yapmak oldukça zor olmasına rağmen Urartular yaptıkları karayolu ağı ile bunu başarmışlardır[9]. Urartu Devleti'nin batı bölgesine verdiği önem, 1985 yılında Veli Sevin tarafından yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilen Urartulara ait olduğu düşünülen karayolunun varlığı ile ispatlanmıştır[10]. Urartu'nun batı bölgesi ile ilgili çalışmalar yapan araştırmacılardan biri de S. Erdoğan'dır. S. Erdoğan Urartu'nun bölge ile ulaşımını Muş Ovası - Elazığ, Muş Ovası - Tunceli ve Ağrı - Erzurum– Erzincan olmak üzere üç ayrı yol ağı ile gerçekleştirdiğini bahseder[11]: *"Söz konusu yollardan biri Van - Erciş - Adilcevaz/Tatvan - Muş - Solhan - Bingöl - Karakoçan - Palu - Harput hattıyla Yukarı Fırat Bölgesi'ne ulaşım sağlarken diğer yolun ise Muş - Bingöl - Karakoçan - Mazgirt -Tunceli -Pertek - Hozat - Çemişgezek hattıyla ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Kuzeyde yer alan farklı bir ana rota ise kuzeydeki Van - Erciş - Patnos - Tahir Geçidi (Eleşkirt) - Horasan - Hasankale - Erzurum -Aşkale -Tercan - Erzincan hattını takip etmektedir"* Erdoğan yaptığı yol güzergâh önerisinde O. Belli'nin de görüşlerine katılmıştır.

O. Belli yaptığı çalışmasında bu yol güzergâhını oldukça detaylı bir şekilde ele almıştır. Van-Muradiye-Erciş-Patnos ana yolundan Ağrı Gediği'nden itibaren batı yönüne ayrılan güzergâh, Akçagedik kalesi önünden Karaağaç kalesine ulaşır ve buradan itibaren batı yönünde devam ederek Gönlüaçık (eski Karavit) Kalesi'ni geçip, Ürküt-Tepeli-Sevendeli-Aşağı Kamışlı-Bostankayakalesi-Malazgirt Ovası-Bulanık-Yoncalı

6 Surp Pogos yazıtı Eski Van şehri, Surp Pogos Kilisesi'nde bulunmuştur. Yazıtın üst parçası Van Müzesi'ndedir. İki yüzü yazıtlı bazalt bir stelin ön ve arka yüzünde yer almaktadır. Çilingiroglu, 1994, 48; Payne, 2006, 35 vd.

7 Fırat Irmağı'nın doğu kıyısında bugün Karakaya Baraj Gölü'nün suları altında in situ olarak kalmış olan İzoli yakınındaki Habibuşağı (İzoli) Kaya Yazıtı'nda Malatya önlerine kadar ulaşan bir ilerlemeden söz edilmektedir. Bu yazıt aynı zamanda Fırat Nehri'nin adının geçtiği ilk ve şu an itibariyle tek Urartuca belgedir. Aynı zamanda bilinen Urartu yazıtları içinde en batıda olanıdır. Salvini, 2006, 78; Payne, 2006, 237; Çilingiroğlu, 1994, 79.

8 II. Sarduri Palu'dan Malatya'ya hareket ederken Hazani, Yaurahi, Tumeişki, Wasini, Maniuni, Aruşi, Qulburarrini, Taşe, Quera'nın Taşesi ve Meluiani adlı 9 kaleyi alır. Habibuşağı yazıtı, Payne, 2006, 238.

9 Sevin, 1989, 50.

10 Sevin, 1989, 47; Kurt, 2009, 3.

11 Erdoğan, 2018, 374.

köyü-Mollakent-Muş Ovası'na ulaşılır[12]. S. Erdoğan, Muş Ovası üzerinde bulunan Kepenek'in Urartu kalesi özellikleri gösterdiğini bahseder[13]. Patnos (Aludiri) konumu gereği güneybatıya, güneye, kuzeye, kuzeydoğuya açılan yolların en kritik noktasında yer almış olup bugünde aynı özelliğini korumaktadır. Bu özelliğinden dolayı hem Patnos düzlüğü hem Malazgirt Ovası üzerinde Urartu dönemine ait bol miktarda kale ve nekropolun varlığı o dönem yoğun olarak yerleşildiğini gösterir[14]. Bu güzergâh üzerinde yer alan kalelerden en önemlileri; Kelereş, Mollakent ve Mizgertürk kaleleridir. Muş Ovası, Malazgirt Ovası gibi önemli bir kavşak noktasıdır. Urartular özellikle Menua ile birlikte bu bölgeye yoğunlaştırdığı askeri seferlerini yoğunlaştırmıştır. Sistemli bir şekilde planladığı bu seferleri yapacağı yol üzerinde kale hatları, kontrol ve savunma noktalarını belirlemiş ve özellikle Muş-Bingöl ve Elazığ yolunu kullanmıştır. K. Köroğlu, Bingöl'ün Solhan ilçesinden, Elazığ yakınlarındaki Harput'a kadar uzanan yol üzerinde düzenli aralıklarla kurulmuş Solhan/Cankurtarantepe-Bingöl/Zulümtepe-Bingöl/Kaleönü- Elazığ/Bahçecik ile Keban bölgesinde bulunan Norşuntepe'de konaklama istasyonu tarzındaki tesislerin yolun varlığını kanıtlayan arkeolojik buluntular olarak kabul etmiştir. Muş ovası ile Elazığ arasında yer alan tesislerin Bahçecik ile Norşuntepe arasında kalan Palu kalesini de hesaba katarak Eskiçağ koşullarında 25-35 km aralıklarla birer günlük mesafede yapıldıklarını belirtmiştir[15].

Muş ovasından batıya doğru ilerleyen güzergâh Bingöl üzerinden Palu'ya buradan da Elazığ-Malatya yolu ile bir yandan Orta Anadolu'ya diğer yandan Kuzey Suriye'ye ulaşır[16]. Urartu'nun batı sınırını oluşturan Malatya-Elazığ bölgesini Urartular'ın merkezine bağlayan bu güzergâh Assur kralları tarafından da Urartu'ya karşı yapılan seferlerde kullanılmıştır ki, Yoncalı yazıtı[17] ve III. Salmanassar'ın (MÖ 859-824) saltanatının üçüncü yılında Urartu'ya karşı düzenlediği seferini anlattığı sefer kayıtlarından[18] anlamaktayız[19]. Elazığ-Malatya karayolu üzerinde Kömürhan Köprüsü'nün 2 km batısında Yazılıkaya mevkiinde bulunan ancak günümüzde tamamen Karakaya baraj gölünün suları altında kalan Habibuşağı (İzoli) Kalesi[20] yol güzergâhı üzerindedir. Kalenin dört bir yanı sarp kayalıklarla kaplıdır. Urartuların batı bölgesinde kayaya

12 Belli, 1977, 118.
13 Erdoğan, 2018, 376.
14 Belli, 1977, 118.
15 Köroğlu, 1996, 26.
16 Belli, 1977, 119.
17 LAR I, 270.
18 LAR I, 236.
19 Belli, 1977, 122.
20 Bknz. Lehman-Haupt, 1910, 483 vd.; Huntington ve Lehmann, 1901, 193vd.; Hauptmann, 1974, 113 vd.

oyulmuş merdivenli iki tüneli olan tek örnektir[21]. Kayanın Fırat'a bakan yüzünde II. Sarduri'ye ait bir yazıt ele geçmiştir. Urartu sınırları içerisinde en batıda ele geçen bu yazıtta Sarduri'nin Milid ülkesi kralı Hilaruda'yı yendiğini ve Urartu ordusunun Fırat'ı ilk kez geçtiği anlatılmaktadır[22]. Bunun yanında Urartular'ın Malatya Aslantepe (Melitene) ile ilişki kurmak için bölgeye ait birçok yerleşmeyi ele geçirdiklerini bu yazıttan öğrenmekteyiz. Aslantepe'ye ulaşabilmek için bugünkü demiryolu civarında Fırat Nehri'ni geçtiklerini, demiryolunun Malatya tarafındaki Köşkerbaba'da kale niteliğinde bir yerleşme kurduklarını görüyoruz[23]. Urartular Geç Hititlerle ilişkilerini kolaylaştırabilmek için garnizon niteliğindeki bu yerleşimleri köprübaşı olarak kullanmış olmalıdırlar[24].

Van-Muradiye-Erciş-Patnos ana yolu üzerinde Bingöl dağları boyunca devam eden ve günümüz karayolu güzergâhında Cankurtarantepe-Bahçecik arasında 5 metre genişliğinde olduğu söylenen bu yol kalıntısının Urartular dönemine ait olup olmadığı konusunda çeşitli araştırmacıların görüşleri mevcuttur. Bunlardan biri olan V. Sevin dünyanın en eski karayolu olarak kabul ettiği batı bölgesinde ulaşımda kullanılan Bingöl-Elazığ arasındaki yol için en uygun güzergâh olarak Van Gölü-Muş Ovası ve Bingöl Dağlarını önerir. Sevin, bölgede yaptığı yüzey araştırması sırasında Bingöl Dağlarında ortalama genişliği 5.40 metre olan ve bazı durumlarda 3.90 metreye kadar daralan hemen hemen 80-90 kilometrelik bir alanda kesintisiz olarak devam eden bir yol tespit etmiştir[25]. O, yolu, *"Her iki yanına iri taşlar dizilip, tabanı düzeltilmiş olan yolun yüzeyine döşeme olarak çakıl-kırmataş serilmiş, bunun yanında ortasına ve hatta zaman zaman yanlarına rastlayan kayalar ise kesilerek düzleştirilmiştir. Yamaçlarda ilerlerken yol düzeyinin düzgünlüğü bir yanına taştan setler örülerek korunmuştur. Yolun 3.00-3.50 metre kadar genişlikteki küçük dereleri, özel olarak inşa edilmiş, karşılıklı taştan ayaklara basan ahşap köprülerle geçtiği de anlaşılmaktadır."* diye anlatır. S. Tiryaki, Bingöl Ovası'nın düz olduğu ve bu yüzden herhangi bir yol inşası gerektirmediğini ileri sürerek yolun buradaki güzergâhının saptanamadığını ancak Bingöl Dağının eteklerinden itibaren günümüz yol güzergâhı ile paralel ilerleyerek devam ettiğinden bahseder[26]. V. Sevin yolun tarihlendirilmesi konusunda ilk önce Roma Çağına ait olduğunu düşünse de, detaylı incelemesi sonucunda bu fikrinden vazgeçmiştir. Arkeolojik tarihlendirmelerde

21 Şentürk, 1993, 62.
22 Yıldırım, 1994, 289.
23 Yıldırım, 1990, 320.
24 Yıldırım, 1990, 320.
25 Sevin, 1989, 47.
26 Tiryaki, 2018, 392.

en önemli bulgulardan biri olan maddi kültür kalıntılarının ele geçmemesi, aynı zamanda teknik anlamda bazı farklılıklar bu düşüncesinden uzaklaştırmıştır. V. Sevin yol ile ilgili tüm olasılıkları düşünmüştür. Diğer bir olasılık Pers kral yolunun bölgedeki devamı olacağı ile ilgilidir. Ancak o, yol üzerinde Urartu kalıntılarını barındırmasından dolayı bunun mümkün olmadığını belirtmiştir[27]. Yaptığı yüzey araştırması sırasında Roma, Bizans, Osmanlı ve hatta Cumhuriyetin erken dönemlerine dair ele geçen buluntunun çok az olması, yanı sıra bazı araştırmacılar tarafından da o dönemlerde bu yolun çok sık kullanılmadığını ekleyerek tespit ettikleri yolun kullanımı için, Urartu döneminde olma ihtimalini güçlendirmiştir[28]. Sonuç olarak Sevin'in yaptığı bu çalışma Urartu Krallığı yol sistemi hakkında -özellikle batı bölgesine yayılımında- oldukça önemli bir çalışmadır. Bu yüzden çalışmasına detaylı olarak yer vermek istedik. O, yol güzergâhı üzerinde bulunan bazı yerleşimleri ve yerleşimlerde bulunan konaklama istasyonlarını şöyle sunmuştur: Bingöl-Solhan, Bingöl'ün doğusunda Zulümtepe, Palu'nun güneydoğusunda Bahçecik, batıda Keban baraj gölünün suları altında kalan Altınova'daki Norşuntepe konaklama istasyonu. Kısaca Sevin bu yolu, özellikle yol güzergâhı üzerinde bulunan konaklama istasyonlarının varlığı ve Urartular'a ait ele geçen maddi kültür buluntularını referans vererek eskiçağlardan günümüze kalan dünyanın en eski karayolu olarak adlandırmıştır[29]. Bölgede 2018 yılında yüzey araştırması yapan S. Tiryaki ve ekibi hem Cankuratantepe'de hem Zulümtepe'de benzer mimari özelliklere sahip konaklama istasyonlarını tespit etmişlerdir. Yine S. Tiryaki, daha önce V. Sevin tarafından yapılan yüzey araştırması sonucu ele geçen keramiklerin kendi yaptıkları araştırma ile zenginleştiğini, özellikle Urartu kalelerindeki depolarda sık kullanılan pithoslara rastladıklarını belirtmiştir[30].

V. Sevin'in bu çalışmasına Roberto Dan'da atıfta bulunmuş hatta bazı noktalarda farklı görüşlerini sunmuştur. R. Dan, Urartu yol sisteminin ortaya çıkarılmasıyla ilgili en önemli katkılardan birisini Veli Sevin'in verdiğini dile getirmiş ve onun Urartu Krallığı'nın batı kısmında, Van Gölü'nden Fırat'a kadar uzanan yol ağıyla ilgili çalışmasının önemine dikkati çekmiştir[31]. Dan, Veli Sevin'in o bölgede tespit edilmiş yolların Urartu dönemine tarihlenmesinin başlıca nedeninin düzenli aralıkla yapılmış konaklama istasyonlarının varlığına dayalı olduğunu vurgularken, Pers dönemindeki Kral Yolu'na ait güvenilir bilgilerin eksikliği ve söz konusu yolların Roma dönemindeki gibi tamamen taş döşeli olmaması nedeniyle tarihlemede bu iki dönemin hariç tutulduğunu satırlarına aktarmıştır.

27 Sevin, 1989, 48.
28 Sevin, 1989, 50.
29 Sevin, 1989, 52, 53.
30 Tiryaki, 2018, 398.
31 Dan, 2018, 359.

O, tespit edilen yolların Urartu döneminde de kullanılmış olabileceğini ihtimal dışı bırakmasa da, kısmi taş döşemeli bölümlerin daha sonraki dönemlere (örneğin Pers, Geç Roma vs.) ait olma olasılığının daha yüksek olduğunu ileri sürer. Bunun için de çeşitli bulguları içeren dayanaklar sunar. Onu bu düşünceye iten sebeplerden bir tanesi, kısmi taş döşemeli bu tarz yolların benzerlerinin doğu bölgelerinde de (örneğin Van Gölü'nden Urmiye Gölü'ne veya Ağrı Dağı vadisine giden güzergâhlarda) bulunması gerektiğidir[32]. Yine de yol ağı üzerinde bulunan ve Urartu dönemine tarihlenen kale ve istasyonların varlığının, söz konusu yolların Urartu döneminde de kullanılmış olabileceğine dair kanıt teşkil ettiğini vurgulamıştır[33].

Muş Ovasını Malatya'ya bağlayan güzergâh[34] üzerinde bahsettiğimiz bazı yerleşimlerden Palu ve Perisu kenarındaki Bağın[35], Mazgirt, Kaleköy kaleleri[36], kaya tünelleri, kaya mezarları ve yazıtlar Urartu Krallığı'nın Palu'nun kuzey ve batısına kadar uzandığı ve Fırat kavsi içinde bir askeri egemenlik kurduğunu göstermektedir[37]. Aynı özellikleri taşıyan Harput'un hemen kuzeyinde yer alan Tunceli'nin Pertek ilçesi Pınarlar nahiyesi civarında tespit edilmiş bir diğer karayolu Norşuntepe ve Harput istikameti üzerinden Tunceli'deki Urartu yerleşimlerine ulaşımı sağlamıştır[38]. Pınarlar'ın hemen kuzeyinde bulunan Burmageçit isimli Urartu kalesi üzerinden daha doğuda bulunan Anbar kalesi ile Mazgirt ve Mazgirt/Kaleköy kalesine bu yol ile bağlantı kurulduğu düşünülmektedir[39].

Erciş'ten batıya doğru ilerleyen diğer bir güzergâh ise Çelebibağ köyünden Van Gölü ve buradan da Kümbet'e gelerek diğer bir yol ile birleşir. Bu güzergah Süphan Dağı'ndan Adilcevaz'a[40] buradan da güneye doğru ilerleyerek Ahlat-Tatvan Kalesi'ne gelir. Tatvan kuzey, güney ve batı yönlerine ulaşım veren kavşak noktasıdır[41]. Tatvan'dan batıya giden yol, Tatvan-Rahva düzlüğü-Muş-Bingöl-Palu-Elazığ-Malatya üzerinden Orta Anadolu'ya varır.

Tunceli-Erzincan yol ağı ile ilgili çalışmasında S. Erdoğan, aradaki bağlantının Ovacık yakınlarında doğal bir geçit olan Zını Gediği aracılığıyla sağlandığını, bunun da

32 Dan, 2018, 360.
33 Dan, 2018, 361.
34 Erdoğan, 2018, 376.
35 Bu kale, Mazgirt ve çevresine açılan yolları denetiminde bulundurmaktadır. Köroğlu, 1996, 76.
36 Çevik, 1992, 27.
37 Yıldırım 1994, 288.
38 Erdoğan 2014, 24.
39 Erdoğan 2014, 24.
40 Tarhan, 1978, 8.
41 Belli, 1977, 124.

en önemli göstergesinin Kaletepe Urartu yerleşkesinin olduğunu, buranın aynı Erzincan yakınlarındaki Altıntepe gibi konaklama istasyonları özelliği gösterdiğini ileri sürer. O, bu rotayla ilişkilendirdiği yerleşimler arasında, Anbar ve Sinan kalelerinin Helenistik/Roma ve Orta Çağ'da bile stratejik önemi olduğunu vurgular[42]. Bu yol güzergâhı, Erzurum-Umudumtepe-Tepeköy- Aşkale/Küçük Çağdarış Kalesi -Tercan/Şirinlikale ve Tercan/Pekeriç (Çadırkaya) kaleleri ile varlığını kanıtlamaktadır[43]. Yine S. Erdoğan yaptığı çalışmalar sonucunda Hozat ilçe merkezine yakın Çal Mevkii'nde Urartu kökenli olabilecek tarihi bir yol kalıntısı tespit ettiklerini[44], buradan Gâvur Kalesi'ne ulaşıldığını belirtmiştir. O, ortalama olarak 3 - 3,5 m. genişliğindeki yol üzerinde ayak örgüleri, harçsız, kabaca yontulmuş taşlardan yapılmış bir köprü kalıntısını bulduklarını ve özellikleri itibariyle Bingöl Dağları üzerinde bulunan Urartu yoluyla benzerlik gösterdiğini belirtmiştir. Yol ağının Hozat-Masum-u Pak Kalesi-Ovacık/Karaoğlan-Havaçor Dağı üzerindeki doğal bir geçitle Erzincan-İliç'e uzandığı tespit edilmiştir[45].

Güneye Giden Yollar

Urartu ulaşım ağının bir diğer güzergâhını güneye giden yollar oluşturur. MÖ 9. yüzyılın sonunda, İşpuini (MÖ 830-810) ile birlikte Urartu Krallığı'nın etkili olduğu alan genişlemeye başlamıştır. Barşua ve Mana ülkesi henüz bütünüyle Urartu egemenliğinde olmamasına karşın Urmiye Gölü'nün batı, kuzey ve güneyindeki topraklar Urartu Krallığı'nın denetimi altına girmiştir[46]. Başkent Tuşpa ile Urartu egemenlik sahası içinde yer alan bölge ve ülkeler ile ilişkiyi sağlayan askeri ve ticari yollar, İşpuini döneminden itibaren kurulmaya başlanmıştır[47]. Bunlardan güney tarafa gideni[48] Havasor-Çavuştepe-Hoşap-Çuh Gediği-Başkale ve Yüksekova-Haruna Gediği üzerinden Kelişin geçidine varan güney yoludur[49]. Bu yol, Van Ovası'ndan kuzeybatı İran ve Irak sınırına kadar uzanan, tamamen askeri amaçla kullanılmış olduğu için "Ordu Yolu"[50] olarak adlandırılan

42 Erdoğan, 2018, 377.

43 Erdoğan, 2018, 377.

44 Çal Mevki'nden itibaren izlenebilen tarihi yol, eğimli yerlerde yol düzeyinin düzgünleştirilmesinden ve yer yer 1 m.'yi aşan yarı işlenmiş taşlardan dolgu malzemesiyle yapılmış teraslardan oluşturulmuştur. Yolun kayalık kesimlerinde kesilmek suretiyle kabaca düzleştirilmiş yassı taşlar ile kimi yerlerde yassılaştırılmış büyük kaya bloklarının düz bir alan haline getirilmesiyle yol elde edilmiştir. Erdoğan, 2018, 378.

45 Erdoğan, 2018, 378.

46 Kelişin, Taştepe ve Kalatgah yazıtları bunu bize kanıtlamaktadır. Muscarella, 1971, 263; Çilingiroğlu, 1994, 51.

47 Çilingiroğlu, 1994, 51.

48 Bu yol ilk kez W. Belck ve Lehman-Haupt tarafından ayrıntılı olarak söz edilmiştir. Urartu Krallığı'nın doğuya açılan yolları, çeşitli zamanlarda söz konusu edilmiş olmakla birlikte, bu iki yolun ayrıntılı güzergâhları konusunda hiçbir bilim adamı tarafından araştırılmamıştır. Belli, 1977, 50.

49 Burney, ve Lang, 1971, 149; Çilingiroglu, 1984, 51; Belli, 1977, 50; Belli ve Dinçol, 1981 (1982), 168.

50 Belli, 1977, 79.

yoldur. İlk olarak W. Belck ve Lehmann-Haupt tarafından araştırılan bu yol özellikle Kelişin ve Topzava yazıtlarının bulunmasıyla daha da önem kazanmıştır. Bu yol, Urartu ve Assur İmparatorluğu arasında yer alan Mannai ve Parsua gibi tampon ülkelere geçit veren en önemli stratejik güzergâhı oluşturuyordu[51]. Yolun başlangıç noktasında bulunan Elmalık (eski Zıvistan) Kalesi, Van Ovası'nı kontrol altında tutan oldukça stratejik bir konumdaydı. Ele geçen yazıtlar[52] ve mimari tarzından dolayı[53] MÖ 9. yüzyılda kral İşpuini döneminde inşa edildiği kabul edilir. Buradan Harami gediği üzerinden Ayazpınar Köyü[54] vasıtasıyla Gürpınar'a varılır. Elmalık kalesinden Gürpınar ovasına giden diğer bir yol Elmalık'ın batı eteklerinden başlar. Elmalık Kalesi-Edremit Kalesi-Yassıtepe-Karatepe-Gölkaşı Köyü güzergâhını izleyerek Gürpınar Ovası'na ulaşır. Gürpınar'dan itibaren Koyunyatağı-Çermik-Çavuştepe[55] ile devam eder[56]. Çavuştepe Kalesi Gürpınar Ovası'ndan güneydoğuya ve güneye açılan tarihi yollardan biri olan Kelişin-Van Ordu Yolu'nu stratejik açıdan kontrol altında tutan bir tepe üzerinde inşa edildiği için önemli bir kaledir[57]. Çavuştepe-Yolaşan kalesi üzerinden Hoşap Kalesi'ne varılır. Dört bir yana geçit veren ulaşım güzergâhı üzerinde yer alan Hoşap Kalesi Ortaçağ kalesi olarak görülse de kayalara oyulmuş merdiven şeklindeki taş yuvalarının varlığından dolayı Urartular döneminde de kullanılmış olduğu ileri sürülür[58]. Hoşap kalesinden yine Belli ve ekibi tarafından keşfedilen ve yöre tarafından Arıhoşap olarak adlandırılan küçük bir Urartu kalesine gelinir[59]. Hoşap-Arıhoşap-Eşmepınar Kalesi bu güzergâh üzerinde yolun varlığını ispat eden stratejik konumlu kalelerdir ki, bu kalelerin birbirine olan uzaklık mesafeleri ya da mevkilerinden dolayı Urartular'ın bu yol şebekelerini ustalıkla planlayıp arazinin yapısına uygun şekilde yaptıkları kabul edilir. Ve yine bu yüzdendir ki, O. Belli tarafından bu güzergâhın Van-Hoşap-Başkale'yi birbirine bağlayan en uygun yol olduğu ileri sürülür[60]. Güney yönünden ilerleyen güzergâh kuzeybatı İran içlerinden Zağros dağlarının kuzey uzantıları üzerinden Kelişin geçidini aşarak Kelişin-Topzava stellerinin[61]

51 Belli, 1977, 80.
52 Hchl, no. 2–4; UKN, no. 4–12.
53 Burney, 1957, 45.
54 Bu civarda sivil yerleşim yeri bulunmuştur. Belli, 1977, 81.
55 Erzen, 1976–1977, 1.
56 Çermik ve Çavuştepe Kuzeybatı İran'da Kale Gevher ve Uzun Tepe ile karşılaştırabileceğimiz türde konaklama istasyonu olarak yapılmış Urartu yapılarıdır. Kleiss 1983, 283.
57 Tarhan ve Sevin, 1976–1977, 287.
58 Kleiss ve Hauptmann, 1976, 178.
59 Belli, 1977, 85.
60 Belli, 1977, 86.
61 Rusa'nın ilk olarak Muşaşir'e yöneldi. Rusa'dan yardım isteyen Urzana, Asur'a karşı güçlü bir bastiyon oluşturan krali şehri Ardini'de Muşaşir Krallığı'nın yöneticisi olarak eski görevine geri getirildi. Urzana'nın sadakatinden emin olmak için, Urzana'nın yanında bir Urartu yöneticisi görevli olarak yerleştirildi. Anlaşma

bulunduğu yere gelir. Bu dönemde Urmiye Gölü bölgesinde Urartu yerleşimlerinin ve faaliyetlerinin arttığını ve güçlendiğini gösteren daha fazla arkeolojik kanıt vardır[62]. Musaşir Bölgesi gerek Urartu gerekse Assur tarafından sürekli ele geçirilmek istenmiş, bu yüzden yapılan askeri seferler yazılı metinlere yansımıştır. III. Salmanassar'ın otuz birinci yılında komutanı Daian-Assur'u Hubuşkia ve Musaşir'e gönderdiği seferinin sonucunda Sapparia kalesi ve 46 şehri ele geçirdiğinden bahsetmektedir[63]. Aynı şekilde II. Sarduri'nin (MÖ 763-735) Mannai ülkesine karşı düzenlediği seferlerde yine yukarıda bahsettiğimiz gibi I. Rusa'nın (MÖ 735-714) Musaşir şehrine yaptığı ziyarette[64]de bu ordu yolunun kullanıldığının düşünülmesi, bu güzergâhın MÖ 8. yüzyılın son çeyreğine kadar önemini sürdürdüğünü gösterir. II. Sargon'un (MÖ 722-705) MÖ 714 yılındaki sekizinci seferi sırasında Hoşap-Başkale yolunu izleyerek Musaşir kentini yağmaladığını ve bunun sonucunda Topzava-Kelişin geçitlerinin Assur egemenliğine girmesi üzerine Van-Kelişin ordu yolunun Urartu krallığı tarafından önemini kaybettiği görülmektedir ve bunun üzerine Van-Hoşap-Çuh gediği-Zapbaşı-Hanasor ovası üzerinden Hanasor geçiti ile kuzeybatı İran ve Urmiye Gölü'ne uzanan güzergâh[65] önem kazanmıştır[66].

Van Gölü'nün güneyinden Kuzey Suriye'ye giden yol ise, Tatvan-Bitlis üzerinden Kuzey Suriye'ye açılır[67]. Tam olarak güzergâhı ise: Van Ovası'nın kuzeyinden başlayıp, Kalecik-Derebey-Muradiye Ovası-Erciş-Adilcevaz Ahlat-Tatvan ve Bitlis Çayı vadisini takip edip, Kuzey Suriye'de noktalanmaktadır[68]. Urartu ekonomisi için oldukça önemli bir güzergâh olan bu ticaret yolu Doğu Anadolu, Kafkasya ve Kuzeybatı İran için de önemli olmuştur. Dönem açısından ticarette en çok değişimi yapılan ürünler, özellikle doğudan getirilen kalay, lapus lazuli, fildişi, baharatlar, değerli taşlar, takılar, kolyelerdi. Bunlar, Akdeniz üzerinden Anadolu'nun güney kıyılarına veya karayoluyla Suriye üzerinden Doğu Anadolu'ya getirilmekteydi[69]. Tarihsel süreç içinde her daim kullanıldığı belirtilen bu yol özellikle seyyahların metinlerinde de karşımıza çıkmaktadır.

Urmiye Gölü'nün güneybatısında Rowanduz yakınındaki Topzawa'daki bir dağ geçişi yakınındaki sınırı gösteren bir stel üzerindeki Asur ve Urartu dillerinde yazılmış çift dilli bir yazıtla açık bir biçimde kayıt edildi. Barnett, 1982, 282.

62 Barnet, 1982, 283.

63 LAR I, 588.

64 Topzava stelinde buraya yaptığı ziyaret anlatılmaktadır. UKN no. 264.

65 Çuh Gediği'nden sonra Kelişin-Topzava-Yüksekova üzerinden, kuzeyde Kotur-Yeşilalıç üzerinden Hanasor Ovası'na ve Hanasor Gediği aracılığıyla kuzeybatı İran içlerinde Urmiye Gölü'nün batı kıyılarına ulaşılmaktadır. Belli, 1977, 96.

66 Şu ana kadar yapılan araştırmalara göre I. Rusa'dan sonra başa geçen kralların Kelişin-Topzava geçitlerine doğru herhangi bir sefer düzenlediğini gösteren bir belgeye rastlanmamıştır. Belli, 1977, 101.

67 Belli, 2011, 38.

68 Kızmaz, 2015, 181.

69 Belli, 1977, 38.

Evliya Çelebi[70] *"Bitlis halkının tüccar olduğunu, Gürcistan ve Acem diyarına mal götürüp sattıklarını ve kalay ticareti yaptıklarını yazmaktadır."* Diğer güzergâhlara göre daha kısa mesafeli olan bu yol üzerinde kral Menua tarafından Bitlis şehrinin güneyinde bulunan ünlü Deliklitaş Kaya Tüneli açtırılmıştır[71]. Halk arasında Semiramis tüneli olarak bilinir[72]. Urartu yol sistemi içinde önemli yer tutan kaya tünelleri arasında Bitlis Semiramis (Deliklitaş)'ın yanı sıra Tuşpa-Kelişin Geçidi üzerinde yer alan Sakaltutan Kaya Tüneli'de dikkat çekicidir. Sakaltutan Başkale yakınlarında Çuh/Çuk geçidi mevkiindedir ve Van'ı Yüksekova'ya bağlamaktadır. Roberto Dan yaptığı çalışmasında bu kaya tünellerinin Urartu dönemine ait olduğunun göz ardı edilemese de, kesin bir tarih verilmesi konusunda net veri olmadığını belirtir[73]. Ancak O. Belli az önce bahsettiğimiz gibi kesin olmamakla birlikte bu kaya tünelinin Menua tarafından yaptırıldığını belirtir ve buranın önemini şu sözlerle vurgular: *"olağanüstü tarihi bir değer taşıyan Deliklitaş Kaya Tüneli basit bir geçit olmayıp Doğu Anadolu'nun kültürel ve özellikle ticari hayatına çok büyük olanak sağlayan en önemli tarihsel belgelerden biridir*[74]*."*

Doğuya Giden Yollar

Van'dan başlayıp, Aşağı-Yukarı Anzaf-Erçek-Özalp üzerinden Kotur'a uzanan yol, öteki yollarla aynı noktada kesişip, Urmiye Gölü'nün kuzeybatı ve batısındaki Urartu kaleleri ile iletişime geçilmesini sağlıyordu. Arazinin topografik yapısından kaynaklı ulaşım için oldukça elverişli olan yol Urartu'nun yıkılışından sonra da kullanılmıştır. Urartu Krallığı'nın doğu ile bağlantısını sağlayan bu yolun askeri seferlerin yanında ticari amaçla da kullanılmış olduğu ileri sürülür[75]. Yol boyunca yer alan Urartulara ait nekropol alanlarında ele geçen cam boncuk ve bileziklerin, olasılıkla Assur ithal malları olduğu belirtilir[76]. Bu güzergâh Osmanlı İmparatorluğu döneminde de İran'a karşı hem askeri seferlerde hem de ticaret yolu olarak kullanılmıştır. Erçek, stratejik açıdan dört bir yana geçit veren bir konuma sahiptir. Erçek'ten Yeniçavuş çayı ile doğu tarafına devam eden yol topografik açıdan engebesizdir ki, bu yüzden ulaşıma elverişli bir haldedir kısacası ulaşımda kullanılan at, deve, kervan ve arabalarının geçmesini engelleyebilecek herhangi bir olumsuzluk yoktur. Bu yüzden O. Belli, Urartu krallarının bu bölgede özel olarak yol yapım çalışması yapmasını gerektirecek herhangi bir kanıta

70 Kızmaz, 2014, 182
71 Kızmaz, 2014, 182.
72 Dan, 2018, 361.
73 Dan, 2018, 361.
74 Kızmaz, 2914, 185, 186.
75 Belli, 1977, 52.
76 Belli, 1977, 52.

rastlamadığını belirtmiştir[77]. Bu kadar engebesiz olan yolda kale kurulmasına olanak olmamasına rağmen arkeolojik açıdan Urartular döneminde hem bölgenin hem yolun yaygın kullanıldığı bilinmektedir. III. Salmanassar'ın saltanatının üçüncü yılında bölgeye yaptığı sefer[78] sırasında ve yine diğer bir Assur kralı II. Sargon'un ünlü sekizinci seferinde[79] adı geçen bazı kentler için yapılan tarihi coğrafya çalışmaları[80] sonucunda bu yolu kullandığı öngörülmektedir[81].

Karasu vadisi kuzeybatı İran içlerine ulaşımı sağlayan önemli bir noktadır. Ovada her yöne geçit verebilen Dorutay yer alır. Dorutay'dan kuzeye giden birinci yol; Aşağısağmalı köyü-Yusufağa Tepesi- Karadulda-Aşağıdikme köyü-Küçük Gülesor Gediği-Alikelle-Çaldıran-Kubik kalesine ulaşılır. Dorutay'dan kuzeydoğuya giden ikinci yol; Yumruklu'dan başlar Aşağı balçıklı-Yukarı balçıklı köyü ile Türk-İran sınırına gelir. Ve buradan kuzeybatı İran içlerine varan Akçay vadisi boyunca devam eder. Dorutay'dan doğu yönünde ilerleyen yol dağlar arasında küçük dere yataklarının açtığı kuzeyden güneye doğru sıralanan doğal geçitlerden (Kurudere Geçiti- Aksipi Geçiti- Hacıbey Gediği- Reşkan Gediği) ilerleyerek kuzeybatı İran içlerinde Kara dere vadisine ulaşır. Kara dere ve Akçay vadisini takip ederek doğu yönünden ilerleyerek, yol boyunca tahkimatlarla korunarak Bastam önlerine gelinir[82]. Burası bir askeri ve zirai merkez olma işlevine sahipti[83]. "Rusa'nın Küçük Kenti" anlamına gelen Rusai URU.TUR olarak geçer. Aynı zamanda 800x400 metre boyutlarında büyük bir sitadele sahip krali bir ikametgâh ve dini bir merkezdi[84]. Kale yoğun nüfusuyla, tarıma elverişli bereketli topraklarıyla, kanallar tarafından sulanan zengin Kara Ziyaeddin Ovası'nı kontrol ediyordu[85]. Bastam aynı zamanda ya Maku ve Bayazit'ten Aras'a ya da alternafi olarak Urartu varlığının bu dönemde kurulmuş olduğu Marand'a ulaşan önemli bir yolu da koruyordu[86] bir başka deyişle başkent Tuşpa'dan çıkıp Azerbaycan ve Ermenistan'daki Urartu topraklarından geçen Batı-Doğu Yolu'nu kontrol ediyordu[87]. O. Belli, Karasu

77 Belli, 1977, 56.
78 LAR I, 607.
79 LAR II, 165.
80 Sargon'un sekizinci sefer lokalizasyonları konusunda birçok bilim adamı kendi görüşünü açıklamış ancak hangi güzergâhı kullandığı hakkında ortak bir fikir birlikteliğine varılamamıştır.
81 Belli, seferlerde adı geçen Armarili kentinin Erçek'ten İran sınırına uzanan bölgede olduğu konusunda genel bir kanı olduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda Arbu ve Riar kentlerinin de bu civarda olduğu önerisini dile getimektedir. Belli, 1977, 58.
82 Belli, 1977, 75.
83 Kroll, 2011, 163.
84 Kleiss, 1988.
85 Barnett, 1982, 336.
86 Barnett, 1982, 337.
87 Kroll, 2011, 163.

vadisi yol şebekesinin hangi kral tarafından hangi amaçlarla kullanıldığının tespit edilmiş olmadığını, ancak II. Rusa döneminde Bastam kalesinin önem kazanması ile Karasu vadisinin yollarının da önem kazanmış olma olasılığından bahseder[88].

Kuzeye ve Kuzeybatıya Giden Yollar

Urartu'nun kuzeye yayılımında tarım hayvancılık, maden yatakları, insan gücü gibi birçok faktörün rolü vardır. Yine kuzey bölgelerinde, güneyde var olan Assur gibi güçlü bir merkezi otoritenin olmaması Urartu'nun kuzeye yönelmesini sağlayan sebepler arasındadır. Bu yayılımı yol üzerinde bulunan yazıtlar ve olasılıkla lojistik destek sağlamak amacıyla inşa edilmiş olan kaleler göstermektedir[89]. Kral İşpuini ile başlayan bu seferler askeri seferler, Menua Dönemi'nde yoğunluk kazanır.

Kuzey bölgesinin sınırları üzerine yapılan tartışmalara göre, yazıtların bulunduğu konumları göz önünde tutulunca Murat Nehri'nden başlayarak Erzurum, Ağrı, Sevan Gölü Havzası ile Gürcistan'nın güney sınırlarına kadar uzandığı ileri sürülse de, doğrudan egemenlik alanı için Pasinler'in ötesine geçmediği, Aras vadisinin az kuzey taraflarına kadar gittiği kabul edilir[90]. Sınırlar konusunda her ne kadar tartışmalar olsa da başlangıç noktasının Van Ovası olduğu ve oradan kuzey, batı ve kuzeybatı yönlerine gelen her yolun Muradiye Ovası'nda kesiştiği görülür[91].

Muradiye Ovası'ndan kuzeybatı yönüne doğru ilerleyen yol üzerinde Karahan[92] Köyü'nün kuzeyinde Ünseli-Ernis nekropolleri[93] ve Alacahan Kalesi'ne gelinir. Van Gölü'nün kuzey kıyısı üzerinde bulunan Deliçay Kalesi'nden[94] batıya doğru uzanan yol üzerinden Erciş Ovası'na ulaşılır[95]. Burada bugünkü Erciş ilçesinin kuzey eteklerinde, Zernakitepe[96] olarak bilinen bir Urartu yerleşimi bulunur[97]. İlerledikçe Urartu kaleleri ve mezarlık alanlarının mevcut olduğu görülür. Buradaki Bucakönü ve Akçagedik Kaleleri stratejik noktalarda kurulmuştur[98]. Buradan Dedeli, Değirmendüzü ve Giriktepe[99]

88 Belli, 1977, 75.
89 Batmaz, 2018, 162.
90 Batmaz, 2018, 163.
91 Belli, 1977, 102.
92 Burney, 1957, 53.
93 Erzen, 1964, 570.
94 Burney, 1957, 49.
95 Belli, 1977, 112.
96 Sevin, Zernakitepe'nin Urartu mimari gelenekleriyle örtüşmediği, bu yerleşimin Sasaniler tarafından kurulmuş olabileceğini önerir. Sevin, 1997, 173.
97 Belli, 1977, 112.
98 Belli, 1977, 113.
99 Burney-Lang, 1971, 141.

üzerinden Patnos'a varılır. Urartu'nun kuzey seferleri için inşa ettirdiği Aladağ'ın Patnos Ovası'na uzanan 300 metre yüksekliğindeki bir tepesi üzerinde kurulan Aznavurtepe kalesi tapınak içinde bulunan yazıtın varlığından dolayı Menua Dönemi'ne tarihlenmektedir[100]. Kalenin kuruluş amacı askeri bir üs[101] ve savunma amaçlı olduğu için Aznavurtepe yerleşimi bir şehirden çok askeri bir kamp görünümüne sahiptir[102]. Meherkapı yazıtında adı geçen şehirlerinin lokalizasyonu Urartuların Van'ın kuzeyine doğru giden yolları özellikle Aras Irmağı ve Transkafkasya yönünde ilerleyen yolları denetimi altına aldığını göstermektedir[103]. Bu güzergâhlar üzerinde gerek savunma gerekse de saldırı amaçlı inşa edilen bu kaleler, yazıtlar, nekropol alanları ve yerleşim alanları İşpuini ve Menua döneminde bu yörelerin Urartu'nun egemenliği altında olduğunu kanıtlamaktadır[104]. Bölgede son yıllar gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sonucunda Melekli (Lanetlitepe) ve Bozkurt (Kale II) Ağrı Dağı'nın batı geçidinin her iki tarafındaki ileri karakol-yol istasyonu olduğu, yine Doğubeyazıt'taki Ömerağa (Gölyüzü) Kalesinin merkezi bir istasyon, Aktaş Kalesinin bir garnizon olduğu ileri sürülmüştür[105].

Patnos'dan Ağrı'ya giden güzergâh üzerinde giriş çıkışı kontrol eden Urartu savunma zincirini oluşturan kaleler devam etmektedir. Geniş bir yüzölçümüne sahip olan Ağrı önemli ulaşım merkezlerinin kilit noktasıdır. Ağrı'dan kuzeybatı yönünde ilerleyerek Eleşkirt'e varılır. Eleşkirt'ten batıya doğru ilerledikçe Horasan düzlüğüne ve buradan da Pasinler Ovası'na (eski Hasankale) ulaşılır[106]. Erzurum'un 40 km doğusunda yer alan Pasinler ilçesinin içinde kral Menua tarafından kurulduğu bilinen Pasinler Kalesi'yle[107](Hasankale) karşılaşırız. Sarp bir kayalık üzerinde kurulan Pasinler Kalesi doğu ve batı arasındaki ticareti kontrol edebilecek önemli bir noktada yer alırken kuzeye doğru yapılan seferler için de önemli bir stratejik nokta olmuştur[108]. Hasankale ile Delibaba arasında yer alan Yazılıtaş Köyü'nde kayaya yazılan ve aynı isimle anılan yazıt Menua'nın Diauehi ülkesi ve krali kent Şaşilu'yu ele geçirilişini anlatır[109]. Krali kent Şaşilu'dan bahseden bir diğer yazıt ise Horasan'ın 20 km kuzeyinde bulunan Zivin

100 Çilingiroğlu, 1999, 60.
101 Aznavurtepe kalesinin kuruluş amacı Menua ve daha sonraki krallar döneminde Diauehi ve Etiuni'ye karşı düzenlenen seferlerin başlangıcında askerler için bir üs sağlamak olmalıdır.
102 Burney ve Lawson 1960, 192.
103 Salvini, 1994, 206.
104 Belli, 1977, 113.
105 Batmaz, 2018, 168.
106 Belli, 1977, 115.
107 Pasinler Ovası'ndaki aynı isimle anılan köye doğru uzanan bir dağ burnu üzerinde yer alır. Hchl no. 44; Zimansky, 1985, 25.
108 Slattery, 1987, 186.
109 UKN, 36.

yazıtıdır[110]. Yazıt Zivin/Süngütaş Kalesi'nde bulunmuştur[111]. Avnik-Güzelhisar Köyü'nde II. Sarduri dönemine ait bir Avnik (Güzelhisar) Urartu kalesinin kalıntılarından devşirme malzeme olarak önce bir mezar taşı olarak kullanılan ve daha sonra cami duvarına örülen yazıt[112] bölgedeki Urartu varlığının bir diğer kanıtıdır.

Pasinler Ovası'ndan batıya doğru gidildikçe Erzurum'a ulaşılmakta ve burada da Urartulara ait arkeolojik kalıntılara rastlanmaktadır. Erzurum'un 18 km kuzeyinde bulunan Umudum Köyü'nün 2 km batısında yer alan Umudum Tepe Kalesi (Kalortepe) Urartu egemenliğinin bölgeye ulaştığını gösteren en önemli kanıttır[113]. Erzurum Ovası'na egemen bir konumdadır. Erzurum Ovası'ndan batıya doğru ulaşıma elverişli arazide ilerleyip, Karabıyık hanlarını geçtikten sonra Tercan ilçesine varılır. Buradan Karasu Vadisi boyunca batı yönde ilerleyince Erzincan-Altıntepe'ye ulaşılır. Burada Erzincan'ın 20 km doğusunda, Erzurum-Erzincan karayolunun hemen kuzey kısmında yer alan, II. Argişti Dönemi'ne tarihlenen[114] ve Anadolu'dan geri dönecek Kimmer kabilelerine karşı savunma amacıyla kurulmuş olabilme ihtimaline[115] sahip Altıntepe kalesiyle karşılaşılır. Doğu Anadolu'dan gelerek Orta Anadolu'ya geçen ünlü ticaret yolunu da denetim altında tutabilen bu kale, Urartu'nun kuzeybatıdaki en son uzantısı ve en önemli merkezidir[116]. Altıntepe'de dört tarafı taş duvarlarla çevrili bir açık hava kutsal alanı[117] saray, depolar, tapınak alanı, duvar resimleri, mezarlar[118], fildişi eserler[119] ve Urartu Bölgesi'nde bugüne kadar ilk defa ele geçen fresk parçaları[120] ortaya çıkarılmıştır[121].

Van'dan kuzeye giden yol, Eleşkirt-Karakurt-Sarıkamış ve Kars üzerinden Aras Vadisi'ne bağlanırken, bölgenin coğrafi yapısı özellikle Tunç Çağı kültürleri olan Kura Aras ve Aras Boyalılarının gelişiminde katkı sunmuştur. Karakurt, Kağızman ve Halıkışla gibi dönemeçli yollar Aras Havzası ve Kars arasındaki iletişimi sağlamıştır.

110 UKN, 37.
111 Ceylan, 2003, 317.
112 UKN II, 426; Ceylan, 2003, 315; Aydın, 1991, 323.
113 Çilingiroğlu, 1980, 191.
114 Prens mezarlarında bulunmuş tunç eser üzerindeki yazıtlar, II. Argişti dönemine tarihlemeyi destekler. Özgüç, 1969, 70.
115 Burney-Lang, 1971, 158.
116 Ceylan, 2000, 182; Salvini, 2006, 111.
117 Urartu açık hava kutsal alanlarına önem vermektedir. Örneklerine Van Analıkız'da ve Yeşilalıç'ta rastlanmıştır. Ceylan, 2000, 182.
118 Altıntepe 1938 yılında burada zengin bir prens mezarının rastlantı sonucu bulunması dolayısıyla tanınmıştır. Altıntepe'de çıkarılan eserlerin Urartu uygarlığına ait olduğu ilk kez Von der Osten tarafından belirlenmiştir. Bk. Von der Osten, 1940, 225–229; Barnet ve Gökçe, 1953, 21 vd.
119 Barnett ve Gökçe, 1953, 21 vd.; Özgüç, 1969, 70.
120 Özgüç, 1966, 70.
121 Özgüç 1966; Özgüç 1969, 70; Ceylan, 2000, 182.

Sayın Yardımcıel'in Orta Aras Havzası'nda yaptığı yüzey araştırması sırasında elde ettiği bulgular özellikle bu yol güzergâhı için güncel bilgileri vermektedir. Kars'ta Aşağı Kent yerleşmesi[122] ile güneydoğusunda yer alan Kurgan Nekropolü arasındaki antik yolun yakın zamana kadar kullanıldığını ancak dış etkenler –erozyon- tarafından günümüzde kullanılmadığı ve yol üzerinde bulunan Kuzeyhan Kalesi'ne ulaşmada kullanılan en kestirme, güvenli yol olduğu belirtilmiştir[123]. Buradan vadi boyunca devam edip, Digor, Uzunkaya, Şenol, Alem, Köseler ve Üçbölük köyleri üzerinden Ani Antik Şehri'ne ulaşılmaktadır. Yardımcıel, bu güzergâhın günümüzde de kullanılan karayolu güzergâhı olduğunu belirtmiştir. Halıkışla'dan ulaşılan ilk güzergâhın Eski Çağ'da önemli tuz yataklarından biri olan, günümüzde Tuzluca İlçesi olarak geçen yerleşimin olduğunu, bu yüzden tuz ticaretinde kullanılan bir rota olabileceğini önermiştir[124]. Yüksek dağ geçitlerinin özellikle Tunç Çağ pastoral yaşam tarzı için ideal olduğunu da belirtmiştir[125]. Diğer taraftan Eleşkirt-Ağrı, Taşlıçay, Diyadin ve Doğubayazıt -Ağrı Dağı Doğubayazıt'a giden yol üzerinde bulunan Pamuk geçidi, Doğubayazıt-Iğdır ovalarını birbirine bağlaması ile öne çıkar-[126] üzerinden yine Aras Vadisi ve Kuzeybatı İran ve Akyaka tarafından[127] Ermenistan'a[128] bağlanır[129]. Yardımcıel, bölgenin ulaşım ağında öne çıkan coğrafi aktörlerin Aras ve Arpaçay, Büyük ve Küçük Ağrı dağı olduğunu belirtir. Kars, Kafkasya Platosundan, Aras Havzası'na geçişlerde Kağızman, Halıkışla ve Karakurt geçitlerinin dışında daha kuzeyde Akyaka-Arpaçay nehri üzerinden Ermenistan'a ve Nahçıvan'a geçildiğini ileri sürer[130]. Ancak Arpaçay'ın (Nahçivan) batı kesimlerinde herhangi bir yazıtın ele geçmemesi, Urartuların bölgedeki varlığını mimari ve kültürel öğelerle aranmasına yol açmıştır. Tespit edilen bazı kaleler Urartu özellikleri taşısa da tam olarak Urartu kalesidir demek için daha sağlam verilere ihtiyaç vardır[131]. Ancak Yardımcıel ve ekibinin yaptığı yüzey araştırması Nahçıvan'a kadar uzanan yolun varlığına dair veriler güçlenmiştir. Sayın Yardımcıel, Ani kentinin kuzeyinde iri bazalt taşlarla

122 Oyuklu Deresi'nin 5 km. uzağında ve batı yamaçta yer alır. Yardımcıel, 2018, 252.
123 Yardımcıel, 2018, 252.
124 Yardımcıel, 2018, 256.
125 Yardımcıel, 2018, 249.
126 Yardımcıel, 2018, 249.
127 Yardımcıel, 2018, 249.
128 Yardımcıel ve ekibi tarafından yapılan yüzey araştırması sırasında tespit edilen Kars'ın 35 km güneyindeki Şöregel Platosu'nda bulunan Ziyarettepe kompleksinden Ani antik kentine ulaşırken günümüzde Esenkent üzerinden Alaca köyü, Digor ve Horomos üzerinden Ermenistan'a ulaşıldığını ifade edilmiştir. Yardımcıel, 2018, 260.
129 Belli, 1977, 117.
130 Yardımcıel, 2018, 264.
131 Batmaz, 2018, 163.

yapılmış geniş bir yolun varlığını tespit ettiklerini, güncel verilerle Ani kentine ulaşan yolun Ani kenti üzerinden Kafkasya'ya bağlandığını ileri sürmüştür[132].

Ayrıca Urartu kralları tarafından Etiuni'ye düzenlenen askeri seferlerde kullanılan bu yol özellikle I. Argişti'nin Etiuni ülkesini fethinden bahseden Sarıkamış yazıtının da[133] bu yolun üzerinde bulunmuş olması önemini bir kez daha kanıtlamaktadır[134]. Kars-Sarıkamış yöresinin de Urartu yayılım alanı içerisinde olduğunu ve en önemli kanıtının da Sarıkamış Kalesi olduğunu görmekteyiz[135]. Kalenin batısında ana kayaya oyularak yapılan Urartulara ait üç odalı bir kaya mezarı bulunmuştur[136]. Zivin/Süngütaş Kalesi Sarıkamış'a 35 km uzaklıkta olup, ilçenin güneybatısında yer almaktadır. Kalenin kuzeybatısında Aras Irmağı'na dökülen Zivin Çayı akmaktadır. O dönem kullanılan Erzurum-Kars karayolunun önünden geçtiği, iki vadinin kesiştiği noktada yer alması, Doğu Anadolu'yu Kafkaslara bağlayan bu yolu kontrol altına alması nedeniyle stratejik bir öneme sahiptir.

Doğu Beyazıt Ovası'nda Urartu kale kalıntıları, mezarı ve bir heykel kabartması[137] Urartu'nun bölgedeki etkisini gösterir. Kalenin güneydoğusunda sarp kayalık üzerinde iki katlı mimariye sahip mezar, giriş çevresine düzenlenmiş kabartmalara sahiptir[138]. Doğu Beyazıt'ın 9 km ilerisinde Kertenkele Kalesi ve mezarlarında yapılan kurtarma kazısı MÖ 9. yüzyılda Urartu'nun bölgede ne kadar kuzeye ulaştığını kanıtlayacak arkeolojik malzemeye sahiptir[139].

Sonuç

Doğu Anadolu'da MÖ 9.-6. yüzyıllar arasında merkezi bir devlet kuran Urartular, sadece Doğu Anadolu'da değil Ön Asya'da en önemli siyasi otoritelerden biri olmuştur. MÖ 8. yüzyılla birlikte artan seferleri ile gücünü ve yayılım alanını genişletmiş, etrafında yer alan komşuları ile askeri ve ticari ilişkiler kurmuştur. Bunun gerekliliği sonucunda, gerek askeri gerekse de ticari ilişkiler kurduğu bu bölgelere aralarındaki iletişimi sağlayabilmek için ulaşım ağı kurmuştur. Yollar bir uygarlığın sistemli merkezi bir devlet olduğunu gösteren en önemli göstergelerinden biridir. Urartuların genişleme siyasetinin

132 Yardımcıel, 2018, 264.
133 UKN no. 130.
134 Belli, 1977, 117.
135 1878 yılında Urartulara ait bir yazıt bulunmuş ancak yazıtın şu an nerede olduğu bilinmemektedir. Sinclair bu kalenin Urartulara ait olmayabileceğini de belirtmiştir. Sinclair, 1987, 418.
136 Ceylan,, 2003, 316.
137 Zimansky, 1985, 120.
138 Çevik, 1991, 120.
139 Bozkurtlar, 1976, 45.

sonucunda bu yollar sürekli gelişmiş ve bu yollar üzerinde küçük kaleler ve konaklama tesisleri kurulmuştur. Kurulan bu kaleler yolları korumak, kontrol altında tutmak ve aynı zamanda herhangi bir tehlike anında kaleler arasında haberleşmeyi sağlamak amacıyla inşa edilmiştir. Bu yüzden özellikle Urartular zamanında kurulan her kale stratejik açıdan arazinin en yüksek yerine yapılmıştır. Bu ulaşım ağı ve üzerinde yapılan kale, garnizon ve konaklama istasyonları Urartu'nun yayılım politikasının sonuçlarıdır. Doğu Anadolu'da yapılan bu yollar dünyanın en eski karayolu olarak bilinmektedir. Aynı zamanda yolların geçtiği güzergâhlar üzerinde ve Urartu devletinin sınır bölgelerinde, Urartu kralları tarafından dikilmiş çivi yazılı steller bulunmaktadır. Yapılan bu yollar üzerinde ele geçen steller, garnizonlar ve kalelerin konumu yolların, kesinlikle gelişigüzel değil aksine planlanarak yapıldığını bize göstermektedir. Urartuların yol yapım çalışmalarını daha çok arazi yapısının uygun olmadığı yerlerde yaptığını görmekteyiz. Doğu Anadolu Bölgesi coğrafi açıdan engebeli ve dağlık bir arazidir. Özellikle güney ve güneydoğu yönüne açılan yol şebekesi bize bunu kanıtlamaktadır. Bölgenin coğrafi yapısı oldukça sarp ve bitki örtüsü oldukça sık olduğu için yol kullanıma elverişli değildir ki, bu özelliği yolun gelişimini engellemiştir, işte bu yüzdendir ki diğer bölgelerdeki ulaşım ağları kadar gelişmiş değildir. Ayrıca bu yol üzerinde stratejik açıdan önemli kalelerin olmaması da bize bunu kanıtlamaktadır.

Urartu'nun çekirdek bölgesi olan Van Gölü ve çevresi Doğu Anadolu Bölgesi'nde çok önemli bir geçiş noktasıdır. Stratejik ve jeopolitik önemi nedeniyle çağlar boyunca düşman ülkelerinin ele geçirmek istedikleri konumda olmuştur. Transkafkasya ve İran üzerinden doğuya, kuzeydeki bozkırlara ve Orta Asya'ya, güneydeki Mezopotamya'ya, güneybatıdaki Akdeniz Dünyası'na, Orta ve Batı Anadolu'ya, Karadeniz'e açılan tüm "tarihi doğal ana yollar" ve yan kolları özellikle Van Gölü çevresinde birleşmektedir. Urartular'a ait yolların merkezi, doğal olarak devlet yönetiminin merkezi olan Van Ovası'ndan başlamaktaydı. İlk düzenli yollar kral İşpuini zamanında yapılmaya başlanmıştır. Tamamen Tuşpa'yı savunma amaçlı olarak planlanan, özellikle en zayıf olan yerlerde ardı sıra yaptıkları kademeli savunma zinciri halindeki kaleler arasındaki iletişimi sağlamak yol ağının gelişimini sağlayan diğer nedenler arasında olmalıdır. Ekonomisi büyük oranda hayvancılığa dayanan Urartular, yarı-göçebe toplulukların yayla yolu olarak kullandıkları akarsu vadilerini yani doğal ulaşım yollarını çok iyi değerlendirmişlerdir. İlk yollar genellikle çay ve derelerin arazide açmış olduğu vadilerin en elverişli yerleri kullanılarak yapılmıştır.

En çok yol yaptıran krallardan biri, izlediği yayılım politikasından dolayı Menua'dır. İşpuini-Menua ortak krallıkları döneminde özellikle doğuya düzenledikleri seferler

sırasında sarp ve dağlık arazinin olduğu yerlerde Urartu Krallığı'nın en uzun yolu olan "ordu yolu" yapılmaya başlanmıştır ve yine aynı dönem Van-Erçek-Kotur-Kuzeybatı İran yolu ile bu ordu yolu arasında Yeşilalıç Kalesi'nin yapılması ile bağlantı kurulmuştur[140]. "Ordu yolu" sarp bir arazi yapısının üzerine yapılmasının yanında 400 km uzunluğunda, en büyük tahkimli yolu olmasıyla da önemlidir. Bu yol Urartular'ın yıkılışından sonra İskit, Med, Pers, Ermeni ve Osmanlılar tarafından da kullanılmaya devam etmiş, 1950'li yıllarda yeni tekniklerin gelişimi ile birlikte önemini kaybetmiştir[141]. Menua tarafından doğuya, güneydoğuya, kuzeye, kuzeybatıya ve batıya yapılan askeri seferler sonucunda Urartular'ın büyük ulaşım ağı yapılandırılmaya başlanmıştır. Bu yollar I. Rusa, II. Argişti ve II. Rusa dönemlerinde sürekli olarak geliştirilmiştir[142]. Genişlik olarak 4,5-6 m arasında değişen bu yollar sayesinde atlı ve arabalı birlikler, özellikle savaş arabalarının rahatlıkla geçiş yaptığı bilinmektedir.

Çalışmamız sırasında Urartular dönemine ait yol güzergâhlarını harita üzerinde gösterirken dikkat ettiğimiz bir nokta antik dönemdeki coğrafi şartların günümüzden çok farklı olmadığı için ulaşıma elverişli olan yerler, günümüzün karayolu özellikle demiryolları ile aynı rotayı paylaşıyor. Örneğin Murat Nehri'nin vadisi günümüzde de kullanılmaktadır. Murat Nehri vadi içerisinde akarken iki tarafında geçit vermeyen dağlar vardır ki, bu dağlar ulaşıma olanak vermediği için Murat nehri vadisi ulaşıma olanak vermektedir.

Sonuç olarak Urartular'ın yaptıkları yollar dünyanın en eski ulaşım ağı olarak adlandırılırken Urartu Devleti'nin de gücünü göstermektedir. Ortaya koydukları bu politika devlet ekonomisinin gücünü ve askeri anlamdaki gelişmişlik düzeyini ele verir. Urartular'ın kurmuş olduğu bu yol şebekesi ile kültürel ve sosyal anlamdaki gelişimi hız kazanmış ve çağının en güçlü devletlerden biri olmuştur.

Kaynakça

Aydın, N., (1991), "Güzelhisar Urartu Kitabesi", *Belleten* 213.

Barnet, R.D., (1982), "Urartian Art and Archeology", *CAH*, Vol 3 Part I–1990, 314–371.

Barnet, R.D., Gökçe, N., (1953), "The Find of Urartian Bronzes at Altıntepe, Near Erzincan", *AS.*, III, 121–129.

140 Belli, 1977, 145.
141 Belli, 1977, 149.
142 Belli, 1977, 147.

Başgelen, N., (1985), "Doğu Anadolu'da Demir Çağı'na Ait Bazı yeni Bulgular-I", *Arkeoloji ve Sanat*, İstanbul, 28-31.

Batmaz, A., (2018), "Urartu Krallığı'nın Kuzey Bölgeleri İle İletişim ve Ulaşım Ağlarına İlişkin Yeni Gözlemler", *Eski Yakındoğu'da Ulaşım Üzerine Yazılar*, 161-176.

Belli, O., (1977), *Urartular Çağı'nda Van Bölgesi Yol Şebekesi,* İstanbul.

Belli, O., (1982), "Urartular" *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*.

Belli, O., (1994), "Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", *AST* XI, 337-358.

Belli, O., (1997), *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Belli, O., (2011), "Bitlis Deliklitaş Kaya Tüneli'nin Doğu Anadolu Bölgesi Ticareti İçin Önemi", *BETAV,* Yıl: 24, Sayı: 17, Ankara, 37-43.

Belli, O.ve Dinçol, M.A., (1982), Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları" – Die Inschrift von Hazine Piri Kapısı und die Steinbrüche um der von Nieder Ziwistan", *Anadolu Araştırmaları* 8, İstanbul, 167-190.

Bozkurtlar, C., (1976), "Kertenkele Kayalığı Fortress and Necropolis", *AS.*, XXVI, 45-46

Burney, C.A. ve Lawson G. R. J., (1960), "Measured Plans of Urartian Fortress", *AS.*, X, 177–196.

Burney, C.A. ve Marshall Lang, D., (1971), *The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus*, London, PHAAC.

Burney, C.A., (1957), "Urartian Fortress and Towns in the Van Region", *AS.*, VII, 37–53.

Burney, C.A., (1966), "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere", *AS.*, XVI, 55–112.

Çevik, N., (1992), "Murat Kovağı'nda Bir Urartu Kalesi: Şebeteria", *Kültür 95*.

Çevik, N., (2000), *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.

Ceylan, A., (2000), "1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* 2. Cilt, Ankara, 181–192.

Ceylan, A., (2003), "2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırması", *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* 2. Cilt, Ankara, 317.

Ceylan, A., (2003), "2002 yılı Erzincan, Erzurum ve Kars illeri Yüzey Araştırmaları", *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* 2. Cilt, Ankara, 263–272.

Ceylan, A., (2004), "2003 yılı Erzincan, Erzurum ve Kars illeri Yüzey Araştırmaları", Konya, *22. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* 2. Cilt, Konya, 189–200.

Ceylan, A., (2006), "2005 Yılı Erzincan, Erzurum Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* 1. Cilt, Ankara, 163–182.

Ceylan, A., Bingöl, A. ve Topaloğlu, Y., (2007), "2006 Yılı Erzincan, Erzurum Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması*", 25. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 3. Cilt, Kocaeli, 129-148.

Çilingiroğlu, A., (1980), "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe (Kalortepe)" , *An. Ar.*, VIII, 1980, 191-194.

Çilingiroğlu, A., (1984), *Urartu ve Kuzey Suriye, Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir.

Çilingiroğlu, A., (1994), *Urartu Tarihi*, İzmir.

Çilingiroğlu, A., (1999), *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir.

Dan, R., (2018), "Some Reflections on 'Urartian' Roads and the Urartian Road System", *Eski Yakındoğu'da Ulaşım Üzerine Yazılar*, 369-383.

Erdoğan, S., (2014), "Urartu Egemenliğinin Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki Tarihsel Gelişimi" Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 3/5, 7-37.

Erdoğan, S., (2018), Urartu Krallığı'nın Batı Yayılımında Bingöl Güzergâhı", *Eski Yakındoğu'da Ulaşım Üzerine Yazılar*, 369-382.

Erzen, A., (1964), "Ünseli (Ernis) Mezarlığı", *Belleten 111*, 570–572.

Erzen, A., (1976-1977), "Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları", *AnAr,* IV-V, 1–25.

Hauptmann, H., (1974), "Norşuntepe Kazısı 1971", *KP 1971 Çalışmaları*, Ankara.

Huntington, E., Lehmann, C.F,. (1901), "Weitere Berichte Über Forschungen in Armenien Commegene, *ZfE*, 173-209.

İzbırak, R., (1951), *Cilo Dağı Ve Hakkâri İle Van Gölü Çevresinde Coğrafya Araştırmaları,* 1951.

Kızmaz, İ., (2014), Van ve Bitlis Yörelerindeki Urartu Dönemine Ait Eserler ve Bölgede Yapılan Kazılar, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Kleiss, W. ve Hauptmann, H., (1976), Topographische Karte von Urartu (AMI Erg. 3), Berlin.

Kleiss, W., (1983), "Grössevergleiche Urartaischer Burgen und Siedlungen", *Beitrage zur Altertumskunde Kleinasiens Festschrift für Kurt Bittel*, 283–290.

Kleiss, W., (1988), *Bastam II, Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1977–78,* Berlin.

König, W., (1955), *Handbuch Der Chaldäischen Inschriften, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner*, Beiheft. Graz.

Köroğlu, K., (1996), *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*.

Köroğlu, K., (1997), "1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", XIV. *A.S.T. I,* Ankara, 369–395.

Köroğlu, K., (1998), "1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", XIV. *A.S.T. I,* Ankara, 127–156

Köroğlu, K., (1999), "1997 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", XIV. *A.S.T. I*, Ankara, 143–160.

Köroğlu, K., (2011), "Urartu: Krallık ve Aşiretler" *Urartu Doğu'da Değişim*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 12–51.

Kroll, S., (2011), "İran'daki Urartu Şehirleri", *Doğu'da Değişim*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, 150–172.

Kurt, M., (2009), "Yeni Assur Devleti'nin Kuzeye Yayılımı Ve Doğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası" *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, Karaman, 1–13.

LAR I, Daniel David Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babilonya,* Vol I, Chicago, 1968.

LAR II, Daniel David Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babilonya*, Vol II, Chicago, 1968.

Lehman-Haupt, C.F., (1910), *Armenien Einst un Jetzt I,* Berlin.

Melikišvili, G.A., (1960), *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*,

Melikišvili, G.A., (1971), *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi I, UKN II,* Moscow.

Muscarella, O.W., (1971), "Hasanlu in the Ninth Century B.C. and Its Relations with Other Cultural Centers of the Near East" *American Journal of Archeology,* Vol. 75, No. 3, 263–266.

Osten, Von der H.H., (1940), "Neue Urarteische Bronze aus Erzincan", VI. International Kongress für Archaeologi 1939, Berlin, 225–229.

Özgüç, T., (1966), *Altıntepe I,* Ankara.

Özgüç, T., (1969), *Altıntepe II,* Ankara, 1969.

Payne, M.R., (1995), *Urartu Yazılı Belgeler Katalogu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Payne, M.R., (2006), *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu,* İstanbul.

Salvini, M., (1994), "The Historical Background of the Urartian Monument of Meherkapısı", *Anatolian Iron Ages III*, Ed. A. Çilingiroğlu and D. H. French, Ankara, 205–210.

Salvini, M., (1995), "Some Historic-Geographical Problems Concerning Assyria and Urartu" *Neo Assyrian Geography,* Roma.

Salvini, M., (2002), "The Historical Geography of the Sevan Region in the Urartian Period" *The North-Eastern Frontier Urartians and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin The Southern Shores.* Edited by: Raffaele Biscione, Simon Hmayakyan and Neda Parmegiani, Rome, 37–61.

Salvini, M., (2006), *Urartu Tarihi Ve Kültürü,* İstanbul.

Şentürk, M., (1993), *"Urartular Döneminde Elazığ", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,* Elazığ.

Sevin, V., (1989), "Urartular Ait Dünyanın En Eski Karayolu", *Anadolu Araştırmalı XI*, İstanbul, 47-56.

Sevin, V., (1997), "Van Zernaki Tepe: On The Urartian Grid Plan Once Again", *Anatolica XXIII*, 173–180.

Sinclair, T.A., (1987), *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey VOL 1,* London.

Slattery, D.J., (1987), "Urartu and Black Sea Colonies: An Economic Perspective", *Al-Rafidan,* Vol 8, İstanbul, 173–194.

Tarhan, M.T. ve Sevin, V., (1976-1977), "Van Bölgesi'nde Urartu Araştırmaları (I): Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler", *An.Ar*, IV-V, 273–304.

Tarhan, M.T., (1978), "*M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonlar*", Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul.

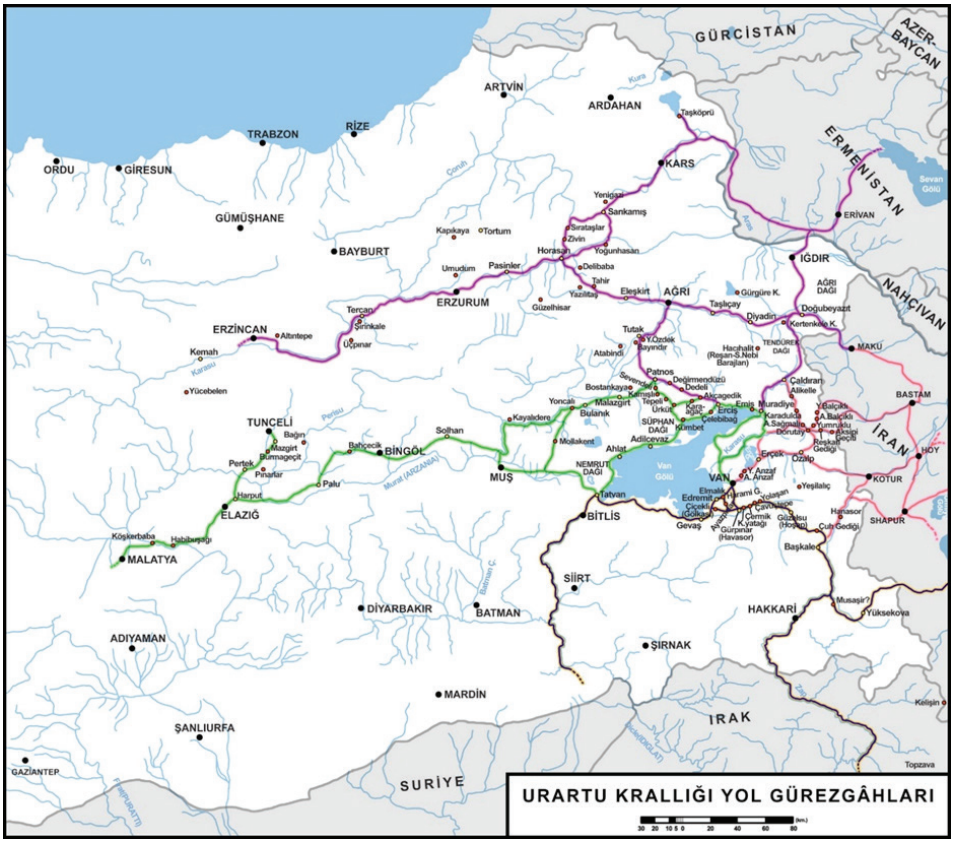
Tiryaki, S., (2018), "The "Kağnı" (Ox-Cart) Petroglyph from the Plateau of Tirişin in Eastern Turkey", *Eski Yakındoğu'da Ulaşım Üzerine Yazılar*, 383-411.

Yardımcıel, A., (2018), "M.Ö. II. Binyılda Ege Dünyası'nın Kuzey Suriye Kıyıları İle İlişkileri: Deniz Ticareti ve Yolculuklar", *Eski Yakındoğu'da Ulaşım Üzerine Yazılar*, 247-269.

Yıldırım, R., (1990), "Elazığ Çevresindeki Eskiçağ Kültürleri" *Fırat Üniversitesi Dergisi* 4(1), 315–322.

Yıldırım, R., (1994), "Urartu'nun Batı Bölgesi" *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 287-293.

Zimansky, P.E., (1985), *Ecology and Empire,* Chicago.

Harita 1: Urartu Krallığı Yol Güzergâhları

OSMANLI ARŞİVİ BELGELERİNE GÖRE HOZAT HÜKÜMET KONAĞI VE HAPİSHANESİ*

Remzi AYDIN**

Giriş

19. yüzyılın ikinci yarısında merkezde başlayan idari reformların biraz gecikmeyle de olsa taşrada uygulanmaya başladığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Hozat, Ma'mûretülazîz (Elazığ) Vilayeti'ne bağlı Dersim Sancağı'nın merkezi olarak belirlenmiştir. 1848 yılında sancağın kuruluşuna kadar 20-30 haneli bir köy durumundaki Hozat, bu tarih itibariyle mutasarrıflık merkezi haline getirilmiştir. Nüfusu giderek artan kasaba, 1864 yılına kadar gelişimini sürdürmüştür[1]. 1877 yılına kadar Erzurum Vilayeti'ne bağlı olan Dersim Sancağı, bu tarihten sonra merkezi Hozat olan bağımsız bir vilâyet olmuştur. 1879-1886 (bazı yayınlarda 1880-1888) yılları arasında bu statüsünü koruyan Dersim[2], 1892 yılında tekrar sancak durumuna getirilip Ma'mûretülazîz

* Bu çalışma, 6-8 Kasım 2019 tarihleri arasında düzenlenen 23. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu'nda "Osmanlı Arşivi Belgelerine Göre Hozat Hükümet Konağı ve Hapishanesi" adıyla sunulan ve özeti basılmış bildiri metninin genişletilmiş şeklidir.

** Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Kayseri, Türkiye raydin@erciyes.edu.tr

1 *Salname-i Vilayet-i Ma'mûretülazîz*, 1307, 87-88; *Salname-i Vilayet-i Ma'mûretülazîz*, 1310, 70-73; *Salname-i Vilayet-i Ma'mûretülazîz*, 1312, 227-228.

2 Tuncel, 2012, 379.

Vilâyeti'ne bağlanmıştır[3]. Millî Mücadele döneminde bir defa daha vilâyet haline getirilen Dersim, 1926 yılında kaza statüsünde Elaziz Vilâyeti'ne dahil olmuştur[4].

İdari statüsünün değiştirilmesiyle köyden kente giden süreçte, nüfus artışına paralel olarak Hozat'ta imar faaliyetlerinde de belirgin bir artış görülmektedir. Mutasarrıflık yapılmasının ardından askerlerin ikameti için bir kışla, iki koğuş, bir eczane ve bir hastane inşasıyla başlayan imar faaliyeti, özellikle devlet memurlarının çabasıyla sivil alanda da gelişme göstermiştir. Bu doğrultuda iki hamam, bir cami, 70 öğrencinin devam ettiği bir ibtidaiye-rüştiye (ilk-orta okul) ile yeni tarzda evler, dükkanlar ve kahvehanelerin inşası gerçekleştirilmiştir. Bahsi geçen imar faaliyetlerinin 1881 yılında gerçekleştirildiği 1889-1907 yılları arasındaki Ma'mûretülazîz Vilayet Salnamelerinden öğrenilmektedir[5]. Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen 10 Kasım 1881 tarihli belge, salnamede belirtilen hususları doğrulamaktadır. Belgede yer alan ifadeler; imar faaliyetlerinin, ahalinin bağışına başvurmaksızın yalnızca merkez ve merkeze bağlı idari birim memurlarının katkılarıyla altı ay içerisinde gerçekleştirildiğini göstermektedir[6]. Bahsi geçen yapıların bir kısmı halen ayakta olup işlevini sürdürmektedir[7]. Bu veriler, Dersim Sancağı'nın merkezi olarak belirlenen Hozat'ın 1880 yılından sonra kent kimliğini kazanmaya başladığını ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada, idari ve hukuki değişikliklerin mimariye bir yansıması olarak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan yeni yapı türlerinden ikisi (hükümet konağı, hapishane) Hozat özelinde ele alınmıştır. Tanzimat ile başlayan modernleşme girişimlerinin bir parçası olarak Hozat'ta da inşa edilmek istenen hükümet konağı ve hapishaneye dair ilk bilgiler, Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgelerden tespit edilebilmektedir. Çalışma kapsamında belgelerde geçen ifadelerden hareketle yapıların inşa edilip edilmediği ile ilgili süreç ortaya konulmuştur. Bu doğrultuda, günümüzde her ikisi de mevcut olmayan yapılardan hükümet konağının inşa edildiği, hapishanenin ise inşa edilmek üzere planlandığı ortaya çıkarılmıştır. Belgeler arasında yer alan plan ve cephe görünüşüne dair çizimler yapıların fiziki özelliklerinin belirlenmesini; münakasa pusulası, rayiç mazbatası ve keşif defterleri ise yereldeki malzeme, teknik, işgücü, ücret, fiyat, ihale usulü gibi pek çok konunun aydınlatılmasını sağlamaktadır. Bu belgelerden bazılarında inşa projelerini hazırlayan mimar ve mühendislerin isimlerine de rastlanmaktadır.

3 Halaçoğlu, 1994, 552.
4 Tuncel, 2012, 379.
5 *Salname-i Vilayet-i Ma'mûretülazîz*, 1307, 87-88; *Salname-i Vilayet-i Ma'mûretülazîz*, 1310, 70-73; *Salname-i Vilayet-i Ma'mûretülazîz*, 1312, 227-228; *Salname-i Vilayet-i Ma'mûretülazîz*, 1325, 243-244.
6 Şen, 2020, 120-121, Dipnot 20.
7 Şen, 2020,117-143.

Tarihi Süreçte Hozat Hükümet Konağı ve Hapishanesi

Hükümet Konağı

Dersim Sancağı'nın merkezi olarak seçilen kasabada kamu otoritesinin tesis edileceği hükümet konağı ile ilgili evraklar, 1858 ve 1892-1893 yılları arasında iki ayrı zaman diliminde gerçekleştirilen yazışmalardan müteşekkildir.

1858 yılına ait evraklar, Hozat'taki Kaymakam Konağı'nın onarımına ilişkin mali talepleri içermektedir. 29 Eylül 1858 ile 8 Ekim 1858 tarihleri arasındaki yazışmalarda, onarım için belirlenen 4.000 kuruşluk meblağın 1.315 kuruş aşılması ve aşılan miktarın nasıl ve nereden karşılanacağına yönelik ifadeler yer almaktadır[8].

1892-1893 yılları arasındaki yazışmalar, Hozat'ta inşa edilecek yeni hükümet konağına ilişkindir. 4 Haziran 1892 tarihli ilk yazışma, Elazığ Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne ve oradan da Şehremanet Dairesi'ne havale edilen, Hozat'ta inşası planlanan hükümet konağının keşif defteri ve resmin (çizim) usullere uygun olup olmadığının fen memurlarınca incelenmesi ve sonucunun bildirilmesine dairdir[9]. 23 Temmuz 1892'de Dahiliye Nezareti tarafından Elazığ Vilayeti'ne gönderilen yazıda, Şehremaneti Dairesi'nde yapılan inceleme sonucunda hazırlanan resim ile keşif defterinin usule aykırı hazırlanmakla beraber uygulanmaya elverişli olduğu, ancak mahalli rayiç mazbatasının bulunmadığı ifade edilmiştir. Ayrıca yapılması gerekenlerin sıralandığı bir yazının da ilave olarak gönderildiği zikredilmiştir[10]. İstenenlerin sıralandığı belge tespit edilememekle birlikte sonrasında hazırlanan evraklar, nelerin gerektiğini ortaya koymaktadır. Hozat Belediye Reisi Hızır Rahmi Bey ve beraberindeki beş azanın imzasıyla 17 Kasım 1892 tarihinde bahsi geçen eksiklerden biri olan mahalli rayiç mazbatası hazırlanmıştır. Buna göre dülger ve duvarcı ustalarının yevmiyeleri on dört kuruş, amelenin yevmiyesi dört kuruş, kerpicin batmanı (atik kıyye) bir kuruş, taşın bir metreküpü beş kuruş, çivinin kıyyesi (atik kıyye) dört kuruş, camın adedi dört kuruş, kumun yükü bir kuruş on para, kavak ve meşe ağaçlarının adedi dört kuruş, kerpicin yüz adedi on beş kuruş, sıvanın metrekaresi bir kuruş on para değerdedir (Ek.1). Hazırlanan rayiç mazbatası aynı tarihte Dersim Mutasarrıfı Ali Şefik Paşa ve beraberindeki vilayet erkanı tarafından da tasdik edilmiştir[11].

Elazığ Vilayet Salnamesi'nde "Nafıa Dairesi Ser-mühendis Muavini İbrahim salisen"

8 *BOA. İ.MVL. 419/18363-1, 2.*
9 *BOA. DH. MKT. 1957/59-1.*
10 *BOA. DH. MKT. 1976/93-1.*
11 *BOA. DH. MKT. 33/18-5.*

(üçüncü) şeklinde[12] adı geçen İbrahim Edib Bey 27 Aralık 1892 tarihinde, hükümet konağının alt-üst kat planı (resm-i musattah) ile ön cephe görünüşünü (mürtesim-i amûdî) çizerek hazırlamıştır[13]. Dokusundan ipekli kağıt üzerine işlendiği anlaşılan 1/100 ölçekli çizimde, siyah, kahverengi ve pembe renkli boyalar kullanılmıştır.

İki katlı olarak tasarlanan hükümet konağında; planın belirleyici unsurunu, koridorlar meydana getirmektedir. Dikdörtgen kütleye sahip binanın içerisinde yatay düzlemde uzanan koridoru dikeyde bir koridor kesmektedir. Mekanlar yatay düzlemde uzanan koridorun iki yanında karşılıklı olarak sıralanmaktadır. Dikey uzanan koridor ise binaya girişin sağlandığı cepheye yerleştirilmiş olup, aynı zamanda ikinci kata çıkışın sağlandığı çift taraflı merdivenin boşluğunu meydana getirmektedir. Alt katta, ön cephede tamamı dikdörtgen planlı yedi, arka cephede ise biri kare diğerleri dikdörtgen planlı altı mekan bulunmaktadır. Üst katta ise hem ön cephede hem de arka cephede, yedişer mekan yer almaktadır. Ön cephe mekanlarından biri kare, diğerleri ise dikdörtgen planlıdır. Ön cephedeki mekanlardan biri cepheden dışa doğru çıkma yapmaktadır. Her iki katta da bulunan abdesthane, arka cephenin köşe noktasına yerleştirilmiş olup, iç kısımda ikişer bölüm halindedir. Hükümet konağı, bu plan düzenlemesiyle geleneksel konut mimarisinde görülen iç sofalı plan tipi ile benzerlik sergilemektedir (Çizim.1-2). Cepheye bakıldığında konağın dışa doğru taşırılmış çıkmalı giriş bölümünün asimetrik bir düzende olduğu görülmektedir. Çıkmalı oda, altta birbirine ve beden duvarına yuvarlak kemerlerle bağlanan iki sütun tarafından taşınmaktadır. Ön cephede merkezi vurgulayan çıkmalı odada üçlü, geri kalan kısımlarda ise ikili pencere düzeni öngörülmüştür. Binaya girişin sağlandığı kapı açıklığının etrafı kesme kaplama taşları ile vurgulanmıştır. Aynı kaplama taşları köşelerde şaşırtmalı olarak kullanılmış ve cepheye estetik bir görünüş kazandırmıştır. Cephe silüeti, üst kısımdaki silmeli taş saçak ve bacalar ile nihayetlenmektedir (Çizim.1).

Çizimleri gerçekleştiren İbrahim Edib Bey, 29 Aralık 1892 tarihinde hükümet konağının inşası için gerekli olan malzemelerin cinsi, ölçüleri ve masraflarının listelendiği keşif defterini de hazırlamıştır. Keşif defterinde kullanılacak olan taş (adi, yontma, sal, kemer ve sütun taşları), ahşap (meşe, kavak, ceviz/taban tahtası, kiriş, boyunduruk, söğe, kuşak, sütun), toprak (kerpiç tuğla, künk,) gibi malzeme türleri, işlev ve tekniği ile her kalemde ölçüleriyle birlikte kaydedilmiştir. Yapılan hesaplama sonucunda hükümet konağının inşasının 113.214 kuruş maliyet ile gerçekleşeceği saptanmıştır (Ek.2)[14].

12 *Salname-i Vilayet-i Ma'mûretülazîz*, 1310, 107.
13 *BOA. DH. MKT. 33/18-4.*
14 *BOA. DH. MKT. 33/18-6.*

8 Ocak 1893 tarihinde Elazığ Valisi Mehmed Enis Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, daha önce belirtilen rayiç mazbatası, keşif defteri ve resim gibi eksikliklerin Elazığ Ser-mühendis Muavini'ne hazırlatılarak giderildiği ifade edilmiş ve inşaat için izin istenmiştir[15]. 13 Şubat 1893 tarihinde konu incelenmek üzere Dahiliye Nezareti tarafından Şehremanet Dairesi'ne havale edilmiştir[16]. Şehremanet Dairesi tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 25 Mart 1893 tarihli cevabi yazıda, hazırlanan evrakların büyük oranda kurallara uygun olduğu, ancak maliyet hesabında 480 kuruş farkla hesap hatası yapıldığı dolayısıyla inşa masrafının 113.694 kuruş olması gerektiği bildirilmiştir. Bu çerçevede hazırlanan plan ve cephe görünüşüne uygun, sağlam, dayanıklı ve tasarruf kaidelerine riayet edilmesi koşuluyla binanın inşasının gerçekleştirilebileceği ifade olunmuştur[17]. 29 Nisan 1893 tarihinde Dahiliye Nezareti Muhasebe Kalemi Vilayat Şubesi tarafından hazırlanan yazıda, hükümet konağının belediye namına inşa edilmesi sebebiyle masraflarının da belediye bütçesinden karşılanması gerektiğinin Şuray-ı Devlet Dairesi'ne bildirilmesi gerektiği dile getirilmiştir[18]. 8 Mayıs 1893 tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Sadaret Makamı'na gönderilen yazıda, konağın inşası için gerekli olan 113.694 kuruşun belediye bütçesinden karşılanması için izin talebinde bulunulmuştur[19]. 25 Mayıs 1893'te Şuray-ı Devlet Dairesi'nce yapılan incelemede, belediye namına inşa edilecek hükümet konağının kiralanacak olması hasebiyle gelir hanesine kaydedilmesi gerektiğine dikkat çekerek hükümete kaça kiralanacağının belirtilmediği hususunda Dahiliye Nezareti bilgilendirilmiştir[20]. 14 Haziran 1893'te Dahiliye Nezareti'nden Elazığ Vilayeti'ne gönderilen yazıda, elde edilecek kira gelirinin tespit edilerek bildirilmesi gerektiği ifade kılınmıştır[21].

Mevcut yazışma silsilesi Hozat'ta yapılması planlanan hükümet konağının inşa edilip edilmediğine dair kesin bir bilgi sunmamaktadır. Ancak (H. 1310) 1893 tarihli Elazığ Vilayet Salnamesi'nin Dersim Sancağı ile ilgili bölümünde bir önceki yıl yeni bir hükümet konağı inşa edildiği bilgisi yer almaktadır[22]. Salnamede sözü edilen hükümet konağının yukarıda görülen çizimler doğrultusunda inşa edildiği, yazışmaların aynı tarihlerde cereyan etmesinden hareketle ileri sürülebilir. Ne yazık ki bu görüşü somut olarak destekleyecek bir bina kalıntısı veya görsele henüz ulaşılamamıştır.

15 *BOA. DH. MKT. 33/18-7.*
16 *BOA. DH. MKT. 2051/112-1.*
17 *BOA. DH. MKT. 33/18-8.*
18 *BOA. DH. MKT. 33/18-2.*
19 *BOA. DH. MKT. 33/18-1, 9.*
20 *BOA. DH. MKT. 33/18-11.*
21 *BOA. DH. MKT. 33/18-3.*
22 *Salname-i Vilayet-i Ma'mûretülazîz***,** 1310, 84-85.

Hapishane

Hozat'ta bir hapishane inşasına dair tespit edilebilen en erken kayıt 17 Nisan 1895 tarihine aittir. Dönemin Elazığ Valisi Mehmed Rauf Bey Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, Hozat Hükümet Konağı'nın bitişiğine haritası ve keşif defteri de hazırlanan maliyeti 27.700 kuruş tutan bir hapishane inşası için daha önce müracaat edilmesine rağmen henüz bir cevap alınamadığını belirtmiş ve tekrar izin talebinde bulunmuştur[23]. 19 Eylül 1895'te Elazığ Valisi, Hozat Mutasarrıflığı'nın aynı doğrultudaki talebini Dahiliye Nezareti'ne tekrar iletmiştir[24]. Dahiliye Nezareti Muhasebe Kalemi'nin 19 Kasım 1895 tarihli yazısında, Hozat'ta inşa edilecek hapishanenin harita ve keşif defterinin birer nüshasının gönderilmesi gerektiği ve konuyla ilgili 2 Aralık 1895'te Elazığ Valiliği'ne yazı yazıldığı ifade edilmiştir[25]. Dahiliye Nezareti Muhasebe Kalemi'nin talebi üzerine 26 Ekim 1896 tarihinde yeniden bir keşif çalışması yapıldığı anlaşılmaktadır. Elazığ Belediye Mühendisi Haçador marifetiyle yapılan keşif sırasında hem gerekli malzemeler ile işgücü hesaplaması yapılmış hem de inşa edilecek olan hapishanenin plan-cephe görünüşü çizilmiştir. Yapılan hesaplama sonucunda inşa masrafının 29.695 kuruş olduğu tespit edilmiştir. Deftere göre kullanılacak başlıca malzemeler, taş, toprak, ahşap, saman ve demirdir. Taş, temel ve duvarlarda, ahşap örtü ve taşıyıcı aksam ile parmaklık, kapı-pencere, tavan ve taban döşemesinde, çivi ahşap aksamın birbirine bağlanmasında, toprak ise iç ve dış duvarların sıvası ile dam örtüsünde kullanılacaktır (Ek.3)[26].

Üzerindeki mühür okunamadığı için kim tarafından hazırlandığı tespit edilemeyen çizim, keşif defteri ile aynı tarihte 26 Ekim 1896'da hazırlanmıştır. Aynı tarihte hazırlanması ve yazışmalarda başkaca teknik personel adı geçmemesinden hareketle çizimin keşif defterini hazırlayan Elazığ Belediye Mühendisi Haçador tarafından yapılmış olması oldukça güçlü bir ihtimaldir. Pelür kâğıt üzerine kahverengi, pembe, siyah ve sarı renkte boyalar kullanılarak hazırlanan çizim, cephe görünüşü ve plandan ibarettir (Çizim.3). Altındaki açıklamaya göre bir santimin bir metreyi ifade ettiği çizim, 15 m.'lik çizik ölçeğe sahip olup, üzerinde yön işareti bulunmamaktadır. Üstte ön cephe görünüşü (resm-i amudi) altta ise planın (resm-i musattah) yer aldığı çizimde, izdüşüm yöntemi uygulanmıştır. Plan üzerindeki yazılardan mekanların işlevi öğrenilebilmektedir. Buna göre binanın içerisinde; üç oda, muhafaza memurlarına ayrılmış koğuş, mahkumların kalacağı etrafı parmaklıkla çevrili hapishane, bir koridor ve üçü mahkumlara, biri görevlilere ayrılmış dört hela bulunmaktadır. Çizim üzerinde bulunan rakamlar,

23 *BOA. ŞD. 3218/27-13.*
24 *BOA. ŞD. 3218/27-12.*
25 *BOA. ŞD. 3218/27-11.*
26 *BOA. ŞD. 3218/27-9.*

mekanların ölçülerine dair bilgiler sunmaktadır. Ölçek ve ölçüler binanın yaklaşık olarak 24 m. uzunluğunda, 14 m. genişliğinde ve 4.5 m. yüksekliğinde olduğunu göstermektedir. Keşif defterinde belirtilen ilginç bilgilerden biri de hapishane kısmını çevreleyen parmaklıkların ahşaptan yapılacak olmasıdır. Ahşap parmaklıkların 10 cm. aralıkla, üç yerden kuşaklamalı, 15 cm. çapındaki meşe ağaçlarından meydana getirileceği detaylı olarak ifade edilmiştir. Fiziki yapısı itibariyle dikdörtgen kütleli yapının iç düzenlemesinde asimetri hakimdir. Binanın ana giriş kapısının açıldığı koridor mekanı ikiye ayırmaktadır. Koridorun bir tarafında duvarlarla birbirinden ayrılmış üç oda, diğer tarafında ise tek bir bölümün içerde ahşap parmaklıklarla ikiye ayırdığı hapishane ve onu çevreleyen muhafaza memurlarına mahsus koğuş yer almaktadır. Hapishane bölümünün bir köşesinde ise mahkumların kullanımına mahsus üç bölmeli helalar bulunmaktadır. Hapishane binasının cephesi çiziminden anlaşıldığına göre oldukça sade bir görünüşe sahiptir. Cephe görünüşünden binanın örtü kirişlerinin hafif dışa taşırılarak saçak meydana getirdiği anlaşılmaktadır. Dikdörtgen formlu pencereler, altı parçalı olarak düzenlenirken iki kanatlı giriş kapısı sade olarak tasarlanmıştır[27].

Elazığ Valiliği tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 8 Kasım 1896 tarihli yazıda, talep edilen harita ve keşif defterinin gönderilmek üzere hazırlandığı, halen kullanılan kiralık hapishane binasının ise mahpusların ikametine uygun olmadığı belirtilerek yeni hapishane inşasının elzemiyeti ifade edilmiştir. İzin verilmesi durumunda hemen malzemesinin tedarik edileceği ve gelecek baharda inşaata bağlanacağı da dile getirilmiştir[28]. Dahiliye Nazırı tarafından Sadaret Makamı'na gönderilen 2 Şubat 1897 tarihli yazıda, Hozat Kasabası'ndaki binaların tamiri için tahsis edilmiş olan 8.000 kuruşun tamamen harcanması sebebiyle hapishane inşası için gereken 29.695 kuruşun aynı yılın bütçe açığına dahil edilmesi ve taşra tamirat bütçesine ilave edilerek mahsubu için Maliye Nezareti'ne emir buyurulması talep olunmuştur[29]. Tüm yazışmalar, 4 Şubat 1897 tarihinde Şura-yı Devlet Dairesi'ne havale edilmiştir[30]. 3 Mart 1897 tarihinde Şura-yı Devlet Maliye Dairesi'nde ele alınan konuya ilişkin Ebniye-i Emiriyye Tamirat ve İnşaat Nizamnamesi'nde belirtilen maddeler doğrultusunda keşif tutarı olan 29.695 kuruş üzerinden ihalesinin yapılması ve sonuca göre emaneten veya maktuan inşa şıklarından birinin tercih edilerek mahalli meclisçe onaylanarak bildirilmesi kararı alınmış ve gerekli paranın varsa mevcut yıl bütçesinden yoksa gelecek sene bütçesinden

27 *BOA. ŞD. 3218/27-10.*
28 *BOA. ŞD. 3218/27-8.*
29 *BOA. ŞD. 3218/27-7.*
30 *BOA. ŞD. 3218/27-6.*

karşılanması önerilmiştir[31]. 20 Haziran 1897 tarihinde hapishanenin inşa işi 29.695 kuruş muhammen bedel üzerinden ihaleye açılmış, şartnamesinde ödemenin üç taksitte yapılacağı belirtilmiştir. Son taksitin yapılacak denetim sonrasında ödeneceği, yapılan işlerin tamamen veya kısmen eksik çıkması halinde ise ödemenin ya hiç yapılmayacağı ya da kesintiyle yapılacağı bildirilirken ihaleyi kazanan kişilerin bir kefil getirmelerinin zorunlu olduğu da şartnamede ifade edilmiştir. İhaleye katılmak isteyenlerin keşif evrakı ile haritada (çizimde) detaylı inceleme hakkı da bulunmaktadır. Evrakın alt kısmında binanın inşasında kullanılacak malzemeler ile inşa edilecek bölümlerin metrekareleri de yazılmıştır. İhaleye 30 Ekim 1897'de sadece Harputlu Arakil Dahatyan Usta katılmış ve 295 kuruş indirimle binayı 29.400 kuruşa yapmayı taahhüt etmiştir. İhale sözleşmesini Arakil Dahatyan Usta adına kefili Hozatlı Mumciyan Agob Ağa 5 Aralık 1897 tarihinde imzalamış, Dersim Livası İdare Meclisi de ihale sözleşmesini onaylamıştır (Ek.4)[32].

Elazığ Valiliği'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 2 Şubat 1898 tarihli yazıda, ihale süreci özetlenmiş ve mevcutta kullanılan kiralık hapishane binasının, mahpusların sağlık koşullarına uygun olmadığı belirtilerek yeni hapishane inşasının gerekliliği bir kez daha vurgulanmıştır. Para konusunda ise vilayet merkez ve kazaları dahil inşaat bütçesinde 1.627, tamirat bütçesinde ise 5.576 kuruş bulunduğu ifade edilerek bu miktarın merkeze bile yetmemesi sebebiyle şimdiden gelecek sene bütçesinin büyük bölümünün harcandığı dile getirilerek hapishanenin masrafı için yardım istenmiştir[33]. 12 Mayıs 1904 tarihinde Elazığ Valiliği'nce Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, Hozat'taki hükümet konağının bitişiğine inşa edilecek hapishanenin masrafı olan 29.000 kuruşun kullanımı için 13 Ocak 1898 tarihinde istenen izne hala cevap gelmediği belirtilerek tekrar izin talep edilmiştir[34]. Dahiliye Nezareti'nden gönderilen 8 Haziran 1904 tarihli yazıda, 1904 yılı için ülke çapında yapılacak hapishaneler için 4.600.000 kuruş bütçe tahsisatı ayrıldığı, ancak bu rakamın 3.000.000 kuruşa düşürüldüğü ve kalan bakiyenin de tamamen harcandığı ifade edilmiştir. Hozat Hapishanesi'nin inşası için gereken 29.400 kuruşluk meblağının 27.930 kuruşluk kısmının başka bütçe kalemlerinden tedarik edilmeye çalışıldığı dile getirilmiştir[35].

Değerlendirme

Her ikisi de günümüze ulaşamayan yapılar, arşiv belgelerinden elde edilen bilgiler

31 *BOA. ŞD. 3218/27-5.*
32 *BOA. ŞD. 3218/27-4.*
33 *BOA. ŞD. 3218/27-3.*
34 *BOA. ŞD. 3218/27-2.*
35 *BOA. ŞD. 3218/27-1.*

çerçevesinde değerlendirilebilmektedir. Belgeler arasında bulunan çizimler, kendileri günümüze ulaşmayan yapıların plan ve cephe özelliklerinin Osmanlı coğrafyasında inşa edilen diğer hükümet konağı ve hapishanelerle karşılaştırılmasına imkan vermektedir. Bu doğrultuda yapılar, malzeme-teknik, plan ve cephe özellikleri ile süsleme başlıkları altında değerlendirilmiştir.

Malzeme ve Teknik

Her iki binanın inşasında da ana yapı malzemesini; taş, kerpiç tuğlası ve ahşap oluşturmaktadır. Taş kullanıldığı yere göre farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Yontma taş hükümet konağının cephe köşeleri, giriş kapısı kemeri, sütunlar ve konağın bitişiğindeki çeşmede, adi (kaba yonu) taş beden ve bölme duvarları, sal taşı ise alt kat salonu, abdesthanenin taban döşemesi ile lağım kanallarının üzerinde kullanılmıştır. Taşlar birbirine kireçten mamul halis harçla bağlanmıştır. Kerpiçten yapılmış tuğlalar, alt kat abdesthanesi ile üst kat bölme duvarları ile çıkma duvarında tercih edilmiştir. Meşe ağacından yapılmış taban, sütun, boyunduruk ve kuşaklardan oluşturulmuş ahşap karkas içerisine yerleştirilen kerpiç tuğlalar, çamurla birleştirilip sıvanarak dolma (göz) tabir olunan duvarları meydana getirecektir. Ahşap malzeme bunların dışında taban döşemesi, tavan kaplaması, kapı, pencere ve merdivenlerde kullanılacaktır. Ahşap türleri olarak meşe tavan kaplaması ve taban döşemesinde, kavak dam örtüsü, kapı, pencere ve merdivenlerde, ceviz ise ön ve arka cümle kapılarında kullanılmak üzere planlanmıştır[36]. Keşif defterinde yer alan bilgilerden hapishane binasının temel ve beden duvarlarında adi (kaba yonu) taş; bölme duvarlarında kerpiç; dam, kapı, tavan kaplaması, taban döşemesi (kavak), pencere (çam) ve hapishane parmaklıklarında (meşe) ise ahşabın farklı türlerinin kullanılacağı öğrenilmektedir[37]. Kireç, kum, toprak, saman, çivi (ekser), mıh ve cam bağlayıcı ve kapatıcı olarak kullanılması planlanan diğer malzemelerdir.

Plan ve Cephe Özellikleri

Osmanlı dönemi hükümet konakları plan açısından koridor düzeni, orta sofa/hol düzeni, avlulu ve farklı uygulamalar olmak üzere dört tipte değerlendirilmektedir[38]. Bu tiplerden en yaygın kullanılanı, koridor düzeninin hakim olduğu plan şemasıdır. Bu şemada dikdörtgen kütleli dört cepheli binanın içerisinde uzun dar veya geniş olarak uzanan bir koridorla, bu koridorun uzun kenarlarına yerleştirilmiş oda ve mekanlar

36 *BOA. DH. MKT. 33/18-6.*
37 *BOA. ŞD. 3218/27-9.*
38 Metin, 2019a, 271-315; Metin, 2019b, 126-129.

sıralanmaktadır[39]. Hozat Hükümet Konağı'nda bu şema, yatay düzlemde uzanan bir koridor ve bu koridorun iki tarafına dağıtılmış odalardan meydana gelen bir düzende uygulanmıştır. Yatayda uzanan koridor dikeyde ikincil bir koridorla kesilerek hem bina girişine hem de ikinci kat çıkışına geçit vermektedir. Bu plan şemasının benzer örnekleri, Sivas, Edirne, Gümüşhane, Çankırı, Afyon, Mardin, Ergani, Kartal, Kastamonu[40], Adana, Silifke ve Anamur[41] hükümet konaklarında ufak farklılıklarla görülmektedir. Oldukça sade bir görünümüne sahip olan konakta, ön cepheye hareket kazandıran unsurlar, giriş revakının üzerini kapatan üst kat çıkması ve cephe köşeleri ile giriş kapısının etrafındaki taş kaplamalardır. Çıkma uygulaması ile çoğunluğu alınlıklı olmak üzere hemen her hükümet konağında karşılaşılmaktadır. Cephe köşelerinin taş kaplama ile vurgulanması da hemen her yapıda görülen bir uygulamadır. Hozat Hükümet Konağı'nın cephe köşelerindeki şaşırtmalı kaplama taş kullanımının benzerlerini Afyon, Kütahya, Bartın[42], Bursa/Yenişehir, Ankara[43], ve Taşköprü'deki hükümet konaklarında görmek mümkündür.

Dikdörtgen bir kütleden meydana gelen Hozat Hapishanesi'nin planında asimetrik bir düzenleme görülmektedir. Giriş kapısının açıldığı koridorun ikiye ayırdığı hapishanede, işlev odaklı bir plan düzeni olduğu anlaşılmaktadır. Mekanlar üzerindeki yazılar, koridorun bir tarafının görevliler, diğer tarafının ise mahkumlar için tasarlandığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla belirleyici plan elemanı mekanı ikiye bölen koridordur. Koridoru merkez alarak tasarlanmış örnekler; Silivri Hapishanesi[44], Kırkkilise Hapishanesi[45], Filibe Hapishanesi[46], Antakya Hapishanesi[47], Baba-i Atik Hapishanesi[48], Bergama Hapishanesi[49], Erikli Hapishanesi[50], Hopa Hapishanesi[51], Sakız Hapishanesi[52], Söke Hapishanesi[53], Rize Hapishanesi[54], Mut Hapishanesi[55], Kırçova

39 Metin, 2019a, 271-315; Metin, 2019b, 126-129.
40 Metin, 2019b, 243-244, 247, 249, 251, 257-258, 267, 280.
41 Umar ve Can, 2019, 530-543.
42 Metin, 2019b, 253-254, 263; Aytekin, 2016 431.
43 Avcı, 2017, 71, 128-129,
44 *BOA. PLK. p. 1393.*
45 *BOA. PLK. p. 3455.*
46 *BOA. İ.MVL. 424/18623-1.*
47 *BOA. DH. MKT. 93/4-7.*
48 *BOA. DH. TMIK. S. 55/33-4.*
49 *BOA. DH. MB. HPS. 112/6-2,3.*
50 *BOA. DH. TMIK. S. 41/21-4.*
51 *BOA. DH. TMIK. S.67/7-2.*
52 *BOA. İ. DH. 836/67296-1a,1b.*
53 *BOA. DH. TMIK. S. 53/18-15.*
54 *BOA. DH. TMIK. S.67/7-1.*
55 *BOA. DH MB. HPS. 112/26-3,5,6.*

Hapishanesi[56], Kırklareli Hapishanesi[57], Ankara Hapishanesi, Konya Hapishanesi, Trabzon Hapishanesi[58] şeklinde sıralanabilir.

Koridor düzenine bağlı bina tasarımı, son dönem Osmanlı mimarlığı içerisine giren, hükümet konağı, belediye dairesi, hapishane, karakolhane, askerlik şubesi, redif kışlası, hastane, otel, istasyon binası gibi yeni yapı türlerinde görülmektedir. Koridor odaklı plan tasarımındaki farklılıklar, koridorun sayısı ve yönüdür. Bu tasarımda kimi zaman yatay veya dikeydeki tek bir koridorun iki yanında simetrik ya da asimetrik, kimi zaman ise birbirini dik kesen iki koridorun dört köşesindeki mekan dizileri oluşturulmuştur.

Süsleme

Her iki yapının da süsleme bakımından oldukça sade bir düzenlemeye sahip olduğu cephe görünüş çizimlerinden anlaşılmaktadır. Hükümet konağında süsleme unsurlarını; cephe köşelerinde yer alan yontma taşların uzun-kısa dizilimi ile şaşırtmalı düzendeki kaplaması, çıkma altındaki sütunlu revak ve gerisindeki giriş kapı açıklığını meydana getiren kemer ile etrafındaki taş kaplama meydana getirmektedir (Çizim.1)[59]. Hapishane binasında ise süsleme unsuru sayılabilecek herhangi bir unsur bulunmamaktadır (Çizim.3)[60].

Sonuç

Tanzimat dönemi kent planlamasında hükümet konakları merkez olmak üzere hapishane, telgrafhane, redif kışlası, belediye binası, adliye binası gibi yapılar şehrin esasını meydana getiren kurumlardır. Hozat örneğinde, kamu otoritesini temsil bakımından önemli bir yere sahip olan hükümet konağı ve hapishane olmak üzere iki yapı da maalesef günümüzde mevcut değildir. Hatta arşiv belgeleri ve salnamelerden hükümet konağının inşa edildiği ileri sürülebilirse de hapishane için bir öngörüde bulunulamamaktadır. Bununla beraber arşivden çıkan projeler, değişen idari yapılanmanın bir gereği olarak devletin vatandaş nezdinde kendisini temsil edecek yapıları planladığını ortaya koyması itibariyle büyük öneme haizdir. Yukarıda detaylı olarak ele alınan evrak ve projeler, Hozat'ta inşa edilmek üzere tasarlanan her iki yapının da ülkenin diğer bölgelerinde yer alan aynı türdeki yapılarla benzer bir planlamaya sahip olduklarını göstermekte ve taşra imar faaliyetlerindeki işleyişi açığa çıkarmaktadır. Ayrıca yapıların tasarım ve inşa

56 Şenyurt, 2015, 174.
57 Kurtişoğlu, 2021, 221.
58 Avcı, 2017, 132, 162, 224-225.
59 *BOA. DH. MKT. 33/18-4.*
60 *BOA. ŞD. 3218/27-10.*

aşamasında görev alan veya alacak olan teknik personel ve yüklenicilerin uyruğuna ilişkin herhangi bir ayrımcılık yapılmadığı gerçeği evraklar üzerinden bir kez daha teyit edilebilmektedir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Mektûbi Kalemi, Dosya No:1957, Gömlek No:59-1; Dosya No:1976, Gömlek No:93-1; Dosya No:2051, Gömlek No:112-1; Dosya No:33, Gömlek No:18-1,2,3,4,5,6,7,8,9,11; Dosya No: 93, Gömlek No:4-7;

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti Mebani-i Emiriye Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı, Dosya No: 112, Gömlek No:6-2,3; Dosya No: 112, Gömlek No:26-3,5,6.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelât ve Islahât Komisyonu Evrakı Islahât, Dosya No:41, Gömlek No:21-4; Dosya No:53, Gömlek No:18-5; Dosya No:55, Gömlek No:33-4; Dosya No:67, Gömlek No:7-1,2.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade, Dâhiliye, Dosya No:836, Gömlek No: 67296-1a,1b.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade, Meclis-i Vala, Dosya No:419, Gömlek No:18363-1,2; Dosya No:424, Gömlek No:18623-1.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Şurayı Devlet, Dosya No:3218, Gömlek No:27-1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12,13.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Plan Proje Krokiler, Harita No:1393; Harita No:3455.

Salname-i Vilayet-i Ma'mûretülazîz, 1307, 87-88.

Salname-i Vilayet-i Ma'mûretülazîz, 1310, 70-73, 84-85, 107.

Salname-i Vilayet-i Ma'mûretülazîz, 1312, 227-228.

Salname-i Vilayet-i Ma'mûretülazîz, 1325, 243-244.

Apa Kurtişoğlu, G., (2021), "Kırklareli Hapishanesi", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,* Cilt: 11, Sayı: 22, Edirne, 201-229.

Avcı, Y., (2017), *Osmanlı Hükümet Konakları Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili*, İstanbul.

Aytekin, Z., (2016), *Kastamonu İli Taşköprü İlçesindeki Türk Devri Yapıları*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi.

Halaçoğlu, A., (1994), "Elazığ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 10, İstanbul, 552.

Sami, Ş., (1368), *Kâmûsu'l A'lâm*, Cilt: 3, İstanbul, 2068; 2131-2132.

Şen, K., (2020), "Tunceli-Hozat Merkezinde Bulunan Osmanlı Dönemine Ait Tarihi Eserler", *İstem*, 18/35, 117-143.

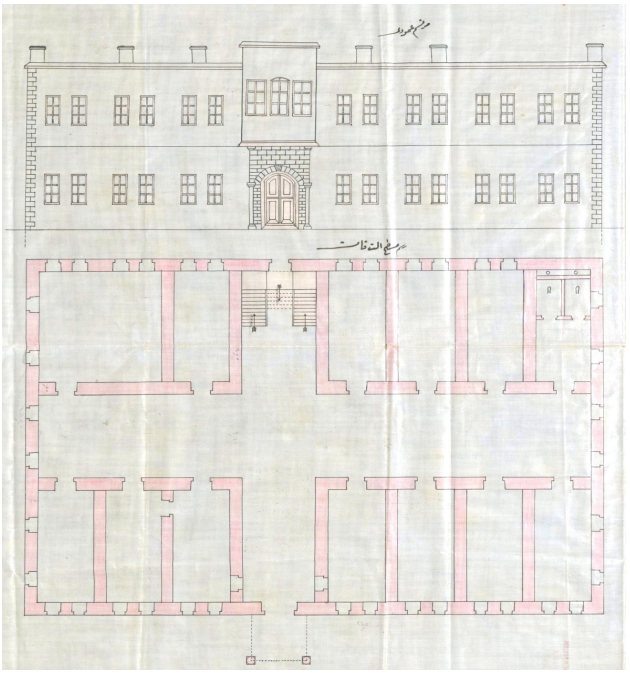
Şenyurt, O., (2015), *Osmanlı Mimarisinin Temel İlkeleri Resim ve İnşâ Üzerinden Geliştirilen Farklı Bir Yaklaşım*, İstanbul.

Tuncel, M., (2012), "Tunceli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 41, İstanbul, 2012, 379.

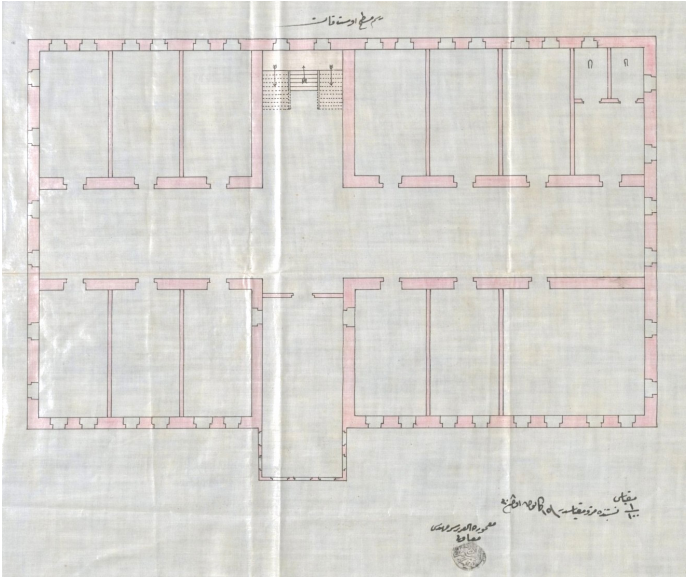
Umar, N. ve Can, C., (2019), "Adana Vilayeti Hükümet Konakları", *Megaron*, 14 (4), İstanbul, 530-543.

Yazıcı Metin, N., (2019a), "Son Dönem Osmanlı Mimarlığının Başat Yapıları: Hükümet Konakları," *Osmanlı Sanatında Değişim ve Dönüşüm*, Konya, 271-315.

Yazıcı Metin, N., (2019b), *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hükümet Konaklarının İnşa Süreci ve Mimarisi Devlet Kapısı*, İstanbul.

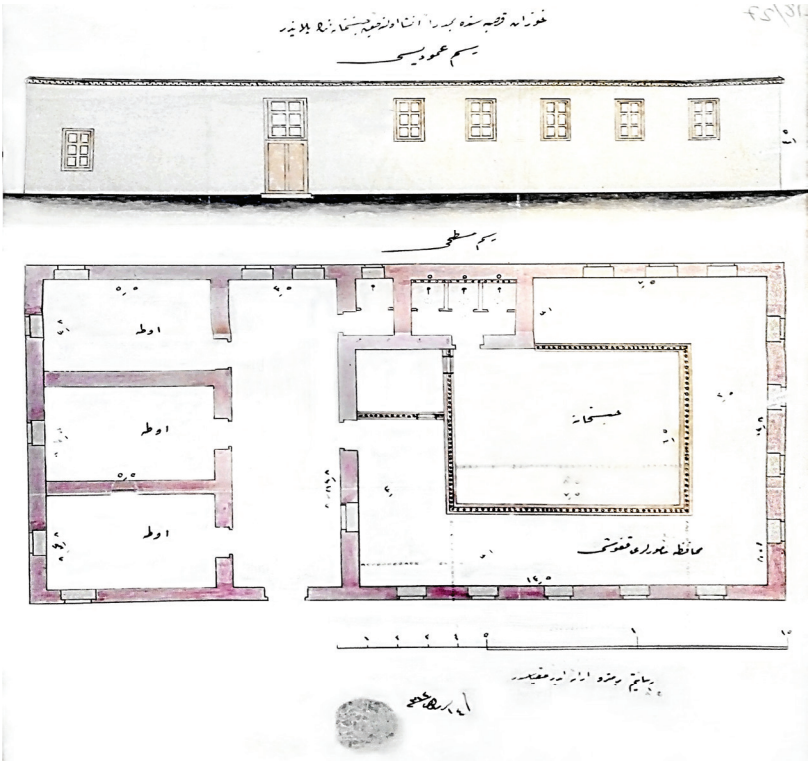

Çizim 1: Hozat Hükümet Konağı'nın Cephe Görünüşü ve Alt Kat Planı[61].

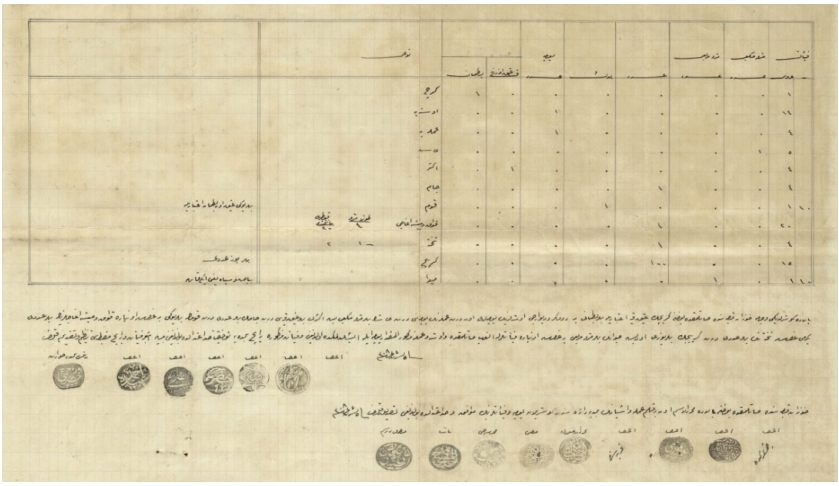

Çizim 2: Hozat Hükümet Konağı'nın Cephe Görünüşü ve Üst Kat Planı[62].

61 *BOA. DH. MKT. 33/18-4.*
62 *BOA. DH. MKT. 33/18-4.*

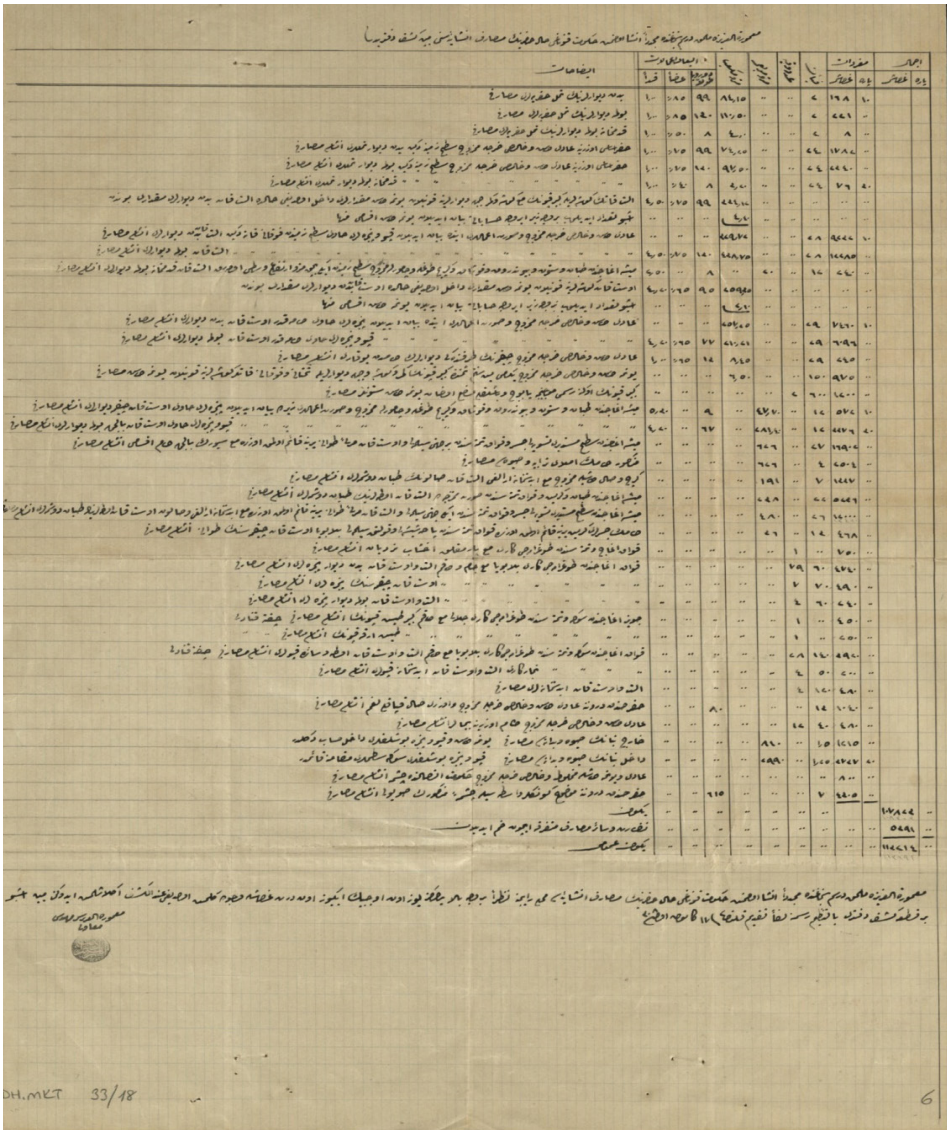

Çizim 3: Hozat Hapishanesi'nin Cephe Görünüşü ve Planı[63].

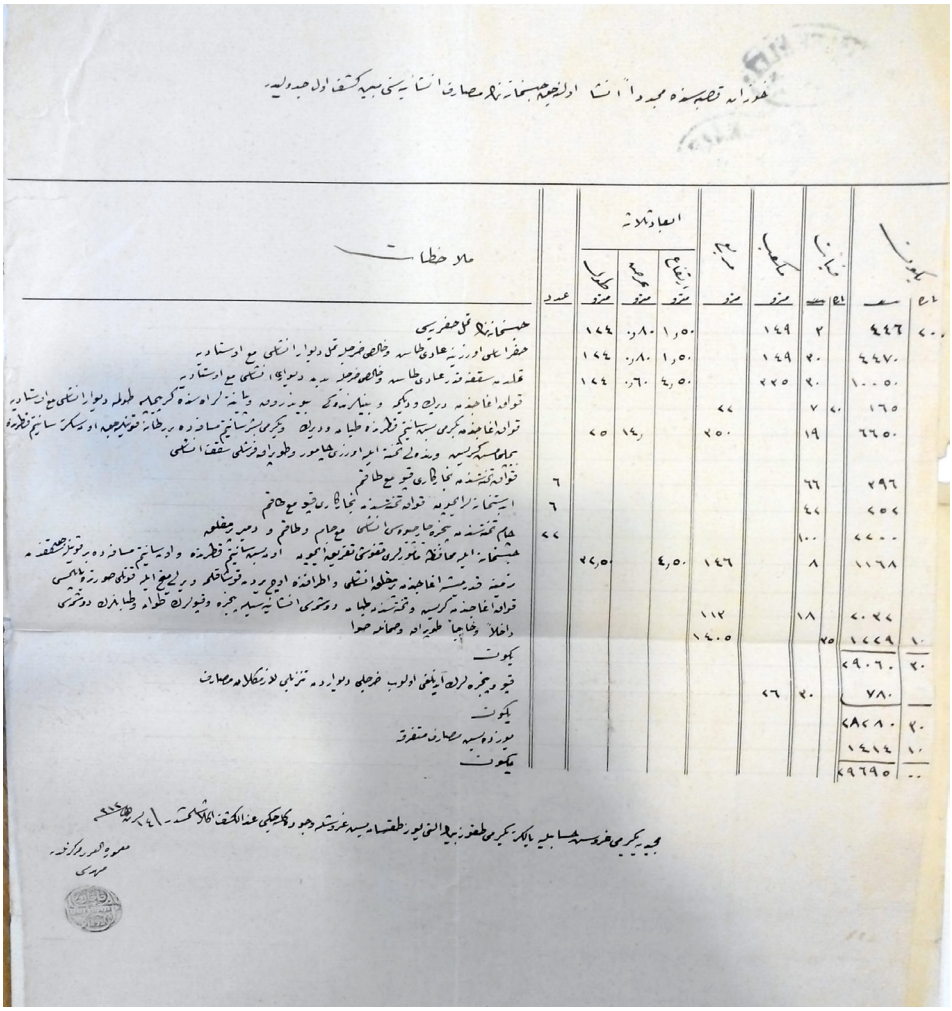

Ek 1: Hükümet Konağının İnşasında Kullanılacak Malzemeler ile İşçilik Ücretlerini Belirten Rayiç Mazbatası (*BOA. DH. MKT. 33/18-5*).

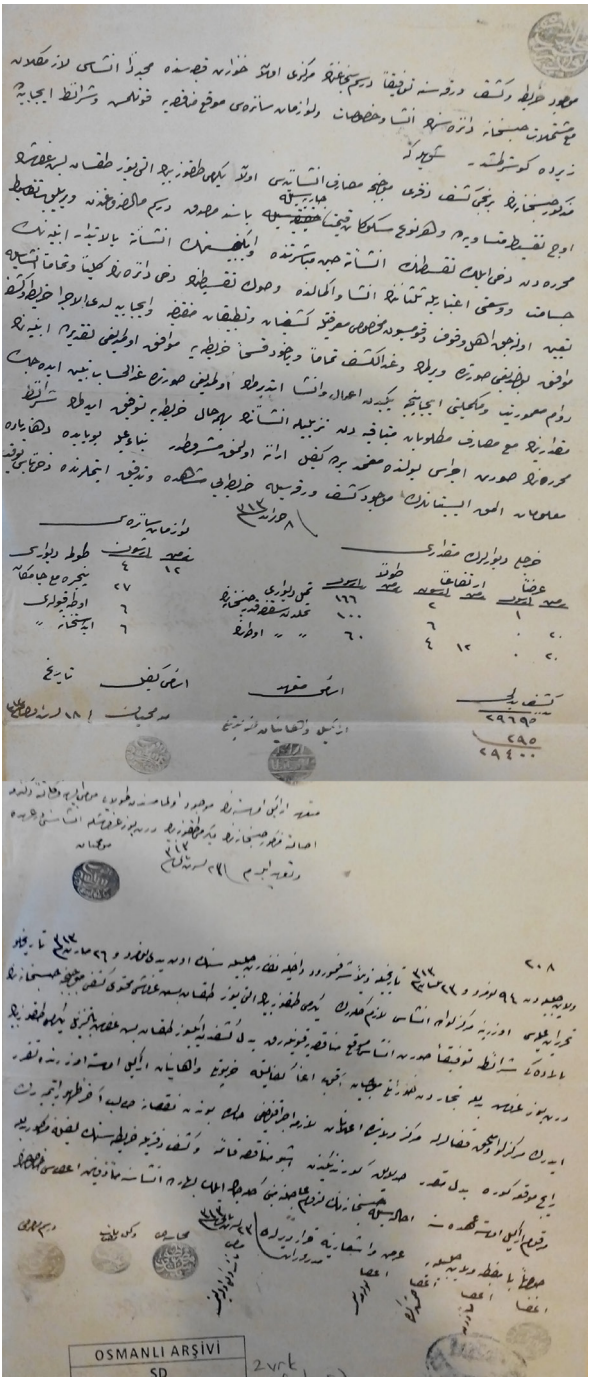
63 *BOA. ŞD. 3218/27-10.*

Ek 2: Hükümet Konağının İnşasında Kullanılacak Malzemeleri Gösteren Keşif Defteri (*BOA. DH. MKT. 33/18-6).*

Ek 3: Hapishane İnşasında Kullanılacak Malzemeleri Gösteren Keşif Defteri (*BOA. ŞD. 3218/27-9*).

Ek 4: Hapishane İhale Şartnamesi (*BOA. ŞD. 3218/27-4*).

ARKEOLOJİK CAM ESERLERİN BOZULMALARI

Serra KANYAK*

Arkeolojik kazılar ve restorasyon çalışmalarının en hassas buluntu grubunu oluşturan cam eserler, ait oldukları dönemlerin üretim teknikleri ve cam işçiliği hakkında bilgi verdikleri gibi aynı zamanda da bulundukları coğrafyanın sosyal yaşamı hakkında detaylar barındıran objelerdir. Önceki yıllarda kırılgan yapıları sebebiyle çoğu kazı çalışmasında küçük fragmanlar halinde ele geçtiklerinden çok detaylı çalışılmış olmamakla beraber özellikle son yirmi yıldır arkeolojik çalışmaların en gözde buluntuları arasında cam objeler yer almaktadır. Arkeoloji çalışmalarının en önemli adımlarından restorasyon ve konservasyon aşamasında cam eserler daha dikkatli incelendikçe farklı dönemlere ait camların yapım teknikleri, kimyasal yapıları ve bulundukları çevresel faktörlere bağlı olarak çok çeşitli bozulmalara uğradıkları tespit edilmiştir.

Cam eserlerin bozulma tiplerinin nedenlerinin anlaşılabilmesi ve koruma çalışmalarının geliştirilebilmesi için öncelikle camın yapısını tanımak gerekir.

Cam; *silis* (silisyum dioksit- SiO2), *potas* (potasyum karbonat- K2CO3), *soda* (sodyum karbonat- Na2CO3) ve *kireç* (kalsiyum karbonat- CaCO3) gibi üç temel hammaddenin harmanlanıp yaklaşık 1500°C sıcaklıkta ergitilmesiyle elde edilen anorganik bir maddedir[1]. Normal bir camın karışımı; %72 silis, %15 soda veya potas ve

* Restorasyon& Konservasyon Uzmanı Rahmi M. Koç Müzesi, İstanbul.

1 Canav, 1985,19.

%13 kireçten oluşur[2]. Yüksek sıcaklıkta akışkan hale gelen, soğuduğunda ise sertleşen, içine katılan diğer bileşikler ile saydam, yarı saydam veya opak olabilen cam, kimyasal olarak şekilsiz ve kristalleşmeden katılaşan bir yapıya sahiptir, molekül yapısı katı madde değil, sıvı madde özellikleri gösterir[3]. Camın temel yapısını oluşturan ana hammadde olan silis, genellikle sahillerden veya nehir yataklarından alınan kumdan elde edilir. Bu kumun içindeki silis diğer bazı maddeler ile karışmış haldedir. Silis, tek başınayken ergime derecesi yaklaşık 1750°C gibi oldukça yüksek bir sıcaklık olduğundan bu dereceyi düşürmek amacıyla cam harmanına ergime noktası daha düşük alkali maddeler olan sodyum ve potasyum bileşikleri ilave edilir[4]. Cama yalnız sodyum oksit (NaO2) katıldığında soda camı elde edilmektedir. Bu tür camlar suya ve neme karşı duyarlıdır. İçine yalnız potasyum katılan, ormanlık alanlardan elde edilen potas (K2CO3) camı ise erimek için yüksek ısı gerektirir ve oldukça sert bir malzemedir[5]. Bu her iki alkalinin de cam harmana katılması camın daha düşük ısıda ergimesini sağlar. Soda katılan camlar potas camına oranla daha düşük ısıda ergir ve daha akışkan kıvamlı bir cam elde edilir. Potas katılan camlar soda camından az bir miktar daha yüksek ısıda ergidiğinden çalışma aralıkları biraz daha geniştir ve soğuduğunda soda camına nazaran daha sert yapıda olduğundan kesme dekorlu camların üretiminde kullanılırlar.

Alkali kaynağı olarak erken dönemlerde, Akdeniz ve çevresinde natron halinde soda ile "barilla" veya roquetta" gibi deniz bitkilerinin yakılmasıyla elde edilen, soda açısından zengin küllerinin kullanıldığı bilinmektedir[6]. Denize uzak bölgelerde ise alkali madde olarak, çeşitli ağaç ve bitkilerin yakılmasıyla elde edilen, potas içeren külleri kullanılmıştır. Bu coğrafi zorunluluklar sebebiyle Mısır, Yunan, Roma, Anadolu ve İspanyol camları soda ilaveli camlar olup "soda camı" olarak adlandırılırken, Bohem, Alman ve Fransız camları da çoğunlukla potas içerdiğinden "potas camı" olarak adlandırılırlar.

Cam harmanına eklenen sodyum ve potasyum bileşikleri camın harmanının ergime derecesini düşürür ve camın işlenmesini kolaylaştırırlar ancak bir yandan da üretilen camı suyun etkilerine karşı dayanıksız hale getirirler. Camı dayanıklı hale getirmek ve camın sertleşmesini sağlamak için cam harmanına kireç katılır[7]. Cam harmanına eklenen magnezyum oksit (MgO), alüminyum oksit (Al2O3) gibi elementler de camın

2 Özgümüş, 2000, 3.
3 Canav Özgümüş, 2013,1.
4 Özgümüş, 2000, 3.
5 Küçükerman, 1985, 24.
6 Mehlman, 1982, 9.
7 Canav Özgümüş, 2013,1.

kimyasal yapısını etkileyen unsurlardır[8]. Magnezyum oksit camın ergime derecesini düşürür ve cama parlaklık kazandırır, alüminyum oksit ise ergime sıcaklığını yükseltir ve camın kimyasal dayanımını arttırır.

Kumun içerdiği yabancı maddelerden dolayı camda meydana gelen renklenmeyi önlemek için ağartıcı olarak az miktarda manganez oksit (MnO) veya nikel oksit (NiO) eklenir[9]. Camı renksizleştirmek için M.S. 2-4 yüzyıllarda antimon ve daha sonraları manganez ilave edildiği bilinmektedir. 18.yüzyıldan itibaren de kobalt (Co) ve selenyum (Se) renksizleştirme amacıyla cama katılan maddeler olmuştur. Cam harmanındaki küçük habbelerin çözülmesi, büyüklerin habbelerin de yüzeye çıkıp yok olması için arsenik, antimon, sülfat ve nitratlardan yararlanılır[10].

Çeşitli renklerde cam üretmek için cam harmanına metal oksitler ilave edilir. Bunlar; bakır oksit (yeşil, turkuaz, mavi camlar için), demir oksit (yeşil, mavi, sarı camlar için) kobalt oksit (mavi ve mor tonlarında camlar için) magnezyum oksit (mor, eflatun camlar için), gümüş oksit (sarı renkte cam için), altın (pembe, kırmızı camlar için), mangan oksit (erguvan rengi, mor camlar için), çinko, fosfat, kalay oksit (beyaz ve opal camlar için) ve antimon (opak kırmızı cam için) gibi metal oksitlerdir[11]. Bunların cama farklı oranlarda katılmasıyla renklerin açık ve koyu tonları ile saydam, yarı saydam ve opak gibi farklı ışık geçirgenlikleri elde edilir. Cam üretimi esnasında eklenen bütün bu metal oksitler zaman içerisinde ortam şartları ile etkileşime girerek cam eserlerin bozulma tiplerinin ana temelini oluştururlar.

Arkeolojik Cam Eserlerin Bozulmalarına Sebep Olan Etmenler:

Arkeolojik cam eserlerin bozulmalarını etkileyen nedenler; camın kendi kimyasal yapısı, ortam şartlarının oluşturduğu çevresel etkiler (titreşimler, su, nem, PH değeri, ısı, su, güneş ışığı, kirlilik, mikroorganizmalar), zaman ve bunların ortak etkileşimleridir.

Camın Kimyasal Yapısı;

Arkeolojik cam eserlerde bozulmanın hızı ve derecesi doğrudan doğruya camın kimyasal yapısına bağlıdır. Camın yapısını oluşturan temel hammaddeler olan silis, sodyum, kalsiyum, potasyum, elementler cama alkali bir yapı verirler. Bu alkali yapı, toprak altında özellikle su miktarı ve sıcaklık, PH derecesi gibi diğer etmenlerle etkileşime girerek camın kimyasal içeriğinde değişime ve cam yüzeyinde farklı bozulmalara sebep olurlar. Soda, kireç ve alkali karışımlı camlar çoğunlukla Orta Doğu, Anadolu ve

8 Başaran, 2000, 59.
9 Özgümüş, 2000, 4.
10 Canav, 1984, 3.
11 Kanyak, 2009a, 5,6.

Akdeniz'de, potas camları ise Avrupa'da üretilmişlerdir. Arkeolojik kazı alanlarında toprak altında bulunan camlardaki bu alkali bileşenler su ile eriyerek kolayca camın dışına çıkarlar. Düşük kalsiyum karbonat içeren camların her türlü gömü ortamında kolayca bozulmaya uğradıkları bilinmektedir. Killi toprak içeren gömü ortamında bir miktar koruma sağlarken kumlu ve humuslu topraklar özellikle ilkbahar ve yaz aylarında yağmur suyunun kolayca yerin derinliklerine geçmesiyle arkeolojik alanlardaki camların daha çabuk bozulamaya uğramasına sebep olurlar. Farklı içerikli bu camların bozulma derecesinde bulundukları ortamın şartları ile girdikleri etkileşimler belirleyici rol oynar. Kuru mezarlarda veya nem olmayan ortamlarda cam mükemmel şekilde korunabilir[12]. Potas (K2CO3) camları, Potasyum oksitin (K2O) daha yüksek çözünürlüğü nedeniyle her zaman soda (Na2O) camlarından daha fazla derecede ayrışmaya ve eriyerek bozulmaya uğrarlar. Camın kimyasal kompozisyonu içinde alkali oranı silise göre artış gösterdikçe alkalilerin erime oranı yükselir, silis oranı arttıkça erime miktarı daha az olur. Biraz daha yüksek (yaklaşık %10) CaO içeren camlar daha stabildir ve yüzeylerinde daha az seviyede potasyum oksit (K2O) veya sodyum oksit (Na2O) ayrışması oluşur[13]. Bazı camların yüksek potasyum içeriği, antik dönem cam üretim teknolojisinin yeterince mükemmel olmaması ve hammaddelerin aynı boyutta kırılarak hazırlanamamış olmasına bağlıdır. Bu sebeple cam yapısı homojen olmayan boyutlarda çözünmemiş tuzlar ihtiva eder[14]. Bu tip camların yüzeyinde nem etkisiyle daha fazla bozulma tabakası fazla oluşur.

Cam harmanına renklendirici olarak eklenen bakır oksit, manganez, demir oksit gibi elementler de ortamdaki tuzlarla ve asitlerle etkileşime girerek nemin de etkisiyle yüzeyde matlaşmaya sebep olurlar. Ortam şartlarından en çok etkilenen camlar; beyaz, mavi ve kırmızı renkteki camlarken, yeşil renkli camların daha az bozulmaya uğradığı tespit edilmiştir[15].

Su ve Nem Etkisi;

Toprakaltı ortamında nem, yoğuşma, yağmur ve yeraltı suları gibi şekillerde bulunan su miktarı veya sualtı kazı ortamında bulunan su; camın kimyasal yapısına etki ederek en büyük bozucu etkiyi yapan faktördür. Camın neme maruz kalması, cam ağındaki alkali iyonlarının yavaşça süzülmesine ve sudaki hidrojen iyonları ile yer değiştirmesine sebep olur. Bu süzülmüş katman, cam yüzeyinde; *alkali eksikliği olan katman*, *silika açısından zengin katman* veya *hidrojen camı* gibi birkaç farklı isimle anılan bir tabaka

12 Koob, 2006, 13.
13 Koob, 2006, 14.
14 Greiner Wrona, Zabiegaj, Piccardo, 2013, 1000.
15 Başaran, 2000, 77.

oluşturur. Bu tabaka genellikle cam toprak altında gömülü hale gelmesinden birkaç yıl sonra ortaya çıkar. İlginç bir şekilde, birkaç yılda bir ek katmanların yeniden oluşmasıyla döngüsel bir şekilde tabakalar tekrar tekrar oluşur ve bunlar biriktikçe tabakalar, ayrışan bir kabuk halinde giderek kalınlaşır. Nihai kabuk, mikroskobik boyutta incelikten, mikroskop olmadan kolayca görülebilecek kadar çeşitli kalınlıklarda olabilir. Bu kabuk tabakaların kalınlıkları 1μm'dan yaklaşık 25μm'a kadar değişen ayrı paralel katmanlara sahip laminer bir yapıya sahip olduğu bulunmuştur. Bu lamine yapı tüm parçayı homojen bir şekilde kaplayabilir veya yüzeyde tek bir noktadan başlayarak dairesel desenlere yol açabilir[16]. Bir teoriye göre; ayrışan bu kabuk katmanlarının laminer yapısı camın nem ile temasının ve bozulmanın ilk aşamalarından sonra, kısmen daha gözenekli, silika jel adı verilen yeni bir yapıya dönüşmektedir Silika jelin gözenekliliği, bozulma sürecinin ilerleyen safhalarında çökelme ve kristalleşme reaksiyonlarının meydana gelebileceği bir matris sağlar[17]. Silika jel oluşumunu etkileyen parametreler ve içinde meydana gelen reaksiyonlar halen araştırılmaktadır[18]. Suyun cama saldırısı bir iyon değişimi süreci şeklinde gerçekleşir. Camdaki hareketli alkali iyonlar olan sodyum ve potasyum suya yayılır ve hidrojen iyonları ile yer değiştirirler, su alkali hale gelir. İlginç bir şekilde az bir miktar su içindeki aynı miktarda ekstrakte edilmiş alkali miktarı alkaliniteyi arttırdığından cam üzerindeki saldırısı daha kötü olur. Eğer PH 9.0'a kadar yükselirse alkali, camın silikat ağına saldırır ve daha yıkıcı etki yaratır[19].

Nehir ve göllerin tabanında bulunan antik cam eserler, suda çözünmeyen tuzlar ve kimyasallar sebebiyle fiziksel bozulmaya uğrayabilirler. Bu bozulmada suyun saflığı ve kirliliği de belirleyici bir etkendir. Denizaltındaki batıklarda bulunan cam objelerin bozulma sürecinde de deniz suyunun içerdiği tuz miktarı, camların deniz dibindeki gömülme oranı ve etrafındaki diğer materyaller ile etkileşimleri önemli rol oynar[20].

Sıcaklık Etkisi;

Sıcaklık seviyesi ortamın PH seviyesi ile birlikte camın harmanında bulunan bileşenleri etkileyerek bozulma sürecini belirleyen faktörlerdendir. Yüksek sıcaklıktaki ortamlarda camdaki alkali miktarı kaybı her zaman silis miktarı kaybından daha fazla olur. Topraktaki PH'ın 9'a kadar olduğu durumlarda relatif alkali erimesi fazla olur fakat bundan sonra azalır. PH'ın 7'ye kadar olduğu ortamlarda relatif silis miktarı kaybı azdır

16 Römich and Lopez, 2002, 241
17 Römich and Lopez, 2002, 241.
18 Giffen, 2014.
19 Newton ve Seddon, 1999, 67.
20 Davison, 2006, 186,187.

fakat bundan sonra artar. Bunun anlamı; örneğin düşük kalsiyumlu bir potas camının ılık ve hafif alkalin bir çevresel ortamda bulunması halinde hızlıca bozulmaya uğraması, hem silis hem de alkalilerini kaybetmesidir. Aynı cam; soğuk, asidik ortamda bulunursa alkalilerini hızla kaybedecek fakat yüzeydeki bozulma efektleri daha uzun süre sonunda oluşacaktır, çünkü; alkali çözünmesi büyük oranda azalınca veya dengelenince, yüzeyde sadece bozulma tabakalarındaki silis kalacaktır[21].

Camın alkali kaybına uğramasının ardından yüzeyinde irizeli bir görüntü, opaklaşmış tabakalar oluşur. Onlarca yıllık erime veya alkali kaybından sonra, farklı silika katmanları geride kalır. Camın ışık geçirgenliğinin azaldığı, saydamlığını yitirmiş, İrizeli (parıldayan yanardöner) veya opaklaşmaya başlamış bir görünüm ortaya çıkar.

Kirlilik;

Atmosferdeki suda eriyen asitlerin oluşturduğu kirlilik, asit yağmurlarının da etkisiyle toprak atındaki cam eserlerin üzerinde zaman ve sıcaklığa da bağlı olarak bozucu etkiler oluşturur.

Mikroorganizmalar;

Topraktaki kirliliğin getirdiği mikroorganizma oluşumlarının bozucu etkileri önce yüzeyde sonrasında da camın iç kısımlarında bozulmalara sebep olurlar[22]. Yosun likenleri ve algler gibi mikroorganizmalar temiz cama saldırmazlar. Fotosentez yoluyla besin elde ettikleri için herhangi bir besine ihtiyaç duymazken, cama tutunmaları için cam yüzeyinde kir, yağ tabakası olması veya tutunabilecekleri delinmeler olması gerekir[23]. Bu mikroorganizmalar direkt olarak cama saldırmazlar ancak toprakaltında cam buluntuların yakınlarında olmaları, nem çekmeleri ve asit salgılamaları sebebiyle camda bozulma etkileri yaratır.

Toprak içinde yaşayan bitkiler, ağaç kökleri, likenler, miroorganizmaların beslenirken salgıladıkları asitler gömü ortamındaki camın kimyasal yapısını etkiler, toprak yapısındaki hidrojen ile de reaksiyona girerek camın yapısındaki demir oksitler ile manganez gibi katkı maddelerinin çözünmesine sebep olurlar. Cam yapısı zayıflayarak kırılganlaşır ve fiziksel parçalanmalar oluşur[24].

PH Etkisi;

21 Koob, 2006, 14.
22 Newton ve Davison, 1989, 150.
23 Newton ve Davison, 1989, 154.
24 Başaran, 2000, 79.

Toprakaltı ortamındaki su, atmosfer veya toprak yapısı içinde bulunan asit veya bazların saldırgan etkileri PH derecesinin değişimleriyle camın kimyasal yapısına da etki ederek korozyon oluşumuna sebep olur. PH'ın 9'un altında ve değişken olduğu durumlarda; bir soda- kireç- silis camının içindeki kireç oranı %10'dan fazlaysa alkali çözünmesi oranı daha da hızlanır ve korozyon oluşumlarını başlatmış olur[25]

Tuzlar:

Toprak altında tuzların etkisinde uzun süre kalan cam eserler etraflarında bulunan klorürlerin, sülfatların, oksijenin nem ile etkileşimi sonucunda özgün yapılarını kaybederek zayıflarlar. İç ve dış yüzeylerinde kurşuniden koyu kahverengiye kadar değişen renklerde çeşitli tuz katmanları oluşan camların bu zayıf yapısı dış etkenlere de bağlı olarak önce yüzeysel daha sonra daha derine inen çatlaklar oluşmasına sebep olur[26].

Asitler:

Nemli ve bazik maddeler içermeyen asidik toprakaltı ortamında uzun süre kalmış olan camlarda daha az bozulma görülür, sadece iç ve dış yüzeylerinde ince bir tabaka halinde hafif lekelenmeler şeklinde irizasyon oluşur, bu tabaka camdaki nem azalınca kuruyarak yüzeyden ayrılır. Eğer camın kimyasal yapısı dengeliyse, asitlerden etkileşimi fazla olmaz ancak antik camların kimyası çok homojen olmadığından içindeki alkali katkılar nemin de etkisiyle ortamdaki asitlerden etkilenerek yüzeyde silis tabakası oluştururlar[27]. Silika çözünmesi düşük PH'lı yani asidik ortamlarda minimumdur fakat fluoridli ya da fosfat içeren ortamlarda camın korozyona uğraması artar[28].

Titreşimler ve Mekanik Etkenler;

Karayolu, tren yolu ve hava trafiği ve yer sarsıntılarının oluşturduğu titreşimler camların gömü ortamındaki mekanik dayanımlarına etki ederek kırılma ve çatlaklara sebep olurlar.

Arkeolojik Camların Bozulma Tipleri

Arkeolojik cam buluntulardaki bozulma tipleri; gökkuşağı irizasyon, süt gibi aşınma, mine gibi aşınma, delinme, matlaşma- donuklaşma, yüzey ufalanması, buzlanma-buğulanma, yüzey çatlakları, derin çatlaklar, tansiyon çatlakları ve gerilim izleri, mikroorganizma oluşumları, renk kaybı veya değişimi olarak adlandırılırlar.

25 Newton ve Davison, 1989, 150.
26 Başaran, 2000, 76.
27 Başaran, 2000, 77.
28 Koob, 2006, 14.

Arkeolojik çalışmalarda ele geçen camların bozulma tipleri, İstanbul Marmaray-Sirkeci Bölgesi Kurtarma Kazıları, Pantokrator Kilisesi (Molla Zeyrek Camii) restorasyon çalışmaları ve Sinop Balatlar Kilisesi Kazısı cam buluntularından örnekler ile anlatılacaktır.

Gökkuşağı İrizasyon (İng; iridescence):

Cam yüzeyinde gökkuşağı gibi, degradeli, yanardönerli renk kuşaklarının oluşmasıdır. Yüzeyde tek başına olabileceği gibi diğer bozulmalarla beraber de oluşabilir. Yalnız halde bulunduğunda ilk olarak yama görünümünde bir film tabakası şeklindedir. İleri safhalarında yaprak yaprak bir hal alır ve en son safhasında ise tozlaşan dağılmalar halinde bu yapraklar cam obje üzerinden dökülür[29] (Resim.1).

Cam hammaddesinde bulunan sodyum ve potasyum oksitlerin fazla olması durumunda, cam yapısındaki silis, bulunduğu ortamdaki sudan etkilenerek çözünür. Uzun yıllar içinde alkalilerin kaybı ve erimesi yüzeyde belirgin silis tabakaları ve delikler bırakır, bu engebeli tabakalar camın ışığı geçirmesini engeller ve ışığın kırılmasına neden olur, sonuç; pırıltılı, gökkuşağı gibi degradeli veya opal görünümlü yüzeylerdir. Bu silis tabakaları genellikle çok incedir, neredeyse mikroskopik incelikte olabilir. Alkali kaybının uzun sürmesi ve silis tabakalarının oluşması sonunda bazen yarım milimetre kalınlığında tabakalar oluşur. Bu bozulmalar tüm yüzeyde aynı oranda, eşit şekilde ve sıkı, sağlam bir tabaka şeklinde olabileceği gibi kırılgan, yapraklar halinde, düzensiz şekillerde de oluşabilir[30]. Estetik olarak çok hoş bir görüntü vermekle beraber bu bozulma şekli ilerleyen safhalarında cam yüzeyinden ciddi kayıplara sebep olur (Resim. 2, 3,4,5,6,7).

Süt Gibi Aşınma (İng; milky weathering):

Cam yüzeyinde oluşan opak beyaz renkte yamalar halindeki bozulmalar "süt gibi aşınma" olarak adlandırılır. İlk aşaması sadece küçük beyaz noktalar veya çizgiler şeklindeki oluşumlardır. Yavaş yavaş derine inerek cam kabın duvarlarını yer ve daha ileri safhalarında açık kahverengimsi siyahımsı lekeler veya benekler halini alabilir. Bu görüntüsüyle kazı alanında küçük fragmanlar halinde bulunduklarında çoğu zaman taş parçalarıyla karıştırılabilirler. Bu bozulmaya uğramış cam parçalarının en ayırıcı özelliği camın sadece tek yüzünde oluşması, taştaki lekelerin ise her iki yüzde de olmasıdır[31]. Bazı durumlarda da bu süt gibi görünen katmanlar yüzeyde kalarak gelişebilir ve cam yüzeyinde birkaç mikrometreden milimetreye kadar ulaşabilen kalınlıkta tabaka teşkil

29 Newton ve Davison,1989, 157.
30 Koob, 2006, 14.
31 Newton ve Davison, 1989, 157.

ederler[32](Resim.8-9). Süt gibi aşınmada; cam harmanına katılan kalsiyum, magnezyum ve alüminyum elementlerinin düşük oranda ilave edilmişse camdaki sodyum ve potasyum etkilenmesi artar. Cam eser bulunduğu ortamdaki karbondioksit iyonları ile reaksiyona girer ve yüzeyinde sodyum karbonat ve potasyum karbonat tabakaları oluşur. Bu tabaka ortamdaki nemi çeker ve yüzeyde önce beyaz renkte lekelenmeler oluşur. Bu durumun daha da ilerlemiş safhasında kahverengiden siyaha dönen lekelenmeler meydana gelir. İleri safhalarda, karbonatların meydana getirdiği bu korozyon tabakası yüzeyden yapraklar halinde dökülmelere, gerisinde çatlama ve kırılmaların meydana gelmesine sebep olur[33] (Resim.10-11).

Mine Gibi Aşınma (İng; enamel like weathering):

Cam yüzeyinde yamalar halindeki bir süt gibi aşınma tabakası; yüzeyi bir miktar yedikten sonra cam objenin yüzeyinden yapraklar halinde, küçük, kristalleşmiş parçalar olarak ayrılmaya başlar ve arkasında küçük noktalar halinde *delikler (pitting)*, irizeli oyuklar bırakır (Resim.12-13). Bu bozulma tipinin en ilerlemiş safhası ise "mine gibi aşınma" dır (Resim.14-15). Mine gibi aşınmada cam yüzeyinde kalın bir tabaka halinde kahverengiden siyaha dönen değişken renkler oluşur ve bu tabaka tüm yüzeyi kaplar (Resim.16-17). Cam eser; süt gibi ve mine gibi aşınmaya uzun süre maruz kaldığında meydana gelen noktalar halindeki delinmeler ve ufalanmaların da oluşumuyla cam mozaiksi bir görüntü alır[34].

Delinme (İng; Pitting):

Genellikle süt gibi aşınma ve mine gibi aşınma oluşumlarının oluşturduğu kabuksu tabakaların yüzeyden pul pul dökülmesinin ardından yüzeyde görülen minik noktacıklar halindeki oyuklardır. Esasen bunlar camın kimyasal yapısında %57- 63 arası SiO2 içeren camlarda irizasyon kabuklarının oluşumundan önce oluşurlar (Resim.18). Ancak genellikle yüzeyde oluşan film şeklindeki irizasyon tabakası döküldükten sonra belirgin şekilde görünür hale gelirler (Resim.19-20).

Matlaşma/Donuklaşma (İng; dulling):

Genel olarak bütün camlarda görülen ilk bozulma yüzeydeki donuk, puslu görünümdür (Resim 20-21). Bu; camın içindeki alkali tuzlarının nemin etkisiyle yüzeye çıkmasıyla oluşur. Cam berraklığını ve saydamlığını kaybederek yarısaydam hale gelir. Bu bozulmanın devamında yüzeyde mikro çatlaklar oluşur ve bunlar giderek daha geniş

32 Davison, 2006, 185.
33 Başaran, 2000, 74.
34 Newton ve Davison, 1989, 157.

çatlaklara dönüşürler. Yaprak yaprak dökülmeler ve yüzeyden kopmalar meydana gelir, camın mekanik gücü azalır[35].

Yüzey Ufalanması (İng; crizzling):

Havasız ortamlardaki su kaybı cam bünyesinde bölgesel kurumalara sebep olur. Böyle durumlarda bazen çatlaklar içindeki nem camın tamamını bir arada tutar ve kuruma ise dağılmaya sebep olabilir. Yüzeyi ufalanan camın saydamlığı azalır ve yüzey tahrip olur, mikroskop altında incelendiğinde küçük çatlaklar görülebilir. Cam terleme yapar ve yüzeyde su damlacıkları oluşur. Atmosferik etkilerle beraber alkali tuzları erimeye başlar ve yüzeydeki tahribat camın iç kısımlarına doğru ilerler[36] (Resim22-23).

Buzlanma- buğulanma (İng; frosting);

Camın kendiliğinden çatlaması, bozulma süreçlerinin bir sonucudur. Neme maruz kalan cam yüzeyinde oluşan kalın bozulma tabakası daha sonra dehidrasyona uğradığında yoğun silika kaybı yaşanır ve cam hacminde azalma meydana gelir. Ortaya çıkan gerilim yüzeyde kırıkların oluşmasıyla rahatlar ve yüzeyde çatlaklar ağı oluşur. Çatlaklar yüzeysel olabileceği gibi daha derinlere de nüfuz edebilir. Cam yüzeyindeki bu çok küçük çatlakların oluşturduğu görünüm pencere camında soğuğun yarattığı buzlanma etkisine benzer buğulu bir görüntü oluşturduğu için buzlanma olarak isimlendirilir. Bu gibi durumlarda, ortamdaki nem ile çatlaklar ve ayrışmış cam katmanları, nesneyi bir arada tutan etkiye sahip olabilir, ortam kuruduğunda cam eser tamamen parçalanabilir[37] (Resim.24).

Bu tip çatlaklar bazen bir ana çatlak üzerinde yanlara doğru daha ince dallar oluşturacak şekilde yayılabilirler ve bir tüy görüntüsü alırlar. Hatta bu görüntü 1975 yılında Rosemary Cramp tarafından yazılan İngiltere'deki Jarrow Manastırı hakkındaki bir makalede yanlış değerlendirilerek "tüy şeklinde bir desen" olarak tanımlanmıştır[38]. Bu tür çatlaklara tüy benzeri çatlaklar (İng; feather cracks) denir (Resim.25).

Yüzey Çatlakları;

Özellikle toprağın üst kesimlerinde gömülü vaziyette bulunan camlar yer altı sularının donması sonucunda suda çözünmüş durumda bulunan çeşitli tuzlar cam buluntular üzerine donarak yapışır. Havalar ısındıkça eriyen buzların içindeki tuzların ancak bir kısmı çözünür, diğer kısmı ise camın kurumasıyla katı halde kalarak yüzeyde

35 Oakley, 1999, 223.
36 Newton ve Davison, 1989, 157.
37 Davison, 2006,183.
38 Cramp, *1975,* 88-95.

bir tuz tabakası oluşturur. Sık sık tekrarlanan bu donma- erime devinimi camda gerilimli bölgeler meydana getirdiğinden camlarda mekanik dayanımlarına bağlı olarak ince çatlaklar oluşur veya parçalar koparak eser dağılabilir[39].

Derin Çatlaklar;

Bazen de toprak altında basınç gibi mekanik bir sebeple başlamış olan hafif çatlak oluşumları arasındaki ince boşluklar öncelikli olarak tuz ve alkalilerden etkilenerek zamanla tüm yüzeye yayılırlar. Bu durumdaki camın bulunduğu ortamın ısısı 60°C'nin üstüne çıktığında cam bünyesindeki su buharlaşarak cam hızla kurur ve cam meydana gelen genleşme etkisine dayanamayarak daha derin çatlaklar oluşturup zamanla dağılma noktasına gelebilir[40].

Tansiyon Çatlakları (İng; strain cracks);

Cam üretimi esnasında oldukça yüksek sıcaklıkta ve akışkan bir haldedir. Şekillendirme aşamasında da tekrar tekrar fırın içine sokularak mümkün olduğunca sıcaklığın ve dolayısıyla şekil verilebilecek kıvamının korunması sağlanır. Şekillendirme tamamlandıktan sonra camın yavaşça oda sıcaklığına getirilerek soğutulması gerekmektedir. Tavlama denilen soğutma aşamasının gereğinden hızlı olması yani camın ani soğuması farklı genleşme ve büzülmelere sebep olur. Hızlı soğutulan camın dış yüzü iç yüzünden çok daha hızlı soğuyarak büzüşür, bu genleşme farklılığı sonucu tüm yüzeye yayılmış, camın her yönüne doğru dağılan sayısız çatlaklar oluşur (devitrifikasyon). Bu çatlaklar bazen üretim anında bazen de zamanla cam objenin dağılıp kristal şeker taneleri şeklinde parçalanmasına sebep olurlar (Resim.26-27).

Gerilim İzleri;

Cam şekillendirildikten sonra soğuması esnasında içerisinde farklı soğuma dereceleri oluşmasıyla ortaya çıkan gerilimleri azaltmak için belirli bir sıcaklığın üzerinde uzun süre tutularak yavaş yavaş oda sıcaklığına kadar soğutulduğu tavlama işlemi, cam üretiminin en önemli aşamasıdır. Antik dönemde tavlama işlemi bazen cam ergitme fırınlarının en üst katındaki bir bölmede yapılırken bazen de bağımsız halde inşa edilen tavlama fırınları kullanılmıştır. Antik camların homojen olmayan yapısını kararlı hale getirmek ve camın soğuması esnasında iç ve dış yüzeylerinde oluşan kalıcı gerilimleri ortadan kaldırmak amacıyla tavlama esnasında kontrollü ısıl işlemler de uygulanabilir[41]. Tavlama işleminin süresi ve yeterliliği antik dönem camcılarının ustalığına bağlıdır.

39 Başaran; 2000, 78.
40 Başaran, 2000, 76.
41 Kanyak, 2009a, 16.

Yeterli derecede tavlanmamış camlar genellikle daha üretim aşamasındayken tansiyon çatlakları oluşturup dağılırken bazen de camın mikro yapısı tam kararlı hale gelmeden soğudukları için içlerinde bir miktar stres kalabilir. Bu durumdaki cam eserlerin yüzeyinde oluşan aşınma tabakaları yapraklar halinde döküldükten sonra geride sıcak camın şekillendirilmesi sırasında daha çok çekilip uzatıldığı kulp kısımlarında veya düz camlarda camın soğurken yayıldığı yönlerde paralel çizgiler halinde izler kalır. Bu gerilim izleri cam bozulmadan önce dikkati çekecek görüntüde değilken genellikle yoğun süt gibi aşınma tabakası yapraklar halinde yüzeyden ayrıldıktan sonra camın geçirgenliğinin de azalmasıyla opak çizgiler halinde belirginleşirler (Resim.28-29-30).

Mikroorganizma Oluşumları;

Toprak içindeki mikroorganizmaların salgıladıkları maddeler gömü ortamındaki hidrojen gazının da etkisi ile camın yapısında bulunan demir oksit ve mangan oksiti indirgeyerek camı kırılganlaştırır ve siyah lekelere sebep olurlar (Resim.31-32-33-34-35-36).

Renk Kaybı veya Değişimi (İng; discoloration):

Camın renginin bozulması, diğer bozulma türlerinden herhangi biri ile birlikte meydana gelebilir. Cam harmanında bulunan renklendirici iyonların ve diğer eser miktardaki elementlerin ortamdaki elementler ile yer değiştirmesinden kaynaklanan bir bozulmadır. Renklendirici iyonlar cam ağından dışarıya doğru ayrışabilir veya cam bulunduğu gömü ortamındaki renk verici iyonları kendi bünyesine çekebilir. Bu etkileşimler sonucu cam yüzeyinde renk bozulması veya renk değişimleri gerçekleşebilir. Cam içindeki demir ve manganez, bozulma tabakalarının kararmasına neden olurken camın bulunduğu ortamdaki bakır korozyon ürünleri ile teması yüzeyinde yeşil renkli lekelenmelere sebep olur[42]. Roma camlarında rastlanılan opak kahverengi- siyah renkteki lekelenmeler yağışlar sonucu camdaki demir ve manganez bileşiklerinin açığa çıkması ile oluşur ve bu lekelerin ardından ince çatlaklar açığa çıkabilir[43].Ortaçağda kullanılan potas içerikli cam objelerinin yüzeyinde gömülü oldukları süreçte koyu renkli, kahverengi ve siyah tonlarda delinmeler ve opak katmanlar oluşurken ortaçağ pencere camlarında sıradan çatlaklar ve atmosfer etkilerinin oluşturduğu soluk renkli bozulmalar görülür. Camlarda görülen koyu renkli bozulmalar cam üretiminde kullanılan kum ve kayın ağacı külünün içinde bulunan demir ve manganez iyonlarının oksidasyonundan kaynaklanır. Cama az miktarda katıldığında soluk yeşil renk almasını sağlayan demir ve manganez bozulma sürecinde oksidasyona uğrayarak renk değiştirirler. Soluk pembemsi renkteki

42 Van Giffen, 2014.

43 Newton ve Davison, 1999, 158.

manganez iyonları, okside olduğunda manganite (MnO(OH), soluk yeşilimsi renkteki demir iyonları da ferrik oksihidroksite (FeO (OH) dönüşür ve koyu kahverengi bir renk alır[44].

Değerlendirme

Arkeolojik alanlarda gömülü vaziyetteki cam yüzeyinde bozulma ile oluşan tabakalanma, camın içeriğindeki farklı kimyasallara ve bunların çevresel etkiler ile reaksiyona girmesine bağlı olarak meydana gelmekte ve zamanla da ilerlemektedir. Bu bozulma tabakalarının sıcaklık ve yağıştaki mevsimsel değişimler gibi periyodik veya döngüsel değişikliklerden kaynaklandığı öne süren cam uzmanları her yeni mevsimde cam yüzeyinde yeni bir tabaka oluştuğunu söylerler[45]. Bu tür değişiklikler yıllık döngülerde meydana geldiğinden, katman sayısı, bozulmanın ne kadar süredir devam ettiğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilirler. Ancak bu teori, arkeolojik camın tarihlendirilmesine uygulanabilse bile yalnızca küçük bir kısmında, 18. yüzyılın başlarından orta çağa kadar tarihlenenler üzerinde kullanılabilir. Roma ve Bizans camları genellikle aşırı aşınmaya karşı çok dayanıklıdır[46] Mısır camları çoğunlukla kurak ortamlarda bulunur ve bu nedenle korozyondan fazla etkilenmezler ancak buna karşılık Mezopotamya camları da o kadar yoğun bir şekilde yıpranırlar ki, geriye neredeyse cam kalmaz, ele alınamayacak kadar kırılgandırlar[47].

Roma dönemi camları; soda- kireç- silis esaslı kimyasal yapıları ve homojen cam harmanlarının kaliteli işçilikle şekillendirilmesi sebebiyle az bozulmaya uğrarlar. En yüksek irizasyon saldırısı altında bile Roma camlarında her bir yüzyılda 0.5- 2 mm arası bir yüzey kaybı yaşanır. Bu durum Ortaçağ camlarıyla karşılaştırıldığında Roma camının çok daha durağan olduğunu gösterir[48].

İstanbul Marmaray- Sirkeci Bölgesi Kurtarma Kazıları'nda; İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin izni ile, 2005 -2009 yılları arasında Prof. Dr. Üzlifat Özgümüş önderliğinde yürütmüş olduğumuz çalışmalarda, Kuzey Giriş (SMK), Güney Giriş (CMK), Batı Şaft (HMK) ve Doğu Şaft (BMK) olarak adlandırılan dört ayrı açmada; Helenistik, Roma, Bizans, Osmanlı ve Venedik cam buluntuları değerlendirilmiştir[49]. Farklı

44 Davison, 2006, 186.
45 Brill, 1961, 18-21.
46 Newton, 1971, 1-9.
47 Schmidt, 2019,13.
48 Newton ve Davison, 1999, 157.
49 Kanyak, 2009b, 25-47. Kanyak, 2012, 28-33. Özgümüş ve Kanyak, 2010, 35-40. Özgümüş, 2010, 121-134. Özgümüş ve Kanyak, 2013, 325-332.

dönemlere ait bu camların yapım teknikleri ve kimyasal yapılarına bağlı olarak çok çeşitli bozulmalara uğradıkları tespit edilmiştir. Restorasyon çalışmasının ilk adımlarından biri olan temizlik aşamasında farklı dönem camlarının farklı yoğunlukta bozulmalara uğradıkları görülmüştür.

Roma dönemi cam buluntularının rafine malzemelerine bağlı olarak diğer dönem camlarına oranla daha az bozulmaya uğradıklarını, sadece yüzeylerinde hafif matlaşmalar oluştuğunu söylemek mümkündür. Geç Roma-Bizans buluntularında camın malzeme ve işçilik kalitesinin azalmasına bağlı olarak yüzeysel irizasyonu fazla, matlaşma ve delinme gibi bozulmaları yoğun olan camlar karşımıza çıkar. Osmanlı camlarında yüzeysel bozulmalar az olmakla beraber cam üretim hatalarına bağlı yapısal tansiyon çatlakları görülür. Venedik camlarındaki genel bozulma türleri ise yoğun şekilde mine gibi irizasyon oluşumu ve matlaşmalardır. Ancak yine de İstanbul'da Sirkeci bölgesinde özellikle denize yakın ve yoğun nemli bir toprak altı ortamında bulunan bütün bu camların kimyasal yapılarının çevresel şartlardan etkilendiğini unutmamak gerekir.

Sirkeci Bölgesi Marmaray Kurtarma Kazıları kapsamında 2009 yılı cam buluntuları üzerine yaptığımız analiz çalışmalarında bazı parçaların bozulma tabakaları da incelenmiştir. Bu çalışma kapsamında Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları Cam Araştırma Merkezi'nde E. Burak İzmirlioğlu tarafından yapılan cam analizlerinden 2 adet cam fragman ve bunların bozulma tabakalarının analiz sonuçları camın bozulma esnasında bünyesindeki silisyum oksit ve alkalilerini kaybettiği ve bu elementlerin bünyeden süzülerek bozulma tabakaları halinde yüzeyde biriktikleri görülmektedir (Resim.37-38-39-40-41).

Sinop ili merkezinde 2009 yılından bu yana Prof. Dr. Gülgün Köroğlu başkanlığında yürütülen Sinop Balatlar Kilisesi kazılarında Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerine ait camlar ele geçmiştir. Çalışmalarına devam etmekte olduğumuz 2009-2021 yılları arası cam buluntuları kazı alanının zaman içerisinde farklı amaçlarla kullanılması ve toprak yapısının alanda sürekli yer değişimi sebebiyle oldukça kırık küçük fragmanlar halindedirler. Buluntular arasında az miktardaki grubu oluşturan Roma camlarının yüzeyinde hafif matlaşmalar oluşmuştur. Bizans camlarında süt gibi aşınma tabakası ve delinmeler, az miktardaki Venedik camlarında da mine gibi aşınma oluşumları tespit edilmiştir. Osmanlı camlarında nispeten daha az bozulma tabakaları oluşmuştur, Geç Osmanlı dönemi cam bileziklerinde ve kandillerinde matlaşmalar görülür.

İslami camların bozulmalarına bir örnek olarak; İran'ın Güneydeki Hürmüzgan Eyaleti, Bastak şehrinde yapılan arkeolojik kazılarda Pargan mezar alanında bulunan Sasani Dönemi'ne ait cam objelerin analizlerine bakıldığında karakteristik olarak yüksek potasyum ve magnezyum içerdiği tespit edilmiştir. Bu camlar arasından soda-kireç içerikli

ve potasyum-kireç içerikli iki grup cam seçilerek bu içeriklerin bozulma tabakalarına olan etkisi araştırılmıştır. Soda içeriği yüksek camların yüzeyinde koyu kahverengi tonlarda aşınma tabakaları oluşurken, potasyum içeriği yüksek camlarda daha açık renkli aşınma tabakaları oluştuğu tespit edilmiştir. Aşınmaların renkleri farklı da olsa her iki grup da yüksek alkali ihtiva eden camlar olduğundan bu alkali iyonları mezar içindeki ortamın ihtiva ettiği yüksek karbondioksit ve nemin etkisi ile cam yapısından ayrışarak yüzeye çıkmış ve süt gibi aşınma, mine gibi aşınma tabakalarını oluşturmuştur[50].

Prof. Dr. Üzlifat Özgümüş önderliğinde cam buluntuların değerlendirmiş olduğumuz İstanbul Sirkeci Bölgesi Marmaray kazıları ve Pantokrator Kilisesi (Molla Zeyrek Camii) restorasyon ve kazılarında (2009-2018) çok miktarda pencere camı incelenmiştir[51]. Arkeolojik düz pencere camlarının bozulmaları yapım tekniklerine bağlı olarak bazen diğer cam buluntulardan daha yoğun olarak hatta camın her iki yüzünde oluşmuş şekilde karşımıza çıkabildiği gözlemlenmiştir. Bu buluntular arasında özellikle döküm tekniğiyle üretilmiş olan, büyük boyuttaki cam plaka parçalarının soğuma esnasında oluşturduğu dalgalar halinde gerilim izlerinin bulunduğu kısımlar en çok bozulma görülen yüzeylerdir. Çoğunlukla mine gibi aşınma ve renk değişimi oluşan bozulma tabakaları döküldüğünde gerisinde gerilim izlerinin bıraktığı derin yollar halinde matlaşmış çizgiler ve delinmeler bıraktığı tespit edilmiştir. Filgözü veya crown camlar olarak tanımlayabileceğimiz serbest cam üfleme tekniğiyle üretilen düz camların yüzeyinde de daha çok gökkuşağı irizasyon ve spiral çizgiler halinde gerilim izleri oluştuğu görülmüştür.

Orijinal konumlarında, bir yapının penceresinde takılı vaziyette çok nadir rastladığımız pencere camları bulunduğu bölgenin iklim şartlarına ve atmosfer kirliliğine bağlı olarak bozulmalar gösterir. Avrupa Ortaçağ pencere camlarında en sık görülen bozulmalar mine gibi aşınmalardır. Bozulma tabakası kabuğu 1mm'den kalın olur ve cam opak beyaz renge dönüşmüş olabilir. Bu bozulmalar beyaz, kahverengimsi, hatta siyah bile olabilir. Bina içine doğal ışık girişini engelleyecek bir hal alırlar. Bu bozulma kabuğu bazen çok yumuşak ve tozsu, bazen de sert ve taşsı bir görüntüde olabilir. Bu bozulmaların ilk ürünleri yüzeyde biriken kalsiyum sülfatlardır. Avrupa'daki pek çok Ortaçağ kilisesinin pencere camlarında yapılan incelemeler göstermiştir ki; %62'den az oranda SiO2 içeren potas esaslı pencere camları bulunduğu şehrin hava kirliliği ve iklim şartları etkisiyle beyaz mat lekeler oluştururlar[52]. Soda esaslı Osmanlı pencere camının zaman içerisindeki titreşimlere bağlı olarak oluşturduğu kırılma ve çatlakların dışında

50 Emami, 2016, 59-63.

51 Kanyak, 2009b, 25-47.; Kanyak 2012, 28-33.; Özgümüş ve Kanyak, 2020, S.20, 64-72. Özgümüş ve Kanyak, 2012, 350-356.

52 Newton ve Davison,1989, 159.

çok daha iyi durumda olduğunu söylemek mümkündür. Berraklığını ve parlaklığını halen koruyan pek çok orijinal Osmanlı cami penceresi de bunun bir kanıtı sayılabilir. Orijinal konumunda ve camları oldukça sağlam durumda bulunan Osmanlı revzenlerinin güzel bir örneği olan 17. yüzyıla tarihlenen İstanbul Eminönü Yeni Cami Hünkâr Kasrı pencere camları yapının 2009 yılında geçirmiş olduğu restorasyon esnasında Prof. Dr. Üzlifat Özgümüş önderliğinde değerlendirilmiştir[53]. Belgeleme ve değerlendirme çalışmalarını yaptığımız renkli pencere camlarının arkeometrik analizleri de önce T.Ş.C.F.A.Ş. Araştırma Merkezi ve sonrasında ODTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Arkeometri Anabilim Dalı'nda gerçekleştirilmiş ve devamında bir araştırma projesi olarak ele alınmıştır. Döküm tekniği, kalıba üfleme, silindir üfleme ve filgözü- crown camlar olmak üzere dört farklı teknikte üretilmiş pencere camlarının analizler sonucunda renkli olanlarının soda camı renksiz olanlarının da potas camı olduğu tespit edilmiştir. Camların yüzeylerinde genel olarak gözle görülen fazlaca bir bozulma belirlenmemiştir, yalnızca kalıba üfleme tekniği ile üretilmiş filgözü- crown camların kırmızı ve kobalt mavi renkte olanlarında hafif bir matlaşma vardır (Resim.42-43). Bazı camlarda zaman içerisinde oluşmuş fiziksel kırılmalar vardır.

Yapılan arkeometrik analizlere göre camların tipik soda-kireç camı yapısında olmakla beraber cam yapıcı temel eleman olan SiO_2 miktarı beklenenden düşüktür. Örneklerde % SiO_2 miktarları %53,13 - 65,49 arasında (ortalama %59,57) değişim göstermektedir. Bu durum cam yapısında bir bozulmayı işaret etmektedir[54]. Yapısal bozulmanın gözle görülür bir bozulma tabakası oluşturmaması belki de camların gömü ortamında olmaması ve alçı pencerelerde takılı vaziyetteki camın bünyesinden ayrışan silisyumun cam yüzeyine yapışıp kalmadan uzaklaşması ile açıklanabilir.

Arkeolojik kazılarda cam buluntuların değerlendirilmesinin restorasyon ve konservasyon çalışmaları ile birlikte yürütülmesinin önemi büyüktür. Farklı dönem camlarının içerikleri ve bulundukları coğrafyanın iklimsel şartları ve gömü ortamının kimyasal yapısının cam objeler üzerinde yarattığı bozulma etkisi farklılıkları bize cam üretim teknolojisinin tarihsel süreci hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Cam bozulmaları üzerine yayınlanmış makaleler ile çeşitli kazı ve restorasyonlarda, değerlendirme, restorasyon ve konservasyon çalışmalarını yürütmüş olduğumuz farklı dönemlere ait Anadolu üretimi camlar ışığında cam bozulmaları hakkında genel tespitlerimiz şu şekildedir; Helenistik dönem üretimi camlar kalın cidarlı fayans benzeri malzemeden yapılmış camlar fazla kırılgan olmamakla beraber özellikle matlaşma ve

53 Özgümüş ve Kanyak, 2013, 237-252.

54 Akyol, Demirci, Kadıoğlu ve Özgümüş, 2011, 161-173.

renk değişimine uğrayan camlardır. Roma camları az bozulma tabakasına sahip, hafif matlaşmalar görülen rafine camlardır. Bizans camları süt gibi aşınma, mine gibi aşınma, gökkuşağı irizasyon, matlaşma, delinme gibi cam bozulma tabakalarının pek çoğunu yoğun halde gördüğümüz camlardır. Roma camları daha az bozulmaya uğrarken Bizans dönemi camlarının daha yoğun bozulmaya uğramasının temel nedeni Roma döneminde cam, içeriğindeki hammaddelerin ergitilmesiyle daha homojen bir yapıda üretilirken Bizans döneminde daha çok kırık camların düşük sıcaklıkta eritilip şekillendirilmesiyle elde edilen, homojen olmayan camın kullanılmasıdır. Osmanlı camları üretime bağlı tansiyon çatlakları ve gerilim izleri ile yüzeysel matlaşma gördüğümüz nispeten iyi korunan camlardır. Cam çalışmalarında konservasyon aşamasında tespit edilen bozulma şekilleri, kimyasal analizler ile beraber değerlendirildiğinde daha net verilere ulaşmak ve bozulma tiplerini cam sanatı tarihi yayınlarında kullanılan evrensel terminoloji ile ifade etmek mümkün olacaktır.

Kaynakça

Akyol, A.A., Demirci, Ş., Kadıoğlu, Y.K., Özgümüş, Ü., (2011), "İstanbul Yeni Cami Hünkâr Kasrı Camları üzerine Arkeometrik Çalışmalar", *II. ODTÜ Arkeometri Çalıştayı; Türkiyr Arkeolojisinde Cam: Arkeolojik ve Arkeometrik Çalışmalar Bildiriler Kitabı*, Ankara, 161-173.

Başaran, S, (2000), *Pişmiş Toprak ve Cam Eserlerin Konservasyon / Restorasyonu,* Graphis Yayınları, İstanbul.

Brill, R.H., (1981), "The record of time in weathered glass", *Archaeology 14,* No.1, Spring, 18-22.

Canav, Ü, (1984), *Çağlar Boyu Cam,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Canav, Ü, (1985), *T.Ş.C.F.A.Ş. Cam Eserler Koleksiyonu*, T.Ş.C.F.A.Ş. Belge ve Bilgi Merkezi, İstanbul.

Canav Özgümüş, Ü., (2013), *Çağlar Boyu Cam Tasarımı,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Canav Özgümüş, Ü., (2013), Kanyak, S., "İstanbul Yeni Cami Hünkâr Kasrı Renkli Camları", *Kaunos/ Kbid Toplantıları 2: Anadolu Antik Cam Araştırmaları Sempozyumu,* Ankara, 237-252.

Cramp, R., (1975), "Window glass from the monastic site of Jarrow: Problems of interpretation" *Jounal of Glass Studies 17,* 88-95.

Davison, S., (2006), *Conservation And Restoration Of Glass,* Second Edition, Butterworth-Heinemann Publications, Great Britain.

Emami, M., (2016), "Iridescence in Ancient Glass: A Morphological and Chemical Investigation", *International Journal of Applied Glass Science,* V:7, No:1, 59–68.,

Greiner Wrona, E., Zabiegaj, D., Piccardo, P., (2013), "Glass–Metal Objects from Archaeological Excavation: Corrosion Study" *Applied Physics A,* 113/4, 999-1008.

Kanyak, S., (2009a), *Cam Fırınlarının Tarihsel Gelişimi,* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Seramik ve Cam Tasarımı Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Kanyak, S., (2009b) "Late Roman/Early Byzantine Window Glass from the Marmaray Rescue Excavations at Sirkeci", *Colloquia Anatolica et Aegaea Acta Congressus Internationalis Smyrnensis II- Late Antique/Early Byzantine Glass in The Eastern Mediterranean,* İzmir, 25-47.

Kanyak, S., (2012), "Les fenetres de verre de l'ere romane tardive et du début de l'ere byzantine issues des fouilles de sauvetage à Sirkeci, Istanbul", *Eclats de Verre, la Revue Généalogique des Familles Verrieres,* No. 20, Nov, 28-33.

Koob, S.P., (2006), *Conservation And Care Of Glass Objects,* New York.

Küçükerman, Ö., (1985), *Cam Sanatı,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

Mehlman, F., (1982), *Phaidon Guide To Glass,* Oxford.

Newton, R.G., (1971), "Enigma of Layered Crusts on Some Weathered Glasses, A Chronological Account of the Investigations*" Archaeometry 13,* No.1, Great Britain, 1-9.

Newton, R.D., (1989), Sandra, *Conservation Of Glass*, Cambridge University Press, Great Britain.

Newton, R., Seddon, A.B., (1999), "Organic Coatings For Medieval Glass", *The Conservation Of Glass and Ceramics*, Editor: N. H. Tennent, London, 66-71.

Oakley, V., (1999), "Five Years On: Arreassessment of Aspects Involved In The Conservation Of Glass Objects For A New Gallery At The Victoria And Albert Museum", *The Conservation Of Glass and Ceramics,* Editor: N. H. Tennent, London, 217-228.

Özgümüş, Ü., (2000), *Anadolu Camcılığı,* Pera Yayıncılık ve Kitapçılık, İstanbul.

Özgümüş, Ü., (2010), "Marmaray Sirkeci Kurtarma Kazıları Cam Buluntularının Değerlendirilmesi", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri 1.Marmaray-Metro Kurtarma Kazıları Sempozyumu,* İstanbul, 121-134.

Özgümüş, Ü., Kanyak, S., (2010), "Marmaray Sirkeci Kazıları Cam Buluntuları", *Camgeran 2010 Uluslararası Katılımlı Uygulamalı Cam Sempozyumu Bildiriler Kitabı,* Eskişehir, 35-40.

Özgümüş, Ü., Kanyak, S., (2013), "Marmaray- Sirkeci Kazılarında Bulunan Venedik Camları", *Prof.Dr. Selçuk Mülayim Armağanı Sanat Tarihi Araştırmaları*, Editör: Aziz Doğanay, Lale Yayıncılık, İstanbul, 325-332.

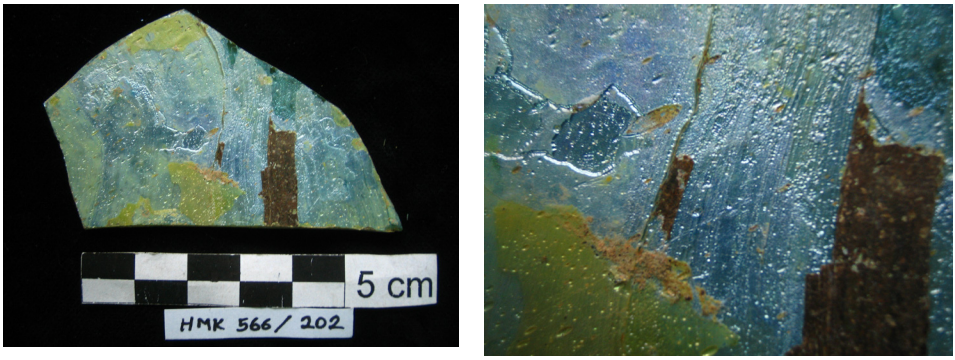
Özgümüş, Ü., Kanyak, S., (2012), "Recent Glass Finds From Pantocrator Church in

Istanbul", Annales du 19e Congrés de l'Association Internationale, pour l'Historie du Verre, Piran, 350-356.

Özgümüş, Ü., Kanyak, S., (2020), "Molla Zeyrak Camii (Eski Pantokrator Manastırı) Restorasyonunda Ortaya Çıkan Cam Buluntular", *Restorasyon Yıllığı*, 20, 64-72.

Römich, H., Lopez, E., (2002), "Research on Corrosion Phenomena of Archaeological Glass", *1st International Conference Hyalos Vitrum Glass Athens*, Greece, 241-247.

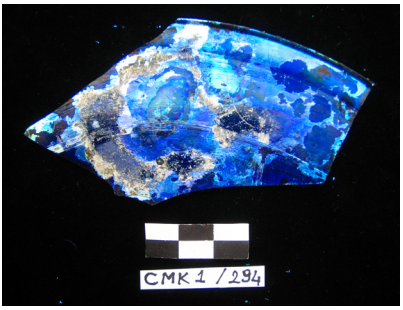
Van Gıffen, A., (2014), "Weathered Archaeological Glass", https://www.cmog.org/article/weathered-archaeological-glass , Ocak.

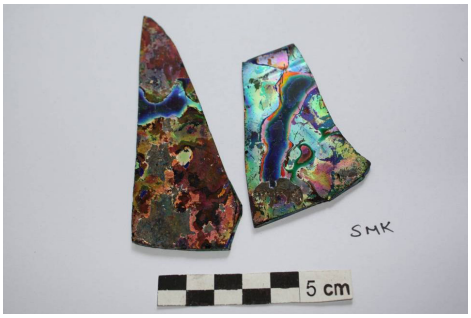
Resim.1; *Marmaray Sirkeci Kazısı HMK açmasından Bizans Dönemi bir dökme düz cam parçası yüzeyindeki irizasyon tabakaları (sol) ve detayı.*

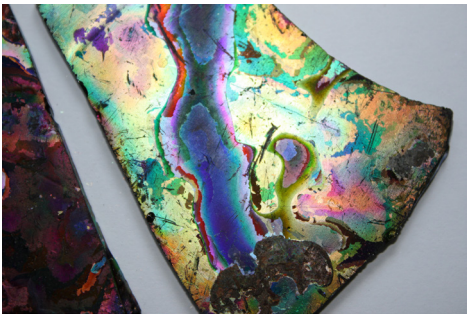

Resim.2; *Marmaray Sirkeci Kazısı BMK buluntusu Hellenistik dönem bir iç kalıp kap parçası yüzeyinde gökkuşağı irizasyon ve renk değişimi.*

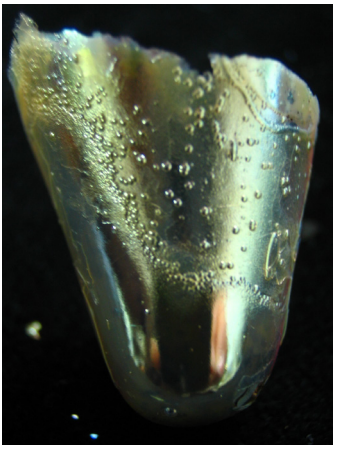
Resim.3; *Marmaray Sirkeci Kazısı CMK açması'ndan kobalt mavi renkte bir Bizans crown glass pencere camı parçası üzerindeki gökkuşağı irizasyon oluşumu ve lekelenmeler.*

Resim.4-5; *Marmaray Sirkeci Kazısı SMK açması'ndan Bizans silindir pencere camı parçaları üzerindeki gökkuşağı irizasyon oluşumu (sol) ve detayı (sağ).*

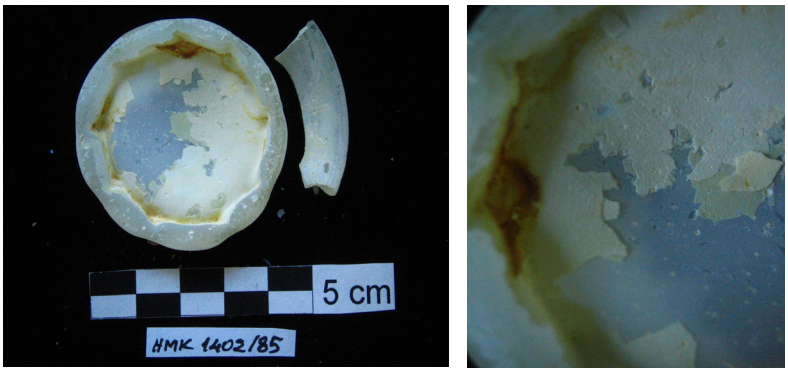
Resim.6-7; *Marmaray Sirkeci Kazısı HMK açması'ndan bir Bizans kadeh parçası ile içinden kabuk halinde ayrılan altınımsı parıltılı irizasyon tabakası (sol) ve irizasyon tabakası yüzeyinde camda bıraktığı delinmeler oluşurken meydana gelen hava kabarcıkları (sağ).*

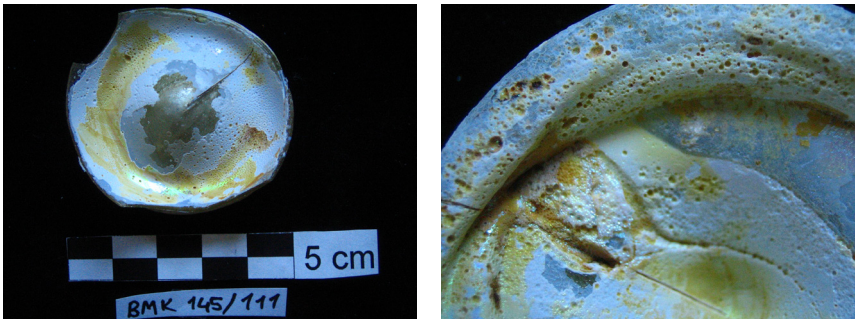
Resim.8; *Pantokrator Kilisesi (Molla Zeyrek Camii) 2012 yılı kazı ve restorasyon çalışmalarında bulunan Bizans kadeh ayağı parçası yüzeyinde süt gibi aşınma tabakası oluşumu ve delinmeler.*

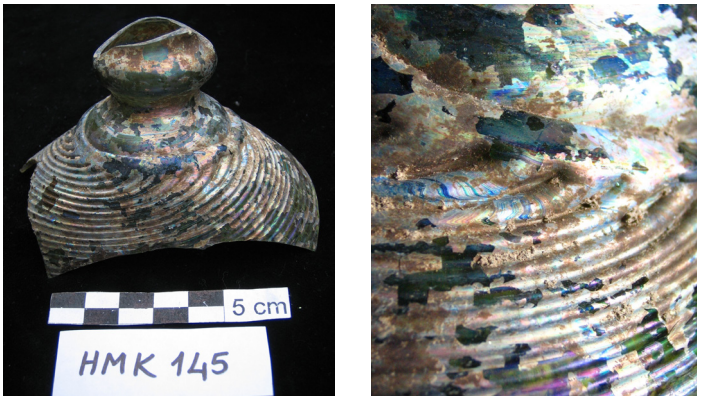
Resim.9; *Sinop Balatlar Kilisesi Kazısı 2014 yılı buluntusu Bizans kadeh ayağı parçaları üzerinde süt gibi aşınma tabakası oluşumları.*

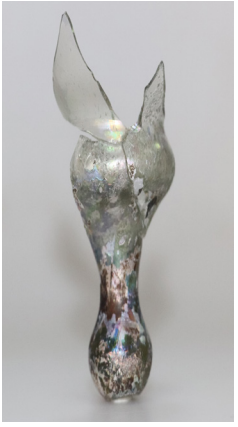
Resim10-11; *Marmaray Sirkeci Kazısı HMK açmasından kap kaidesi parçalarında dökülmeye başlamış süt gibi aşınma tabakaları (sol) ve detayı (sağ).*

Resim.12-13; *Marmaray Sirkeci Kazısı BMK açması'ndan bir kap kaidesi parçasından süt gibi aşınma oluşumu (sol) ve delinmeler (sağ)*

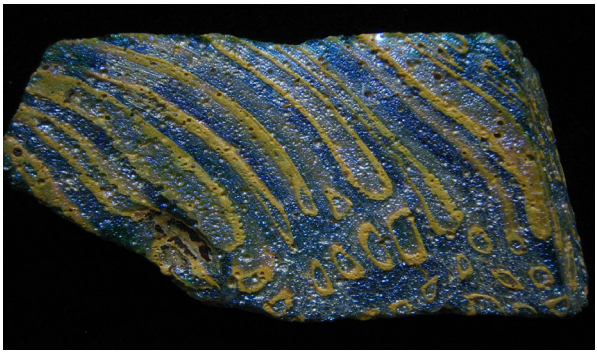
Resim.14-15; *Marmaray Sirkeci Kazısı HMK açmasından 15. Yüzyıla tarihlenen, kalıba üfleme tekniğinde üretilmiş oliv yeşili bir Osmanlı şişe parçası yüzeyinde yoğun mine gibi aşınma ve gökkuşağı irizasyon oluşumları (sol) ve detayı (sağ).*

Resim.16; *Sinop Balatlar Kilisesi Kazısı 2014 yılı buluntusu bir Venedik 16. yüzyıl kandil dip parçası yüzeyinde mine gibi aşınma tabakası*

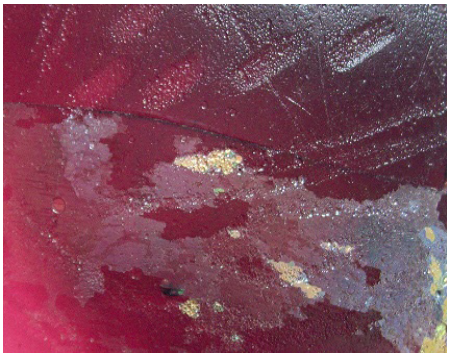

Resim.17; *Marmaray Sirkeci Kazısı HMK açmasından bir Venedik 16. yüzyıl kandil dip parçası yüzeyinde mine gibi aşınma tabakası.*

Resim.18; *Marmaray Sirkeci Kazısı HMK açması'ndan bir Bizans dönemi millefiori duvar kaplaması parçası düz cam yüzeyindeki delinmeler*

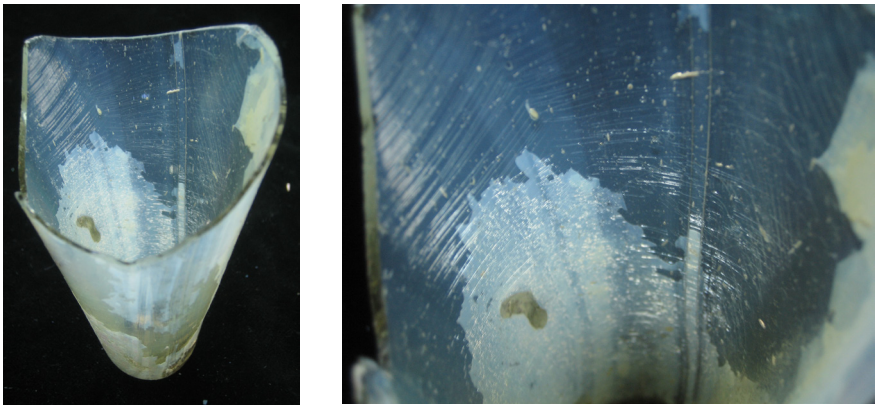
Resim.19-20; *Marmaray Sirkeci Kazısı BMK açması'ndan mor renkte bir Roma kesme bezemeli kâse parçasının dış yüzeyindeki irizasyon tabakası (sol) ve irizasyon tabakasının döküldüğü yüzeylerde, özellikle de kesme dekorlu kısımlarda bıraktığı delinmeler (sağ).*

Resim.20; *Marmaray Sirkeci Kazısı HMK açmasından Venedik filigranlı bir kap parçası yüzeyinde donuklaşma*

Resim.21; *Marmaray Sirkeci Kazısı SMK açmasından İslami dönem kesme bezemeli bir kap parçası yüzeyinde donuklaşma*

Resim.22-23; *Marmaray Sirkeci Kazısı BMK açmasından bir Bizans kandil parçası yüzeyinden ipliksi şekilde dökülmeye başlayan yüzey ufalanmaları.*

***Resim.24**; Marmaray Sirkeci Kazısı BMK açmasından 1. Yüzyıla tarihlenen bir Ennion kabı parçası yüzeyinde donuklaşma.*

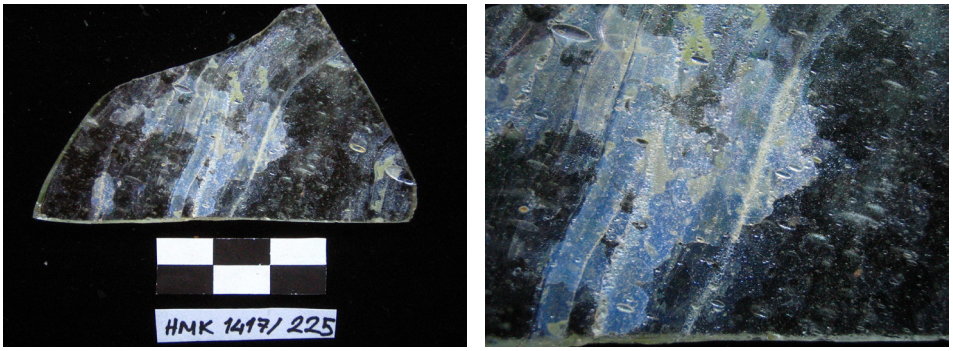

***Resim.25;** Pantokrator Kilisesi (Molla Zeyrek Camii) 2012 yılı kazı ve restorasyon çalışmalarında bulunan mor renkli pencere camı parçası yüzeyinde irizasyon ve tüy benzeri çatlak oluşumu.*

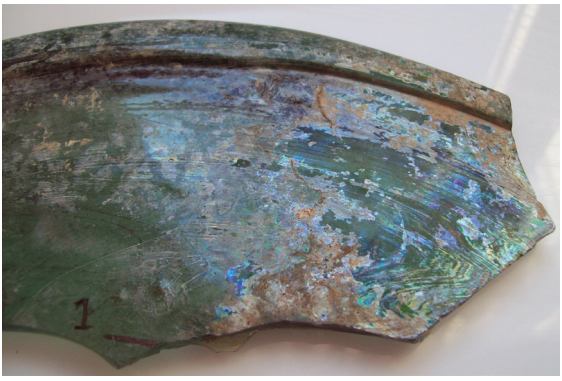

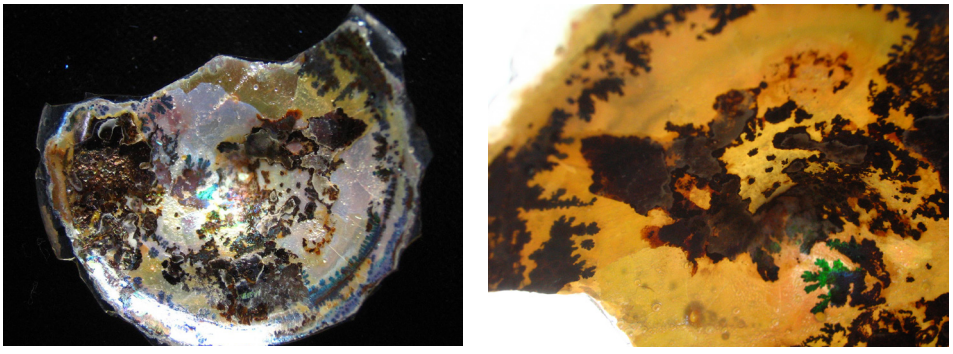
***Resim.26-27;** Marmaray Sirkeci Kazısı HMK açmasından Osmanlı dönemi şişe boyun ve dip parçalarında tansiyon çatlakları.*

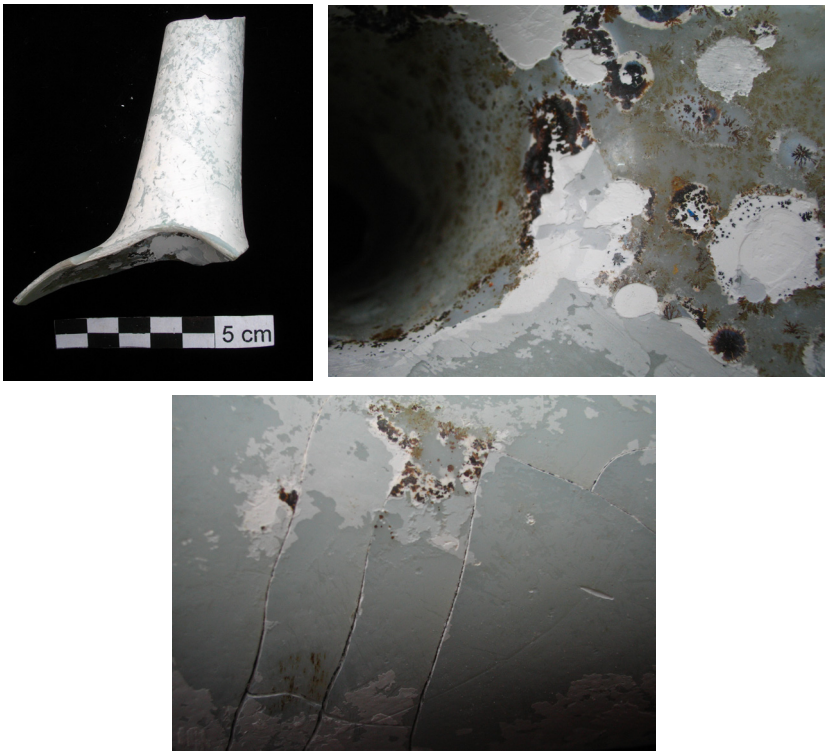
Resim.28-29; *Marmaray Sirkeci Kazısı HMK açmasından bir dökme düz camdaki süt gibi aşınma tabakası ve döküldüğü kısımlardaki paralel gerilim izleri(sol) ve detayı (sağ).*

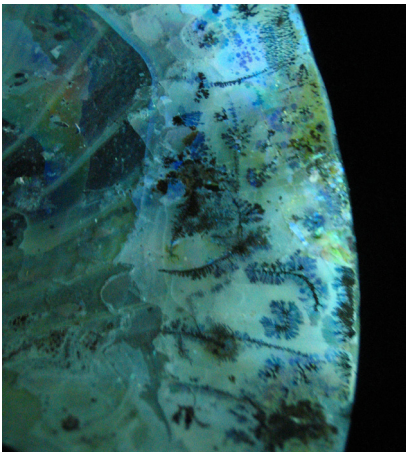
Resim.30: *Pantokrator Kilisesi (Molla Zeyrek Camii) 2012 yılı kazı ve restorasyon çalışmalarından Orta Bizans dönemine (11-12. yüzyıl) tarihlenen crown pencere camı parçası üzerinde mine gibi aşınma tabakası ve döküldüğü kısımlarda camın spiral şekilde çevrilerek yapılması esnasında oluşan paralel gerilim izleri.*

Resim.31-32; *Marmaray Sirkeci Kazısı HMK açmasından bir Bizans kap kaidesinden mikroorganizma oluşumunun yol açtığı siyah lekelenmeler (sol) ve detayı (sağ).*

Resim.33-34-35; *Marmaray Sirkeci Kazısı HMK açmasından Bizans şişesinin boyun kısmında oluşan yoğun süt gibi aşınma tabakası (sol) iç yüzeyinde süt gibi aşınma ile birlikte mikroorganizma oluşumları (sağ) ve mikroorganizmaların sebep olduğu yüzeysel çatlaklar (alt).*

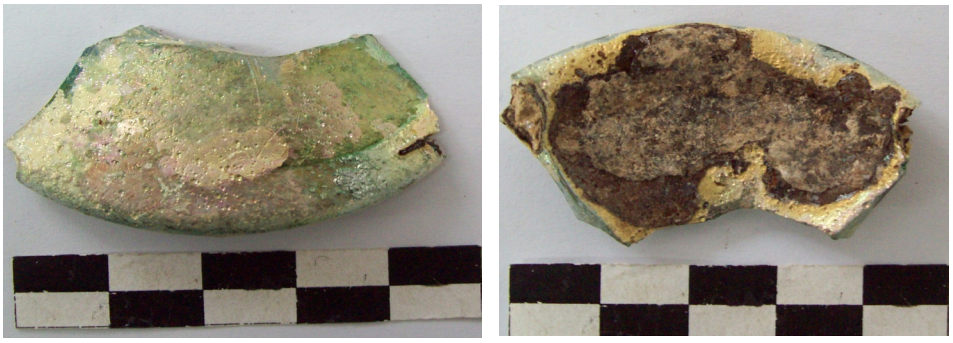

Resim.36; *Marmaray Sirkeci Kazısı HMK açmasından bir Venedik kap kaidesinden mikroorganizma oluşumu detayı*

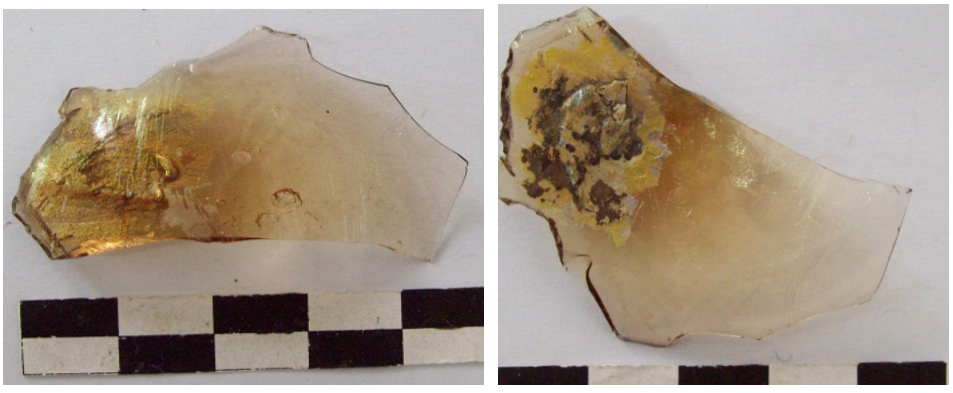
	Na2O	MgO	Al2O3	SİO2	P2O5	SO3	CI	K2O	CaO	MnO	Fe2O3	Cu2O	TiO2	SnO2
Örnek 1	20,19	0,97	2,28	64,43		0,46	0,98	0,62	7,43	1,55	1,09			
Örnek 1a	1,15	1,04	11,94	68,94	2,77	0,35		5,29	4,1		4,6		0,37	
Örnek 1b	1,03	1,25	12,16	60,41	1,59	0,39		4,63	5,51	6,74	5,33		0,97	
Örnek 2	20,43	1,03	2,08	65,59		0,19	1,14	0,38	6,01	1,83	1,19		0,15	
Örnek 2a	1,75	0,77	11,78	73,77	0,74	0,2		2,7	5,03		2,96			

***Resim.37**; Sirkeci Marmaray Kurtarma Kazılarından çıkan camlardan 2 adet cam fragman ile bozulma tabakalarına yapılan kimyasal analizler (yarı kantatif- EDS)*

Örnek 1; HMK açmasından Bizans dönemine ait bir kadeh ayağından alınan örnek
Örnek 1a; Örnek 1 üst yüzeyinden alınan süt gibi aşınma tabakası örneği
Örnek 1b; Örnek 1 alt yüzeyinden mine gibi aşınma tabakası örneği
Örnek 2; HMK açmasından amber renkli bir kabın dip parçası örneği
Örnek 2a; Örnek 2 yüzeyinden gökkuşağı irizasyon tabakası örneği

***Resim.38-39;** Örnek 1 üst yüzeyindeki süt gibi aşınma tabakası (sol) ve alt yüzeyindeki mine gibi aşama tabakası (sağ)*

***Resim.40-41;** Örnek 2 (sol) ve alt yüzyindeki irizasyon tabakası (sağ)*

Resim.42-43; Yeni Cami Hünkâr Kasrı revzenlerinden kırmızı ve mavi renkte spiral kaburgalı filgözü camlarda yüzey matlaşmaları.

PANDEMİ VE MÜZELERDE SİBER GÜVENLİK

Şengül AYDINGÜN*

Sanat eserlerinin, bilimsel örneklerin veya kalıcı değeri olan diğer nesnelerin saklandığı ve sergilendiği bir bina veya yer olarak tanımlanan müzeler, dünyanın en büyük kültürel ağının bir parçasıdır. Müze ağı birliği, uluslararası müzeler konseyidir (ICOM). 2007 ICOM tüzüğüne göre "Müze, toplumun ve gelişiminin hizmetinde olan, halka açık, insanlığın ve çevresinin somut ve somut olmayan mirasını edinen, koruyan, araştıran, ileten ve sergileyen, kar amacı gütmeyen, kalıcı bir kurumdur. eğitim, çalışma ve eğlence amaçlıdır." Kâr amacı gütmeyen bir kuruluş olmasına rağmen, Müzeler çok pahalı eserler ve hazineler sergiliyor ve koruyor. Bu nedenle ICOM'a bağlı yeni bir kurum kurulmuştur. Uluslararası Müze Güvenliği Komitesi (ICMS)[1].

Leonardo'nun "Mona Lisa"sı, Edvard Munch'un "Çığlık"ı (iki kez, ancak iki farklı versiyon), van Gogh'un "Haşhaş Çiçekleri" (iki kez), Picasso'nun "Harlequin Head" ve "Jacob de Gheyn III" adlı eseri Rembrandt (dört kez şaşırtıcı bir şekilde). Bu resimlerin ortak noktası nedir? Hepsi müzelerden çalınmıştır.

ICMS, siber saldırı, güvenlik, yangından korunma ve afete hazırlık konularında ICOM'a ve üyeliğine ana danışman olarak hareket etmektedir. ICMS'nin amaçları eğitim,

* Prof. Dr. Kocaeli University Faculty of Arts and Sciences, Department of Archeology sengulaydingun@kocaeli.edu.tr.
Değerli meslektaşım Ülker Ardıçoğlu'nun müzeciliğe yapmış olduğu katkılar nedeniyle saygılarımı sunabildiğim bu kitapta yer aldığım için çok mutluyum.

1 https://icms.mini.icom.museum/

öğretim ve yardım sağlamak ve kişileri ve kültürel varlıkları hırsızlık, vandalizm, yangın ve yıkımdan korumaktır. ICMS, Fiziksel Güvenlik, Teknik Güvenlik, Yangın Güvenliği, Afete Hazırlık, Eğitim, Yayınlar ve Kurallar konularında çalışma grupları oluşturmuştur. Komite üyeleri güvenlik yayınları ve haber bültenleri alırlar. Üyeler, müze güvenliğinin uluslararası durumunun tartışıldığı ve analiz edildiği yıllık toplantılara katılabilirler.

Herhangi bir müze müdürü, sanat eserleri için bir sığınak ve bir sergi alanı sağlamak arasında hassas bir denge kurmalıdır. Galeriler hem korumayı hem de karşılamayı amaçlar. Müze güvenliği, meşru ziyaretçi için neredeyse görünmez olmalıdır. Sözde suçlular için bu açık olmalıdır, ancak düşmanca bir keşif yapmayı değerli kılacak kadar açık olmamalıdır. Herhangi bir büyük şehirde bir dizi galeride birkaç saat geçirin ve genel olarak, personelin gerçekten misafirperver ve konuşkan olduğunu göreceksiniz. Bu durum güvenlik görevlilerinin zayıflığına neden olabilir. Bu yüzden siber güvenlik sistemleri devreye giriyor. Müze girişlerinde kameralar, alarmlar, kızılötesi sistemler, röntgen cihazları, müzelerde yeni güvenlik yazılımları kullanılmaktadır. Eskiden yüksek duvarlar, mühürlü kapılar, güvenlik görevlileri ve birkaç güvenlik kamerası ile sağlanan müzelerin güvenliği giderek zorlaşıyor. Müzeler güvenlik önemini artırıyor. Buna rağmen, Müzeler bugün siber suçluların hedefi haline geliyor. Müzeler bu durumdan nasıl korunmalıdır?

Siber güvenlik, verilerin gizliliğini, bütünlüğünü ve kullanılabilirliğini korumak için kullanılan önleyici yöntemleri ifade eder[2]. Günümüzde Modern Dünya Müzeleri, veri güvenliğinin ağırlığı altında tedavi altındadır. Biletleri ve ürünleri çevrimiçi satmak, nesneleri toplamak ve bunları kaydetmek. Müze üyelerinin ayrıntıları, e-bülten gönderme, bağış kaydetme, koleksiyon kataloglama yazılımına personel erişimi verme veya ticari ortaklarla anlaşmalar müzakere etme gizlilik gerektirir[3]

Veri İhtiyaçlarının ve Değerlerinin Artması Müzeler, faaliyetlerinin temel bir parçası olarak verileri giderek daha fazla kullanmakta ve depolamaktadır. Veri işlemenin büyümesi nedeniyle, verileri desteklemek ve depolamak için bulut gibi platformlar kullanılır. Ancak bu veri depolama, en önemli bilgileri (özel çalışanlar ve üye bilgileri) içerdiğinden siber saldırılara karşı en savunmasızdır. Müzeler, faaliyetlerinin temel bir parçası olarak verileri giderek daha fazla kullanmakta ve depolamaktadır. Veri işlemenin büyümesi nedeniyle, verileri desteklemek ve depolamak için bulut gibi platformlar kullanılır. Müzeler çok değerli eserler içeriyor. Ancak bu işleri bankalardaki gibi gizli

2 Micitakis, 2019, https://pmcaonline.org/cybersecurity-for-museums/

3 Morgan, 2016" – 142, Deloitte,https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/uk/Documents/consumer-business/deloitte-uk-consumer-review-nov-2015.pdf

bölmelerde saklamazlar. Bankaların aksine, ziyaretçilere en değerli hazineleri ve eserleri göstermek zorundadırlar. Bu durumda sergilenen eserlerin çekiciliği artmaktadır. Bir müze nesneleri, ziyaretçileri ve paydaşları hakkında ne kadar çok veri toplarsa ve bu veriler ne kadar hassas olursa siber suçlular için o kadar çekici olur. Müzelerin siber saldırılar yardımıyla önemli eserlerin güvenliğini çalması yaygındır. Birçok filmde bu tür senaryolarla karşılaşıyoruz. Senaryolarda, siber güvenlik sistemi dış veya iç destekle çöken müzelerden çalınan değerli hazineler ve sanat eserlerinden sıkça bahsedilmektedir. Bu doğrultuda bankaların kullandığı siber güvenlik önlemlerinin yanında farklı çözümlere ihtiyaç duyulmaktadır.

Müzeler için etkili bir siber güvenlik yaklaşımı, ağ güvenlik duvarlarını ve ağ geçitlerini içermelidir. Kullanıcı erişim yönetimi ve kimlik doğrulama kontrolleri önemlidir. Yedekleme yönetimi ve felaket kurtarma planlaması ve yazılım güncellemeleri bir zorunluluk haline gelmiştir. Veri ve bilgiye bağımlı bir müzede, siber güvenlik sadece bir Bilgi ve İletişim Teknolojisi (BİT) meselesi değil, aynı zamanda bir iş meselesi ve aynı zamanda organizasyonel hedefleri risk iştahına, güvenlik önceliklerine bağlayan bir meseledir. Pragmatik ve amaca uygun bir siber güvenlik stratejisinin oluşturulması, teknoloji uzmanları ve müze liderleri arasında ortak bir dile ve verimli alışverişe bağlıdır[4]

Tehditler üç kategoriye ayrılır: Dış, iç ve gizli.

Dış Tehditler:

Müzelere yönelik büyüyen tehditlerden biri, eserlerin kasıtlı olarak yok edilmesidir. IŞİD gibi terör örgütlerinin kültürel varlıkları tehdit etme ve yok etme çabaları müzeleri de kapsıyor. Bu nedenle büyük ölçekli arkeolojik eserlere sahip müzeler, siber ve diğer güvenlik sistemlerini artırmaya çalışmaktadır. İlk aşamada müze girişlerindeki X-ray cihazlarının seviyeleri yükseltilmeye başlanılmıştır. 3DX-Ray cihazları kullanılmaya başlanılmıştır. Dünyanın her yerindeki bomba imha ekipleri ve güvenlik uzmanları bu cihazları kullanmaktadır. Bu cihazlar taşınabilir bir biçimde entegre edilmiştir. Yeni sistem, amorf silikon dedektör paneli olan 3DX-Rays, özellikle büyük açılışlarda, toplantılarda veya özel gösterilerde oluşabilecek saldırılar için çizgi tarama teknolojisinin aksine kullanılmaktadır. Sistem, birincil ekran, bilgisayar, iletişim ve güç kaynakları ile bu sistem, sağlam bir kasaya tamamen entegre edilmiştir. Kurulumu hızlı ve basit olan sistem, hızlı ve doğru karar verme için son derece yüksek kaliteli gerçek zamanlı X-ray görüntüleri üretir. Yeni kullanılan teknolojilerin birleşimi, ikincil bir tablet ekranının eklenmesiyle

4 Pryor, 2017, 19-22.

olağanüstü X-ray görüntüleme performansı sunar ve çok çeşitli tehdit senaryoları için oldukça esnek bir sistem sunar. İlk Müdahale Ekipleri, EOD ekipleri, Karşı Gözetleme ve Sınırlar ve Gümrük ve Olay Güvenliği tarafından kullanım için idealdir. Bir müzenin hem fiziksel hem de dijital sınırlarını dış tehditlere karşı güvenceye almak artık çok önemli. Bunun için bir siber güvenlik duvarı oluşturulmalıdır. Ek olarak, ağ geçitleri oluşturulur. Güvenlik duvarları ve ağ geçitleri, ağ trafiğini izleyerek ve istenmeyen ve potansiyel olarak zararlı bilgileri belirleyip engelleyerek temel koruma sağlamaktadır.

İç Tehditler:

Bir veya birkaç personel, müze organizasyonunun bilgisi olmadan bilgi sızdırabilir veya dış taraflara erişim sağlayabilir. Bilgisayarların ve ağ cihazlarının yalnızca belirli bir rol için gereken hizmetleri sağlayacak şekilde yapılandırılması sağlanarak risk azaltılabilir.

Erişimin personel rolleri ve sorumluluklarıyla tutarlı olduğundan emin olmak için kullanıcı erişim yönetimi periyodik olarak gözden geçirilmelidir. Diğer kullanıcıları oluşturma yeteneğine sahip olabilecek "süper kullanıcıların" rollerine ve ayrıcalıklarına özel dikkat gösterilmelidir. Sistem bilgileri ve veri erişimi gereksiz personele Müzeye ve önemli birimlere giriş çıkışlarda kimlik doğrulama kontrolleri, kimlik doğrulama kontrolleri önemlidir. Kişinin müzede çalışıp çalışmadığının belirlenmesine yardımcı olur. Kimlik doğrulama, tanımlanmış karmaşıklıktaki parolalar kullanılarak gerçekleştirilir. Daha sıkı yönetilen ortamlarda, iki faktörlü kimlik doğrulama uygulanır. Kimlik doğrulama kontrollerindeki zayıflıklar, ihlal riskini artırabilir. Müzelerde yedekleme yönetimi hayati önem taşımaktadır. Bir veri kaybı olayından sonra orijinali geri yüklemek için kullanılabilecek şekilde bilgisayar verilerinin kopyalanması ve arşivlenmesi anlamına gelir. Yedeklemelerin yönetilmesi, müzedeki eserlerin envanter bilgilerinin korunması için önemlidir. Eski verilere erişilebilirlik, güvenlik ve maliyet arasında bir denge gerektirir.

Gizli Tehditler:

Bir siber saldırı, bilgisayar sistemlerinin, ağların ve teknolojiye bağımlı kuruluşların kasıtlı olarak istismar edilmesidir. Bu saldırılar, bilgisayar kodunu, verilerini veya mantığını değiştirmek için kötü amaçlı kod kullanır. Siber saldırılar çok zararlı olabilir ve bu nedenle müzenin siber riskini ele almak ve siber saldırı olasılığını önleyebilecek bir strateji geliştirmek önemlidir. Verilerinizi tehlikeye atabilecek ve bilgi ve kimlik hırsızlığı gibi siber suçları açığa çıkarabilecek yıkıcı sonuçlar doğurabilir. Siber saldırı, bilgisayar ağı saldırısı (CNA) olarak da bilinir. Müzelere yönelik bir siber saldırı, yöneticinin, Uzmanların ve güvenlik görevlisinin e-postalarına ve diğer erişim kodlarına

erişim sağlayabilir. Müze personelinin yazışmalarını okuyarak müze güvenlik sistemini deşifre edin. Bu durumda, müzenin soygunu zor olmayacak. Ayrıca müzelerine kayıtlı birçok üye ve müze arkadaşının bilgilerine de ulaşabilirler. Bu nedenle yazılımı güncel tutmak mükemmel bir önleme stratejisidir. Teknik güvenlik açıkları siber suçlular tarafından keşfedilebilir. Gizli tehditler, güvenilmesi gereken yazılımlarda saklanabilir. Bu nedenle, yazılım güncellemeleri sık sık yapılmalıdır. Müzelerin siber güvenlik stratejisini tamamlamak için yukarıda açıklanan durumlara ek olarak. Müze Müdürlüğü tarafından desteklenen siber güvenlik stratejisi, müzenin iş hedefleri ve risk yönetimi ile uyumludur. Bu nedenle müzeler inovasyon konusunda çalışmalarını hızlandırmaktadır[5]. Bilgiyi, veriyi, fikri mülkiyeti ve ağın kendisini siber tehditlerden korumak, etkili bir siber güvenlik stratejisinin nihai hedefidir.

Bilgiyi, veriyi, fikri mülkiyeti ve ağın kendisini siber tehditlerden korumak, etkili bir siber güvenlik stratejisinin nihai hedefidir. Bir Müzenin dijital sınırlarını güvence altına almak için savunmalar oluşturmak, dışarıdan yetkisiz erişim şansını azaltır. Bu tür iki savunma, güvenlik duvarları ve ağ geçitleridir. Güvenlik duvarı, güvenilmeyen bir bölge (İnternet gibi) ile güvenilen bir bölge (bir kuruluşun ağı gibi) arasındaki gelen ve giden ağ trafiği akışlarını izleyen ve denetleyen bir ağ güvenlik aygıtıdır. Güvenlik duvarı ağ üzerinde bir filtre görevi görür; tüm iletişim bunun üzerinden akar ve trafik bir dizi tanımlanmış güvenlik kuralına göre kabul edilir veya reddedilir. Güvenlik duvarları donanım, yazılım veya her ikisinin birleşimi olarak uygulanabilir. Ağ geçidi, dahili ağ gibi iki farklı ağı İnternet'e bağlayan bir cihazdır. Yönlendirici, ağ geçidi aygıtına bir örnektir; bilgiyi nereye göndereceğine kendi bilgisayar (IP) adresine göre karar verir. Bu nedenle, bir ağ geçidi, e-posta gönderebilmemiz, Web sayfalarını okuyabilmemiz ve çevrimiçi işlem yapabilmemiz için farklı ağlara erişim sağlar. Sınır güvenlik duvarları ve ağ geçitleri, ağ trafiğini izleyerek ve istenmeyen ve potansiyel olarak zararlı bilgileri belirleyip engelleyerek temel düzeyde koruma sağlar, ancak kötü amaçlı yazılımlara (kötü amaçlı yazılım) karşı koruma sağlamaz. Örneğin, bir saldırgan, virüslü bir PDF'yi ağınızdaki bir kullanıcıya e-posta eki olarak gönderebilir. Kullanıcı PDF'yi açar, virüs bulaşır ve bilgisayarına kötü amaçlı yazılım yüklenir. Kötü amaçlı yazılım, bilgisayarınıza veya ağınıza uğursuz bir şey yapmak amacıyla oluşturulmuş bir yazılımdır.

Kötü amaçlı yazılım kullanarak siber suçlular uzaktan çalışır. Çoğu zaman bilgisayarınıza saldırma biçimlerine göre adlandırılan birçok farklı kötü amaçlı yazılım türü vardır. Siber güvenliğin yok edilmesi için de iç destek alınabilir. Dikkatsiz veya huysuz personel, müzenin bilgisi olmadan bilgi sızdırabilir veya dış taraflara erişim

5 Haitham, 2019.

sağlayabilir. Bu risk, bilgisayarların ve ağ cihazlarının yalnızca belirli bir rol için gereken hizmetleri sağlayacak şekilde yapılandırılması sağlanarak azaltılabilir. Kullanıcı erişim yönetimi, erişimin nasıl verildiği, iptal edildiği ve personelin rolleri ve sorumluluklarıyla uyumlu olmasını sağlamak için periyodik olarak gözden geçirildiği dahil olmak üzere, uygulamalara ve verilere kullanıcı erişimini yönetme süreciyle ilgilidir. Diğer kullanıcıları yaratma yeteneğine sahip olabilecek "süper kullanıcıların" rolüne ve ayrıcalıklarına özel dikkat gösterilmelidir. Kullanıcı erişim yönetimi kontrollerindeki zayıflıklar, sistem ve veri erişiminin gereksiz personele verilmesiyle sonuçlanabilir, bu da BİT sistemleri ve verilerinin bütünlüğü ve gizliliğinden ödün verilmesine neden olabilir. Kimlik doğrulama kontrolleri, bir sisteme erişmeye çalışan bir kullanıcının iddia ettiği kişi olup olmadığını belirlemeye yardımcı olur. Kimlik doğrulama genellikle düzenli değişim döngüleri ile tanımlanmış karmaşıklığa sahip parolaların kullanılmasıyla gerçekleştirilir.

Siber güvenliğe yönelik gizli tehditler ve önleme yaklaşımları

Gizli tehditler, güvenilir yazılımlarda gizlenebilir. Teknik güvenlik açıkları, bir kez keşfedildikten ve herkese açık olarak paylaşıldıktan sonra siber suçlular tarafından istismar edilebilir; yazılımı güncel tutmak mükemmel bir önleme stratejisidir.

Yama yönetimi, sistemlere ve verilere yetkisiz erişim riskini azaltmak ve böylece BİT altyapısının genel güvenlik profilini geliştirmek için yamaları düzenli olarak uygulamak için geçerlidir. Yama, güvenlik açıklarını veya operasyonel sorunları gidermek için satıcılar tarafından yayınlanan ek bir yazılım parçasıdır.

Devam eden/sürekli satıcı desteği normalde yalnızca mevcut yazılım için mevcuttur. Kullanım ömrü sonu, bir satıcının pazarlamayı veya desteklemeyi durdurmayı planladığı BİT yazılımını veya bir uygulamayı tanımlar. Satıcılar, mevcut yazılıma sorunsuz bir geçiş sağlamak için bu tür destek düzenlemelerinin ne zaman sona ereceğini genellikle müşterilerine önceden bildirir. Mevcut yazılıma bağlı kalmak, satıcının yamaları ve diğer desteği sağlamaya devam etmesini sağlar.

Siber güvenlik stratejisi

Verilerin gizliliğini, bütünlüğünü ve kullanılabilirliğini korumak için, etkili bir siber güvenlik stratejisi, ağ güvenlik duvarlarını ve ağ geçitlerini, kötü amaçlı yazılımdan korumayı, kullanıcı erişim yönetimine ve kimlik doğrulama kontrollerine bir yaklaşım, yedekleme yönetimi, iş sürekliliği ve felaket kurtarma planlaması, yama yönetimini içermelidir. ve yazılım güncellemeleri. Bunlar personel eğitimi ile desteklenecektir. Yöneticiniz tarafından desteklenen siber güvenlik stratejisi, müzenizin iş hedefleri ve risk iştahıyla uyumlu olacaktır.

Aralık 2019'da ortaya çıkmasından bu yana, koronavirüs hızla pandemik oranlar kazandı. Sağlık önlemlerinin uygulanması, başta kültür sektörü ve elbette müzeler olmak üzere tüm sektörlerde[6] dünya genelindeki ülkelerin ekonomilerini derinden etkilemiştir. Kabul etmek gerekir ki, müze profesyonelleri ilk kez, nasıl yapacaklarını en iyi bildikleri şeyi yapmaya, yani yeni ziyaretçileri çekmeye çalışırken halkla iletişimde kalmaya devam etmek için hemen refleksler geliştirdiler. Bir mesafe, yani onların olağan uygulamalarına taban tabana zıt bir tarzda. Covid 19'un başlangıcından bu yana yaşananlar, ilginç bir durumda ortaya çıkmasına neden oldu. Koronavirüs pandemisi sırasında müzeler ve galeriler dijital teknolojilere daha bağımlı hale geldi[7] . Bu, güven, güvenlik ve veri korumasına daha fazla odaklanmak için daha büyük bir sorumluluk getirdi. Aylarca süren karantinalar, kapatmalar ve çeşitli kısıtlamalar sırasında, dünyanın dört bir yanındaki müzelerin ve galerilerin, uzaktaki ziyaretçilerine dijital deneyimler ve etkileşim fırsatları sağlamak için aktif olarak nasıl döndüğünü görmek de etkileyiciydi. Covid-19 pandemisinden önce bile, erişilebilirliği artırmak ve erişimlerini fiziksel olanaklarının ötesine taşımak için teknolojiyi kullanan birçok müze örneği vardı. Ancak pandeminin bu eğilimi hızlandırdığına ve genişlettiğine şüphe yok. Birçok müze, zengin arşivlerinden yararlanarak çevrimiçi olarak mevcut ve geçmiş sergileri önerdi; podcast sayısı arttı; dünyanın her yerinden profesyonellere fikir ve deneyim alışverişinde bulunma fırsatı veren web seminerleri düzenlendi. Müze profesyonelleri, belki de her zamankinden daha fazla, sosyal bir arada yaşama kavramını uygulamaya koydular ve müzelerin kapalı olduklarında bile yaratıcı fikir ve görüşlerin değiş tokuşunun yanı sıra sosyal uyum için forumlar olarak hizmet edebileceğini kanıtladılar. Pandeminin müzeler üzerindeki mali etkisi, biletlerden ve diğer hizmetlerden (kafeteryalar, müze mağazaları - bir dereceye kadar, en azından kişisel satın alımlarla ilgili olarak) elde edilen gelir kaybı nedeniyle hesaplanamaz: müzelerin %10'unun asla yeniden açılmayacak. Karantinanın ilk günleri itibarıyla büyük müzelerde bile eğitim personeli açısından ciddi kesintiler yapıldığı açıklandı.

Belki daha da önemlisi, ziyaretçi deneyimine yapılan vurgudaki 'gerileme'dir: müze deneyimini çok-duyulu hale getirmek için uluslararası düzeyde büyük bir uluslararası çaba olmasına rağmen - ve Avrupa'daki birçok müze için bu bir arzu örneği olmaya devam etmektedir. düşünme - aniden bir 'müze deneyimi' var. 'Tapınak' izlenimi yeniden meşrulaştırılır ve aslında, genellikle önceden belirlenmiş bir sergi yörüngesi ile, binada belirli bir zaman tahsisi ile. Ayrıca bazı noktalarda aşırı kalabalığı önlemek

6 Knotek ve Raphael vd. 2020, 08: 6.
7 Noor ve Ghazali. 2018, 35–46.

için koltuklar kaldırıldı. Açıkçası, ziyaretçiler ve onların güvenliği bir öncelik olmaya devam ediyor, ancak müze açısından bu, diğerlerinin yanı sıra Agostino, Arnaboldi ve Lampis[8] tarafından belirtildiği gibi deneyime karşı çalışıyor. Tarihsel bir paradoks çağında yaşıyoruz: Bilgi daha önce hiç bu kadar erişilebilir olmamıştı, ancak aynı zamanda gençler giderek geçmişten uzaklaşıyor.. Müzeler, krizler ve büyük değişiklikler zamanlarında yeni bir sosyal gerçeklik haritası üzerinde finansal sürdürülebilirliklerini sağlamanın önemli bir zorluğuyla karşı karşıyadır[9]. Açıkçası, koleksiyonlarının ve sergilerinin dijitalleştirilmesi ve çevrimiçi yayınlanması ihtiyacı daha belirgin hale geldi. Ayrıca pandemi sırasında arşivlerinde malzeme bulunan müzeler (örneğin sergi turları) bunları halka açık hale getirmek durumunda kaldı[10] . Bu durum siber güvenliği daha da belirgin hale getirdi. Ancak müze gelirlerinin kaybı, yüksek bütçeler gerektiren yazılım programlarının yenilenmemesine neden olmuştur. Bu ikilem Müzeleri zor durumda bırakmaktadır.

Artık kurumlar kapılarını bir kez daha halka açtığına göre, manzara kesinlikle bir kez daha değişti. Ancak, dijitale olan güvenin burada kalacağına ve 2020 boyunca benimsenen teknolojilerin çoğunun müzelerin geleceğine yerleştirileceğine şüphe yok. Çevrimiçi hediyelik eşya dükkanlarından temassız biletlemeye, Artırılmış Gerçeklik sergilerinden sanal öğrenme kurslarına kadar, müzeler tekliflerini çeşitlendirdi ve yeni izleyiciler çekmek için pazarlama çabalarını genişletmek durumunda kaldılar.

Kaynakça

Agostino, D., Arnaboldi, M., Lampis, A., (2020), "Italian State Museums During the COVID-19 Crisis: From Onsite Closure to Online Openness." *Museum Management and Curatorship,* 35, 4: 362–372.

Haitham, E., (2019), Museum innovation and social entrepreneurship: a new model for a challenging era, London : Routledge, Taylor & Francis Group.

Knotek II, Edward S., et al. (2020), "Consumers and COVID-19: A Real-Time Survey." *Economic Commentary,* Cleveland (Ohio): Federal Reserve Bank of Cleveland, 08: 6.

Micitakis, M., (2019), Cybersecurity for Museums, https://pmcaonline.org/cybersecurity-for-museums/

Morgan, L., (2016/2017), "List of data breaches and cyber attacks in October 2016 – 142,

8 Agostino, Arnaboldi, Lampis, 2020, 35, 4: 362–372.
9 Mouliou, 2014, 77–111. Mouliou. 2020, 17: 16–17.
10 Tranta, Alexandri, Kyprianos, 2021, 36:6: 632-648.

160,000 records leaked."*IT Governance*. Last updated October 27, Available, http://www.itgovernance.co.uk/blog/list-of-data-breaches-and-cyber-attacks-in-october-2016-142160000-records-leaked/

Mouliou, M., (2014), "Museums in the 21st Century: Challenges, Values, Roles, Practices." [In Greek]. In *Μουσειολογία, Πολιτιστική Διαχείριση και Εκπαίδευση [Museology, Cultural Management and Education]*, edited by Georgios Bikos, and Assimina Kaniari, Athens:Grigoris., 77–111.

Mouliou, M., (2020), "The Museum Inside Me – An Original Participatory Programme in the Field of Culture." *Ενημερωτικό Δελτίο ICOM* , Hellenic National Committee of ICOM Newsletter], 17: 16–17.

Pryor, W., (2017), "Staying safe: cybersecurity in modern museums."*MW17: MW*, 19-22.

Shah, N.F., Noor, M. ve Ghazali, M., (2018), "A Systematic Review on Digital Technology for Enhancing User Experience in Museums." *User Science and Engineering. i-USEr* edited by Natrah Abdullah, Wan Adilah Wan Adnan, and Marcus Foth, 35–46. *Communications in Computer and Information Science*, vol. 886.Singapore: Springer.

Tranta, A., Alexandri, E., ve Kyprianos, K., (2021), "Young people and museums in the time of covid-19",*Museum Management and Curatorship*, 36, 6: 632-648.

İnternet Kaynakları

ICOM http://icom.museum/who-we-are/the-vision/museum-definition.html

https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/uk/Documents/consumer-business/deloitte-uk-consumer-review-nov-2015.pdf

"Consumer data under attack: The growing threat of cyber crime."*Deloitte Consumer Review*. Consulted December 28, 2016. Available https://www2.deloitte.com/tr/en/pages/risk/articles/consumer-data-under-attack.html

Consulted February 5, 2022. https://mw17.mwconf.org/paper/staying-safe-cybersecurity-in-modern-museums-internal-external-and-hidden-threats-with-a-focus-on-cryptography-to-maintain-data-security/

KANDIRA'DA BULUNAN BİZANS DEFİNESİ*

Zeliha DEMİREL GÖKALP**

Bu çalışmanın amacı, büyük olasılıkla daha kapsamlı bir definenin parçası olan ve 1985 yılında müsadere ile Kocaeli Müzesi'ne gelen 11.yüzyıla tarihlenen Bizans altın sikkelerinden oluşan defineyi tanıtmaktır. Kocaeli'nin Kandıra ilçesinde bulunan ve toplam 37 adet sikkeden oluşan definede IX. Konstantinos, X. Konstantinos, IV.Romanos ve VII Mikkhail'in histamenonları bulunmaktadır. Makalenin giriş bölümünde sikke definelerinin tanımı, kategorileri ve değerlendirme yöntemlerine ilişkin bilgi verilmiştir. Daha sonra Kandıra Definesi'nde sikkeleri bulunan imparatorların dönemindeki altın sikke gelişimine kısaca değinilmiştir. Değerlendirme başlığı altında birikimin saklandığı Kocaeli /Kandıra için tarihsel bir bağlamın taslağının yanı sıra Anadolu, Balkanlar ve Transkafkasya'da benzer tarih aralığında tespit edilen defineler ile Kandıra Definesi örneğinde 11.yüzyıla tarihlenen altın sikke defineleri ele geçtikleri bölgedeki askeri hareketlilik bağlamında tartışılmıştır. Çalışmanın sonunda sonuç ve 37 adet sikkenin kataloğu verilmiştir (Levha 1-3).

Giriş

Nümismatlar sayıları üç ya da daha fazla olan sikkeleri tek tek bulunmuş sikkelerden farklı olarak değerlendirir. Bir grup halinde bulunan bu sikkeler, sahibi tarafından bir yere

* 2018 yılında Kocaeli Arkeoloji Müzesi'nde gerçekleştirilen çalışma Anadolu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonunca kabul edilen 1805E127 nolu proje kapsamında desteklenmiştir. Kocaeli Arkeoloji Müzesi'nde desteklerini esirgemeyen, söz konusu tarihte Kocaeli Arkeoloji Müzesi Müdürü olan Rıdvan Gölcük'e ve Uzman Sanat Tarihçi Zuhal Uykal'a teşekkürlerimi bir borç bilirim.

** Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Eskişehir/Türkiye, zdgokalp@anadolu.edu.tr ORCİD: 0000-0002-4922-5003

saklanmak ve daha sonraki bir zamanda geri alabilmek amacıyla bilinçli olarak bırakılmıştır. Dolayısıyla bu tip buluntular *define* (hoard) olarak kabul edilmektedir. Anadolu'da tespit edilen defineleri/para biriktirme repertuarının ayrı ayrı ya da bir arada verilme çalışmaları, Anadolu topraklarında bulunan ve müze koleksiyonlarında hala yayınlanmamış önemli buluntuların ortaya çıkarılması dönemin parasal biriktirme ve mevduatlarına genel bir bakış açısı sağlayacaktır. Ne yazık ki özellikle, müze koleksiyonlarında rastlantısal olarak elde edilen buluntuların birçoğunun değerlendirilmesi sorunlar içermektedir. Çünkü özellikle kaçak kazılarda bulunan ve müsadere yoluyla müzeye gelen defineler, satıcıları arasındaki anlaşmazlıklar ya da en çok fiyatı verenlere satılması nedeniyle dağılabilmektedir.[1]

Araştırmacılar defineleri genel olarak iki kategori altında ele almaktadır. Birincisi *gönüllü* olarak birikimdir. Gönüllü birikim, cenazelere, kutsal yerlere/alanlara bırakılan dini nitelikte birikim; mali, idari ya da askeri olarak stoklanan birikimler ve birikim sahibinin değerli eşyalarını seçilmiş bir yere saklaması olarak değerlendirilebilir. İkincisi ise varlığını doğal afetlere veya insani faaliyetlere borçlu olduğumuz, hedefini/varış yerini belirlemekte zorlandığımız definelerdir. Sonuçta bu defineler gizlendikleri andaki parasal dolaşımı yansıtır ve o andaki ekonomik faaliyetlere atıfta bulunur. Yıkım, terk etme gibi ani olaylar, kentsel gerileme gibi uzun vadeli gelişmeler, belirli bir bölgedeki değer biriktirme kapasitesi, belli bir andaki önemli servetler, mübadele akışının yönü, yayılma kanalları, askeri ve siyasi olaylar hakkında bilgi veren defineler, parasal dolaşımın yoğunluğunu yansıtmadan, yalnızca sahiplerinin birikim kapasitesini de gösterebilir. Bununla beraber tasarruf birikimleri bir adak depozitosu gibi ihtiyaç birikimleri haline de gelebilir. Dolayısıyla bu sınıflandırmanın teorik olduğu da dikkate alınmalı, çünkü birikimleri gizleme koşulları değişebilir.[2]

IX. Konstantinos, X. Konstantinos, IV.Romanos ve VII Mikhail Dönemlerinin Altın Sikkeleri

Bizans altın sikkeleri Konstantinopolis, Thessalonika, Kartaca (daha sonra Kagliari'ye taşınmıştır), Kartagena, Ravenna, Roma, Katania, Ravenna, Napoli ve Syrakusa'da basılmıştır. Bizans altın sikke birimi yaklaşık 4.40 gr. ağırlığındaki "solidus"tur (yun.

1 Örneğin Kütahya Müzesinde bulunan Gökler Definesi'nin büyük bir bölümünün kaçakçılar tarafından bir Alman vatandaşına satıldığı dolayısıyla yurtdışına kaçırılmış olduğu bilgisine mahkeme kayıtlarından ulaşılmaktadır. Bkz., Demirel Gökalp and Gandila 2015, 317-335.

2 Detaylı bilgi için bkz., Gandila, 2018, 103-134; Custurea and Talmatchi, 2011, 81-85.

tekil nomisma, çoğ. nomismata)[3]. Bizans para teorisi, bir altın paranın değerinin külçe olarak içerdiği maden miktarına eşdeğer olduğu varsayımına dayanmaktadır. Solidus 11. yüzyılın sonlarına kadar aynı ayarda (24) basılmıştır.[4] II. Nikephoros'a kadar (963-969) solidus'un ağırlığında, kalitesinde ve büyüklüğünde herhangi bir değişiklik olmamıştır. II. Nikephoros ise solidus'tan daha hafif "tetarteron (nomisma) olarak adlandırılan sikke tedavüle sokmuştur. Ağırlığı tam olan altın sikke ise "histamenon" (nomisma) olarak bilinmektedir.[5] Nomisma'nın ayarı ve kalitesi IV. Mikhail (1034-1040) ile bozulmaya başlamıştır. 1071'deki Malazgirt yenilgisinden sonra ve I. Aleksios (1081-1118) döneminde nomismanın içindeki altın miktarı neredeyse %75 oranında azalmıştır. 1092 yılında I. Aleksios'un gerçekleştirdiği para reformu ile nomismanın yerine "hyperpyron adıyla yeni bir altın sikke tedavüle sokulmuştur.[6] Bunun yanında ilk çukur sikke darbı daha önce, IX. Konstantinos (1042-55) döneminde çukur histamenon olarak basılmıştır.[7] Latinlerin Konstantinopolis'i istilası (1204-1261) sırasında sürgündeki Nikaia imparatorluğunda, III. Ioannes (1222-1254) döneminde, hyperpyron'un içindeki altın ayarı 16-18 karat'a, Konstantinopolis yeniden ele geçirildikten sonra VIII. Mikhail (1259-1285) döneminde 15 karat'a, II. Andronikos (1285-1330) döneminde de 12 karat'a düşmüştür. Altın hyperpyron son kez 11 karat olarak V. Ioannes (1341-1391) döneminde basılmış ve böylece Bizans altın sikkeleri 1350'lerde sona ermiştir.[8] Kandıra definesinde IX. Konstantinos, X. Konstantinos, IV.Romanos ve VII Mikkhail dönemlerine tarihlenen histamenonlar bulunmaktadır. Söz konusu dört imparator da iktidarları dönemlerinde hem histamenon hem de tetarteron bastırmışlardır.

IX. Konstantinos (1042-1055) döneminde histamenon ve tetarteron olarak altın sikkeler basılmıştır. Sikkelerin değeri 19-22 karat arasında değişmektedir.[9] Dolayısıyla

---

3 I. Konstantinos (306-337) döneminde tedavüle giren solidus Roma librasının 1/72'si ağırlığında ve 24 karat (keration, Lat.siliqua) ayarındadır (1 libra, 327.45 gr., 1 karat ise 0.189 gr. ağırlığındadır). Bkz. Lopez, 1951, 209-234; Tekin, 1999, 37; Demirel Gökalp, 2009, 11,13; Demirel Gökalp, 2011, 219-220; Demirel Gökalp, 2011, 148; Tekin, 2021, 107-110.

4 Hendy, 1969, 5.

5 Tekin, 1999, 38. Tetarteron ve histemenon görünüşte çok farklı değildir. Ancak II. Basileios (976-1025) döneminde histamenon büyük ve ince; tetarteron ise daha küçük ve kalın basılmıştır. Bkz., P. Grierson, Byzantine Coinage, Washington, D.C., 10.

6 Ancak bu reform ile altının ayarı 24 karat yerine 20 ½ karata düşürülmüştür. Nomisma'dan farklı olarak hyperpyron'un bir yüzü çukur, bir yüzü bombelidir (içbükey-dışbükey). Bu sikkeler nümismatik literatüründe "skyphate" (çukur) olarak adlandırılır. Bkz., Tekin, 1999, 38; Z. Demirel Gökalp, 2016, 556.

7 Grierson, 1999, 10-11.

8 Tekin, 1999, 66.; Tekin, 2004, 67.

9 Uluslararası bir değişim aracı olarak kabul edilen ve "Orta Çağ Doları" olarak adlandırılan nomismanın 1042-55 ve 1070-80 olmak üzere iki hızlı düşüş dönemi vardır. Bizans altın sikke değerinin ne zaman ve hangi aşamalarda gerçekleştiğinin bilimsel tespiti için bkz., Grierson, 1954, 386; Kaplanis, 2003, 765.

düşme eğilimi gösteren altın sikkelerin kalitesizliği de genellikle gözle görülebilir. Dört farklı tipte histamenon ve iki farklı tipte tetarteron basılmıştır. IX. Konstantinos histamenonlarının I.tipinin ön yüzünde lir arkalıklı tahta oturan İsa, arka yüzünde imparatorun loros giyimli cepheden büstü yer alır. İmparator sağ elinde haçlı asa, sol elinde haçlı glabus tutmaktadır. II.tipin ön yüzü I.tip ile aynıdır. Arka yüzde imparator farklı olarak sağ elinde labarum tutmaktadır. İmparatorun elinde tuttuğu labarumun üzerindeki bezemeye göre bu tipin 3 alt grubu daha bulunmaktadır. III.tipin ön yüzünde Pantokrator İsa büstü, arka yüzünde ise yakalı loros giyimli imparatorun yine cepheden büstü yer alır. İmparatorun sağ elinde asa, sol elinde haçlı glabus görülmektedir. IV.tipin ön yüzü III.tip ile aynıdır. Arka yüzde khlamys giyimli imparator büstü yer almaktadır. İmparatorun sağ elinde haçlı glabus, sol elinde kılıç bulunmaktadır.[10] IX. Konstantinos'un histamenonlarının II, III ve IV. tipleri konkavdır. Kandıra Definesi'nde II.tip histamnonların "a" sınıfından 3 örneği (kat.no.1-3) yer almaktadır. IX. Konstantinos dönemi tetarteronlarının ön yüzünde III. ve IV.tip histamenonlarında olduğu üzere Pantokrtaor İsa büstü, arka yüzünde khlamys giyimli ve sağ elinde asa tutan imparator büstü görülür. II.tip tetarteronun ön yüzünde yine Pantokrator İsa ve farklı olarak arka yüzünde sağ elinde labarum tutan imparator büstü bulunmaktadır.

X.Konstantinos (1059-1067) döneminde 2 farklı tipte histamenon basılmıştır. I.tipte ön yüzde arkalıklı tahta oturan İsa tasviri, arka yüzde tam boy ayakta betimlenmiş imparator yer alır. II.tipte ise ön yüzde lir arkalıklı tahta oturan İsa, arka yüzde tam boy imparatoru taçlandıran Meryem tasviri bulunur. I.tip, imparatorun sağ elinde tuttuğu labarumun üzerindeki bezemeye göre 2 alt gruba ayrılmaktadır. Kandıra Definesi'nde 1.tipte 7 adet (kat.no.4-11) histamenon ve 1 adet II.tip histamenon (kat.no.12) bulunmaktadır. Ön yüzde orans duruşunda Meryem'in büstü, arka yüzde loros giyimli imparator büstünün tasvir edildiği tetarteron ise oldukça nadir basılmıştır.

IV. Romanos (1068-1071), tahta geçtiğinde X. Konstantin'in oğullarından ikisini ortak olarak almış ve onlara sonra kardeşleri Andronikos'u da eklemiştir. Bu durum, IV. Romanos'un saltanatının histamenonlarında da açıkça görülmektedir. Histamenonların ön yüzünde ortada VII. Mikhail solunda Konstantinos ve sağda Andronikos'un cepheden tam boy tasvirleri; arka yüzde Romanus'un Eudocia ile evliliğini kutsayan İsa tasviri

10 Askeri tiplerin sikkeler üzerinde yer alması IX.Konstantinos sikkeleri için bir yeniliktir. Bu durum genellikle gümüş birimlerde tercih edilse de IV.tip histamenonların arka yüzünde imparatorun sol elinde tasvir edilen kılıç dikkat çekicidir. Ayrıca diğer histamenon tiplerine göre daha nadir basılan IV.tipin arka yüzünde imparator büstünün sağında ve solunda yer alan yıldız tasvirleri 4 Temmuz 1054 yılında gerçekleşen yıldız patlaması ile ilişkilendirilmektedir. Bkz., DOC 3/2, s.734-735.

görülmektedir.[11] IV.Romanos döneminde 2 tip histamenon basılmıştır. İki tip arasında çok az fark yer almaktadır. I.tipte ön yüzde yer alan üç figür üç ayrı minder üzerinde, II.tipte ise ön yüzde yer alan üç figür nokta ile oluşturulmuş düz bordür üzerinde tasvir edilmiştir. Kandıra Definesi'nde IV.Romanos'un II.tip histamenonundan 3 adet bulunmaktadır (kat.no.13-15). IV.Romanos'un, ön yüzünde İsa madalyonunu tutan Meryem büstü ve arka yüzünde imparator ve imparatoriçenin yarım figürlerinin yer aldığı, bilinen tek bir tetarteron tipi vardır.

VII. Mikhail (1071-1078) döneminde iki farklı tipte histamenon ve 3 farklı tipte tetarteron basılmıştır. I.tip histamenon ön yüzünde arkalıklı tahta oturan İsa figürü, arka yüzünde loros giyimli, sağ elinde labarum, sol elinde nokta bezeli haçlı glabus tutan imparator büstü yer alır. II.tip histamenonun ön yüzünde İsa büstü tasvir edilmiştir. Arka yüzü I.tip ile aynıdır, ancak imparatorun elindeki haçlı glabustaki haç masifdir. II.tip ön yüzde İsa'nın nimbusu, sol elinde tuttuğu kitabın üzerinde bezeme ve arka yüzde imparatorun sağ elinde tuttuğu labarumun gövdesinde bulunan bezemelere göre 5 alt grupta sınıflanmaktadır. Kandıra Definesi'nde 9 adet I.tip (kat.no.16-24) ve 14 adet II.tip histamenon yer alır (kat.no.25-37). VII.Mikhail döneminde 3 farklı tetarteron basılmıştır. Üç tipin de ön yüzü aynıdır. Göğsünde madolyon içinde çocuk İsa yer alan Meryem büstü bulunur. Arka yüzde ise İmparator Mikhail ve eşi Maria'nın yarım boy cepheden betimleri yer alır. Aralarında tuttukları uzun haçın gövdesinde yer alan bezemelere göre 3 farklı tip altında değerlendirilir.

Değerlendirme

Bu makalede ilk sorulması gereken soru; Bizans definesinin buluntu yeri gerçekten Kandıra mı? Adli makamların verdiği bilgiye göre define Kandıra İlçesinde yaşayan bir şahıstan ele geçmiştir. Bizans İmparatorluğunun ve definenin ele geçtiği bölgenin 11. yüzyıl tarihsel bağlamı dikkate alındığında definenin gerçekten Kandıra'da bulunmuş olduğunu söyleyebiliriz. Diğer bir soru da makalenin konusunu oluşturan definenin tarihsel aralığını referans eden benzer define buluntuları ile Anadolu ve dışında karşılaşılmakta mıdır? Anadolu'da, bugünkü Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan devletlerini kapsayan coğrafi-siyasi bölge olan Transkafkasya'da, batıda Sırbistan, Romanya ve Bulgaristan'da benzer birikim yoğunluğuna rastlanmaktadır.

Kocaeli'nin Kandıra ilçesinde ele geçen ve toplam 37 adet sikkeden oluşan definede

11 Bu tip, beşinci yüzyılın sonundan beri görülmeyen bir madeni para türü olan evlilik solidusu sınıfına aittir. Bkz., Bellinger and Grierson, 1973, 786. II. Theodosius'un (M.S.408-450) kızı Eudokia ve III. Valentinianus'un (M.S.422-462) evlilik töreni, İmparator Marcian ve Pulcheria'nın (M.S.450-457) ve imparator I. Anastasius ile Ariadne'nin yine evlilik törenleri için basılan soliduslar için bkz., Breckenridge, 1959, 1, dip not.1

IX. Konstantinos'un 3 (1042-1055), X. Konstantinos'un 9 (1059-1067), IV.Romanos'un 3 (1068-1071) ve VII Mikkhail'in 22 (1071-1078) histamenonu bulunmaktadır.[12] Dolayısıyla 1042-1078 yılları arasına tarihlenen define için 1042 yılı terminus post quem olarak kabul edebilir. Yani define 1042 yılı öncesine tarihlenmemekle birlikte 1078 yılı ve sonrasına tarihlenmektedir. Definenin ele geçtiği Kocaeli Kandıra İlçesi 1337 yılına kadar Bizans hakimiyetinde kalmıştır.[13] Ancak I. Alexios Komnenos'un Selçuklular'a düzenlediği seferlerde önemli bir askeri merkez konumunda gelen kent 11. yy.'da 1080-1085 yılları arasında kısa süre I. Süleyman Şah'ın (1077-1086) kontrolüne geçmiştir.[14] Bununla beraber 1096 yılında Bizans topraklarına giren Haçlılar tarafından İzmit Körfezi'ndeki bütün köylerle birlikte Nikomedia ′yı da yağmalandığı bilinmektedir.[15] Dolayısıyla Kandıra definesi 11.yüzyıl sonundaki askeri ve siyasi olaylar ile ilişkilendirilebilir. Kandıra bölgesindeki kayalık çıkıntılar ve yükseltiler üzerinde yer alan karakol, gözetleme ya da sığınak olabilecek küçük hisarların varlığı ve bu tür yerleşimlerin 11.yüzyıl ve sonrasında vilayetlerin karakteristik özelliği olduğu[16] düşünüldüğünde, Kandıra Definesi 11.yüzyılda söz konusu bölgede hisarların savunması, onarımı ya da güçlendirilmesi için kazanılan ve define sahibinin birikim kapasitesini yansıttığı ya da yalnızca ilgili dönem için parasal dolaşımın yoğunluğunu işaret ettiği de söylenebilir.

Anadolu'da Kandıra Definesi ile benzer tarih aralığında yer alan define buluntularının sayısı sınırlıdır. Ancak bu durum henüz bilim dünyası ile paylaşılmamış müze, özel koleksiyon ya da arkeolojik kazılarda ele geçmiş define buluntuları ile açıklanabilir. Anadolu'da bulunmuş ve Kandıra Definesi ile en yakın tarihli 7 define buluntusu tespit edilmiştir. Kandıra Definesi'nin 1042 yılı ve öncesine ait olamayacağı ve 1078 yılı ve sonrasına tarihlendiği için benzer buluntular tespit edilirken 1042 yılı öncesine tarihlenen defineler değerlendirme kapsamı dışında bırakılmıştır. Bu defineler arasında

12 Uykal ve Akdeniz, 2017, 315-333.

13 Kent Orhan Bey (1326-1362) Dönemi'nde Osmanlılar'ın eline geçişmiştir. Söz konusu tarihte Akça Koca, Kandıra ve Karamürsel ile birlikte İzmit Körfezi'nin güneyini almıştır. Bkz., Kılıç ve Kaplanoğlu, 2017, 489–505; Bostan, 2009, 536; Laflı, 2018, 131-161.

14 Kandıra definesinde 9 adet X. Konstantinos ve 23 adet VII. Mikhail sikkesi bulunmaktadır. Dukas hanedanı mensubu bu iki imparator da 1071'de Malazgirt'teki feci yenilgiden önce ve sonra hüküm sürdüler. Ve her ikisi de hükümdarlıkları sırasında Türklerin Anadolu'ya yönelik saldırılarına direnmede etkisiz kaldılar. Büyük ölçüde bu aile sayesinde, artık İstanbul Boğazı'nın Asya yakasında, başkentin karşısında Türkler vardı. Bu duruma X. Konstantinos'un yeğeni ve VII. Mihail'in kuzeni Andronikos Dukas'ın Malazgirt'teki ihanet eyleminin, definede 3 adet sikkesi bulunan IV.Romanos'un yenilgisini kesin kılmasını da eklersek, Dukas ailesinin, doğu sınırlarını Türk işgaline açarak Bizans'ın askeri çöküşüne kalıcı bir katkıda bulunduğunu söylemek yanlış olmaz. Bkz., Cline, 2015, 8-11.

15 Runciman, 1951, 128.

16 Haldon, 2007, 134-137; Memiş ve Yaşa, 2018, 81-105.

Malatya/Battalgazi[17] ve Mersin Yumuktepe[18] örnekleri kazılar sonucu ele geçerken Bolu,[19] Erzurum[20] ve Diyarbakır[21] buluntularının nasıl ele geçtiği hakkında bilgi mevcut değildir (Tablo 1).

Buluntu Yeri	Tarihsel Aralığı	Toplam Sayı	İmparatorlara Göre Sayısal Dağılım	
Bolu	1067-1081	7	IV.Romanos	6
			III.Nicephoros	1
Malatya/Battalgazi	1071-1078	48	VII. Mikhail	48
Erzurum	1071-1078	6	VII. Mikhail	6
Diyarbekir	1071-1078	25	VII. Mikhail	25
Diyarbekir/Hasankeyif	1071-1078	11	VII. Mikhail	11
Diyarbekir	1059-1078	63	IX. Konstantinos	29
			X.Konstantinos	17
			VII. Mikhail	17
Mersin/Yumuktepe	1071-1081	16	VII. Mikhail	14
			III.Nikephoros	2

Tablo 1. Anadolu'da Bulunan 1059-1081 yılları arasına tarihlenen defineler

Bugünkü Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan devletlerini kapsayan coğrafi-siyasi bölge olan Transkafkasya'da da benzer tarih aralığında defineler tespit edilmiştir. Azerbeycan Laçin'de[22] 1, Ermenistan Erivan'da[23] 2 ve Gümrü'de[24] 1, Gürcistan Kutaisi bölgesinde[25] 2 ve Dwiri'de[26] 1 olmak üzere toplan 7 define de Bizans İmparatorluğunun doğu sınırında bulunmuştur (Tablo 2).

Buluntu Yeri	Tarihsel Aralığı	Toplam Sayı	İmparatorlara Göre Sayısal Dağılım	
Laçin/Azerbeycan	1059-1067	5	X.Konstantinos	5
Erivan/Ermenistan	1068-1071	6	IV. Romanos	1
			bilinmiyor	5
Erivan/Ermenistan	1059-1067	27	X.Konstantinos	27
Aleksadropol (Gümrü)/Ermenistan	11.yy	27	-	27
Kutaisi/Gürcistan	11.yy	kayıp	-	-
Kutaisi/Gürcistan	11.yy	kayıp	-	-

17 Demirel Gökalp, 2009, 81-96.
18 Caneva ve Köroğlu, 2009, 153; Caneva ve Köroğlu, 2010, 90-91.
19 Mosser, 1935, 11.
20 Mosser, 1935, 42.
21 Diyarbakır'da 3 define bulunmuştur. Bkz., Mosser, 1935, 25-26.
22 Mosser, 1935, 47.
23 Mosser, 1935, 31, 99.
24 Mosser, 1935, s.
25 Mosser, 1935, 63, 70.
26 Mosser, 1935, 28.

Buluntu Yeri	Tarihsel Aralığı	Toplam Sayı	İmparatorlara Göre Sayısal Dağılım	
Dwiri/Gürcistan	1059-1071	49	X.Konstantinos	48
			IV.Romanos	1

Tablo 2. Transkafkasya'da Anadolu'da Bulunan 1059-1071 yılları arasına tarihlenen defineler

Buluntu Yeri	Tarihsel Aralığı	Toplam Sayı	İmparatorlara Göre Sayısal Dağılım	
Silistre/Bulgaristan	1071-1078	22	VII.Mikhail	22
Silistre/Bulgaristan Özel koleksiyon	1059-1118	94	IX.Konstantinos	6
			VII.Mikhail	12
			IV.Romanos	36
			I.Aleksios Komnenos	40
Kirkova/Bulgaristan	1059-1081	-	IX.Konstantinos	-
			III.Nicephoros	-
Hisar/Bulgaristan	1071-1118	115	VII.Mikhail	1
			III.Nikephoros	58
			I.Aleksios Komnenos	6
Dinogetia/Romanya	1068-1078	15	IV.Romanos	6
			VII.Mikhail	9
Sırbistan	1059-1067	3	X.Konstantinos	3
Sırbistan	1059-1078	2	X.Konstantinos	1
			VII.Mikhail	1

Tablo 3. Balkanlarda Bulunan1059-1118 yılları arasına tarihlenen defineler

Doğu Avrupa'da bugünkü Bulgaristan, Romanya ve Sırbistan sınırları içinde de Kandıra Definesi ile benzer tarih aralığında olduğu tespit edilen toplam 7 adet define tespit edilmiştir. Bu definelerden 2'si Silistre[27], 1'i Hisar[28] ve 1'i Kirkova[29] olmak üzere 4'ü adet Bulgaristan, 1'i Romanya Dinogetia'da[30] ve 2'si Sırbistan'da[31] bulunmuştur (Tablo 3).

Tablo 2'de de görüleceği üzere Gürcistan'da bulunan ve 11.yüzyıla tarihlenen iki ve Ermenistan/Gümrü'de bulunan bir define kayıptır. Dolayısıyla bu üç definenin sadece 11.yüzyıla ait oldukları bilgisine sahibiz. Aynı şekilde Sırbistan'da bulunan iki definin de dağılmış olduğu bilgisi Radic ve Ivanisevic (2006, 67) tarafından verilmektedir. Yine Bulgaristan/Hisar'da bulunmuş olan 115 adet olarak kaydedilen definede sadece 65'inin imparator dağılımı bilgisine ulaşabiliyoruz. Bulgaristan Kirkova Köyü'nde bulunan

27 Custurea and Talmatchi 2011, 210; Mosser, 1935, 37; Valeriev, 2009, 657; Yotov, 2008, 262.
28 Mosser 1935, 39.
29 Valeriev, 2009, 657.
30 Custurea and Talmatchi 2011, 192; Adameştenau, 2018, 243.
31 Radic and Ivanisevic, 2006, 67.

definenin sayısal verilerini bilmiyoruz (Tablo 3). Bu çalışmanın giriş bölümünde de vurgulandığı üzere benzer sorunlar ülkemizde yaşandığı gibi yurt dışı buluntularında da gözlenmektedir. Yani kaçak kazılarda ya da tarım arazilerinde bulunan, müsadere yoluyla müzeye gelen defineler dağılabilmektedir. Örneğin 1964 yılında Silistre'de bir tarım arazisinde gerçekleştirilen çalışmalarda bulunan ve 11.yüzyıla tarihlenen Bizans altın sikkelerinden oluşan definenin miktarı bilinmemekle birlikte Silistre Tarih Müzesi'nde söz konusu defineden 22 adet sikke yer almaktadır.[32] Define III. Romanos (1028-1034) sikkeleri ile başladığı için değerlendirmeye alınmamıştır. Ancak bu durum "Kandıra Definesi de acaba dağılmış mıydı" sorusunu da beraberinde getirmektedir. Bunun cevabını hiçbir zaman veremeyeceğiz. Kandıra Definesi'nde tespit edilen en erken tarihli sikkenin 1042 yılını işaret ediyor olması, bu yüzden defineyi 1042 yılı öncesine tarihlendiremediğimizden karşılaştırma örneklerinde de söz konusu tarih ve sonrası dikkate alınmıştır. Ancak Anadolu'da, imparatorluğun doğusunda ve batısında 11.yüzyıla tarihlenen altın sikke defineleri oldukça fazladır. Tüm bu define buluntularının, imparatorluğun doğusunda ve batısındaki 11.yüzyıl diplomatik ilişkiler ve ekonomik baskı düşünüldüğünde, yerel para dolaşımının analizi ve tarihi olayların daha net bir görüntüsünün kurulmasına yardımcı olacağına inanmak yanlış olmaz. En azından Anadolu definelerinin buluntu yerleri yerel bir yerleşim mi? nekropol mü? gibi sorulara verilecek cevabımız olmadığından söz konusu defineler için "bölgede askeri bir hareketliliği mi işaret ediyordu" yorumuna ağırlık verebiliriz. Birçok araştırmacı da madeni paralardan oluşan definelerin saklanmasını güvensiz siyasi-ekonomik ve askeri-politik durum ile ilişkilendirmektedir. Örneğin Bulgaristan Silistre ve Kirkova Köyü yakınlarında bulunan 11.yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen altın sikke definelerinin (Tablo 3) I.Aleksios Komnenos'un 1087 yılında Peçeneklere karşı yaptığı Dristra Seferi ile bağlantılı olduğu ve Bizans ordusunun geri çekiliş ve kaçış yolunu gösterdiği üzerinde durulur.[33] Yine Romanya Dinogetia'da bulunan 1068-1078 yıllarına tarihlenen IV.Romanos ve VII.Mikhail sikkelerinden oluşan define için (Tablo 3) Manucu-Adameşteanu (2018, 244), definenin bulunduğu mekanın I. Aleksios saltanatı başında kesintiye uğradığını vurgulayarak, bölgedeki istikrarsızlığın VII. Mikahel döneminde 1072-1073 yıllarında başladığı üzerinde durup, söz konusu definenin saklandığı tarihi I. Aleksios döneminde 1091 yılında Peçeneklerin Lebounion'da[34] durdurulduğu zafer ile ilişkilendirmektedir.

32 Valeriev, 2009, 653-661.

33 Valeriev, 2009, 657; Yotov, 2008, 262.

34 Lebounion Savaşı ile Bizans ordusu Kuman ordusunun desteği ile Peçeneklere karşı zafer elde etmiş ve Peçenekler tarih sahnesinden silinmiştir. Bkz., Anna Komnena, 2021, 239-249.

İmparatorluğun Balkan eyaletlerindeki 11. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen define buluntuları Peçenekler ve Uzların tehdidi ile ilişkilendirilirken, Anadolu ve Transkafkasya'daki benzer tarih aralığındaki defineler için Selçukluların ilerleyişine bakmak gerekmektedir.[35] Bizans tarihçileri, Selçuklu tehdidinin başlangıcını ve Anadolu'nun büyük bir bölümünün nihai kayıplarını IX.Konstantinos'un saltanatı ile tarihlendirmektedir. IX. Konstantinos'un saltanatı sırasında, biri 1048'de ve diğeri 1054'te olmak üzere iki büyük Selçuklu akını söz konusudur.[36] Bu akınlar ile Erzurum'dan Van Gölü'ne kadar uzanan ve Trabzon'un güneyini de içine alan geniş bölge Türkler tarafından kuşatılmıştır. 1071 yılında IV. Romanos'un Selçuklu akınlarını durdurmak için başlattığı büyük harekatta, Slavlar, Alanlar, Uzlar, Varanglılar, Normanlar, Peçenekler, Ermeniler ve Gürcülerden oluşan kuvvetleri olduğu bilinmektedir.[37] Anadolu'da Kandıra Definesi ile benzer tarih aralığında tespit edilen defineler 1059-1078, Transkafkasya'da ise 1059-1071 yılları arasına tarihlenmektedir. Anadolu'da bulunan ve 1059-1078 yılları arasına tarihlenen defineler, Bizans'ın 1071 tarihindeki Malazgirt yenilgisinin ardından yoğunlaşan askeri ve siyasi problemlere rağmen hala Anadolu'ya para sevkiyatı yapabiliyor olduğunu göstermektedir.[38] Transkafkasya'da tespit edilen 1059-1071 yılları arasına tarihlenen defineler ise artık Bizansın hükmetmediği bölgenin Selçuklu fetihleri ve hakimiyeti ile ilişkilendirilebilir.

Sonuç

Müze ve özel koleksiyonlarda bulunan, arkeolojik kazılarda ele geçen definelerin yayınlanması, çalışılması Anadolu'daki nümismatik araştırmalarda Bizans'ın belli dönemlerinde boş bir alanı dolduracak, dönemin para biriktirme ve mevduatlarına bir bakış açısı sunacaktır. Altın ya da daha düşük madenden basılmış sikkelerden oluşan defineler genellikle cenaze töreni veya adak olanları hariç, rastgele yerlere gömülmüşlerdir. Dolayısıyla definelerin biriktirilme, saklanma, terk edilme koşulları farklılık gösterir.

35 Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya doğru hareketinin baskısını ilk hisseden Vaspurakan Ermenileri olmuştur. Hatta kendisini Türklerin akınlarına karşı koruyamayan Van Gölü merkezli bir Ermeni Krallığı olan Vaspurakan Kralı ölümüne kadar onun hükümdarı olarak kalması şartıyla krallığını 1021 yılında Bizans imparatoruna teslim etmiştir. Bkz., Charanis, 1969, 179.

36 Ancak doğudaki birliklerin, 1047'de Rhaidestos (Tekirdağ) şehri haricinde Makedonya ve Thrakia themalarında görevli tüm askerlerin desteğini ile Adrianopolis'te ayaklanan Leo Tornicius'un isyanını bastırmak için ve 1054'te Peçenekleri durdurmak geri çağrılması, Bizans'ın Anadolu'daki konumunu zayıflatmış ve yüzyıllar boyunca Yakın Doğu'nun tarihini belirleyen koşulları yaratmıştır. Bkz., Ostrogorsky, 2006, 308; Cheynet, 2018, 189-190. Doğu ordusunun kaldırılması, kaynakları doğudan Batı'ya karşı savaşa yönlendirme stratejisinin bir parçası olan bu durum, bölgede bulunan çok sayıda IX. Konstantinos madeni parasına da yansımaktadır. Bkz., Kaplanis, 2003, 784-85.

37 Cheynet, 2018, 192-193.

38 Demirel Gökalp, 2009, 89.

Şöyle ki *tasarruf* amaçlı seçilmiş değerli madenden sikke istifleri diğer bir saklama nedenleridir. Belki farklı nedenlerle pazarda kabul edilmeyen/kullanılmayan cenaze ya da binalar, çeşmeler gibi yapıların temelindeki adaklar ya da aksesuar, muska[39] olarak kullanılanları *gönüllü* birikim olarak değerlendirebiliriz. Dolayısıyla rastgele yerlere gömülmüş olduğunu düşündüğümüz *acil/hemen istifler* ise yaklaşan bir felaketin baskısı altında, biriktirilen paranın gizlenmesini ifade eder. Bu tür istifler, gizlendikleri andaki parasal dolaşımı da yansıtır. Örneğin Bulgaristan Silistre ve Kirkova Köyü yakınlarında bulunan 11.yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen altın sikke definelerinin I.Aleksios Komnenos'un 1087 yılında Peçeneklere karşı yaptığı Dristra Seferi ile bağlantılı olduğu ve Bizans ordusunun geri çekiliş ve kaçış yolunu gösterdiği üzerinde durulduğu gibi. Elbette güvensiz siyasi-ekonomik ve askeri-politik durum birikimlerin gömülmesinde her zaman genelleştirilmemeli. Özellikle de Orta Çağ için, çünkü parasal dolaşımın başka politik nedenleri de vardır. Örneğin en etkili devlete ait madeni paranın, dahil oldukları ikincil alan üzerindeki siyasi ve askeri güçle/egemenliği ile ilgili olduğu gibi. Ancak anlaşılacağı üzere bu çalışmadaki defineler Bizans imparatorluğun 11. yüzyılda siyasi-ekonomik ve askeri-politik durumu dikkate alınarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bizans Anadolu ordusunun tahmini bir tarih olmasa da devlet tarafından yıllık harcaması Vryonis[40] tarafından 1 milyon solidus olarak varsayılmaktadır. Bizans askeri gücünün zirvede olduğu 10.yüzyılda ordunun büyüklüğü yaklaşık 120.000 asker olarak tahmin edildiğinde ortalama bir asker başına düşen ücret 9-12 solidusdur.[41] Bizansta ücretlerin son derece hiyerarşik olduğunu da söyleyebiliriz. Örneğin 10. yüzyılda Anatolikon Strategosu[42] yıllık 40 nomismata, askerler 12 nomismatadan daha az alıyordu. Bir *tormarkhis* (komutan) birkaç aylık sefer için 30 nomismata alırken, Tagmata[43] savaşçılarının ücretleri bunun iki katıydı.[44] 11. yüzyılda da durum aynı olmalıydı. Dolayısıyla Kocaeli ve çevresinin 11. yy.'da 1080-1085 yılları arasında kısa süre I. Süleyman Şah (1077-1086) kontrolüne geçişi ile ilişkilendirdiğimiz Kandıra Definesi de bölgede yenilme/geri çekilme ile bağlanabilir. Bu bağlamda Kandıra Definesi gibi küçük hazinelerin subay ve asker ödemeleri olduğunu, kaçma eylemi sırasında bir Bizans subayı tarafından gizlenmiş olabileceğini varsayabiliriz.

39 Lenger, 2021, 347-364.
40 Vryonis, 1967,83.
41 Milanovic, 2006, 456, tablo 2.
42 Tema yöneten general
43 İmparator muhafızların da dahil olduğu merkezi ordu birliği
44 Cheynet, 2018, 174.

Katalog[45]

(Sikkelerin tümü Konstantinopolis darplı ve Histamenondur)

IX. Konstantinos (1042-1055)

Tip II (a) DOC 3/2, s.739

1 AV 4,3 gr., 27 mm., ky.6. Env.no. 3119
2 AV 4,3 gr., 27 mm., ky.6. Env.no. 3120
3 AV 4,3 gr., 27 mm., ky.6. Env.no. 3121

X. Konstantinos (1059-1067)

Tip I (a) DOC 3/2, s.767

4 AV 4,4 gr., 30 mm., ky.6. Env.no. 3122
5 AV 4,2 gr., 27 mm., ky.6. Env.no. 3124
6 AV 4,2 gr., 27 mm., ky.6. Env.no. 3123
7 AV 4,2 gr., 26,5 mm., ky.6. Env. No. 3128

Tip 1(b) DOC 3/2, s.768

8 AV 4,2 gr., 29 mm., ky.6. Env.no. 3125
9 AV 4,2 gr., 26,5 mm., ky.6. Env.no. 3126
10 AV 4,2 gr., 26 mm., ky.6. Env. No. 3129
11 AV 4,1 gr., 27 mm., ky.6. Env.no. 3127

Tip II DOC 3/2, s. 769

12 AV 4,3 gr., 27 mm., ky.6. Env. No. 3130

IV. Romanos (1068-1071)

Tip II DOC 3/2, s. 790

13 AV 4,2 gr., 29 mm., ky.6. Env. No. 3131
14 AV 4,2 gr., 29 mm., ky.6. Env.no. 3132
15 AV 4,2 gr., 27 mm., ky.6. Env. No. 3133

VII. Mikhail (1071-1078)

Tip I DOC 3/2, s. 803

16 AV 4,3 gr., 30 mm., ky.6. Env.no. 3135

45 Katalogda kronolojik olarak imparator adı, tipi, referansı, katalog numarası, sikke metali, ağırlığı, çapı, kalıp yönü (ky.) ve Envanter numarası (Env.no.) verilmiştir. Levha 1-3'deki sikke fotoğrafları katalog numarası ile yer almaktadır. Ref. olarak verilen DOC 3/2 için kaynakçaya bkz., Bellinger and Grierson, 1973.

17 AV 4,3 gr., 29 mm., ky.6. Env.no. 3140
18 AV 4,3 gr., 28,5 mm., ky.6. Env.no. 3137
19 AV 4,3 gr., 28,5 mm., ky.6. Env.no. 3138
20 AV 4,3 gr., 28,5 mm., ky.6. Env.no. 3142
21 AV 4,3 gr., 28 mm., ky.6. Env.no. 3139
22 AV 4,3 gr., 27 mm., ky.6. Env. No. 3141
23 AV 4,3 gr., 23,5 mm., ky.6. Env.no. 3134
24 AV 4,3 gr., 23 mm., ky.6. Env.no. 3136

Tip II (a) DOC 3/2, s. 804
25 AV 4,2 gr., 26,5 mm., ky.6. Env.no. 3143

Tip II (b) DOC 3/2, s. 805
26 AV 4,2 gr., 27 mm., ky.6. Env.no. 3146
27 AV 4,2 gr., 28,5 mm., ky.6. Env.no. 3145
28 AV 4,2 gr., 27,5 mm., ky.6. Env.no. 3148
29 AV 4,2 gr., 27 mm., ky.6. Env.no.3152

Tip II (c) DOC 3/2, s. 805
30 AV 4,2 gr., 27 mm., ky.6. Ev.no. 3147
31 AV 4,2 gr., 27 mm., ky.6. Env.no. 3151
32 AV 4,2 gr., 27 mm., ky.6. Env.no. 3155

Tip II (d) DOC 3/2, s. 805
33 AV 4,2 gr., 29 mm., ky.6. Env.no. 3149
34 AV 4,2 gr., 29 mm., ky.6. Env.no. 3150
35 AV 4,2 gr., 28,5 mm., ky.6. Env.no. 3144
36 AV 4,2 gr., 28 mm., ky.6. Env.no. 3154
37 AV 4,2 gr., 26,5 mm., ky.6. Env.no. 3153

Kaynakça

Anna Komnena, (2021), *Alekxiad* (çev. B. Umar), İstanbul.

Bellinger, A. and Grierson, P., (ed.), (1973), *Cataloque of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, V.3, Leo II to Nicephoros III 717-1081*, Washington, D.C.

Bostan, İ., (2009), "Gemi yapımcılığı ve Osmanlı Donanmasında Gemiler", *Türk Denizcilik Tarihi 1* (ed. İdris Bostan ve Salih Özbaran), İstanbul, 325-339.

Breckenridge, J. D., (1959), *The Numismatic Iconography of Justinian II (685-695,705-711 A.D)*, New York.

Caneva, I. ve Köroğlu, G., (2008), "Yumuktepe Höyüğü Kazıları 2007", *ANMED*, 6, 79-86.

Caneva, I. ve Köroğlu, G., (2009), "Excavation at Mersin Yumuktepe Höyüğü in 2007", *30.Kazı Sonuçları Toplantısı*, 3, 151-162.

Caneva, I. ve Köroğlu, G., (2010), *Yumuktepe Dokuzbin Yıllık Yolculuk*, İstanbul.

Charanis, P., (1969), "The Byzantine Empire in the Eleventh Century", *A History of the Crusaders 1: The First Hundred Years* (M. W. Baldwin), London, 177-219.

Cheynet, J.C., (2018), *Bizans Dünyası Bizans İmparatorluğu (641-1204)* (çev. A. Bilge), İstanbul.

Cline, K., (2015), "Byzantine Politics Betrayal the Doukai", *Medieval Warfare*, 5/1, 8-11.

Custurea, G. and Talmatchi, G., (2011), *Repertoriul Tezaurelor Monetare din Dobrogea*, Constanta, 81-85.

Demirel-Gökalp, Z. and Gandila, A., (2015), "A Hoard of Sixth-Century Byzantine Solidi and Fractions from Gökler in Phrygia", *Revue Numismatique* 172, 317-335.

Demirel-Gökalp, Z., (2009), "Battalgazi (Melitene) Definesi: VII.Mikhail Dukas'ın Histamenonları", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 26/2, 81-96.

Demirel-Gökalp, Z., (2009), *Yalvaç Müzesi Bizans Sikkeleri*, Ankara.

Demirel-Gökalp, Z., (2011), "Bizans Ekonomisi", *Bizans Tarihi* (Ed. L. Kayapınar), Eskişehir, 202-229.

Demirel-Gökalp, Z., (2011), "Bolu Arkeoloji Müzesindeki Bizans Altın Sikkeleri", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 11/2, 147-155.

Demirel-Gökalp, Z., (2016), "Bizans Bronz Konkav (İçbükey) Sikkeleri ve Kütahya Müzesi'ndeki Define", *OLBA,* XXIV, 555-575.

Gandila, A., (2018), "Reconciling the 'Step Sisters': Early Byzantine Numismatics, History and Archaeology", *BZ*, 111/1, 103-134.

Grierson, P., (1954), "The Debasement of the Bezant in the Eleventh Century", *BZ*, 47, 360-94.

Grierson, P., (1999), *Byzantine Coinage,* Washington, D.C.

Haldon, J., (2007), *Bizans Tarih Atlası* (çev.Ali Özdamar), İstanbul.

Hendy, M.F., (1969), *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*.

Kaplanis,C., (2003) "The Debasement of the "Dolar of the Middle Ages", *The Journal of Economic History,* 63/3, 768-801.

Kılıç, Ş. ve Kaplanoğlu, Ş., (2017), "Osmanlı Kuruluş Devrinde Doğu Marmara Kıyılarında Türk İskanı", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III,*

Cilt 1 (yay.haz. Haluk Selvi, M. Bilal Çelik, İbrahim Şirin ve Ali Yeşildal), Kocaeli, 489–505.

Laflı, E., (2018), "Azizler Kenti İzmit: Geç Antik Çağ ve Bizans Dönemleri'nde Nikomedia'nın Önemli Bazı Dini Şahsiyetleri", 131-161.

Lopez, R. S., (1951), "The Dolar of the Middle Ages", *The Journal of Economic History,* 1/3.1, 209-234.

Manucu-Adameştenau, G., (2018), *Monede Bizantine Descoperite in Dobrogea 6, Moneda Bizantina pe Teritoriul Dobrogei in Secolele IX-XI 802-1092*, Bükreş.

Memiş, G. ve Yaşa, R., (2018), "Kandıra-Araman Köyünün Osmanlı Tarihindeki Önemi ve Yeri", *Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu IV*, C.1, Kocaeli, 81-105.

Milanovic, B., (2006), "An Estimate of Average Income and Inequality in Byzantine Around Year 1000", *Rewiev of Income Wealth Series,* 52/3, 449-470.

Mosser, S. McA., (1935), *A Bibliography of Byzantine Coin Hoards*, New York.

Ostrogorsky, G., (2006), *Bizans Devleti* Tarihi (çev. F. Işıltan), Ankara.

Radic, V. and Ivanisevic, V., (2006), *Byzantine Coins from the National Museum in Belgrade*, Belgrad.

Runciman, S., (1951), *A history of the Crusades, Cilt 1: The first Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem*, Cambridge.

Savaş Lenger, D., (2021), "Ödeme Aracı Olan Sikkenin Kemden Kötüden Koruyan Amulete Dönüşümünde Kültürel Dinamikler*", Sosyal Bilimlerde Yaklaşımlar, Yönelimler, Yeni Boyutlar* (Ed. G. A. Mirza), İstanbul, 347-364.

Tekin, O., (1999), Yapı Kredi Koleksiyonu Bizans Sikkeleri, İstanbul.

Tekin, O., (2004), "Eski Yunan ve Bizans Altın Sikkeleri", *Altını İktidarı, İktidarın Altınları: Yapı Kredi Altın Sikke Koleksiyonu* (haz. Şentürk, G. Paksoy, O. Tekin), İstabnul, 39-67.

Tekin, O., (2021), "Bizans Dönemi'nde Para: Sikkeler ve Darphaneler", *Bizans Dönemi'nde Anadolu* (haz. E. Akyürek ve K. Durak), İstanbul, 104-121.

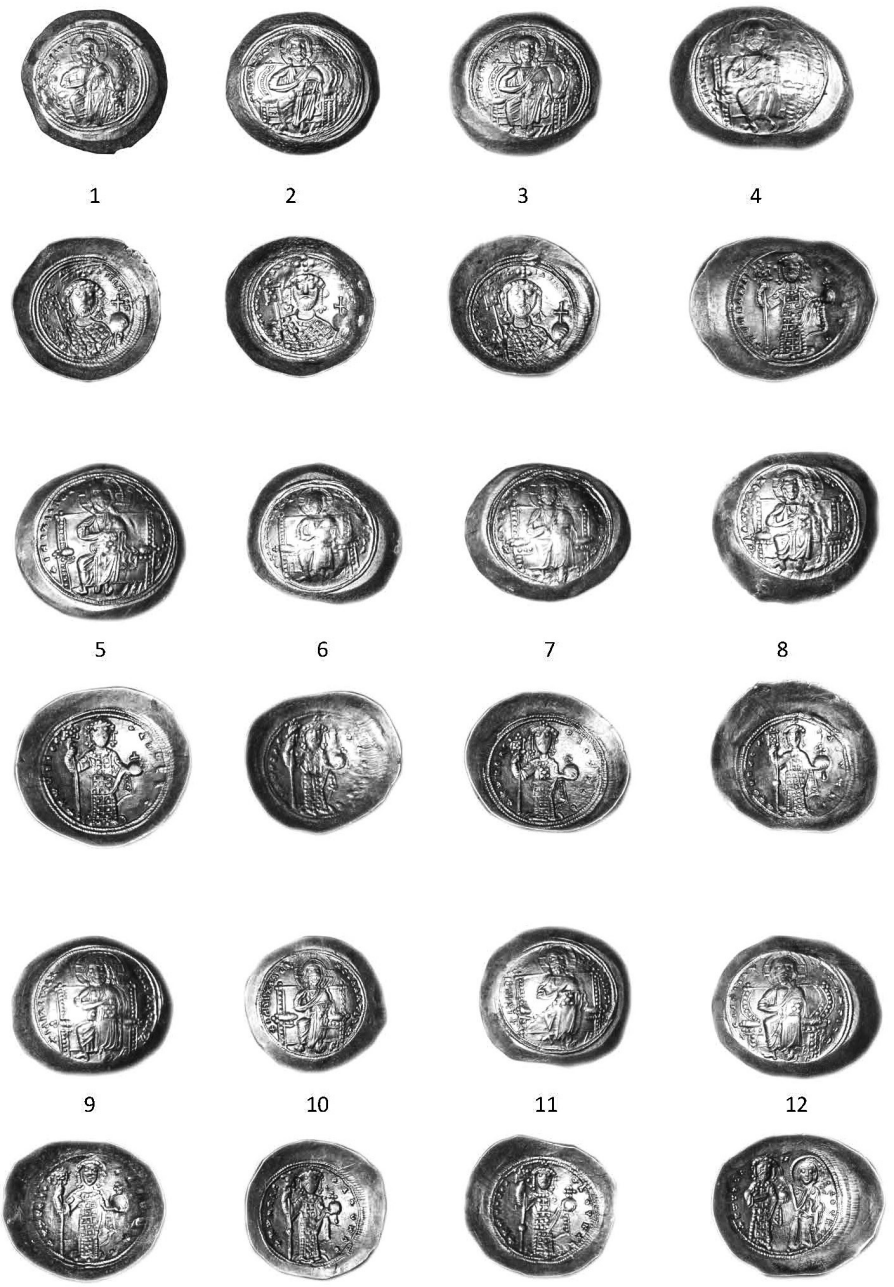
Uykal, Z. ve Akdeniz, K., (2017), "Kocaeli Müzesi Koleksiyonu Bizans Dönemi Sikkelerinden Örnekler", *Uluslararası Gazi Süleymanpaşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, Kocaeli, 315-333.

Valeriev, I., (2009), "The Treasure of Golden Byzantine Coins from Professor Ishirkovo, Silistra region", *Pontica*, 42, 654-662.

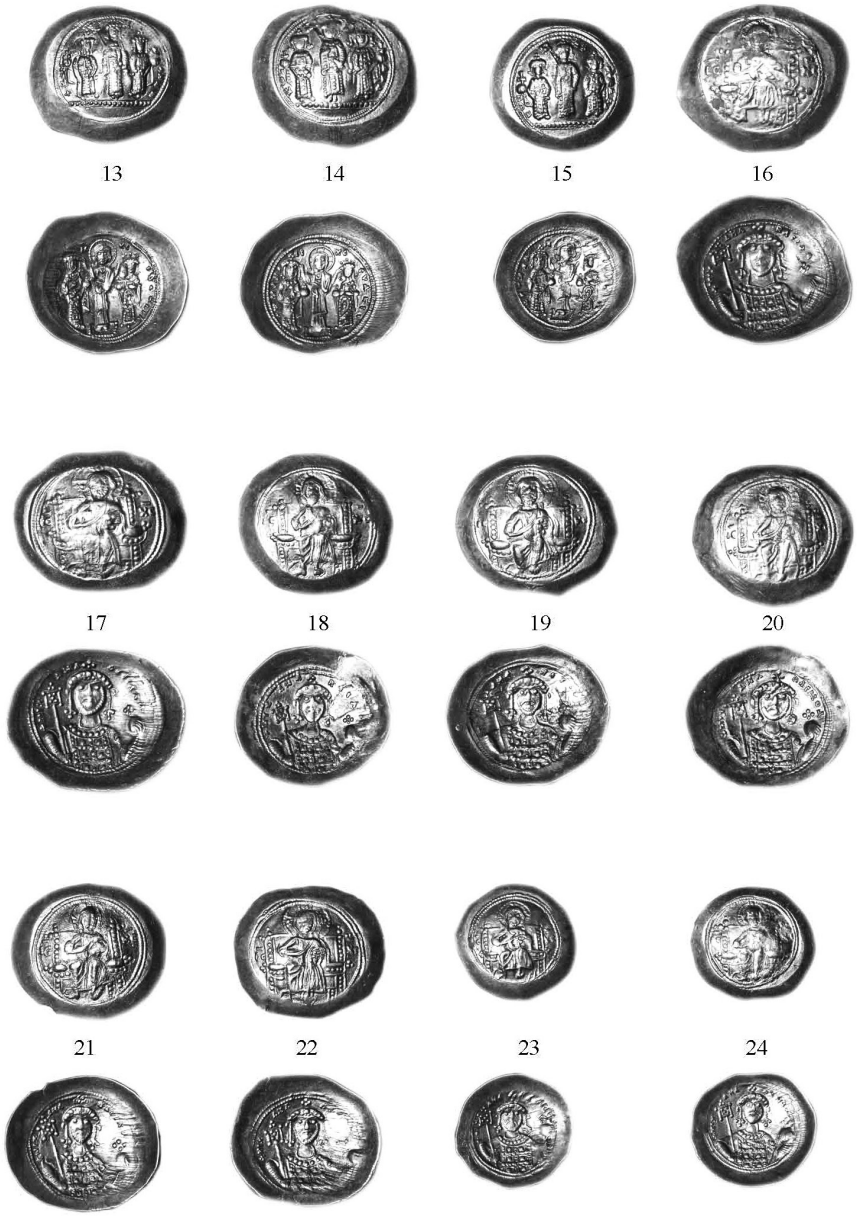
Vryonis, S., (1967), Byzantium and Europe, New York.

Yotov, Y., (2008), "The Distra Battle (1087)", *CCDJ*, 24, 257-267.

Levha 1

Levha 2

Levha 3

25 26 27 28 29

30 31 32 33

34 35 36 37

AYDOS KALESİ 1. VE 2.DÖNEMİ KAZI ÇALIŞMALARI VE İLK SONUÇLARI

Zeynep KIZILTAN*

Ülkemiz müzeleri özellikle Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı müzeler müzeciliğin tanımlanmış öncelikli işlevleriyle birlikte, sorumlu oldukları il sınırları içinde yer alan, arkeolojik ve kentsel sit alanlarıyla ilgili de görevler üstlenirler. Arkeolojik kurtarma kazıları yapar kent belleğine katkıda bulunurlar. İstanbul Arkeoloji Müzeleri de yoğun müzecilik işleriyle birlikte kent arkeolojisi alanında da yadsınamaz işler üstlenmiştir. Özelikle 2004-2018 yılları arasında İstanbul'un farklı bölgelerinde uygulamaya konulan çeşitli projeler nedeniyle arkeolojik kazılar yapmıştır ve yapmaya da devam etmektedir. Bu makalenin konusunu oluşturan Aydos Kalesi kazı ve temizlik çalışmaları da bu projelerden biridir. 2010-2012 ile 2016-2017 yıllarında iki dönem halinde yürütülen Aydos Kalesi kazı restorasyon ve temizlik çalışmalarını, değerli bir müzeci ve kültür insanı olan sayın Ülker Ardıçoğlu için hazırlanan armağan kitabında sunmaya çalıştım. Ülker Hanım, azmi ve mücadeleci ruhuyla arkeoloji eğitimini tamamladıktan sonra Elazığ Müzesi yöneticisi olarak özverili çalışmalar yapan bölgesine kültürel alanda katkılar sunan değerli bir müzeci ve yöneticidir.

Aydos Kalesi

Aydos Kalesi; İstanbul İli, Anadolu yakasında, Sultanbeyli Belediye sınırları içinde bulunan ve 537 m kotla, İstanbul'un en yüksek noktası olan Aydos Dağının doğu

* İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Emekli Müze Müdürü

uzantısı üzerinde 325 m yükseklikte yer alır. Kale arazinin topoğrafik yapısıyla uyumlu kuzeydoğu-güneybatı yönünde yerleştirilmiş oval bir forma sahiptir (Resim 1, 2).

Kale, İstanbul'un Paleozoyik zaman istifi içerisinde yer alan ve Aydos Formasyonu olarak isimlendirilen kayaç yapı[1] kısmen tıraşlanarak, 26 bin metrekare alan üzerine oturtulmuştur. Dik ve eğimli yamaçlara kademeli yerleştirilmiş çift sur duvarına sahiptir. İç sur duvarı üzerinde altı burç üç kapı, dış sur duvarı üzerinde altı burç bir kapı yeri tespit edilmiştir. Doğu yönü dik diğer yönleri kısmen eğimli bir arazi yapısına sahip kalenin, dik ve derin vadiye bakan doğu yönüne burç inşa edilmemiştir (Plan 1)

Aydos Kalesi, Bizans İmparatorluğu döneminde, imparatorluk başkentiyle Anadolu arasında bir köprü niteliği taşıyan ve Khalkedon'dan Nikomedia giden kara yolu üzerinde kurulmuştur. Bu yol üzerinde Bizans İmparatorluğu için önemli saray ve manastırlar yer alıyordu (Harita 1). Bu yönde ki bir diğer yol ise, Khalkedon'dan Marmara Denizinin kuzey sahilini takip ederek Nikomedia'ya, oradan da güneye Nikai'ya inen deniz yoludur. Deniz yolu üzerinde de kara yolunda olduğu gibi imparatorluk için önemli yapıların ve limanların varlığı kaynaklardan bilinmektedir[2]. Her iki yolda imparatorluk için büyük öneme sahipti yol çevrelerinde bulunan dini ve resmi yapılar dikkate alındığında Aydos Kalesinin siyasi ve askeri açıdan önemli bir noktada kurulduğunu göstermektedir.

Aydos Kalesi ''Aetos''Yunanca ''Kartal'' anlamına gelmektedir. Kalenin yapım tarihi kesin olarak bilinmese de siyasi gelişmeler sonucu benzer birçok kalenin inşa edildiği 11. yüzyıl olduğu bilinmektedir. Ayrıca kalede sürdürülen kazılarda açığa çıkan mimarinin inşa tekniği, planı ve ele geçen buluntular da bu tarihi doğrular niteliktedir[3].

11. yüzyılda askeri ve siyasi açıdan zayıflayan Bizans Devleti, 1071'deki Malazgirt yenilgisinin ardından, Anadolu'daki topraklarını kaybetmeye başlar. Bizans İmparatorluğu, imparator Aleksios Komnenos'tan (1081-1118) itibaren tüm Komnenoslar dönemi'nde, Anadolu'da Türklere karşı bir savunma ağı oluşturdukları, imparatorluğun her yönden tehdit altında olduğu bu dönemde, Anadolu'daki başlıca imar faaliyetlerinin kale yapımı olduğu, başlangıçta sadece sınırlarda inşa edilen kalelerin, 12-13. yüzyıllarda ana yollarda, başkenti besleyen verimli ovalar ve büyük akarsuların kıyılarında da yapılmaya başlanmıştır[4].

Ayrıca R. Janin 1928 yılında yayınladığı ''*La Forteresse Byzantine D'Aetos Echos*

1 Önalan, 1982
2 Janin, 1950, 448
3 Çelik, 2011, 90-984
4 Mercangöz ve Akyürek, İstanbul, 2007, 23

d'Orient" raporunda kaleden bahsederken, Aydos Kalesi'nin Samandra Kalesi ile başkenti doğudan gelecek saldırılara karşı korumak için inşa edildiğini aktarmaktadır.

Tüm bu siyasi savunma çabalarına rağmen Bizans İmparatorluğu, kalenin fethedildiği imparator II. Andronikos (1282-1328) döneminde, çevresindeki tehditlere karşılık veremeyecek kadar zayıftır[5]. Bu dönemde Osmanlı ile Bizans sınırı Aydos-Pendik arasındaki hat üzerindedir ve Aydos'un bu süreçte Osmanlılar için bir uç merkezi gibidir.

Aydos Dağının doğu uzantısı üzerine savunma amacıyla kurulan kale, 1329 yılında Orhan Gazinin emriyle, Akça Koca, Konur Alp Abdurrahman Gazi tarafından fethedilir[6]. Sonrasında Bizans'a karşı yapılan akınlar, İstanbul'un fethi gibi bir dönüm noktasını oluşturan Palekonen Savaşı'nın yaşanmasına neden olur ve savaş Osmanlıların zaferiyle sonuçlanır. Kocaeli, Gebze ve Pendik'ten Üsküdar'a kadar bütün sahil Osmanlıların eline geçer[7]. Ayrıca Aydos Kalesinin Osmanlılar tarafından fethi ile ilgili birçok efsanede tarihçiler tarafından aktarılmaktadır[8].

Kuruluş amacı ve tarihsel sürecin kısaca özetlendiği, Aydos Kalesinin de içinde yer aldığı İstanbul'un Anadolu yakasında insana ait ilk izler, Göksu Vadisi yüzey araştırmalarında tespit edilmiştir[9]. Yine kalenin bulunduğu bölgede yer alan, Fikirtepe ve Pendik Höyüklerinde yapılan arkeolojik kazılar, MÖ 6200 yıllarından itibaren yerleşik yaşama geçildiğini göstermiştir[10].

MÖ 1200'lerde Trakya ve Boğazlar üzerinden gelenlerin bölgede bir süre etkin oldukları, sonrasında bölgenin kolonistlerin etki alanına girdiği, Aydos Kalesine Anadolu yakasında en yakın iki koloni kenti MÖ 7. yüzyıl ortalarında kurulan Khalkedon ile İzmit Körfezinin ucunda bulunan Astakos kentleridir. Bu dönemde Aydos Kalesi Khalkedon sınırları içinde olmalıdır. Antik Çağ ve Roma İmparatorluğu döneminde Aydos Kalesinin de içinde olduğu Bitinia bölgesi Marmara denizini çevreleyen verimli topraklara sahiptir. Bitinia krallığının idaresi altındaki bölge, MÖ 513/512 yıllarında Hellespontus Frigyası'na bağlanır. Büyük İskenderin MÖ 334 yılındaki Granikos Savaşında Persleri yenmesinden sonra MÖ 74 yılında Roma İmparatorluğunun idaresine girer. Bitinia Kralığı, Roma yönetimine geçtikten sonra, Pontus'taki on bir bölge birleştirilerek büyük bir eyalet kurulur[11]. 330 da Roma İmparatorluğu'nun doğudaki başkenti konumuna

5 Haldon, 2007, 194
6 Hammer, 1991. 11
7 İnalcık, 2011, 1-10
8 Yılmaz 2012, 68
9 Jilenek, 1980, 310
10 Özdoğan, 2011, 92; Avcı, 2010, 99; Kızıltan, 2015, 369
11 Strabon, 2000, 541

gelen Byzantion, Yeni Roma ardından Konstantinopolis olarak isimlendirilir ve yeniden imar edilir. Bizans olarak da isimlendirilen Doğu Roma İmparatorluğu bin yılı aşkın bir süre varlığını sürdürür. Tarihsel, kültürel ve siyasal süreçler içerisinde Erken Bizans (4-6. yüzyıl), Orta Bizans (7-13. yüzyıl) ve Geç Bizans (13-14. yüzyıl) olarak üç dönem halinde değerlendirilmektedir[12].

Aydos Kalesi kazı buluntuları ve mimarı kalıntıları değerlendirildiğinde, Orta ve Geç Bizans dönemine tarihlenmektedir. Ancak Erken Bizans dönemine tarihlenen az sayıdaki küçük buluntu, damgalı tuğlalar ve mermer kaplama levha parçaları kalenin Erken Bizans döneminde de kullanıldığını, ayrıca kale içinde sürdürülen kazılarda ele geçen çakmak taşı aletler ve taş balta, kaledeki yerleşimin tarih öncesi döneme uzanabileceğini de işaret etmiştir.

Aydos Kalesi Kazıları

Aydos Kalesi kazı ve temizlik çalışmaları, başkanlığım altında 2010-2012 ile 2016-2017 yıllarında iki dönem halinde yapıldı. 2010-2012 yıllarını kapsayan 1. dönem kazı ve temizlik çalışmaları, arkeolog ve sanat tarihçilerden oluşan bir ekip[13] tarafından kale ve çevresinde mevcut bitki temizliği yapıldıktan sonra, iç ve dış sur duvarlar, burçlar, kapılar ve sarnıçlarda kazı çalışmaları sürdürüldü. Kazı ve temizlik çalışmalarıyla gün ışığına çıkartılan mimari kalıntıların belgeleme çalışmaları tamamlandıktan sonra, rölöve ve restorasyon projeleri Sultanbeyli Belediye Başkanlığı tarafından hazırlanarak İstanbul 5 Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kuruluna sunuldu, bölge kurulu tarafından onaylanan projelerin uygulamaları, İstanbul Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğünün kontrollüğünde 2014 yılında tamamlandı.

2016-2017 yıllarını da oluşturulan ekip tarafından[14] yürütülen 2. dönem kazı çalışmaları, kalenin çevre düzenleme projelerinin hazırlanması amacıyla başlatıldı. Kazılarda kale içinde mevcut yapı kalıntılarının büyük bir bölümü açığa çıkartıldı, belgelenmeleri yapıldı ve korunma projeleri hazırlandı.

1. Dönem Kazı Çalışmaları (2010-2012)

İstanbul İli, Sultanbeyli İlçesi, Şalgamlı Devlet Ormanı içerisinde I. derece arkeolojik sit alanı içinde kalan tescilli Aydos Kalesi[15] çevresiyle birlikte, İstanbul 2 Numaralı Kültür

12 Ostrogorsky,1999

13 Kazı Ekibi, Müze Arkeologları Gülbahar Baran Çelik, Özgür Çavga, Serpil Sandalcı. Serbest Arkeologlar Emre Taştemur, Şehriban Dağdelen Sedat Biçer ve Ruşen Taşdoğan.

14 Rahmi Asal, Mehmet Ali Polat, Hüseyin Yıldırım Barış Mirzanlı ve Kadir İnce.

15 Keçi Kalesi olarak da bilinen Aydos Kalesi, bu çalışmalar sırasında İstanbul İli Kartal, Pendik, Sultanbeyli ve Samandıra Belediye sınırları içinde yer alıyordu.

ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından 14.10.1999 tarih ve 5348 sayılı karar ile doğal sit, aynı kurulun 16.06.2000 tarih ve 5670 sayılı kararıyla da I. derece arkeolojik sit ilan edilmiştir. 2010 yılında, Sutanbeyli Belediyesinin kalede rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri yapma talebi üzerine ilgili kurul kararı[16] Kültür ve Turizm Bakanlığı kazı ruhsatıyla 2010 yılı eylül ayında kale ve çevresinde temizlik ve kazı çalışmaları başladı. Kazı öncesi orman işçileri ile yapılan bitki temizliğinde ilk aşamada ağaçların kesimi yapılırken, ikinci aşamada kesilen ağaçların mimari kalıntılara ulaşmayan kökleri dikkatle bir biçimde yerlerinden çıkartıldı. Kalıntı içine giren ağaç köklerinin temizliği İstanbul Restorasyon Konservasyon Merkez ve Bölge Laboratuvar Müdürlüğü uzmanları denetiminde yapıldı (Resim 3).

Temizlik çalışmaları sonra başlayan kazı çalışmaları, aralarında 8,5 m ile 15 m mesafe bulunan iç ve dış sur duvarları çevresinde, burçlar da, kale içinde sarnıçlar, kapılar ve su hatlarının geçtiği alanlarda sürdürüldü. Ana kaya üzerine oturtulmuş iç ve dış sur duvarları, surlara bitişik yarım daire planlı burçlar, seğirdim yolu, merdivenler, kapılar ve sarnıçlar açığa çıkartıldı ve kazılar sırasında bir de mezar tespit edildi (Resim 4, 5).

İç ve dış sur duvarları ile burçların ve sarnıçların inşasında, Aydos formasyonuna ait kaya birimlerinin kullanıldığı, harç ve sıvanın ise yakın çevredeki Paleozoik zamana ait kayaç türleri kullanılarak hazırlandığı, sıva harçlarının içerisinde katkı malzemesi olarak tuğla tozu bulunduğu yapılan analizlerle tespit edilmiştir[17].

İç ve dış sur duvarları arazinin topoğrafik yapısıyla uyumlu bir biçimde, eğimli yamaçlar üzerine oturtulmuştur. Dış sur duvarının temeli 307,70 m, 310,00 m kot aralığında, dış sur duvarını en dar yerde 8,5 m en geniş yerde 15 m aralıkla takip eden iç sur duvarı, 310,70, 318,50 m kotları arasında yerleştirilmiştir. İç ve dış sur duvarının kazılarda açığa çıkan korunmuş yükseklikleri iç sur duvarında 5.20 m dış sur duvarında 6.42 m dir. İç ve dış sur duvarları üzerin de altışar burçtan toplam 12 burç mevcuttur. Dış surda yer alan burçlar iç sur burçlarına kıyasla daha küçük boyutlu inşa edilmiştir. Dış burçlar, iç surun iki burcu arasına gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Böylece kale savunması güçlendirilmiştir. Kuleler ve burçlarda iç mekan ve örtü sistemi ile ilgili bilgiye ulaşılamamıştır. Burçların korunmuş yükseklikleri, iç sur burçlarında 12 m - 6 m, dış burçlarda ise 3 m - 2 m arasında değişmektedir. Yarım daire planlı burçların çapları farklılık göstermiştir. Büyük olan iç burçların çapları 6.59 m - 11.70 m arasında olup

16 İstanbul 4 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 03.08.2010 ve 2748 sayılı kararı ile Kültür Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 13.08.2010 tarih ve 172859 sayılı kazı sondaj izin belgesi.

17 Öngen, Aysal, Baykır, Şahin, 2017, 35.

burçlara 1 m genişlikteki bir aralıktan girilmektedir. Ayrıca burçlara çıkışı sağlayan taş merdivenler kısmen korunmuştur. Dış burçlar 4.26 m - 4.41 m çapında, duvar kalınlıkları 1.30 m - 1.37 m dir. İçi boş olan dış burçlarda merdiven izine rastlanmamıştır. Bu burçlara olasılıkla ahşap merdivenle çıkılmaktadır.

Kalenin savunma duvarlarıyla burçların tümü aynı özelikler gösteren taş işçiliğe sahiptir. Ancak güneydoğu yönünde yer alan 1 numaralı iç burçta sonradan kapatılan bir kapı yeri tespit edilmiştir.

Kapılar

1.dönem kazılarda, sur duvarları üstünde ve çevresinde sürdürülen çalışmalarda, iç surun doğusunda, güneydoğusunda ve batı yönünde 3 kapı, dış surun doğu yönünde 1 kapı yeri tespit edilmiştir (Plan 1).

Güneydoğu Kapısı (Sonradan kapatılmış)

Kalenin güneydoğusunda, iç sur üzerinde 1 numaralı burcun içe bakan yüzünde, 3.65 m genişlikte ve korunan yüksekliği 4.25 m olan niş içinde yer alır. İçte kapıyı saran kemerin oturduğu duvarların kalınlığı 0.50 m, kapı genişliği 2.35 m dir. Kapı girişi olan açıklık sonraki bir evrede düzgün bir şekilde örülerek kapatılmıştır. Dışta kapının her iki yanında, kapıyı koruyan yarım daire planlı kulelere ait izler ve yapım aşamaları tespit edilmiştir. Olasılıkla kalenin ilk evresinde kullanılan kapı, sonraki bir dönemde kapatılmış, kapıyı koruyan burçların arası taş ve harç doldurularak yarım daire planlı büyük bir burca dönüştürülmüştür. Burcun dış duvar yüzeyinde tespit edilen tuğlalardan yapılmış kasetli görünüme sahip kaplama 13. yüzyıl mimari özeliği taşıması nedeniyle, kapının 13. yüzyılda kapatılıp büyükçe bir burç dönüştürüldüğü düşünülmüştür[18] (Resim 6, 7).

Batı Kapısı

Kalenin batısında iç sur üzerinde 319,22 m kotunda bulunan batı kapısının genişliği 1.85 m dir. Kapıda eşik taşı olarak kullanılan 0.40 m genişlikteki kırık mermerin özgün eşik taşı olmayıp, kapı veya pencerelerde kullanılan mermer lento kapıda ikinci kez eşik taşı olarak kullanılmıştır. Kapının iç sur duvarının oturduğu zemin kotundan yaklaşık 1.20 m yüksek olması eşik taşının, devşirme malzeme olması, kapının sur duvarlarıyla birlikte planlanıp yapılmış özgün bir kapı olmayıp sonradan açıldığını düşündürmüştür (Resim 8).

18 Baran Çelik, 2011, 90-98, 2. dönem kazılarında kale içinde açığa çıkartılan kilise yapısına ait duvar örgülerinde de kasetli tuğla örgü sistemi görülmüştür.

Doğu Kapısı

Kalenin dik ve derin vadiye bakan doğu yönünde iç sur üzerinde yer alan doğu kapısı, kuzey ve güney yönden gelen sur duvarları birleştirilmeyip birbirine 2.35 m paralel uzatılarak arada kalan 3.70 m genişlikte ki boşluğa doğu kapısı inşa edilmiştir. Batıdan doğu yönüne doğru hafif eğimle inen kapı zemin kotu 324,40 m dir. Tahrip olmuş horasan harç ve tuğla zemin üzerinde sütun ve lento parçaları bulunmuştur. Özgün girişi sütunlu olan bu kapıyı koruyan sur duvarlarının kalınlığı 2.40 m dir. Kapının sütunlu geniş girişi özenli işçiliği kalenin sur duvarlarıyla birlikte planlanıp yapıldığı izlenimini vermiştir. Ayrıca kalenin dış sur duvarı üzerindeki girişin, doğu kapısına yakın bir mesafede yer alması, bu kapının kalenin ana giriş kapısı olarak kullanıldığını göstermiştir. Kapının dış sur duvarıyla ilişkisinin tespiti amacıyla aynı yönde, dış sur duvarı çevresinde yapılan çalışmalarda sonradan kapatılmış bir kapı izi tespit edilmiştir. Ayrıca dış sur üzerinde bu yönde açık bir giriş mevcuttur (Resim 9, Plan 1).

Mezar

Kalenin güneydoğusunda, güneydoğu-kuzeybatı yönünde yatırılmış, üzeri harçla kapatılmış bir mezar bulunmuştur. Sırt üstü yatırılmış iskeletin kafatası iki taş arasına yerleştirilerek desteklenmiştir. Dr. Yasemin Yılmaz tarafından yapılan ön incelemede iskeletin 20-29 yaşlarında bir kadına ait olduğu belirtilmiştir[19] (Resim 10).

1. dönem kazılarında tamamı açığa çıkartılan ve belgeleme çalışmaları tamamlanan surlar, burçlar, kapılar ve sarnıçların restorasyon projeleri ilgili bölge koruma kurulunca onaylandıktan sonra restorasyonları 2014 yılında tamamlanmıştır (Resim 11).

2. Dönem Aydos Kalesi Kazıları (2016-2017)

2016-2017 sezonunda, Aydos Kalesi içinde yapılan arkeolojik kazılarda, açığa çıkartılan mimarı yapı kalıntıları arasında, merkezde tanımlanabilen bir kilise kalıntısı, kuzeyinde kiliseye bitişik şapel, bunların çevresinde farklı boyutlarda, tek veya iki mekanlı, taş duvar örgülü bağımsız yapı guruplar ile kuzeydoğuda iç sura bitişik sıralı depo mekanları açığa çıkartmıştır. Kale içinde yer alan ve 1. dönem çalışmalarda kısmen temizlenen iki sarnıç içi boşaltılarak restorasyona hazır hale getirilmiştir. Kilise çevresinde açığa çıkan yapı gurupları kiliseyle birlikte değerlendirildiğinde, bir manastır yapısına ait olabilecekleri fikri ağırlık kazanmıştır (Resim 12).

Kilise Kalıntısı

Aydos Kalesi içinde, en yüksek nokta olan 332,11 m kotta, kuzeydoğu-güneybatı

19 Baran Çelik, 2011, 51

yönünde[20], doğu kapısına yakın bir konumda, 311,32 metrekare alan üzerine oturan bazilika planlı kilisenin kullanım alanı şapel ve pastoforion ile birlikte 207,11 metrekaredir. 18.50 x 14.02 m boyutlarında dikdörtgen planlı ve üç neftli kilisenin, dış duvar genişliği 0.90 m, nefler arasındaki iç duvar genişliği 0.80 m, korunmuş duvar yüksekliği 1.60 m'dir. Sağ nef, genişliği 2.51 m, bu neften orta nefe geçişi sağlayan 0.70 m genişlikteki geçiş sonradan kapatılmıştır. 2.48 m genişlikteki sol nefin orta nefle bağlantısını sağlayan ve sağ nefte kapatılmış girişle aynı eksende yer alan 0.70 m genişlikteki geçiş açıktır. Ana apsisin bulunduğu orta nef genişliği, 5.75 m. dir. Apsis önünde 3 basamaktan oluşan ve sonradan eklendiği belirlenen 1.25 m kalınlıkta oturma basamakları (synthronon) mevcuttur (Resim 13, Plan 2).

Kilisenin güneybatı yönünde yan neflerle, ana nefe girişi sağlayan üç kapı yeri mevcuttur. Sol nef girişi 1.12 m, orta nef giriş 1.75 m, sağ nef girişi 1.12 m genişliktedir. Sağ nef girişinin mermer söveleri korunmuştur. Kilise içinde orta nefle açıklık oluşturan, sağ ve sol nef duvarları arasına 1.15 m aralıklarla yerleştirilmiş özgün durumda dört sütun kaidesi ile biri tüm ikisi parça üç sütun günümüze ulaşmıştır. Simetrik dizilimli sütun kaideleri altı adettir[21].

Kilise duvarları kaba yontulmuş aynı boyutlarda birbirini tekrarlayan taş ve tuğla örgülüdür, Ayrıca örgü içinde taş ve tuğla kırıkları kullanılmıştır. Duvar örgüsünde iki farklı boyutta tuğla mevcuttur (tuğla boyutları, 33x33x4 cm, 28x28x3 cm). Duvar örgüsü içinde, yer yer taş sıraları arasında standart ölçülerde olmayan tuğla sıraları kullanılmıştır. Tam bir simetri vermeyen taş ve tuğla diziliminde, taş çevresinin tuğlayla çevrelenerek yapılan ve kasetleme adı verilen duvar örgü tekniğiyle yer yer benzerlik göstermektedir[22]. Duvar örgüsünde kullanılan tuğlalar genellikle kırıktır, ancak tüm olan az sayıdaki tuğla ölçüleri 33x33x4 cm boyutlarındadır. Bu ölçü Bizans döneminde kullanılan bir ayak boyu olan 31.23 cm'e oldukça yakındır. Orta Bizans yapılarında kullanılan tuğla boyutları ortalama 33-36 cm arasındadır Kilise yapısında kullanılan tuğla boyutları Orta Bizans tuğla ölçüleriyle uyumludur[23]. Bu örgü tekniği 1. dönem kazıları sırasında 1 numaralı iç burçta da görülmüştü.

---

20 Bizans Kiliseleri, istisnalar olmakla birlikte doğu-batı ekseninde, apsis doğuya gelecek şekilde inşa edilir. Ancak Aydos Kalesinde bulunan kilisenin apsisi kuzeydoğuya bakmakta, kilise de kuzeydoğu-güneybatı eksenine oturtulmuştur. Bu durum kilisenin inşa edildiği mevsimdeki güneş ışınlarının eğimi ve yönüyle ilişkili olabilir.

21 Açığa çıkartılan mermer sütunların uzunluğu 2.64 m, alt çap 40 cm, üst çapı 37 cm'dir. Kaideler 55x55 cm, 60x60 cm, 62x62 cm ve 50x50 cm boyutlarındadır. 62x62 cm boyutundaki mermer kaide altında tuğla zemin görülmüştür.

22 Foss ve Wimdfild, 1986. Bu teknik 1 numaralı iç burç kaplamasında da kullanılmıştır.

23 Kâhya, 1996, 171-182; Tunay, 1984,

Duvar örgüsünde bağlayıcı olarak kireç harcı kullanılmıştır. Yapının dış duvarlarında sıva izi olmamasına karşın iç duvarlar kalın bir sıva tabakasıyla kaplıdır. Kuzey nef apsisi önünde yoğun miktarda dökülmüş durumda tahrip olmuş fresk parçaları tespit edilmiştir (Resim 14). Kilise içinde nefler arasında sürdürülen kazılarda zeminde yoğun miktarda tuğla parçaları bulunması, özgün durumdaki sütun kaidelerinden birinin oturduğu zeminin tuğla kaplı olması kilise zeminin tuğla döşemeli olduğunu kanıtlamıştır (Resim 15). Orta nefte ana apsisi içinde bulunan 3 basamaklı oturma yerlerinin (synthronon) en alt basamağında sıva izleri tespit edilmiştir. Kilise'nin duvar örgü sisteminden farklı moloz taşlarla örülmüş synthronon kiliseye sonradan eklenmiştir Kazılar sırasında kilise içinde, sekizgen sütun parçaları, paraphet levha parçaları ile ayakları ve levha başlıkları bulunmuştur. Ayrıca orta nefte bir insan kafatası açığa çıkmıştır.

Yapıda duvar örgülerindeki farklılıklar ve kilise planı nedeniyle iki ayrı evre tespit edilmiştir. 1. evre de yan nefler ana nef ve sol nefe bitişik şapel ile pastoforiondan oluşan ana yapı inşa edilmiştir. 2. evrede ise orta nef ile sağ nef arasındaki geçiş kapatılıp orta apsis önüne synthronon eklenmiştir (Plan 3).

Şapel

Kilise yapısının kuzeyinde ve kuzey duvarının ortak kullanıldığı 9.37 x 5.43 m boyutlarında tek apsisli şapel yer alır. Kiliseyle aynı yönde 1.20 m genişlikte girişi olan şapelin duvar örgüsü kiliseyle aynı özeliklerdedir (Plan 2).

Pastophorion

Kilisenin kuzeydoğu köşesinde, kuzey'deki yan nef apsisinin doğu ucunda 5.80 x 2.03 m boyutunda ve 2.56 m derinlikte pastophorion[24] bulunmuştur. Kalıntı içinde ve duvarların da defineciler tarafından yapılan kaçak kazılar nedeniyle yoğun tahribata uğramıştır. Ancak tabanda 33x33x4 cm ölçülerinde özgün durumda bir sıra tuğla döşeme korunmuştur. Kalın duvar sıvaları içinde tuğla parçaları kullanılmıştır. İçteki sıva kalınlığı 3 cm dir. Yapı içinde sürdürülen kazılarda, olasılıkla Pastophorion üst örtüsüne ait tuğlalı bir tonoz parçası açığa çıkarılmıştır. İçinde küçük buluntu olarak sırlı seramik parçaları bulunmuştur. Güney nefin apsisi önünde ise diakonikon bulunmaktadır (Resim 16, Plan 2).

Kilise içinde sırlı seramik parçaları, sikkeler, paraphet ayağı parçası, sütun gövdesi parçaları, söve parçaları, paye başlığı, çatı konsol parçası ve paraphet levha parçaları bulunmuştur. Bunlar dışında kilise içinde, kilise ile aynı dönemi yansıtmayan daha erken

24 Kiliselerde kutsal nesnelerin saklandığı mekan.

döneme ait mermer ve eserlerin varlığı, kazıyla açığa çıkan üç nefli kilisenin bulunduğu alanda daha erken döneme ait kutsal bir mekanın varlığını işaret etmiştir (Resim 17).

Kilise Çevresindeki Yapı Kalıntıları

Kilise çevresinde sürdürülen çalışmalarda, güneybatı ve batı ve kuzeybatı yönün de yüzeye çok yakın, tahrip olmuş, birçoğu tek ve çift mekanlı yapı guruplarına ait temel kalıntıları açığa çıkartılmıştır. Büyük bölümü dikdörtgen planlı yapı kalıntılarında kullanılan malzeme ve örgü tekniği kilise kalıntısıyla benzerlik göstermesine karşın bazı farklılıklarda mevcuttur. Moloz taşlarla kuru duvar tekniğinde örülmüş duvarların bir kısmında harç kullanılmamış, bazı duvarlarda ise çamur harç kullanılmıştır. Ayrıca kilise duvarlarında kullanılan tuğla bu duvarlarda kullanılmamıştır (Resim 18).

Batı Yöndeki Yapı Kalıntısı

Kilisenin batısında 324,42 m ile 323,17 m kotları arasında yer alan dikdörtgen planlı yapı, 17.98 x 7.35 m boyutlarında kapalı mekan ile 6.70 x 5.68 m boyutlarında yarı açık mekandan oluşuyor. İki mekan arasında 1.35 m genişlikte bir geçiş bulunmaktadır, kilise kalıntısına uzaklığı 4.72 m dir (Resim 19).

Güneybatı Yöndeki Yapı Kalıntısı

Kilisenin güneybatısında 322,26 m - 320,18 m kotları arasında, eğimli alanda, 7.26 x 4.83 m boyutunda kapalı ve 7.99x3.94 m boyutunda yarı açık dikdörtgen planlı iki yapının duvarları büyük ölçüde tahrip olmuştur. Doğudaki büyük mekânın duvar kalınlığı 80 ile 60 cm arasındadır. Eğimli bir alana inşa edilmiş ikinci yapının duvar kalınlığı 1 m, bu yapıların kiliseye mesafesi 4.43 m dir (Resim 20).

Kuzey Yöndeki Yapı Kalıntısı

Kilisenin kuzey yönünde, kiliseye bitişik şapele yaklaşık 5 m mesafede yer alan 15.50 x 7.70 m boyutlarında, dikdörtgen planlı taş duvarlı yapı kalıntısının güneybatı kenarı üzerinde 1 m genişlikte giriş mevcut. Yapının kullanım amacı tam olarak anlaşılmamakla birlikte bu yapanında, diğer yapılar gibi kiliseyle ilişkilidir.

Yukarıda kısaca tanıtılan yapı kalıntıları dışında kilise çevresinde ki diğer yapılar oldukça tahrip olmuş durumda tespit edilmiştir. Kilise ile kuzeydoğudaki depo yapıları arasında farklı boyutlarda duvar parçaları ile yapı kalıntıları bulunmuştur. Tam olarak bir bütünlük göstermeyen bu yapı ya da duvarların ne amaçla kullanıldığı da tespit edilememiştir. Tüm yapı kalıntısı duvarlar yerel taş kullanılarak örülmüş, aralarda çamur harç kullanılmıştır.

Bu yapıların konumu ve boyutları kilise yapısına olan uzaklıkları dikkate alındığında; yapıların kiliseyle ilişkili bir manastıra ait bölümler olma ihtimalini güçlendirmiştir. Yapıların içinde ve çevresinde çok sayıda seramik, mermer parçaları ve sikke ele geçmiştir.

Kuzeybatı Yönündeki Yapı Kalıntıları

Kalenin kuzeybatı kısmında kilise yapısına uzak ve eğimli alanda, yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında doğu-batı yönünde birbirine paralel yerleştirilmiş dikdörtgen planlı 5 yapı kalıntısı açığa çıkartılmıştır. En büyüğü 10.80 x 6.50 m, en küçüğü 4.00 x 2.40 m boyutlarındaki yapılar taş örgülü çamur harçlıdır. Bu kalıntılarının doğusunda kısmen tahrip olmuş altıncı yapıya ait L şeklindeki duvar kalıntısı günümüze ulaşmıştır. Girişleri kuzey yönünde bulunan yapılardan, ortada yer alan büyük boyutlu merkezi yapı kuzey ve güney yönlerinde iki girişe sahiptir. Kalede açığa çıkan bu yapı gurubunun askeri amaçla kullanılmış olmalıdır (Resim 21).

Kalenin kuzeybatısında yer alan bu yapı kalıntılarının kuzeyinde, doğu batı yönünde 3 hat halinde uzanan su sistemine ait künk sıraları bulunmuştur. Yaklaşık 50 cm uzunluğunda ve 12 cm çapındaki künkler birleştirilerek su hatları oluşturulmuştur. Bu 3 hatta birinci hat 5 m, ikinci hat 20.30 m ve üçüncü hat ise 15 m takip edilmiştir. Kaledeki su sistemi ile ilgili bilgi veren künk sıraları 1. dönem kazılarında 1. burç çevresinde, iç ve dış burç arasında da yoğun bir biçimde tespit edilmiştir.

Depo Yapıları

Aydos Kalesinde kuzeydoğu yönde iç sur üzerinde bulunan son burcun güney batısında, sura dik yerleştirilmiş, aralarında geniş geçişler bulunan dikdörtgen planlı 17.60 x 6.20 m boyutlarında dar uzun 3 mekandan oluşan bir yapı açığa çıkartılmıştır. Yapıdaki dar uzun mekanların tabanlarında yer yer 20 cm kalınlığında tabaka halinde karbonlaşmış buğday ve baklagiller tespit edilmiştir. Arkeobotanik araştırmaları devam eden karbonlaşmış tahıllar nedeniyle dar uzun mekanlar depo veya silo olarak kullanılmıştır (Resim 22).

Sarnıçlar

Kale içinde, kuzey ve doğu yönlerinde iç sura yakın mesafede iki sarnıç mevcuttur.

Kuzey Yönde Yer Alan 1 Numaralı Sarnıç

Kalenin kuzeyinde iç sura yakın mesafede ve sura paralel doğu-batı yönünde yerleştirilmiş 12 x 5.65 m boyutlarında dikdörtgen planlı 1 numaralı sarnıcın duvar genişliği 2.15 ve 1.70 m dir. Tuğla ve yerel taşlarla örülmüş duvar içleri kalın horasan

harç sıvalıdır. İç de tabanın orta kısımda 1.30 m çapında bir tortu havuzu yer alır. Sarnıcın duvarları defineciler tarafından kısmen tahrip edilmiştir. Sarnıç içinde yapılan kazı çalışmalarında çok sayıda seramik ve metal eser bulunmuştur. Metal eserler arsında kazma, çift taraflı balta, testere, eğe, at koşum takımları ait oldukları dönemin tarım ve ormancılığıyla ilgili aletleri hakkında bilgi vermiştir[25] (Resim 23).

Doğu Yönde Yer Alan 2 Numaralı Sarnıç

Kalenin doğusunda, iç sur duvarına bitişik 15.4 x 7 m ölçülerinde dikdörtgen planlı, 2 numaralı sarnıcın duvar genişliği, 1.70 m derinliği ise 4.20 - 5.30 m arasında değişmektedir. Sarnıç duvarları almaşık teknikte yapılmış iç yüzeyi kalın horasan harç sıvalıdır. Güney yönüne doğru hafif daralan sarnıcın kuzey duvarına bitişik dikdörtgen planlı bir eklenti mevcuttur. Sarnıç tabanında olasılıkla üst örtüyü taşıyan 3 adet dikmenin oturduğu horasan harçla yapılmış çukurlar belgelenmiştir. Kuzeybatı köşede, sarnıca su taşıyan künkler korunmuştur[26] (Resim 24).

1. ve 2. Dönem Kazı Buluntuları

1. dönem kazı çalışmalarında büyük bölümü 13-14. yüzyıla ait sırlı, sırsız seramik parçaları ile 11-14. yüzyıla tarihlenen 3 adet bronz sikke ve 11-13. yüzyıla tarihlenen 1 adet demir makas ile anahtar açığa çıkan buluntular arasında en dikkat çekenlerdir. Bunların yanı sıra alanda devşirme olarak kullanılmış Erken Bizans dönemine ait mermer mimari parçalar ile damgalı tuğlalar ele geçmiştir. 19. yüzyıla ait pişmiş toprak bir lüle dışında, Osmanlı dönemine ait buluntu ele geçmemiştir[27].

Kalede yapılan 2. dönem arkeolojik kazılarda, 12-14. yüzyıllar arasına tarihlenen çok sayıda sırlı ve sırsız seramik buluntular arasında, amphora, amphora parçaları, sırlı tabak parçaları, kaba mutfak kapları ve pithoslara ait parçalar ile ağırlık ve ağırşaklar bulunmuştur (Resim 25). Bu buluntular dışında, 2 numaralı sarnıç içinde toplu olarak açığa çıkan tarım ve ormancılık işlerinde kullanılan metal balta, kazma, testere, eğe, mızrak ucu, üzengi, murç, at koşum takımına ait parçalar önemli bir koleksiyon oluşturmaktadır (Resim 26). Ayrıca çok sayıda yapı tuğlası ve çatı kiremitti parçalarda ele geçmiştir. 2 numaralı sarnıcın içerisinde bulunan bu buluntular dışında, kilise içinde yapılan kazılar sırasında MS 1285-1290 yıllarına tarihlenen, gümüş bronz alaşımlı 3 adet sikke Fransa Kralı IX Louis (1226-1270) dönemine aittir. Bu Billonlar olasılıkla

25 Arkeolojikhaber.com, 2018 Kazı sezonunda Alexandria Troas Kazılarında bir küp içinde bulunan ve basına yansıyan Bizans dönemi tarım aletleriyle de benzerlik gösterenler mevcuttur.

26 Her iki sarnıcın onarımı Sultanbeyli Belediye Başkanlığınca hazırlatılan ve ilgili kurul tarafından onaylanan projeler doğrultusunda İstanbul Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü kontrollüğünde 2017 yılında tamamlanmıştır.

27 Baran Çelik, 2011, 51

kalenin Latinler tarafından işgal edildiği dönemden günümüze ulaşan buluntulardır (Resim 27). Bunların dışında bulunan sikkelerin büyük bölümü korozyonlu olup okunabilenler 13. yüzyıla tarihlenmektedir.

Aydos Kalesinde yapılan arkeolojik çalışmalar sırasında alanın geneline yayılmış biçimde yüksek sayıda bulunan çakmak taşı aletler ile 2 adet taş balta dikkat çekicidir. Bu buluntular Aydos Kalesinin kurulduğu alanda veya yakın çevresinde tarihöncesi döneme ait bir yaşamın varlığını işaret etmekle birlikte, seramik ve mimari ize rastlanmamıştır (Resim 28).

Serpantin taşından yapılmış el baltalarından küçük boyutlu olanın bir ucu kırıktır, diğer ucu oldukça keskin olup çok fazla kullanılmadığı izlenimini vermektedir. Büyük olan taş balta ise yoğun kullanım nedeniyle kesici ağız bozulmuştur. Her iki balta da tipolojik olarak İlk Tunç Çağı'nda görülen örneklere benzemektedir? Kale ve çevresinde ileride yapılacak kazılar bu konuya açıklık getirecektir.

Sonuç

1071 Malazgirt yenilgisinin ardından, askeri ve siyasi açıdan zayıflayan ve Anadolu'daki topraklarını kaybetmeye başlayan Bizans Devleti, İmparator Aleksios Komneneos tahta geçtiğinde, imparatorluk Anadolu üzerindeki hâkimiyetinin, büyük bir bölümünün Türklerin eline geçmesi nedeni ile kaybetmiştir. Balkanlardaki toprakları ise kuzeyden Peçeneklerin, batıdan Normanların tehdidi altındadır. Bu dönem aynı zamanda Haçlı Seferlerinin yapıldığı, ayrıca bölgenin ticari açıdan İtalyanların nüfusuna girmesine yol açan önemli olayların yaşandığı bir dönemdir[28].

Bizans kuvvetleri, bu dönemde kısa bir süre için, bir dizi girişimle Türkleri Batı ve Güney Anadolu kıyılarından İç Anadolu platosuna doğru geriletmişse de, 1176 yılında Myriokephalon Savaşı'nda II. Kılıçaslan'ın (1155-1192) kuvvetleri karşısında ağır bir yenilgiye uğramıştır. Bu yenilgiden sonra, bölgede Türkleşme ve İslamlaşma, sürekli ve geri dönüşsüz olmuştur. Bu süreçte Osmanlı topraklarına katılan, Aydos Kalesi içinde 2016-2017 yıllarında yürütülen 2. kazı sezonunda yaklaşık 3000 metrekare alan kazılmıştır. Kazılarla açığa çıkartılan kilise kalıntısının, synthroon, ambon, levha parçaları, zemin döşemesi, fresk parçaları naos, sütun ve payeler, apsis bema gibi mimari öğeleri kısmen günümüze ulaşmıştır. Kilise yapısının, planı duvar örgü tekniği ve kazı buluntuları değerlendirildiğinde, kilise 12-13. yüzyıl tarihlenmiştir.

Aydos Kalesinde açığa çıkan kilise kalıntısı planıyla ilgili yapılan araştırmalar,

28 Necipoğlu, 2007. 14.

İstanbul'da aynı döneme tarihlenen kilise planlarıyla benzer özelikler göstermediği, buna karşın Kıbrıs'ta 10-12. yüzyıla tarihlenen kilise planlarıyla benzerlikler gösterdiği, Kıbrıs kilise planlarında da Aydos kilisesinde olduğu gibi narteks bölümünün bulunmadığı görülmüştür.

Aydos kilisesi plan tipi erken dönem bazilikaları ile kapalı yunan haç formunun bazı özeliklerini yansıtmaktadır. Kırsal bölgelerde inşa edilen Bizans dönemi kiliselerinde, farklı özgünlükler bulunabilmektedir. Bununla birlikte kilise alanında ele geçen ve 6. yüzyıla tarihlenen bazı mermer levha parçaları damgalı tuğlalar, aynı alanda inşa edilmiş erken tarihli bir kilisenin varlığını işaret etmektedir. Bu da bize 12. yüzyılda, dönemin mimari özelikleri eklenerek yeni bir kilise inşa edildiğini düşündürmüştür. Ayrıca Aydos Kalesindeki kilisesinin yakın çevresinde bulunan yapı kalıntıları, bu kilisenin bir manastır kilisesi olma olasılığını güçlendirmiştir. Bizans mimarisi konusunda uzman Chiril Mango Orta Bizans manastırlarını tanımlarken *"Bir Orta Bizans manastırı oldukça iyi tanımlanabilen özeliklere sahiptir. Manastırın çevresini genellikle surlar kuşatırdı. Oldukça gösterişli üstü örtülü, bazen de oturma yerleri olan bir ana giriş kapısı bulunurdu. Dilenciler kesişlerden sadaka almak için burada toplanırlardı Kurumsal olarak içeriye alınabilecek kişiler sınırlıydı. Ziyaretçi içeriye girince kendini açık ve geniş bir avluda bulurdu. Ortada her yönden görülebilen kilise bulunurdu, Kilise dışında, yemekhane, kütüphane, keşiş hücreleri, misafir odaları, bazen hastane ve hamam da bulunabiliyordu "der*[29]. Bu tanım kilise çevresinde tespit edilen yapı guruplarıyla örtüşmektedir. Ancak kalenin askeri amaçlarla inşa edildiği düşünüldüğünde, içinde bir manastır bulunması konuyu tartışmaya açık hale getirmektedir.

Aydos Kalesi'nin yapım tarihinin, Bizans İmparatorluk sınırlarının büyük tehdit altına girmeye başladığı ve kale yapım faaliyetlerinin artığı 11-12. yüzyıllar olduğu kazı buluntularıyla da desteklenmiştir. 13. yüzyılda artan tehlike nedeniyle, kale savunmasını güçlendirmek amacıyla burçlarda, kapılarda ve kilise yapısında güçlendirmelerin yapıldığı mimari izlerden saptanmıştır. Kalenin yoğun kullanım döneminin, 13-14. yüzyıllar olduğu, ayrıca kale içinde tespit edilen yapıların inşa teknikleri, mimari form ve ölçüleri, küçük buluntular ve tarihi kaynaklar birlikte değerlendirildiğinde kale 11-14. yüzyıllar arasına kullanılmıştır.

Osmanlılar tarından fethedilen kalede, Osmanlı dönemine ait bir adet lüle dışında hemen hemen hiçbir buluntu ele geçmemiştir. Buda Osmanlı tarihçilerinin de ifade ettiği gibi kalenin Osmanlılar tarafından alındıktan (1327-1328) kısa bir süre sonra

29 Mango, 1974, 161

terk edildiğini doğrular niteliktedir. Kale içinde kazılarla açığa çıkan mimari kalıntıların konservasyon çalışmaları yapılarak koruma altına alınmıştır[30]. Arkeo Teknik, Mimarlık, Restorasyon, Arkeoloji Firmasınca hazırlanan 1. Etap Çevre Düzenleme Projesi, İstanbul V Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 13.12.2018 tarih ve 5879 sayılı kararı ile uygun bulunmuştur.

Kaynakça

Avcı, B., (2010), "İstanbul'daki Tarih Öncesi Kazı ve Araştırmaların Tarihçesi" *İstanbul'da Arkeoloji, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Arşiv Belgeleri,* İstanbul, 99-106.

Baran Çelik, G., (2011), "İstanbul Arkeoloji Müzeleri Aydos Kalesi 2010 Yılı Kazı Çalışmaları" *Aydos Kalesi İstanbul'un Fethi, Sempozyum Bildirileri*, der. U. Demir ve M. Mazak, İstanbul, 45-54.

Foss, C., ve Wimdfild, D., (1986), *Byzantine Fortifactions*, Pretoria.

Haldon, J., (2007), *Bizans Tarihi Atlası*, İstanbul.

İnalcık, H., (2011), "Aydos Kalesi Kocaeli Fethinde Kilit Noktadır" *Aydos Kalesi İstanbul'un Fethi, Sempozyum Bildirileri*, İstanbul, 1-10.

Janin, R., (1950), *Constantinople Byzantine: développement urbain et répertoire topographique*, Paris.

Jilenek, A.J., (1980), "İstanbul Boğazının Doğu Yakasındaki Vadilerden Paletliktik Buluntular*", Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmalar I,* İstanbul, 309-318.

Kahya, Y., (1996), "İstanbul Bizans Mimarisinde Tuğla Boyutları Üzerine", *Prof. Doğan Kuban'a Armağan,* İstanbul, 171-182.

Kızıltan, Z., (2015), "Pendik Höyük Kazıları" *Büyük İstanbul Tarihi I,* İstanbul, 369-373

30 Arkeolog ve Sanat Tarihçi Hasan Binay tarafından hazırlanan ve ilgili kurula sunulan Sanat Tarihi raporunda, Aydos Kilisesi üst örtüsüyle ilgili 2 öneri sunmuştur. 1. öneri; kilise kalıntısının mevcut verileri değerlendirildiğinde, her iki nefte iki sütun ve üç kemerle oluşan açıklık nedeniyle, kilisenin erken bazilika tipi bir ahşap strüktür üstü çatı kiremitliyle örtüldüğü bununda Yunanistan' da bulunan ve 1310-1320 tarihleri arasında inşa edilen Taxiarches kilisesi çatı örtüsüyle benzerlik göstermesidir. 2. Öneride ise, kilise üst örtüsünün beşik tonoz ile örtülmüş olma önerisidir. Bu da pastophorion içinde bulunan tonoz parçalarına dayandırılmaktadır.

Makalede kullanılan fotoğraflar İstanbul Arkeoloji Müzeleri Arşivine, Vaziyet Planı, Akropol Mimarlığa, Kilise Planları Arkeo Teknik Firmasına aittir. Kazılarda çalışan tüm ekip üyelerine, Müze yönetimine ve mimarlık firmalarına içtenlikle teşekkür ederim.

Mango, C., (1974), *Bizans-Yeni Roma İmparatorluğu,* İstanbul.

Mercangöz, Z., ve Akyürek, E., (2007), "Yaşam Mekanları: Mimarlık" *Kalanlar 12. ve 13. Yüzyıllarda Türkiyede Bizans/The Remnants 12th and 13th centuries Byzantine objects in Turkey*, İstanbul, 22-29.

Necipoğlu, N., (2007), "Onikinci ve Onüçüncü Yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu" *Kalanlar 12. ve 13. Yüzyıllarda Türkiyede Bizans/The Remnants 12th and 13th centuries Byzantine objects in Turkey,* İstanbul**,** 14-19.

Önalan, M., (1982), *Pendik Bölgesi ile Adaların Jeolojisi ve Sedimenter Özellikleri*, Doçentlik tezi, İstanbul Üniversitesi.

Ostrogorsky, G., (1999), *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara.

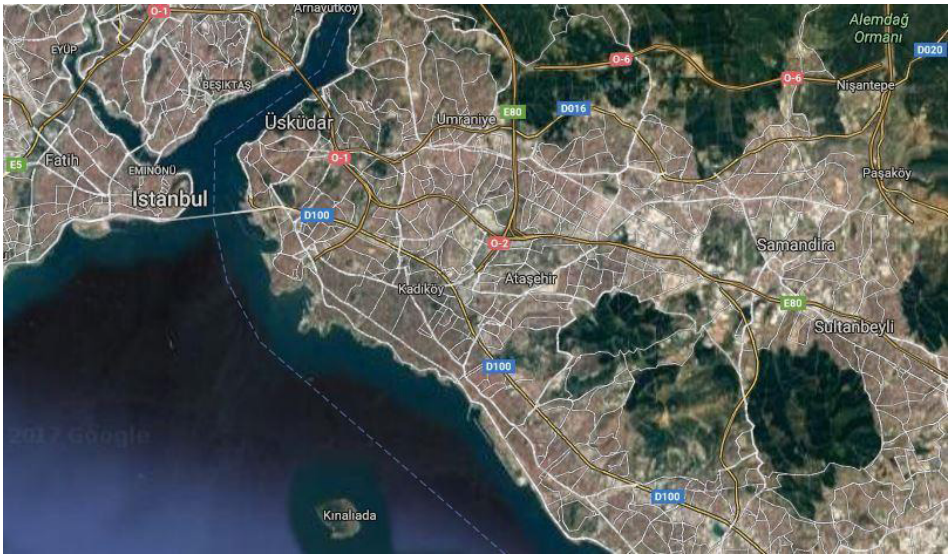
Özdoğan, M., (2011), "Fikirtepe Kültürü"*, Arkeo Atlas,I*, İstanbul, 92

Strabon, (2000), *Antik Anadolu Coğrafyası*, Geographika: XII, İstanbul.

Tunay, M.İ., (1984), *Türkiye'de Bizans Mimarisinde Taş ve Tuğla Duvar Tekniğine Göre Tarihlendirme,* Doktora Tezi, İstanbul,

Von Hammer, J., (1991), *Osmanlı Tarihi*, İstanbul.

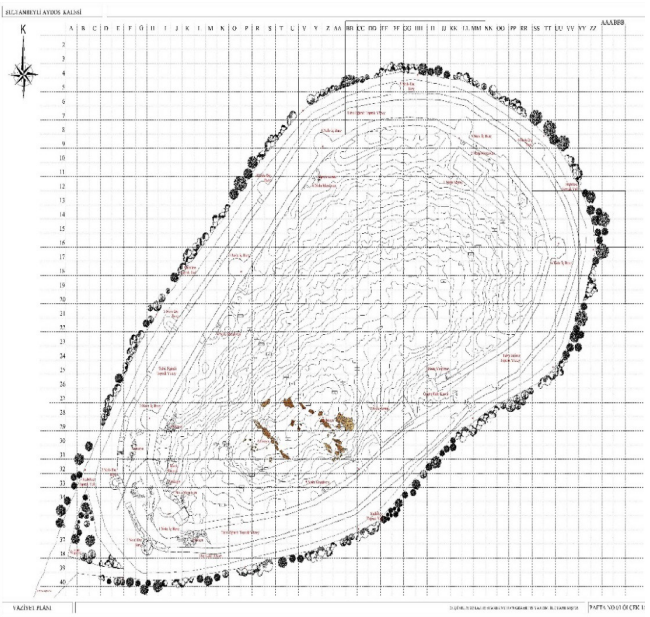
Yılmaz, H.F., (2012), "Aşka Teslim Olan Kale: İstanbul'daki Rapunzel Efsanesi", *NTV Tarih, İstanbul*, 68.

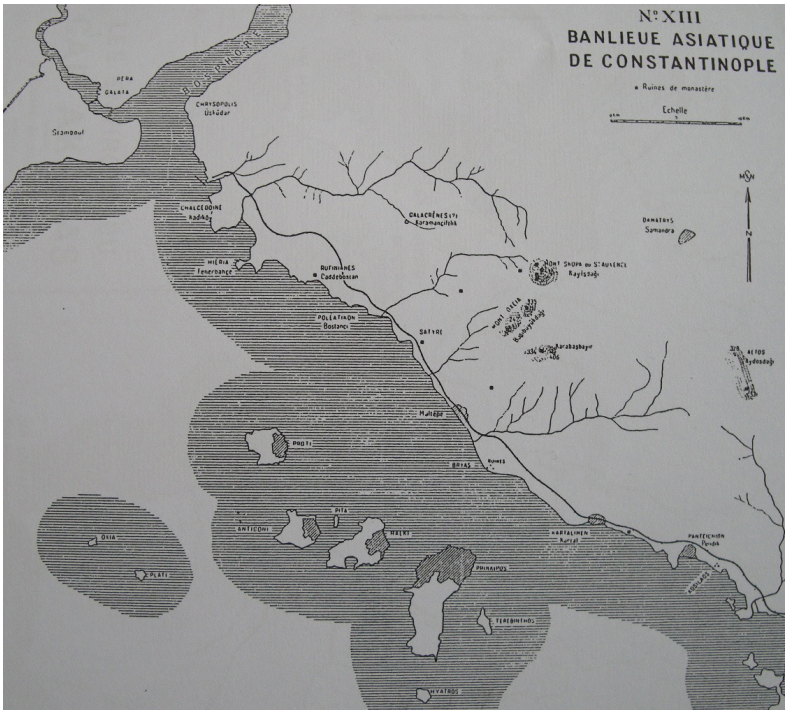
Resim 1: Aydos Kalesi konumu

Resim 2: Aydos Kalesi kazı ve temizlik öncesi

Plan 1: Aydos Kalesi vaziyet planı

Harita 1: Raymon Janin tarafından 1950 yılında hazırlanan harita, Janin,1950,s.449

Resim 3: 1 numaralı burç önünde bitki temizlik çalışmaları

Resim 4: 1. dönem kazı ve temizlik çalışmaları, iç ve dış surdan görünüm

Resim 5: Kalenin temizlik sonrası görünümü

Resim 6: Güneydoğu Kapısı (sonradan kapatılmış)

Resim 7: 1 numaralı iç burç kasetli kaplama

Resim 8: Batı Kapısı

Resim 9: Doğu Kapısı

Resim 10: Mezar ve çizim

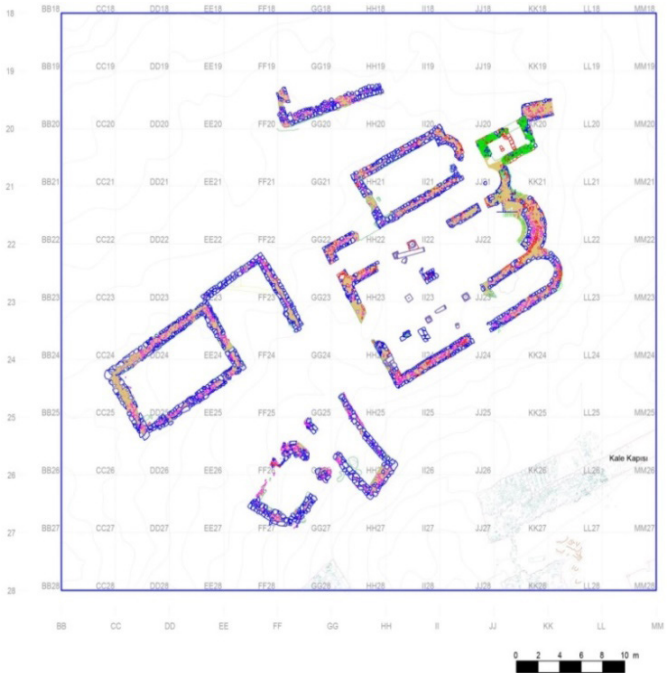
Resim 11: Kale sur ve burçlarının restorasyon sonrası

Resim 12: Aydos Kalesi 2. dönem kazı alanları

Resim 13: Aydos Kalesi, kilise Kalıntısı

Plan 2: Kilise planı

Resim 14: Apsis önündeki fresk parçaları

Resim 15: Özgün tuğla zemin döşemesi

Plan 3

Resim 16: Aydos kilisesi Postoforion yapısı

Resim 17: Kilise içinde bulunan erken döneme tarihlenen mermer ve tuğla buluntular (MS 5-6. yy.)

Resim 18: Aydos Kalesi içinde bulunan kilise ve çevresindeki yapı kalıntıları, doğu kapısı ve sarnıçlar

Resim 19: Batı yöndeki yapı kalıntısı

Resim 20: Güneybatı yöndeki yapı kalıntısı

Resim 21: Kuzeybatı yönde yer alan beşli yapı

Resim 22: İç sura bitişik depo (silo) yapıları

Resim 23: 1 numaralı sarnıç

Resim 24: 2 numaralı sarnıç

Resim 25: 2. Dönem kazı buluntusu seramikler

Resim 26: 1 numaralı sarnıçta bulunan bronz aletler

Resim 27: Kilise içinde bulunan billon sikkeler13. yy.

Resim 28: Aydos Kalesi tarihöncesi döneme ait buluntular

"Bakmak" ile "Görmek" Terimlerinin Gizeminde Yer Alan Bir Bilmece: Monreale Katedrali Örneğinde Kenevirin (Cannabis Sativa) Bizans Kültür-Sanat Bütünlüğündeki Yeri ve Önemine Dair Küçük Bir Deneme

Feray KORUCU YAĞIZ* - Ayşe ERDOĞAN**

Tek yıllık, dioik (yanında Türkçe açıklama), çiçekli bir bitki olan ve 1-3 m.'ye kadar boylanma gösteren Cannabis Sativa/kenevir,[1] genel olarak dünyanın her bölgesinde yetiştirilebilmiştir. Antik zamanlardan beri varlığı bilinen ve üretimde olan bitkinin, fiziken farklılık yaratan türleriyle neredeyse hiç karşılaşılmamıştır. Ancak bazı bölgelerde iklimsel şartlara bağlı olarak bitkinin kimyasal içeriği ve farmakolojik etkilerinde birtakım değişikliklerin meydana geldiği gözlemlenebilmiştir.[2]

Kenevirin menşei üzerine yapılan araştırmalar; bitkinin, M.Ö.12.000'lerde Asya'da (Doğu ile Güney Asya) ve Kuzey Batı Çin'de ortaya çıktığını,[3] bir amaç dâhilinde kullanımının ise M.Ö. 4000'lerde başladığını göstermiştir. Bitki hakkında tarihi ve arkeolojik çalışmalar neticesinde elde edilen bu veriler, bazı yazılı kaynakların vermiş olduğu bilgiyle zenginleştirilebilmiştir.[4] Bitkinin tıbbi etkilerinden bahseden Pen-Ts'ao

* Arş. Gör. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Bizans Sanatı nabilim Dalı, İstanbul. feray.korucu@medeniyet.edu.tr, https://orcid.org/0000-0003-2208-7330.

** Doktorant Ecz. Ayşe Erdoğan, İstanbul Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi, Farmakognozi Anabilim Dalı, İstanbul. ayse.tanir@tarımorman.gov.tr, https://orcid.org/0000-0002-8158-9384.

1 Latince bitki adı familyaları büyük harfle yazıldığı için çalışmada bitkinin Latince ismi büyük harfle yazılmıştır.

2 Kalant, 2001, 80-91.

3 Clarke ve Merlin, 2013, 19.

4 Zuardi, 2006, 154.

Ching (M.Ö. 2500)[5] adlı eser gibi[6] bazı erken dönem yazılı kaynaklarının vermiş olduğu bilgiler, bu durumu örneklemiştir.

Tekstil üretiminde hammadde teminini sağlayabilmek için yetiştirilen fakat daha sonraki evrelerde tıbbi kullanım sahasına dâhil edilerek ağrı kesici, afrodizyak, anksiyolitik, antibakteriyel ve iştah açıcı[7] olarak kullanılan kenevirin tüm bu kullanım biçimlerine, tarihi süreç içerisinde tecrübe edilen olaylardan elde edilen sonuçlarla yeni kullanım biçimlerinin eklendiği tespit edilmiştir.[8] Nitekim kenevirin, özellikle uyuşturucu etkisinden yola çıkılarak bitkinin sadece insan bedeni değil aynı zamanda insan zihninde de belli değişiklikler yarattığı fark edilmiş,[9] bu özelliğinden hareketle bitki, dini ritüellerde[10] yaratıcı güce ulaşmada bir araç olarak kullanılmış, bu durum ise bitki kullanım biçimlerinde yeni yolların keşfedildiğini ispat etmiştir.[11]

Farklı alanlarda değişik amaçlar için kullanılan[12] kenevirin, birbirinden uzak coğrafyalarda eş zamanlı olarak[13] görülmesini sağlayan en önemli etmenlerden biri

5 Anwar, Teo, et. al., 2019, 36.

6 Bitkilerin tıp dünyasındaki yerinin belirlendiği eserin, marihuananın tıbbi etkilerini keşfeden ve dünyanın en eski farmakopelerinden olan Çin İmparatoru Shen Nung tarafından yazıldığı bilinmektedir. Bkz. Och, Nowak, 2021, 792.

7 Russo, 2005, 1-22; Zuardi, 2006, 153-157.

8 Bitkinin özü şarapla karıştırılmış, elde edilen bu bileşimin cerrahi müdahalelerde anestezi niteliğinde fayda sağlayan bir maddeye dönüştüğü tespit edilmiştir. Bkz. Edmond I Eger II, Lawrence J Saidman et. al., 2013, 4.

9 Kenevirin hem dini (şamanizm kapsamında) hem de tıbbi sahada yararlılık sağlayan bir öge olarak kullanıldığını ispat eden en önemli somut veriyi Turfan Havzası'nda bulunan Yanghai mezarı buluntuları oluşturmuştur. Yapılan kazılar sonrasında mezar buluntusu olarak açığa çıkarılan bitki numuneleri, burada ya tıpla (ilaç-merhem) ya da dinle alakalı (psikoaktif) bir uygulamanın tatbik edildiğini bizlere göstermiştir. Bilgi için bkz. Ferrara, 2021, 179-191; Pearlson, 2020, 50; görsel için bkz. http://www.irakreport.com/ChinaReport/Xinjiang_Uyghur_AR/Turpan/Sources/History/HistoryTurpan-Main.html (10.12.2020).

10 Kenevir, şamanizm başta olmak üzere pek çok inanç kapsamında geliştirilen ritüellerde aktif bir şekilde kullanılmaya başlamış, inananlar tarafından yaratıcı güçle iletişime geçmede başat rol oynayan bir iletişim aracı olarak tanımlanmıştır. Hindistan'da Tanrı Shiva adına düzenlenen ritüellerde; bitki ve bu bitkinin özünün de bulunduğu karışık bir içecekle ibadet anlamında birtakım eylemler dizisinin meydana getirilmesi, ibadet sürecinin sonunda inanılan güç tarafından onun sahip olduğu erdemlerin bütününün, ritüele katılan kişiye ya da kişilere aktarımının sağlanacağına dair kuvvetli bir kanaat geliştirilmesi, kenevirin bir araç olarak kullanıldığı ibadetlerde, tatbik edilen eylem dizilerinin biçimsel özelliği ve anlamsal derinliği hakkında açıklamaya çalıştığımız durumla ilgili farklı örnek gruplarına ulaşabilmemizi sağlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sushant L. Acharya-Sagun Ballav Panta et. al., 2015, 9-14.

11 Bkz. Eger, Saidman-Westhorpe 2013, 4.

12 Rubin, 1975, 329.

13 Sibirya'nın göçebe savaşçıları İskitler, bitkiyi hem tıbbi tedavide hem de inanç kapsamında yapılan ibadetlerde bir aracı ~~bir öge~~ olarak kullanmışlardır. Bitki, bu toplumda bazen ölü gömme gelenekleriyle bütünleşen bir eylem dizisi içinde bile yer alabilmiştir. Göğüs kanseri sebebiyle muhtemelen büyük acılar çekerek yirmili yaşlarda ölen bir İskit prensesinin mezarından çıkarılan buluntular vermiş olduğumuz bu bilgileri doğrular niteliktedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Deitch, 2003, 10; (https://siberiantimes.com/science/casestudy/features/iconic-2500-year-old-siberian-princess-died-from-breast-cancer-reveals-unique-mri-scan/ 11.12.2020).rmak

elbette ki ticaret olmuştur. Bitkiyle ilgili var olan tüm bilgi birikimi, Karadeniz ve Hazar Gölü güzergahında yapılan ticaret vasıtasıyla Anadolu ve Anadolu'nun güneyindeki toplumlara nakledilmiştir.

Anadolu'da kenevirin tüm kullanım amaç ve biçimleriyle nüfuz ettiği en önemli kültürlerden biri Antik Yunan ve Roma'dır. Bitki, bu kültürlerde de - farmokolojik etkileri bilinerek-kas ağrısından depresyona, mide rahatsızlıklarından, kulak ve diş ağrısına, ciltle ilgili problemlerden, vücut içinde ya da dışında bulunan inflamasyonlu hastalıklara kadar pek çok hastalığın tedavisinde şifa kaynağı olarak kullanılmış; aynı kültürlerde bitkinin bu kullanımına ek olarak dini ritüeller başta olmak[14] üzere toplum birlikteliğini vurgulayan sosyal toplantılarda aracı bir öge[15] olarak kullanıldığı bilgisine erişilmiştir.[16]

Sağlık, sosyal ve beşerî yaşam ile inanç ve inancın biçimlendirdiği hayat bileşenlerinde her daim bir yerde duran kenevirin, insanlar tarafından özellikle inançta nasıl bir görevle, nerede kullanıldığı konusunun aydınlatılması aslında çok kolay olmamıştır. Pagan inançların şekillendirdiği kültürel yapılanmalarda[17] meselenin açıklanması[18] biraz daha kolaylaşsa da tek tanrılı dinleri benimseyen kültürlerde, bu durum nispetten daha karmaşık bir hal almış; kutsal kitaplarda bitki kullanımına dair doğrudan açıklayıcı bir bilginin geçmemesi, konunun sınırlarının belirlenmesini neredeyse imkânsız hale getirmiştir. Ancak kenevirin tanım ve tanınırlığını kısıtlayan bu yetersiz bilgi akışına, Tevrat ve İncil temelinden hareket edilerek yapılan yorumlarla eklemeler yapılabilmiştir.

Tek Tanrılı anlayışta kenevire yüklenen anlamın ne olduğu konusu, ilk olarak Musevilikte, bu dini benimseyen Yahudi toplum hayatının kriterlerinin belirlenmesi ve incelemesiyle çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu noktada; iletişim ve ifadede başat rol üstlenen dil önemsenmiş, konuyu ele alan araştırmacılar için terminolojik ve etimolojik

14 Καραμπελας, 1988, 3.

15 Warf, 2016, 423.

16 Kenevirin Antik Yunan ve Roma'daki kullanımına dair elde edilen bu bilgiler, tecrübe edilerek edinilen deneyimlerin anlatıldığı sözel aktarımların yanı sıra yazılı kaynaklarda geçen bilgilerin ele alınmasıyla tanımlanabilir hale gelmiştir. Herodotus (M.Ö. 400'lü yıllar), Plinius (M.S. 23-79), ünlü hekim Claudius Galen (M.S. 131–201) ve Pedacios Dioskorides ("Materia Medica" adlı eserinde bitkinin hem farmokoljik etkilerini hem de yapmış olduğu çizimlerle fiziksel özelliklerini tanımlamıştır) gibi pek çok araştırmacı tarafından ortaya konulan çalışmalar, konuyla ilgili bilgi elde etmede başvurulması gereken en temel yazılı kaynaklar olarak tasnif edilebilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Stolick, 2008, 148.

17 Kenevirin şamanist toplumlar tarafından ibadetlerinde özellikle tütsü olarak kullanıldığı, çıkan duman ya da kokuyla ritüeli gerçekleştirende ve ritüelin adına gerçekleştirildiği üstün güçte bir memnuniyet duygusu yarattığı ile ilgili çeşitli bilgilerin elde edilmesi bu durum için örnektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rätsch, 2001, 59.

18 Bir kültürün öz değerlerinin toplamını veren sözlü aktarımlar, mitolojik hikayeler burada kaynak olarak kullanılabilmiştir.

sahada yapılacak olan çalışmalar, başlangıç noktası olarak kabul edilmiş, yapılan çalışmalar neticesinde pek çok farklı fikrin beyan edildiği saptanmıştır. Öyle ki bazı araştırmacılar İbranice'de *"qan:a'bos"* ya da *"q'ana bos"* olarak geçen terimin bu bitkiyi nitelediğini, özellikle Tevrat'ta, *"Mısırdan Çıkış"* bölümünde anlatılan mesh yağıyla (kutsal yağ) ilgili bölümün, bu bitkiyle bağlantılı olabileceğini söylemiştir.[19] *"Bir şeyin kutsanmasında kullanılan"* ve kullanılan karışımda bir öz oluşturan kenevirin bu kullanımı, kutsal kitaptan (Tevrat) edinilen bilgi için tek başına bir örnek oluşturmamıştır. Tevrat'ta; *"Ezgilerin Ezgisi"* ve *"I. Samuel"* gibi bölümlerde geçen *"bal"* ve *"çiy"* tanımlamalarının bu bitkiyle alakalı olduğunu öne süren araştırmacıların yapmış olduğu yorumlar, bitkinin bu toplum için inanç anlamında belli bir değerde olduğu kanısının benimsenmesine yardım etmiştir.[20]

Dil ve anlam üzerine yürüttükleri çalışmalar sonucunda kenevirin,[21] Yahudilerin hayatına bir şekilde dâhil olduğu görülmüştür. Tevrat'ta kesin bir yönlendirme olmamakla beraber Yahudilerin keneviri, ölü gömme gelenekleriyle ilintili pratiklerde kullandıklarının tespitinin yapılması, bu dine mensup olan insanların[22] sonsuz yaşama erişen kişilerini bir arınma ritüelinin gerçekleştirilmesi temelinden hareket ederek hammaddesi kenevir olan kumaşla sarıp sarmalamaları[23] ve toprağa vermeleri[24] hatta Kral Süleyman döneminde dini liderlerin görev kıyafetlerinin bu bitki ve türlerinden elde edilen hammaddeyle oluşturulduğu[25] bilgisinin öne sürülmesi, durum için örnek teşkil etmiştir. [26]

Kenevir, Yahudiler tarafından sadece bahsi geçen alanlarda temel bir öge olarak kullanılmamış, aynı bitki sağlık alanında da bilinçli bir şekilde kullanılmıştır. Kudüs'te yapılan bir arkeolojik kazı sonucu gün ışığına çıkarılan bir kadın mezarında bulunan yanmış bitki tohumlarının doğum esnasında öldüğü belirlenen bu kadının ağrılarını hafifletmede kullanıldığına işaret etmesi, bitkinin Yahudiler tarafından ağrı kesici ya da sakinleştirici olarak kullanıldığını göstermiştir. [27]

19 Clarke-Merlin 2013, 103.

20 Warf, 2016, 422-425.

21 Çevre kültürlerle meydana gelen etkileşim başta olmak üzere geleneksel yöntem ve tecrübe edilen kullanımlar bu durum için doğal bir sonuç yaratmıştır.

22 Asya kökenli toplumlarda da bu tip bir uygulamanın var olduğu bilinir.

23 Clarke-Merlin 2013, 158.

24 Bu uygulamanın günümüz defin işlemlerinde kullanılan pamuk ya da ketenden oluşan kefenlerin öncülüğünü yarattığı söylenmiştir. Sula Benett gibi bazı araştırmacılar, bu düşüncenin savunucuları olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Clarke-Merlin 2013, 266.

25 Warf 2016, 422.

26 Bu malzemenin kullanımı sonraki devirlerde yerini ketene bıraksa da kenevir ve bu türün alt gruplarının hammadde olarak kullanıldığı farklı biçimler, Yahudi toplumların idame ettirdiği günlük ve büyük bir itaatle takip ettikleri dini hayatlarında sürekli karşımıza çıkmıştır.

27 Clarke-Merlin 2013, 103.

Sağlık ve inançta fayda getiren aracı bir öge olarak kullanılan kenevir, hep olumlu durumlar içerisindeki kullanımıyla karşımıza çıkmamıştır. Yahudi nüfusun çoğunlukta olduğu Kudüs ve Filistin'de, bitkinin psikoaktif/uyuşturucu madde olarak kullanılması ve böylelikle bitkinin başka bir algıyla biçimlenen kullanım çeşidine dâhil edilmesi, dikkatlerin başka bir yöne çevrilmesine sebep olmuştur.[28]

Yahudilerin hayatında belli bir yerde duran kenevirin, Hristiyanların hayatında da benzer kullanımlarla belli bir yer işgal ettiği görülmüştür. İncil'de geçen birkaç ifade ile bitki arasında yaratılan birtakım benzerlik ya da ilişkilendirme ve görsel alanda elde edilen az ama önemli birkaç veri, ileri sürülen bu savı destekleyen sonuçlara ulaşılmasını sağlamıştır.

Tevrat'ta olduğu gibi, İncil'de de kenevirin tanım ve tanınırlığı konusu, doğrudan geçen ifadelerle tanımlanmamıştır. Bu nedenle, genel olarak konuyla ilgili elde edilmek istenen bilgiler, Musevilikte olduğu gibi İncil'in yorumlanmasıyla çözümlenmeye çalışılmıştır.

Kenevirin, Hristiyanlıkta, inanç hayatı içerisinde yer alan bir unsur olduğuyla alakalı ilk ve en önemli yoruma, en azından bitkiye ithafen yapıldığı düşünülen sembolik bir göndermeye, IV. yüzyıla tarihlenen Nicodemus İncili'nde (Apocryphal Acta Pilati) geçen[29] bir hikâyede rastlanmıştır.[30] Âdem ve Tanrı arasında geçen bu hikâyede, Âdem'in şifa kaynağı olarak naklettiği cennetteki ağaç ve o ağaçtan elde edilecek olan yağ, değişik yorumlar üretilerek açıklanmaya çalışılmış, bahsi geçen bitkinin kenevir olduğu belirtilmiştir.[31] Yazın dünyasında, kenevirin Hristiyanlıktaki yerini sorgulayabilmemize imkân sağlayacak olan sembolizm yüklü bu anlatımının, iki değişik versiyonuyla daha karşılaşılmıştır. Birden fazla yorum geliştirilmesine zemin hazırlayan

28 Warf 2016, 422.

29 Bkz. Kim, 1973.

30 Hikâyeye göre; Âdem, ölüm döşeğindeyken Tanrı'ya olan acziyetini bildirmesi, O'nun merhametine sığındığını, O'ndan gelecek olan şifaya gereksinim duyduğunu, bu sebeple cennette bulunan bir bitkinin yağına ihtiyacı olduğunu iletmesi amacıyla oğlu Şit'i cennete göndermiştir. Şit babasının isteği üzerine yola koyulmuş, cennetin kapısına varmış, Tanrı'ya ulaşmış ve babasının isteklerini eksiksiz bir şekilde O'na iletmiştir. Tanrı, Şit vasıtasıyla kendisine yakarışta bulunan Adem'i reddetmiştir. Bu reddediliş, "Şit, babanın istemiş olduğu şifa için ağlama! Bu şifaya kavuşmak son an ve saate kadar mümkün değildir öyle ki bu şifaya ancak Tanrı oğlu İsa'nın yeryüzüne gelmesiyle ulaşılacaktır. O ki Adem'in bedeninde zuhur edecek ve ölüleri diriltecektir. Sonra cennette bulunan bu ağaçtan elde edilen yağ ile kendisine iman edenleri mesh edecektir. Bu yağ ondan sonra gelen nesillere ulaşacaktır. İsa, bu yağın elde edildiği ağaçla Adem'i, cennete tanıtacaktır." şeklindeki emirle Başmelek Mikhail aracılığıyla Şit'e bildirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kim, 1973, Bölüm 14; Nir, 2004, 27-28.

31 Kim, 1973, Bölüm 14; Nir 2004, 27-28.

bu iki hikâyeden ilkinde[32] meselenin özü, bu kitapta *"...O ki Âdem'in bedeninde zuhur edecek ve ölüleri diriltecektir."* şeklinde geçen emre dayandırılmıştır. Yorumcular, bu emri temel almış; Âdem'in mezarı üzerinde yükselen ağacı İsa ile özdeşleştirmiş, bu ağacın İsa'nın soyağacı olduğunu ileri sürmüş; ... "*Bu şifaya kavuşmak son an ve saate kadar mümkün değildir öyle ki bu şifaya ancak Tanrı oğlu İsa'nın yeryüzüne gelmesiyle ulaşılacaktır."* şeklinde gelen emrin içeriğinden hareket ederek buradaki şifanın kenevir olabileceğini belirtmişlerdir.[33] Hikâyenin bir diğer versiyonunda[34] ise yorumcuların nesne ve sembol arasında yeni bir denklem kurduğu, olay örgüsü içerisinde yer alan bitkileri ya da ağaçları, kutsal kişilerle ilişkilendirdiği görülmüştür.[35] Küçük nüanslarda birbirinden farklılık arz ederek gelişen bu üç hikayede, tüm yorumlar için başlangıç noktası aslında İncil'de; *"Âdem'in itaatsizliği ile kaybedilen cennet, bu ağaç üzerinde çarmıhta can veren İsa ile tekrar kazanılmış, Âdem'de ölen herkes İsa'yla yeniden can bulmuştur!"*[36] şeklinde geçen yargı dikkate alınarak var edilmiştir. Çünkü yorumcular, Âdem'in bir pre-figürasyon olduğunu, onun başından geçen olayların İsa ve İsa'nın hayatıyla ilişkilendirilmesi gerektiği hususunu önemsemiş, benzerlik ilkesini kullanarak fikir üretmeye çaba göstermişlerdir. Gerçekte tüm bu benzerlikler, bu çalışma kapsamında incelenen kenevirle kutsal olay ve kişiler arasında yapılması istenen ilişkilendirmede fikir olarak bir destek bulunduğunun ispatını taşımıştır. Nitekim, kimi araştırmacının burada bahsedilen ağacı İsa'nın soy ağacıyla ilişkilendirmesi,[37] kimilerinin *..."cennette bulunan bu ağaçtan elde edilen yağ ile kendisine iman edenleri mesh edecek olan İsa..."*[38] tanımından yola çıkarak ağacı, İsa'nın şifa veren yönüyle ve bu eylemi yaparken kullandığı kutsal yağın elde edildiği bitkiyle özdeşleştirmesi,[39] kimilerinin bitkinin ölüm anında ağrı çeken Âdem'in ağzına konulmasından dolayı tüketilebilirliği üzerine bir yorum yapmayı tercih etmesi hatta bazı yorumcuların ortaya konan bu fikri biraz daha ileriye

32 Hikâyeye göre Şit, cennete gitmiş ve elinde babasının istemiş olduğu bitki dalı ile geri dönmüştür. Bitkiyi acılar içinde yatan babasının ağzına koymuştur. Belli bir süre sonra acıları dinen Âdem, kısa bir süre sonra ölmüş, Şit'in getirmiş olduğu bu ağaçla defnedilmiştir. Defin işleminin üzerinden belli bir süre geçmiş ve Âdem'in mezarı üzerinde bir ağaç boy vermeye başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muir, 2003, 209.

33 Kim, 1973, Bölüm 14; Nir 2004, 27-28.

34 Hikâyeye göre Şit, cennetten üç tohum getirmiş, bu üç tohumu babası Adem'in ağzına koymuş, Âdem öldükten sonra ağzındaki bu üç tohumla defnedilmiş ve mezarından selvi, sedir ve çam /selvi, sedir ve zeytin olmak üzere üç ağaç boy vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdeljan, 1884, 17.

35 Yorumculara göre ağaçlardan biri Musa tarafından asa diğeri Süleyman'ın tapınağında inşa malzemesi, bir diğer ise İsa'nın çarmıha gerildiği ağaç olarak kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pfatteicher, 2013, 85; Wigowsky, 2010, 136.

36 İncil, I. Korintliler, 15:22.

37 Watson, 1934, 87.

38 Kim, 1973, Bölüm 14.

39 Lindsay, 2013, liii.

taşıyıp bitkinin tüketilebilirliğinden hareketle Budist ikonografisinde önemli bir nesne olarak bilinen *"Bodhi Ağacı"* imgesi ile burada verilen imgenin benzerliklerini tartışmaya çalışması,[40] keneviri cennette bulunan *"iyi"* ve *"kötüyü bilme"* ağacıyla ilişkilendirmesi, Şamanizm'de var olan ve Tanrı ile iletişim kurmada başat rol üstlenen; hayatı, ölümsüzlüğü, bilgeliği ve gençliği simgeleyerek inanç esasının ana ekseninde duran *"Kozmik Ağaç"* imgesinin, ölümsüzlüğün yolunu açan İsa'da da olduğunu söylemesi, bunun bir miras olarak Âdem'den İsa'ya devredildiğini savunması,[41] tüm bunlar arasında bir denge, bir ilişki yaratması ve gelinen noktada ileri sürülen bütün bu fikirlerin atılacak her adım için temel kabul edilmesinin düşünülmesi, yorum üretilerek ilerlenmesi hedeflenen bu çalışmada adeta bir ışığın takibinin yapılması kadar önem arz etmiştir.

Hristiyanlıkta, kenevir sadece kutsal metinlerde geçen yargılardan ya da diğer dinlerde var olan uygulamalardan hareket edilerek elde edilen sonuçlarla tartışılmamıştır. Bitkinin dinler arası geçiş ve kültürler arası etkileşim gibi çeşitli faktörlerin etkisiyle sınırlar ötesinde birbirlerinden haberdar olmayan insanların sosyal hayat pratiklerinde ve bu bileşende ortaya koymuş oldukları çeşitli eylem dizilerinde yer alması, konunun farklı bir bakış açısıyla tartışılmasını ve yorumlanmasını da sağlamıştır. Örneğin; Doğu Avrupa'daki tarım toplumları tarafından tatbik edilen festivallerin (bu büyük organizasyonlar aynı zamanda sosyal faaliyetlere de hizmet eden eylemlerdir), Yunan ve Roma'da düzenlenen büyük programlı, geniş kapsamlı festivallerin, Hristiyan inancının benimsendiği dönemden itibaren bu dine inananlar tarafından özellikle Meryem'in Doğumu'nun anımsanması adına düzenlenen festivallerin (her sene Eylül ayının sekizinci gününde düzenlenir), Meryem'in Göğe Yükselişi'nin anımsanması adına düzenlenen festivallerin (her sene Ağustos ayının onbeşinci gününde düzenlenir) içerikleri incelenmiş, özünde ibadete dayalı olarak yapılan bu eylemlerde kenevire neden yer verildiği meselesi, sosyal ve kültürel yaşam bileşkesinin ayrıntılarında yakalanmaya çalışılmıştır. Bitkinin festivallerde; Tanrı'dan bereket, üretim, daimilik gibi benzer dileklerde bulunmada önemli bir araç olarak kullanıldığı bilgisine erişilmesi[42] konunun özünün sadece geleneklerle zenginleşen kültürel birikimle değil dini referanslarla da ele alınıp çözümlenebileceği esasının vurgulamasına yardım etmiştir.

Kenevir, Hristiyanlıkta, bir inanç çerçevesinde düzenlenen eylemlerde sadece olumlu manada ilerleyen durum ilişiklerindeki kullanımıyla karşımıza çıkmamıştır. Bitkinin, Sicilya'daki Katolikler tarafından cuma akşamları *"aşk büyüsü"* adı altında

40 Ayrıntılı bilgi için bkz. Sitaramam, Jog et.al., 2009, 637-640.
41 Craffert, 1999, 321-342. Ayrıca bkz. Siikala, 2004, 182.
42 Clarke-Merlin 2013, 279-280.

yapılan eylemlerde ana malzeme olarak kullanıldığı bilgisine erişilmesi, yapılan bu tanım için sağlam bir dayanak oluşturabilmiştir. "*Chistu è cánnava di Christu, servi pi attaccari a chistu"* yani *"Mesih ve Mesih'in Cannabis Sativa'dan ipi sizi Mesih'e bağlamaya hizmet eder"* şeklindeki nida vurgulanarak İsa ile bitkinin özdeşleştirilmesinin sağlandığı ayinde, her ne kadar ifade edilen sözlerle olumlu bir atmosfer yaratılır gibi görünse de büyü esasının ayinin içeriğini oluşturması, bu pratiğin kültürel yaşantıda olumsuz bir imajla anımsanmasını önleyememiştir.[43] 1484 yılında getirilen yasakla[44] kullanımı önlenmeye çalışılan, 1626 yılında yine kilise ve din adamlarının önderliğinde alınan bir kararla kullanım olarak sosyal ve kültürel[45] hayattan tamamen uzaklaştırılan[46] kenevir, getirilen her bir yasakla toplumsal hafızadan silinmeye çalışılmıştır.

Karşıt anlamların yarattığı ahenkli dengede, kullanım niyetine göre farklı amaçlarla kullanılan kenevirin daha önce de değinildiği gibi Hristiyanlıkta nasıl hayata dâhil edildiği tam olarak çözümlenememiştir. Ne sosyal yaşam pratikleri, ne kültürel yapılanma içerikleri, ne de tüm bunların sanata yansıyan yüzü, beliren bu soruya bir cevap verilmesinde yeterli bir bilgiye erişilmesini olanaklı hale getirmiştir. Kutsal kitaplar, buradan hareket edilerek ortaya çıkarılan yorum ağırlıklı eserler ve de dinler arası karşılaştırmalar, ikonografik olarak konunun ilişkili olduğu olgu ve algıları nispeten belirlememize yardımcı olsa da özellikle Bizans İmparatorluğu'nda bitkinin kullanım olarak gerçek manada hayatın neresinde durduğu tam olarak keşfedilememiştir. Aslında Antik Yunan ve Roma'nın geleneklerini, kendileri için bir miras olarak kabul eden Bizans İmparatorluğu'nda, bu tip bir karanlık noktanın var olması biraz şaşırtıcıdır. Çünkü keneviri inançtan ibadete, hastalıktan tedaviye, zevk ve sefanın temel alındığı büyük sosyal toplantılara kadar pek çok sahada farklı etki ve anlamlarla kullanan Antik Yunan ve Roma'nın bitkiye dair edindiği bu bilgi birikiminin, diğer alanlarda olduğu gibi, Bizans'a aktarmış olması gerekmektedir.

Peki, aslında bitkiyle belli bir aşinalığı olması beklenen Bizans'ın bu tanışıklığı, neden çözümlenemez bir mesele haline gelmiştir? Özellikle, hemen hemen insan hayatında var olan tüm şemaların tasvir sanatıyla görsel bir dile aktarıldığı Erken Bizans Dönemi'nde bitki neden bilinen, tanınan ve tanımlanan bir öge haline getirilmemiştir? Konu hakkında yazılı kaynaklar vasıtasıyla neden yeterli veriye erişilememektedir? Zihinlerde beliren bu önemli soruların cevapları, muhtemelen inanılan ve benimsenen

43 Clarke-Merlin 2013, 279-286.

44 Warf 2016, 422.

45 Evlilik merasimlerinde evlenen çift için verimlilik ve bereket temennisini yinelemek adına gelinin başından aşağıya kenevir tohumlarını içeren bir hububat karışımının atılması örneği burada önem kazanır.

46 Clarke-Merlin 2013, 286.

dinin çizmiş olduğu sınırlar içerisinde gizlidir. Şöyle ki Hristiyanlık için *"iyi"* ve *"kötü"* ile *"günah"* ve *"günahsızlık"* terimlerinin taşımış olduğu anlamlar arasında var olan denge, inançta bir esas yaratmış; *"iyi"* ve *"günahsızlık"* gibi olumlu anlam ilişkilerini sunacak her davranış, bütün tek tanrılı dinlerde olduğu gibi bu din kapsamında da itaatte kusursuzluğa giden yolun önünü açan bir unsur olarak belirlenmiştir. Sınırları belirlenen bu alan içinde psikoaktif/uyuşturucu bir madde olarak da kullanılan ve bu kullanımıyla insan bedeninde uyuşukluğa, zihninde ise bulanıklığa yol açan, dolayısıyla kullanımıyla inananı *"kötü"* ile *"günah"*a sevk edeceği düşünülen bitkinin bir yerinin olmadığı düşünülmüş ve neticede bitkinin kullanımına bir kısıtlama getirilmiş olmalıdır. Burada bir ihtimal üzerinden hareket edilerek yapılan bu yorum, bir zamanlar *"aşk büyüsü"* adı altında yapılan ayinde, bitki ve İsa arasında kurulan ilişkinin artık çok hoş karşılanmaması, genellikle *"kötü" ve "günah"* terimlerinin karşılığıyla bir anlam kazanan kenevirin, İsa ile yan yana getirilmesinden son derece rahatsızlık duyulması, bu nedenle getirilen her bir yasakla bitkinin kültürel yaşam pratikleri içerisindeki kullanımının sınırlandırılması gerçeğiyle daha da savunulabilir hale gelmiştir. Kenevirin kullanım sınırlarının dinle belirlendiğiyle alakalı ortaya konan yorumda destek alınacak bir diğer gerçek, erken dönemde tasvir sanatına yön veren sanatçıların sanatlarında izledikleri yol, ortaya koydukları tarz ve üslup özellikleri, bu sanatçıların etkileşim alanlarının sınırları yani erken Bizans dönemi sanat kriterlerinin tanımlanması üzerine temellendirilmiştir. Bu dönemde sanatçıların eserlerinde, dinin onaylamadığı hiçbir konu ya da anlama yer vermemek, betimlerde *iyi"* ve *"kötü"* yü yan yana getirmek ve iki kavramı yakınlaştıracak bir anlam kurmaktan imtina etmek, istenmeyen nesne ya da öznenin insan hafızasında daha fazla canlı kalmasını engellemek gibi çeşitli niyetleri gözeterek icra ettikleri sanatta bu tip bir yol izlemelerinin konuyla alakalı belli ipuçlarının yakalanmasına imkân sağladığı söylenebilmiştir.

Bizans'ta, din ile şekillenen yaşamın görsel bir dil kullanılarak anlatılmaya çalışıldığı erken dönem sanatında daha çok arzu edilen ve ulaşılmak istenen *"kurtuluş/sonsuz yaşam"* temalarına gönderme yapan kompozisyonlar işlenmiş; sanatçılar yarattıkları temsillerde, görsel olarak belli bir zenginliğin yakalanmasını es geçmemiş, işledikleri kurguya geometrik ve bitkisel başta olmak üzere doğal ortam-günlük yaşam içinde sıklıkla karşılaşılan unsurları yardımcı bezeme unsurları olarak dâhil etmiş fakat yarattıkları bu kapsamlı ifade dilinde, Dioskorides'in *Materia Medica* adlı eseri haricinde- tasvirine hiçbir yerde yer vermemiştir.[47] Sembollerin bir ifade aracı olarak kullanıldığı erken

47 Kenevir, VII ve VIII. yüzyılda, Bizans için -en azından bu imparatorluğun günlük yaşam pratikleri içinde- bilinen ve tanınan bir bitki haline gelmiş olmalıdır. Hatta burada bir olasılık üzere kurmuş olduğumuz bu

dönem sanatında, kenevirin yaratacağı anlam hiçbir yerde kullanılmamıştır. Bu durum Orta Bizans Dönemi'nde, Sicilya'da[48] bulunan münferit bir örnek olarak kenevirin sıkça işlendiği Monreale Katedrali'ndeki[49] tasvirlerle değişime uğramıştır. Bitki, Tevrat ve İncil kaynaklı hikayelerin kronolojik bir sıralama ve muazzam bir ustalıkla işlendiği yapıda; Latin, Bizans-Yunan ve Doğu Eyaletleri (Mısır-Suriye/Arap-İslam) geleneğinden gelen ustaların, hayal gücü, sanatsal bilgi ve becerileri[50] üzerine genel bir değerlendirme yapılabilmesini sağlayacak önemli bir betim elamanı olarak pek çok yerde, farklı manalara işaret eder şekilde kullanılmıştır. Tasvirlerde bitkinin; kimi zaman *"kutsal olma"* ve *"şifa verme"* anlamını, kimi zaman *"iyi ve kötüyü bilme"* anlamını kimi zaman da *"kötü"* anlamını karşılayan bir sembol olarak kullanılmış olduğu düşünülmektedir. İsa'yla özdeşleştirildiğinde *"kutsal olma"* ve *"şifa verme",* Âdem'in hikâyesinden yola çıkıldığında (tüketilebilirliği esas alınarak) *"iyi ve kötüyü bilme"*, psikoaktif/uyuşturucu bir madde olarak kullanıldığında beden ve ruh sağlığını tehdit ettiği için *"kötü"* ve *"kötüye yönelme"* anlamlarıyla ilişkilendirilen bitkinin, kullanıldığı yer ve kompozisyona göre bahsi geçen anlamsal değişiklikleri kazandığı; en nihayetinde *"iyi"*, *"kötü"*, *"cennet"*, *"cehennem"*, *"günah"*, *"sevap"*, *"ölüm"*, *"ölümsüzlük"*, *"son"*, *"sonsuzluk"*, *"hastalık"*, *"şifa"*, *"tüketim"*, *"üretim"*, *"maddi alem"* ya da *"manevi alem"* gibi kavramların tanımının verilmeye niyet edildiği yerlerde kullanılmaya çalışıldığı yorumu yapılabilir kanısındayız.[51]

Monreale Katedrali'nde kenevirin (Resim 1). *"maddi alem"* ile *"manevi alem"* kavramlarına işaret eden bir imge olarak kullanıldığına dair yapmış olduğumuz ilk yorum *"Yaratılış-7. Gün"* temasının işlendiği kompozisyon temel alınarak yapılmıştır

ifade, VII ve VIII. yüzyılda, özellikle Arap-Bizans ilişkilerinde yaşanan yakın iletişim göz önünde bulundurularak daha da net bir ifade haline dönüştürülebilir. Çünkü yazılı kaynaklar Arapların, tıp ve ibadet olmak üzere iki esas üzerinde bitkiyi etkin bir şekilde kullandığına işaret etmektedir. Bizans için Arap dünyasının etkisiyle -en azından bu imparatorluğun günlük yaşam pratikleri içinde- bilinen ve tanınan bir bitki haline gelen kenevirin, bu aşinalığa rağmen erken dönemde Bizanslı sanatçılar tarafından tasvir sanatında yaratılan kompozisyonlarda yardımcı bezeme unsuru olarak bile kullanılmadığı tespit edilmiştir.

48 Coğrafi konumu sebebiyle tarihi boyunca pek çok uygarlığa ev sahipliği yapan, özellikle Akdeniz ticaret hayatında üstlenmiş olduğu rolle sosyal ve kültürel hayatın gelişiminde önemli adımlar atılmasını sağlayan Sicilya, sadece büyüyen ekonomisi ve değişen sosyal yaşam bileşenleriyle değil aynı zamanda farklı kültürel etkilerle biçimlenen sanatıyla da önem arz etmiştir. Öyle ki bölgede, soyut algıda biçimlenen tüm şekiller, maddi kültür varlıkları üzerinde somutlaştırılmış, ortaya konulan her bir eserle insanoğlunun hayranlığını cezbeden detaylara sahip sanat yapıtlarının oluşturulduğu görülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sorbello, 2015, 179.

49 Sicilya'daki Monreale Katedrali'ni, döneminin mimari dehasını ortaya koyan aynı zamanda dekorasyonundaki muntazamlıkla dönem içerisinde estetik zevkin ve sanatsal becerinin ne derece ileriye götürüldüğünün ispatını taşıyan bir yapı olarak tanımlamak mümkündür.

50 Ayrıntılı bilgi için bkz. Kitzinger, 1960.

51 Çalışmamızda kenevir olduğu düşünülen bitkinin tasvirler içindeki yeri, neden kullanıldığı gibi sorular tamamen yüklenmiş olduğu sembolizm ve bu sembolizmin işaret ettiği anlam üzerine geliştirilen yorumlarla açıklanmaya çalışılmıştır.

(Resim 2). Kutsal kitapta anlatılan tüm hikayeler için başlangıç noktası olan bir olayın tasvirinin işlendiği sahnede, kurgunun merkezine, yaratılış ilkelerini altı günde tamamlayan ve yedinci günü kutsayarak dinlenme günü ilan eden Tanrı tasvirine yer verildiği görülmüştür. Sahnede, dingin bir yüz, uzun saç ve sakallarıyla genç bir adam olarak verilen Tanrı, başı hafif sağ omuzu üzerine eğik, yaratmış olduğu evren üzerinde oturur vaziyette betimlenmiştir. Yüz ifadesi, baş, kol ve ayakların duruşuyla adeta bitkin bir görünüm sergileyen Tanrı'nın, sol tarafında iki tane bitki tasvir edilmiştir. Tanrı ve yer küreye yakın olarak betimlenen, beş loblu, kenarları tırtıklı, kuru ve cılız bir dal üzerinde tek yapraklı bir bitki olarak tasvir edilen bu ilk bitki kenevir, bu betimin hemen yanında yer alan, ağaç ise sonsuz yaşam ağacı olmalıdır. Kompozisyonda yer küreye yakın olarak betimlenen ve kenevir olduğu düşünülen bitkiyle maddi yaşam, onun hemen solunda işlenen sonsuz ağaç betimiyle manevi yaşam manaları verilmiş, bu iki anlam üzerine bir denge kurulmuş olmalıdır. Tevrat'ta: "*İşte yeryüzünde tohum veren her otu ve tohumu meyvesinde bulunan her meyve ağacını size veriyorum. Bunlar size yiyecek olacak*!"[52] şeklinde geçen, fani ve baki olan iki hayat arasında anlamsal bir birliktelikte incelenebilecek ifadenin, kenevir olarak yorumlanan bitki ile sonsuz yaşam ağacı arasındaki ilişkilendirme için bir dayanak oluşturduğu fikri savunulmuştur. Burada gelişen bu kanaat, aynı zamanda tanrısal olan her şeyin Bizans sanatında sağ tarafta işlendiği bilgisinin hatırlanmasıyla yeniden kuvvetlendirilmiştir.[53] Nitekim *"iyi"* ve *"doğru"*nun sembolü olan hiçbir ögenin sol tarafta betimlenmemesi, kenevir olduğu düşünülen bitki tasvirinin, Tanrı'nın solunda betimlenmesi, bitkinin kompozisyon içerisinde yer küreye daha yakın bir konumda olacak şekilde tasvir edilmesi, diğer ağaçların yer küre ve Tanrı ile olan mesafesinin dikkat çekecek özellikte verilmesi, bu durumun farklı bir bakış açısıyla değerlendirilebileceğini gösteren işaretler olarak varsayılabilmiştir.

Kenevirin zıt anlamlara işaret eden sembolik anlatımlı kullanımını örnekleyen yapıdaki bir diğer sahne; "*Havva'nın Yaratılışı"* sahnesi (Resim 3) olmuştur. Burada yer alan sahnede; Tevrat'ta; "*RAB Tanrı Âdem 'e derin bir uyku verdi. Âdem uyurken, RAB Tanrı onun kaburga kemiklerinden birini alıp yerini etle kapadı. Âdem'den aldığı kaburga kemiğinden bir kadın yaratarak onu Âdem 'e getirdi."* şeklindeki bir açıklamayla detaylandırılan olay örgüsünün tüm özellikleriyle betimlendiği görülmüştür. İnsanın yaratılış hikayesi için bir başlangıç niteliği taşıyan bu sahnede; Tanrı, sol tarafta yerküre

52 Tevrat Yaratılış, 1: 8.

53 Hristiyan ikonografisinde "iyi ve kutsal olan" daima yön olarak sağ tarafta ya da sağ taraftan gelen bir unsur olarak işlenmiştir. Kutsal kitap sahnelerinin detaylandırıldığı sahnelerin hemen hemen hepsinde Tanrı eli ya da onu betimleyen ışık gibi pek çok unsur hep sağ tarafta yer alacak şekilde konumlandırılmıştır. Zira sağ, rahmani bir kuvvet olarak görülmüştür.

üzerinde oturur şekilde tasvir edilmiştir. Kompozisyonun sağ tarafında ise derin bir uykuda olan Âdem ve onun hemen sağında, karın hizasında duran Havva betimlenmiştir. Ana karakterlerin kompozisyon içerisindeki yer alış ve biçimlendiriliş şekliyle anlatılmak istenen olaya doğrudan bir gönderme yapan sahnede, var olduğu düşünülen sembolik anlatımların iki bitki türüyle sağlandığı düşünülmüştür. Buna göre; ilk anlam Havva'nın sağında işlenen sonsuz ağaç betimiyle ikinci anlam ise Havva'nın solunda yer alan ve kenevir olduğu düşünülen bitki tasviriyle sağlanmıştır. Sağ tarafta yer alan sonsuz ağaç betimiyle *"cennet"*, *"iyi"*, *"sonsuz yaşam"*, *"masumiyet"* gibi kavramlara; sol tarafta işlenen bitkiyle ise *"kötü"*, *"günah"*, *"fani dünya"* gibi kavramlara bir yönlendirmenin yapıldığı düşünülmüştür.

Yapıda, kenevir olduğu düşünülen bitkinin sembolik olarak yüklenmiş olduğu anlam içerisinde değerlendirilebilmesini sağlayan bir diğer örnek, *"Tanrı'nın Havva'yı Âdem'e Sunması"* sahnesinde karşımıza çıkmıştır (Resim 4). Sahnede; Tanrı, Âdem ve Havva'nın, kurgunun ortasında betimlendiği görülmüştür. Tanrı ve Havva sahnede sol tarafta, Âdem ise sahnede sağ tarafta betimlenmiştir. Yarattığı kadını kolundan tutan Tanrı, Âdem'le bir beden olacak bu kadını, Âdem'e tanıtmak için harekete geçmiş şekilde tasvir edilmiştir. Tanrı ve Havva'nın hareket yönü, bir tepe üzerinde oturarak kendisine doğru gelenleri selamlayan Âdem'e doğrudur. Sahnede; hem görsel hem de sembolik bir anlam yüklenerek manada zenginlik veren temsiller, Havva'nın arkasında betimlenen ve sonsuz yaşam ağacına yönlendirme yapan bitki ile Tanrı'nın sol tarafında, Tanrı ve Âdem arasında betimlenen kenevir tasviriyle sağlanmıştır. Hikâyenin içerisinde barındırdığı "*iyi" ve" kötü"*, "*günah" ve "günahsızlık"*, *"maddi alem" ile "manevi alem"* ikilemleri, bu ağaçların kurguya taşımış olduğu sembolizmle görünür kılınmıştır.

Katedralde zıt anlamlar için bir karşılaşma noktası yaratan bir diğer sembolik anlatım dili, Tanrı'ya olan itaatsizlikleri sonucu ölümsüzlükleri elinden alınan Âdem ve Havva'nın ana konu olarak işlendiği *"Tanrı'nın Günah İşleyen Âdem ve Havva ile Karşılaşması"* (Resim 5) sahnesi de kurulduğu görülmüştür. Sahnede; sol tarafta durumun ciddiyetini taşıyan Tanrı, sağ tarafta ise üzgün kahramanlar, Âdem ve Havva betimlenmiştir. Ele alınan bu üzücü tabloda, bu olayın sonuçlarını bildiren en önemli betimler, diğer sahnelerde olduğu gibi sonsuz yaşam ağacı ve Havva ile Âdem'in arasında betimlenen, kenevir tasviriyle verilmeye çalışılmıştır. Burada Havva ile Âdem'in arasında betimlenen kenevir, hikâyenin ana fikri olan "*aydınlanma"* ya da "*farkındalığın oluşma*" durumunu temsil eder şekliyle düşünüldüğü için sahneye eklenmiş olmalıdır. Günah işleyen karakterlerin çıplaklıklarını fark edip Tanrı'dan çekinmeleri, örtünme

gereksinimini duymaları yani *"iyi ve kötüyü bilme"* durumları, bitkiye atfedilen sembolik anlamla izleyiciye nakledilmeye çalışılmıştır.

Monreale Katedrali'nde, kenevirle ilişkilendirilen bir diğer sahne, Âdem ve Havva'nın dünya işleriyle meşgul olduğu sahnedir (Resim 6). *"Âdem Toprağı İşlemeye Başlar/ Adam Cepit Laborare Terram"*[54] cümlesiyle yazgılarındaki değişim vurgulanan, pişmanlık ve mahcubiyetin huzursuz edici etkisiyle yüzleri biçimlendirilen çiftin, dünya meşgaleleriyle haşir neşir olduğu anların betimlendiği sahnede, her bir detayda ayrı bir mananın işlendiği, ayrı bir sembolizm oluşturulmak istenmiştir. Kompozisyonda olayın akışını değiştiren Havva sol tarafta, altında küçük turkuaz renkli bir ışık şeridinin geçtiği tepe üzerinde oturur şekilde tasvir edilmiştir. Başı, sol omzuna doğru hafif eğik şekilde olan ve sol eliyle başını tutar şekilde betimlenen kadının sebebiyet verdiği durumların sorumluluğu, yorgun bakışları ve mutsuz yüz ifadesinin arkasına gizlenmiştir. Her iki omuzuna düşen kahverengi saçları, iki inci sıralı saç bandıyla süslenen ve bu şekliyle feminenliği perçinlenen Havva'nın bu görüntüsü, sahnede, Âdem'in suça meyletmesine sebebiyet veren bir unsur olarak işlenmiş gibidir. Saçları dışında feminenliği, yuvarlak hatlara sahip olan vücuduyla ve giymiş olduğu tüylü, beyaz, kısa kollu kıyafetiyle vurgulanan Havva'nın, sağ elinde kirman (yün eğirme aleti)-olduğu görülmektedir. Havva karakterinin duygu dünyasının ve maddi âlemdeki uğraşılarının tüm detaylarının yansıtıldığı sahnede, Âdem ve hissettikleri ve onun dünya üzerindeki vazifeleri, kompozisyonun sağ tarafında verilmeye çalışılmıştır. Havva'yı arkasına alan, hareket yönü kendi soluna doğru olan ve sahnede sağ tarafta betimlenen Âdem'in, kahverengi gözlerindeki bakış, adeta yaşadığı hüsranın hüznü içindedir. Dudak kenarları aşağıyı doğru çizilen bir çizgiyle simasında mutsuzluk havası yaratılan Âdem, çapaya benzer bir aletle toprak işleriyle meşgul olan haliyle tasvir edilmiş, sürüldüğü dünyada ne tip bir uğraşıyla meşgul olacağı bu betimiyle vurgulanır hale getirilmiştir. Karakterlerin yaşanan durumların sonrasında ruhsal olarak yaşadıkları duyguların tüm detaylarıyla aktarıldığı kompozisyonda, sağ tarafta işlenen, dalsız, budaksız bir gövde üzerinde yükselen, tek yeşil yapraklı bitki dikkatleri çekmektedir. Diğer sahnelerde olduğu gibi burada da bitki, kötü anlamını, Âdem ve Havva'nın sonsuz yaşamına son veren günahları ve bunun sonucu bir ceza olarak yüklendikleri fani yaşam unsurunu sembolize etmek için kullanılmış olmalıdır. Sanatçının bitkiyi, Âdem'in solunda yer alacak şekilde kompozisyona dâhil etmesi, konu üzerinde gelişen belli bir bilincin göstergesi olarak değerlendirilmiştir. Kullanımıyla kafada belli bir bulanıklık yarattığı, iyi ve kötünün algılanmasında zorluk yaşattığı, bu yönüyle belki de bir günahın işlenmesine sebebiyet verdiği deneyimlenen bitkinin, ortak hareket

54 (https://www.christianiconography.info/sicily/adamEveLaborMonreale.html (26.03.2020).

ederek affedilemez bir günaha paydaşlık eden Âdem ve Havva karakterinin hikâyesinin anlatıldığı sahnede, sol tarafta işlenmesi tesadüf olmamalıdır. Tevrat'ta; *"Çünkü Tanrı biliyor ki, o ağacın meyvesini yediğinizde gözleriniz açılacak, iyiyle kötüyü bilerek Tanrı gibi olacaksınız."* [55] şeklinde geçen ifadeden hareket edilecek olursa bitkinin *"iyi"* ve *"kötü"* ile *"maddi"* ve *"manevi"* dünya arasında önemli bir noktada olduğu yorumunun ileri sürülmesi yanlış olmayacaktır.

Kenevirin *"günah"* ve *"ölüm"* gibi olumsuz anlamları niteleyecek şekilde kullanıldığı bir diğer anlamsal biçimlendirmenin yapıdaki *"Lamek Genç Bir Adamı Öldürür"* adlı sahnede işlendiği söylenebilmiştir (Resim 6). Sahnede; Kain'in soyundan gelen Lamek sol tarafta, öldürülen genç adam ise sağ tarafta tasvir edilmiştir. Lamek'in attığı okla göğsünden vurulan adamın hemen arkasında (sol tarafta) cılız bir gövde üzerinde yükselen, tek yeşil yapraklı bitki kenevir gösterilmiştir. Sahnede sağ tarafta, vurulan adamın hemen arkasında betimlenen bu bitkiyle Kain'in soyundan gelen Lamek'in, atasından gelen laneti taşıdığı, adam öldürmek gibi büyük bir suç işleyip günahkâr olan bu soyun, bütün bunların sonucunda cehennemle cezalandırılan ömürleri bu bitki tasviriyle vurgulanmış olmalıdır.

Monreale Katedrali'nde, pek çok kere farklı temaların içerisinde işlenen ve işlendiği hikayeler itibariyle olumsuz sonuçların elde edildiği anlamlarla yakınlaştırılan, sadece olumsuz sonuçların ya da anlamların ana fikir olarak verilmeye çalışıldığı öykülerde işlenmediği görülmüş, yapıda tasvirine yer verilen *"İshak'ın Esav'ı Ava Göndermesi"* meselesinin anlatıldığı sahne, açıklanmaya çalışılan bu durumu örneklemiştir (Resim 8). Burada betimlenen hikâyeye göre; İshak kendisine itaat edip sözünü dinleyen oğlu Esav'ı, onu kutsamakla müjdelemiştir. Kendi içinde bir güzellik barındıran bu müjde ve bunun için yapılması gerekenler, sahnede sağ üst köşede betimlenmiştir. Burada yumuşak bir huyla babasına itaat eden Esav, Cannabis Sativa/kenevir olarak tanımladığımız bitki üzerine konan kuşu avlamak üzereyken betimlenmiştir. Esav'ın sağ tarafında duran bitki sahnede itaatte noksanlık etmeyen Esav'ın kutsallığını, onun iyiliğini, sonsuz bir yaşam ve bereketle müjdelendiğini haber veren bir imge olarak kullanılmış olmalıdır.

Yapıda, Tevrat hikayelerinin ardı ardınca sıralandığı ve içerisinde Cannabis Sativa/kenevir betiminin yer aldığı bir diğer sahne; *"Yakup Güreşiyor"* adı altında verilen kurguda işlenmiştir (Resim 9). Bu kompozisyonda, Yakup bir melekle sahnenin sağ tarafında betimlenmiştir. İki karakterin hemen sağında iki tane kenevir betimine verildiği görülmüştür. Tevrat'taki hikâyeye göre; Esav'dan kaçan Yakup bir gece bir adamla

55 Tevrat, Yaratılış, 3: 5.

güreşip onu yenmiştir. Gücü ile zafer kazanan Yakup, mağlup ettiği kişiden kendisini kutsamasını istemiştir. Güreşi kaybeden adam, Yakup'un adını İsrail olarak değiştirmiş ve onu kutsamıştır. Yakup sabah uyandığında bu meseleyi *"Tanrı ile güreştim!"* şeklinde anlatmaya başlamıştır. Olayların bu akış içerisinde betimlendiği sahnede yer alan iki kenevir tasvirinin Yakup'un kazandığı galibiyet ve kutsallığına işret eden bir sembol olarak kullanıldığı düşünülmüştür.

Hristiyanlıkta, soyut algının biçimlendirdiği şema dışında somut kullanım sahası içinde de belli bir değerde olan kenevirin bu alandaki kullanımına dair bir göndermenin yapıldığı en önemli sahnelerden biri; *"İsa Kör Adamı İyileştiriyor"* adlı sahneyle karşımıza çıkmıştır (Resim 10). Buradaki temsil kenevirin aynı zamanda tıbbi bir müdahale aracı olarak kullanıldığı bilgisini ispat eden bir örnek olduğu için önemli kabul edilmiştir. Dar bir alanda betimlenen sahnede, İsa ve bu mucizeye tanıklık etmek isteyen kalabalık insan grubu, sol tarafta betimlenmiştir. İsa'nın mucizesiyle şifa bulmak isteyen iki kör adam ise sahnede, sağ alt tarafta, oturur vaziyette tasvir edilmiştir. İsa ile özdeşleştirilen, onun şifa olma yönünü vurgulayan, bu iki kör adamın hemen arkasında yer alan bir tepe üzerinde betimlenmiştir. Ağrı kesici özelliği ve göz tansiyonunu düzenlediği yönünde hakkında çeşitli bilgilere sahip olduğumuz bitkinin bu tema içerisinde işlenişini, dikkat çeken bir ayrıntı olarak nitelemek mümkündür.

Bizans'ta uzun bir hakimiyet dönemi içerisinde var edilen sanat eserlerinin hiçbirinde görülmeyen fakat münferit bir örnek olarak Monreale Katedrali'nde yer alan tasvirlerde karşımıza çıkan bitkinin kenevir olabileceği üzerine kurulan yorumu destekleyen en önemli ip uçlarından biri, XI-XII. yüzyıla tarihlenen fildişinden yapılmış kutu üzerinde yer alan *"Âdem ve Havva'nın Günahın Farkına Varma Sahnesi"*nde yakalanmıştır (Resim 11). Burada işlenen konu, katedralde işlenen ve detayları Resim 5'te sunulan konuyla aynıdır. İki tasvir arasındaki temel benzerlik bitki betimlerinin işlenişinde yaratılmıştır. Zira fildişinden yapılmış kutu üzerinde işlenen tasvirde, Âdem ve Havva'nın örtünmek için kullandığı bitki ile karakterlerin Resim 5'te kullanmış olduğu bitki türünün aynı olduğu anlaşılmıştır. Hikâyenin içeriğinde yer alan örtünme unsuru için kullanılan bu yaprak, İncil'de;" *İkisinin de gözleri açıldı. Çıplak olduklarını anladılar. Bu yüzden incir yaprakları dikip kendilerine önlük yaptılar."*[56] şeklinde geçen emirin içeriğinde tanımlanmış ve bu yaprağın incir yaprağı olduğu bilgisine erişilmiştir. Resim 11 ve Resim 5'te işlenen konuda örtünmede kullanılan bitkinin incir yaprağının formuna (Resim 12), yakın bir formda verilmesi burada yapılan yorum ve tanımın doğruluğunu göstermiştir. İşte bütün bu çözümlemelerin yapılabildiği hikâye; Resim 5'te Âdem ve

56 İncil, Yaratılış, 3:7.

Havva'nın arasında yer alan bitki türünün farklı bir tanım kapsamında incelenmesini gerektirmiştir. Konu farklı açılardan incelenerek aydınlatılmaya çalışılmış; kenarları tırtıklı, beş loblu yaprak biçiminde işlenen bitkinin kenevir olduğuyla alakalı ileri sürülen yorum, disiplinler arası yapılan araştırmalar neticesinde elde edilen sonuçlarla sağlam bir temele oturtulabilmiştir. Botanik bilimciler[57] ve farmakognozi alanında çalışan eczacıların,[58] bitkinin tohum ve kökleri ile alakalı bir inceleme yapılmadan bitki tanımı konusunda kesin bir bilginin verilmesinin imkânsız olduğunu söyledikleri alanda, tasvirlerde işlenen yaprak formunun Dioskorides'in *Materia Medica* adlı eserinde kenevir olarak verilen örneklerle (Resim 13) eşleştirilebileceğini bildirmeleri, yapıdaki tasvirlerden yola çıkarak tanımı yapılan bitkinin ve bu doğrultuda bitki üzerine ileri sürülen yorumların doğruluğunun vurgulanmasını sağlamıştır.

Bizans ve İslam kültürünün esintileriyle biçimlenen, bu şekliyle Arap, Yunan ve Latin kültür biçimlendirmelerinin[59] bir kültür mozaiği türüyle sanat severleri selamladığı, kutsal kitap hikayelerinin belli bir kronolojik düzen takip edilerek verildiği, bu şekliyle Bizans resim programında izlenen geleneğin[60] bölge ve yapıda aynı esaslarla takip edildiği esasının vurgulandığı Monreale Katedrali'nde,[61] pek çok sahnede, birden fazla anlama işaret eder şekilde kullanıldığı düşünülen kenevirin farklı bir desen olarak işlendiği söylenebilmiştir. Yapının Konstantinopolis'te yapılan eserlerdeki örneklerle teknik anlamda benzeşen mozaiklerinde özellikle bitkisel süslemelerde kenevir gibi bir bitkinin tasvirinin çokça işlenmesi dönem sanatına yansıyan farklı kaynakların izlerinin takibi ile bir dönem bölgede hâkimiyeti kabul edilen farklı siyasal güçlerin, kültür-sanat etkilerinin incelenmesini gerektirmiştir.[62] Araplarda dolayısıyla Erken İslam dönemi kültür yapılanmalarında[63] tüm özellikleriyle bilinen ve bu şekliyle hayata dâhil edilen kenevirin bir başka monoteist din içindeki şekillenişi incelenebilmiştir.

Sonuç olarak bu çalışma bizlere sahip olduğu tüm anlamsal özellikleriyle insan zihninde ve hayatında belli bir yerde duran bitkinin, iyi ile kötü, hastalık ve şifa,

57 Selçuk Üniversitesi, Fen Fakültesi, Biyoloji Bölümü, Botanik Anabilim Dalı öğretim üyelerinden Doç. Dr. Hakkı Demirelma'dan konu ile ilgili görüş alınmıştır.

58 Çalışmanın yazarlarından Dokrant Ecz. Ayşe Erdoğan, Monreale Katedrali'nde, pek çok sahnede, birden fazla anlama işaret eder şekilde kullanıldığı düşünülen bitkinin Cannabaceae familyasına ait olan kenevir olduğu ile ilgili görüş bildirmiştir.

59 Ahmad, 1975, 25; Curtis, 2010, 40-41; Mazot, 2003, 159- 163.

60 Johns, Jamil, 2004, 181.

61 Sicilya'daki Monreale Katedrali'ni, döneminin mimari dehasını ortaya koyan aynı zamanda dekorasyonundaki muntazamlıkla dönem içerisinde estetik zevkin ve sanatsal becerinin ne derece ileriye götürüldüğünün ispatını taşıyan bir yapı olarak tanımlamak mümkündür.

62 Demus, 1964, 66-67.

63 Bkz. Lozano, 2001, 63-70.

cennet ve cehennem, ölüm ve ölümsüzlük gibi soyut algıda beliren şemalarının, Bizans sanatında kazandığı biçiminin ve ortaya konulan sanatsal yaratımda ifade edilmek istenen sembolizminin öyküsünün sorgulanması gerektiğini göstermiştir. Şamanizm ve mistisizm gibi belli disiplinler içerisinde kök salan kenevirin, Hristiyanlıkta farklı bir bakış açısıyla değerlendirildiğinin, bu din kapsamında bitkiye karşı yaratılan olumsuz yaklaşımın kültürler arası etkileşimin önemli bir sembolü olan Monreal Katedrali'nde işlenen tasvirlerle büyük bir olumlamayla reddedildiğinin, bitkiye dair tecrübe edilen, sonuçları test edilen, okunan, yorumlanan, anlamlandırılan ve gelenekselleştirilen uygulamaların somut-soyut arasındaki ilişkide belirginleştirilmesinin, Arap sanatkârların etkisiyle XII. yüzyıla ait bu mabedin dekorasyonuna dâhil olan bitkinin bakmak ile görmek terimlerinin arasındaki bir bilmece içinde anlamının aranması gerektiğinin vurgulanmasını sağlamıştır.

Kaynakça

Crawford Lindsay, A.W., (2013), *Sketches of the History of Christian Art*, Vol. I, UK.

Och A., and Nowak, R., (2021), "Barberry (Berberis vulgaris) Traditional and Contemporary Use" *Medicinal Plants: Domestication, Biotechnology and Regional Importance,* Ed. Halina Maria Ekiert, Kishan Gopal Ramawat et.al. Switzerland, 797-827.

Siikala, A.L., (2004), "The Interpretation of Central Asian Shamanism", *Critical Concepts in Sociology*, Vol. 3, London, 2004, 172-186.

Zuardi, A.W., (2006), "History of Cannabis As A Medicine: A Review", *Revista Brasileira De Psiquiatria (Rev Bras Psiquiatr)*, Vol. 28(2), Brazil, 153-157.

Watson, A.A., (1934), *The Early Iconography of the Tree of Jesse*, London.

Ahmad, A., (1975), *A History of Islamic Sicily (Islamic Surveys),* Britain, 1975.

Warf, B., (2016), "High Points: An Historical Geography of Cannabis", *Geographical Review*, Vol. 104.4, New York, 414-438.

Rätsch, C., (2001), *Marijuana Medicine: A World Tour of the Healing and Visionary Powers of Cannabis*, Trans. John Baker, Vermont.

Eger II, E.I., Saidman L.J., (2013) (et. al. "History to 1798", *The Wondrous Story of Anesthesia,* Ed. Edmond I Eger II, Lawrence J Saidman et. al., USA, 3-11.

Curtis, E., (2010), *Roger of Sicily and the Normans in Lower Italy 1016-1154*, Warszawa.

Kitzinger, E., (1960), *The Mosaics of Monreale*, Italy.

Russo, E.B., (2005), "Cannabis in India: Ancient Lore and Modern Medicine", *Cannabinoids as Therapeutics*, Ed. Raphael Mechoulam, Switzerland, 1-22.

Pellati, F., Brighenti, V., et. al., (2018), "New Methods for the Comprehensive Analysis of Bioactive Compounds in Cannabis Sativa L.(hemp)", *Molecules*, Vol. 23/2639, Switzerland, 1-21.

Pearlson, G., (2020), *Weed Science: Cannabis Controversies and Challenges*, UK.

Kim, H. C., (1973), *The Gospel of Nicodemus (Gesta Salvatoris): Edited from the Codex Einsidlensis, Einsiedeln Stiftsbibliothek Ms 326*, Toronto.

Kalant, H., (2001), "Medicinal Use Of Cannabis: History And Current Status", *Pain Research and Management*, 6(2), 80-91.

Lozano, I., (2001), "The Therapeutic Use of Cannabis Sativa (L.) in Arabic Medicine", *Journal of Cannabis Therapeutics*, Vol.1 (1), The Haworth Press, 63-70.

Erdeljan, J., (2018), "Studenica and the Life Giving Tree", *The Balkans and the Byzantine World Before and After the Captures of Constantinople 1204 and 1453*, Ed. Vlada Stanković, London, 81-91.

Johns, J., and Jamil, N., (2004), "Signs of the Times: Arabic Signatures as a Measure of Acculturation in Norman Sicily", *Muqarnas*, Vol. 21, Leiden-Boston, 181-192.

Muir, L.R., (2003), *The Biblical Drama of Medieval Europe*, USA.

Sorbello, M., (2015), "Multiculturalism in the Mediterranean Basin: An Overview of Recent Immigration to Sicily", *Sicily and the Mediterranean: Migration, Exchange, Reinvention*, Ed. Claudia Karagöz- Giovanna Summerfield, USA, 179-194.

Ferrara, M.S., (2021), "Peak-Experience and the Entheogenic Use of Cannabis in World Religions", *Journal of Psychedelic Studies*, 4(3), Oslo, 179-191.

Stolick, M., (2008), *Otherwise Law-Abiding Citizens: A Scientific and Moral Assessment of Cannabis Use*, UK.

Anwar, N., (2019), Yong Kiat Teo, et. al., "The Role of Plant Metabolites in Drug Discovery: Current Challenges and Future Perspectives", *Natural Bio-active Compounds: Volume 3: Biotechnology, Bioengineering, and Molecular Approaches*, Ed. Mohd Sayeed Akhtar and Mallappa Kumara Swamy, Springer Singapore, 25-51.

Demus, O., (1964), *Mosaics of Norman Sicily*, Boston-Massachusetts, 1964.

Wigowsky, P.J., (2010), *Freedom for an Old Believer*, NewYork.

Pfatteicher, P.H., (2013), *Journey into the Heart of God: Living the Liturgical Year*, USA.

Craffert, P.F., (1999), "Jesus and the Shamanic Complex: First Steps in Utilising a Social Type Model", *Neotestamentica*, Vol. 33(2), 321-342.

Folkard, R., (1884), *Plant Lore, Legends, and Lyrics: Embracing the Myths, Traditions, Superstitions, and Folk-lore of the Plant Kingdom,* London.

Nir, R., (2004), "The Aromatic Fragrances of Paradise in the "Greek Life of Adam and Eve" and the Christian Origin of the Composition", *Novum Testamentum*, Vol 46(1), 20-45.

Clarke, R.C., and Merlin, M.D., (2013), *Cannabis: Evolution and Ethnobotany*, USA.

Deitch, R., (2003), Hemp: *American History Revisited: The Plant with a Divided History*, Newyork.

Mazot, S., (2003), "Fatimid Influences in Sicily and Southern Italy", *Islam Art and Architecture*, Ed. Markus Hattstein and and Peter Delius, London, 159- 163.

Acharya, S.L., Panta, S.B., et. al., (2015), "Cannabis, Lord Shiva and Holy Men: Cannabis Use Among Sadhus in Nepal", *Journal of Psychiatrists' Association of Nepal,* Vol. 3(2), 9-14.

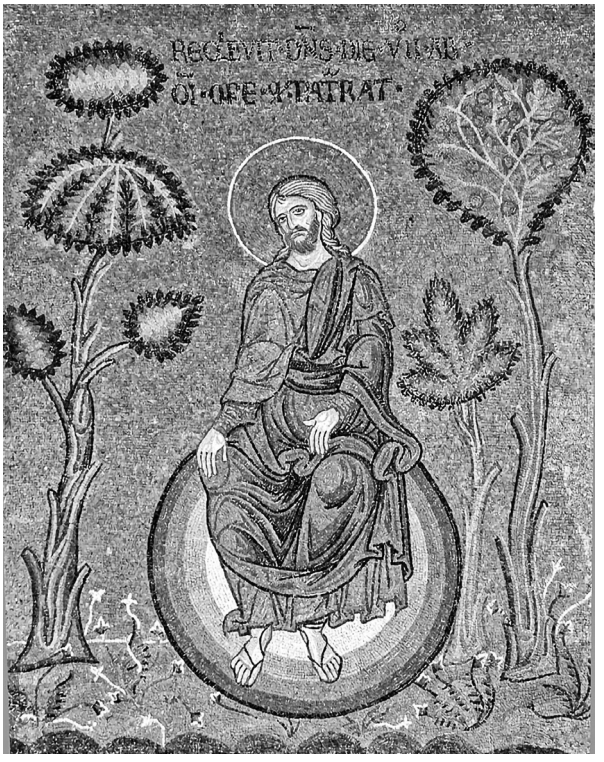
Rubin, V., (1975), *Cannabis and Culture (World Anthropology)*, Berlin.

Sitaramam, V., Jog, S.R., et.al. (2009), "Ecology of Ficus Religiosa Accounts for its Association with Religion", *Current Science,* Vol. 97(5), 637-640.

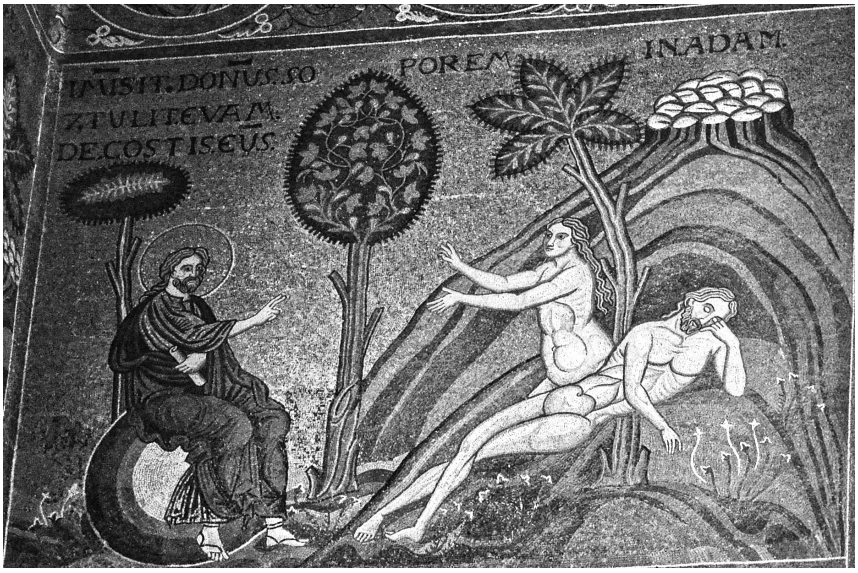
Καραμπελασ, Γ., (1988), *Το ιερο χορτο*, 1988, Εξάντας.

Resim 1: Cannabis Sativa/Kenevir.
Kaynak: https://thesunlightexperiment.com/herb/cannabis
(Erişim Tarihi: 19.12. 2021).

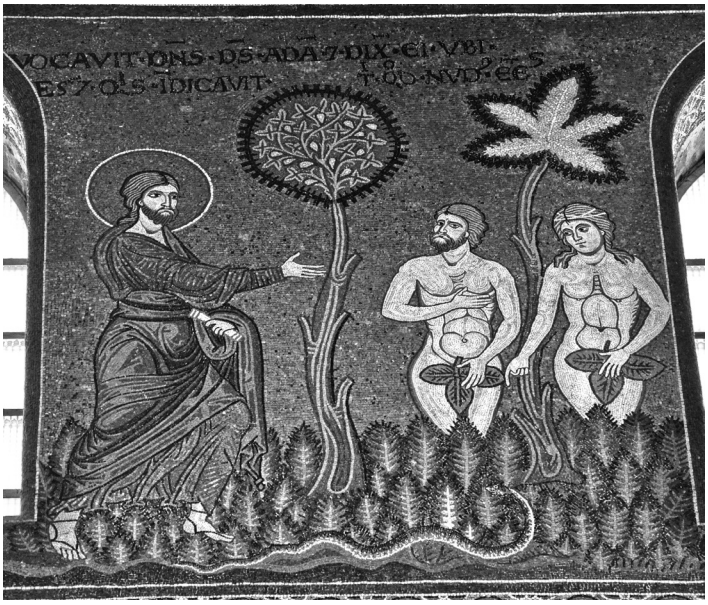
Resim 2: Yaratılış- 7. Gün.
Kaynak: https://www.thecannachronicles.com/sicilys-cannabis-cathedral-1174/
(Erişim Tarihi: 19.12. 2021).

Resim 3: Havva'nın Yaratılışı.
Kaynak: https://www.christianiconography.info/sicily/creationEveMonreale.html
(Erişim Tarihi: 19.12. 2021).

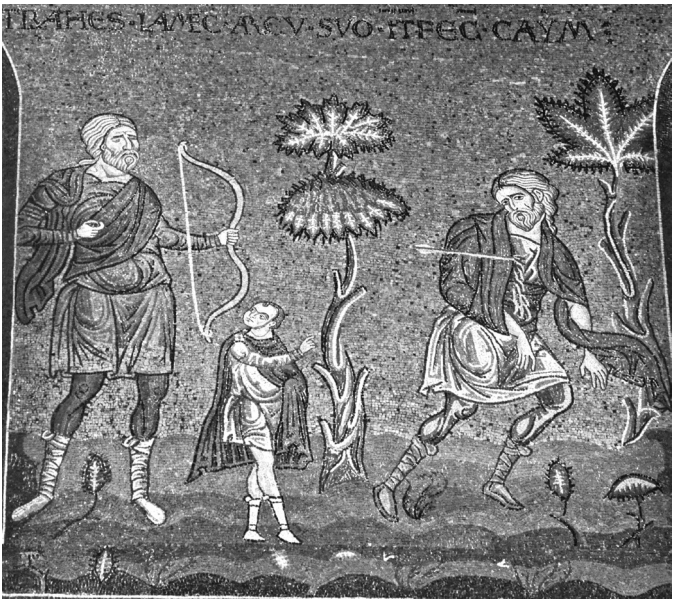
Resim 4: Tanrı'nın Havva'yı Adem'e Sunması.
Kaynak: https://www.christianiconography.info/sicily/eveAdamMonreale.html
(Erişim Tarihi: 10.12. 2021).

Resim 5: Tanrı'nın Günah İşleyen Âdem ve Havva ile Karşılaşması.
Kaynak: https://www.christianiconography.info/sicily/godConfrontsAdamEveMonreale.html (Erişim Tarihi: 10.12. 2021).

Resim 6: Âdem ve Havva Dünya İşleri İle Meşgul Oluyor.
Kaynak: https://www.christianiconography.info/sicily/adamEveLaborMonreale.html (Erişim Tarihi: 10.12.2021).

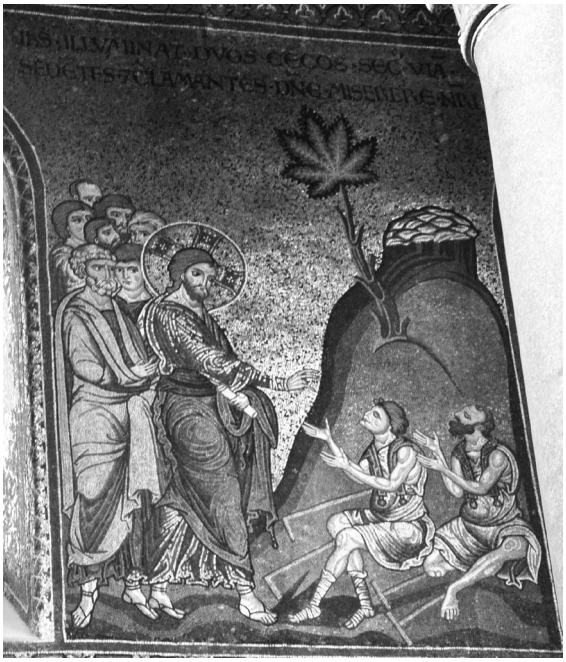
Resim 7: Lamek Genç Bir Adamı Öldürür.
Kaynak: https://www.christianiconography.info/sicily/lamechMonreale.html
(Erişim Tarihi: 20.12.2021).

Resim 8: İshak, Esav'ı Ava Gönderiyor.
Kaynak: https://www.christianiconography.info/sicily/isaacSendsEsauHuntingMonreale.html
(Erişim Tarihi: 12.12.2021).

Resim 9: Yakup Güreşiyor.
Kaynak: https://www.christianiconography.info/sicily/jacobWrestlesMonreale.html (Erişim Tarihi: 10.12.2021).

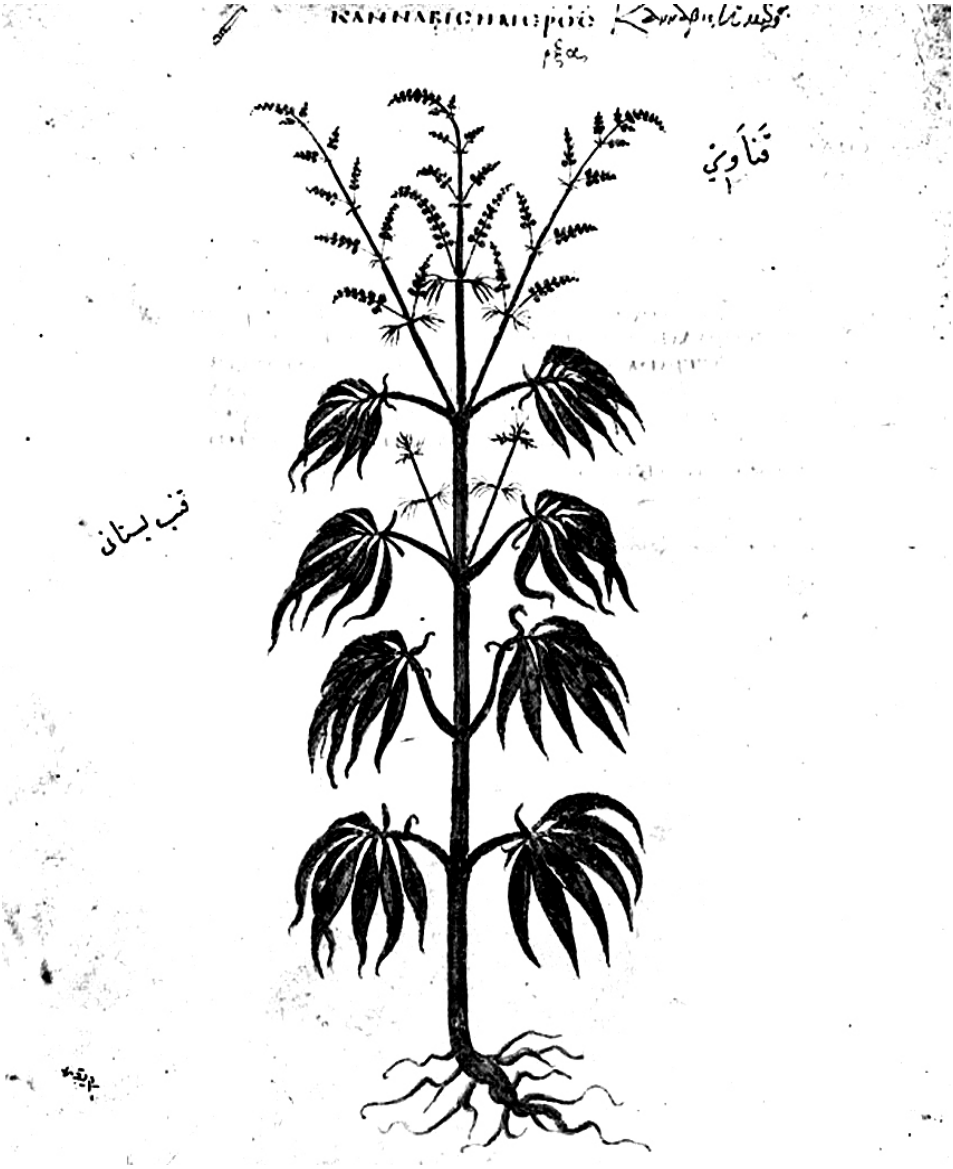
Resim 10: İsa Kör Adamı İyileştiriyor.
Kaynak: https://www.christianiconography.info/sicily/blindmenMonreale.html (Erişim Tarihi: 12.12.2021).

Resim 11: Âdem ve Havva Günahın Farkına Varma Sahnesi, Fildişinden Yapılmış Kutu, XI-XII. Yüzyıl.
Kaynak: https://www.clevelandart.org/art/1924.747
(Erişim Tarihi: 10.11.2021).

Resim 12: İncir Yaprağı.
Kaynak: https://tr.depositphotos.com/stock-photos/incir-yapra%C4%9F%C4%B1.html
(Erişim Tarihi: 20.12.2021).

Resim 13: Cannabis, Dioskorides'in Materia Medica, VI. Yüzyıl.
Kaynak: https://www.researchgate.net/figure/Cannabis-sativa-Illustration-from-the-Vienna-Dioscorides-512-AD-adapted-from-De_fig1_324129796
(Erişim Tarihi: 20.12.2021).

AİLESİ VE DOSTLARININ KALEMİNDEN
ÜLKER ARDIÇOĞLU'NA BİRKAÇ SÖZ

N. Yasemin Ardıçoğlu Akışın*

Bibi'me...

İlk hatırladığım halamın Almanya'dan geldiğinde bizlerle geçirdiği zamanlar ve uyku öncesi bana anlattığı babaannemin masalları oldu. Hikayeyi ikimiz de tam hatırlamasak da 'Kurukafa' masalı çocukluğumun değişmeyen bir figürü olarak kalmıştır.

Almanya'dan kesin dönüş yaptığında artık yazlarımızın değişmezi olan Elazığ ziyaretlerinde Nurettin Amcam yanında Bibi'yi de görme heyecanı başlamıştı. Eski, antika ve tarihi olan şeylerin değerini anlamam da onun bilgi ve kültür heyecanının yeri büyüktür. Gümüş takılara düşkünlüğü de bana bulaşan en güzel hastalığıdır. Eşarp, kilimi dantel, bakır... Kısacası el işi ve tek olan her şeyin kıymetini bilmek de Bibi'nin merakının bize yansımasıdır. Sevdiğim şeylerin koleksiyoneri olmak da farkında olmadan kendisinin bana aşıladığı güzel bir alışkanlık olmuştur.

Bibiş, iş yaşamında her zaman, sayılan, sevilen, bilgili, kültürlü, bakımlı ve güzellikleri ile kendinden söz ettiren biri olmuştur hep benim gözümde. Bağda ise büründüğü bağmancı ve hanım ağa kimliği ile değme Elazığlı'ya taş çıkartmıştır. Baba yadigarı evi ve bağ-bahçeyi cennete çevirmiştir. Her türlü bitkiye özellikle de çiçeklere olan sevgisi de daha da güzelleştirmiştir yuvasını.

Ailesine, bağına, evine düşkünlüğü her sözünde belli olur. Benim gözümde eskiye dair hikayeleri, anıları, kahvesi ve elinden düşürmediği kitaplar da vazgeçilmezidir. Yıllarca sakladığı sonra bize devrettiği her türlü kıymetlisi de artık bizim kıymetlimizdir.

Ağabeylerine olan sevgi ve saygısının yanında bütün yeğenlerine sevgisi büyüktür. Bizim de ona olan sevgi ve saygımız hep devam etmektedir. Çünkü o bizim yegane, tek; halamız, bibimiz, bibişimiz ve ulu bibimizdir. Sugözü göğünün altı, suyunun şırıltısı, havuz başı, evin her köşesi, Deliktaş'ın manzarası hep seninle güzel...

* Department of Biochemistry, TOBB-ETU Faculty of Medicine, Ankara, Turkey, E-mail: yardicoglu@gmail.com. https://orcid.org/0000-0002-4109- 0220

Rosa Ginestà Gil*

Liebste Ülker, deine Freunschaft ist das Beste, was mir das Leben geschenkt hat. Habe rührende Erinnerungen aus unserer gemeinsamen Zeit in Deutschland: warst immer dabei, hast dich wie eine Schwester um mich gekümmert, weise Ratschläge gegeben und wir haben so viel miteinander gelacht! Ich danke dir, liebe Freundin, du hast aus mir einen besseren Menschen gemacht und wirst immer einen besonderen Platz in meinem Herzen und in meinen Gedanken einnehmen.

FREUNDSCHAFT

Über Berge und Täler, entlang rauschender Flüsse malt der Adler einen
Leisen, eleganten Tanz mit seinen weitgestreckten Flügeln. Ein
Kaum vernehmbares Wiegenlied ertönt. Entzückt nähern sich die Wolken
Einander und umgeben sanft das Neugeborene: Freundschaft heißt es. Seine Patinnen,
Rosa und Ülker, wünschen ihm ein langes Leben.
Es
geschah
vor
50 Jahren.

* España, Barcelona

Necla Arslan Sevin- Veli Sevin

Harput'taki çalışmalarımız sırasında kentin köklü geçmişi ve renkli kültürü bizleri her yıl, her adımda biraz daha cezbediyordu. *Kar mı yağmış şu Harput'un başına, kurban olam toprağına taşına* dizelerindeki coşkun duyguları hiç eksilmeden yaşatan iyi dostlar edindik, bu 5 yıllık çalışmalarımız sırasında. Bu dostlardan biri de Elazığ Müzesi eski müdiresi, arkeolog/halkbilimci Ülker Ardıçoğlu idi. Onunla zaman zaman birlikteliğimiz Harput geleneksel kültürünü daha derinden tanımamızı sağlamıştı. Yaz aylarını geçirdiği Elazığ Sugözü Mahallesi'ndeki o güzel bahçe köşkünde bizi ağırlayan, Elazığ Müzesi'nin konuksever müdiresi sayın Ülker Ardıçoğlu için kaleme aldığımız yazıda Harput'un unutulmuş bir köşesini ele alarak, bu konuda bir farkındalık yaratmaya çalışacağız.

Gülsün Umurtak*

ÜLKER ARDIÇOĞLU'NA SEVGİ VE SAYGIYLA

1983 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı'nda Araştırma Görevlisi olarak çalışmaya başlamıştım. Aralık ayında, Müze'de Doktora Tezi konum olan Korucutepe Hitit çanak çömleği üzerinde çalışmak için, zorlu bir yolculuktan sonra, karlar altındaki Elazığ'a ulaştım. Ülker Hanım ile aynı gün Fırat Üniversitesi'ndeki odasında tanışmıştım. Şimdi yüzü gözlerimin önünde, içtenlikle bana kalacak bir yer ayarlıyordu. O hafta boyunca ve ertesi yıl yeniden gittiğimde Ülker Hanım beni hiç yalnız bırakmadı, dostluğunu, desteğini esirgemedi. Aradan geçen uzun yıllarda, çok sevdiğim Elazığ seferlerim her aklıma geldiğinde, Ülker Hanım ile Harput'a gidemediğime hep üzüldüm.

Çok değerli Ülker Hanım'a sağlıklı, huzurlu uzun ömürler diler, sevgi ve saygılar sunarım.

* Prof. Dr. Gülsün Umurtak. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, Ordu Caddesi 6, Laleli, Fatih-İstanbul, gulsunumurtak@gmail.com

Prof. Dr. Namık Açıkgöz

ÜLKER ABLA

Ülker Ardıçoğlu ile ne zaman tanıştığımızı tam olarak hatırlamıyorum ama 1983 Sonbaharı olmalı. Çünkü yeni evlenmiştim ve hediye olarak o mutfak eşyası getirmişti. O eşyaları hala kullanırız ve her kullandığımızda içimizi buruk bir sevinç kaplar.

İlk tanıştığımız andan itibaren birbirimize hemen kaynaştık ve hemen "abla" oluverdi. Birisine "abla" veya "ağabey" deme konusunda hayli sıkıntılı ve çekingen; hatta temkin sınırlarını zorlayan bir zihniyete sahip olan ben, ilk sohbetlerde ona "abla" dedim ve hep öyle kaldı. (Vaktiyle "ağabey" dediklerinden bu hakkı geri almış biri olarak "hep öyle kaldı", o yüzden vurguluyorum.)

Bir ara fakültede Ülker abla'ya oda vermediler. Benim Veteriner Fakültesi koridorunda büyükçe bir odam vardı. Benim odama gelmesini söyledim... Geldi... O odada birkaç yıl beraber oturduk. Laf aramızda Harput mutfağının ilk numûnelerini de o odada tattım. Sonra Sugözü'ndeki bahçesine de gittik elbette ve orada da sevgili kızı Semigül'ün hazırladığı Harput mutfağının lezzetine yakından şahit olduk. Ben "sırın" yemeğini ilk defa orada yedim ve hâlâ tadı damağımdadır.

Ülker abla, hayatını hile-hurdayla değil, dümdüz ve sade bir samimiyetle yaşadı hep. Ağabeyi Nurettin Ardıçoğlu'nun bakanlık yapmış olması ve ailesinin vakur bir tavır takınması, Ülker abla'yı da ağır ve vakur biri yapmıştır ama bu ağırlık ve vakar, asla karşısındakini ezici bir tavra dönüşmemiştir.

Ben Elazığ eşrafını onun rehberliğiyle tanıdım. Bu bir tür şehir kılavuzluğu idi bana. Onun verdiği bilgiler, insanlarla iletişimimi çok kolaylaştırdı. 1983 yazında evlenmiştim ve bazı ev eşyalarımız eksikti; onun tavsiye ettiği esnaf olan Mehmet beyden alışveriş yaptık ve sadece alış-veriş yapmadık, bir dost da kazandık.

Ülker abla, o soğuk Elazığ Müzesi'ni yüreğiyle ve yaptıklarıyla ısıtmaya çok çalıştı... Başardıkları oldu ama sistemi yenemediği için ideal bir müze olmasını sağlayamadı. Hayatının bir kısmını âdetâ o müzenin deposuna gömdüğü halde başaramadıkları oldu.

Onun masumiyetini ve iyi niyetini vurgulayan kısa iki anı zikrederek yazımı bitireyim: Ülker abla Tarih Bölümü'nde Eski Çağ Tarihi dersi veriyordu. Ben de Osmanlıca dersi veriyordum. Bir gün ben dersliğe girdiğimde tahtanın baştan sona eski yazıyla doldurulmuş olduğunu gördüm. Eskiçağ tarihi bilgileri vardı. "Gençler bu ne iş?" dedim.

Biri; "Hocam sizin dersten önce Eski Çağ tarihi sınavı vardı. Biz de önemli kısımları tahtaya yazdık. Nasıl olsa Ülker hocamız eski yazı bilmiyor." dediler.

Tarih bölümünde bir öğrenci vardı. Onun ikizi fen bölümlerinden birinde okuyordu. Bir gün Ülker ablayı şaşırtmak üzere ikisi de derse girer ve biri en öne, diğeri en arkaya oturur. Ülker abla sınıfta dolaşarak ders anlattığı için, aynı çocuğu bir en önde, bir en arkada görünce "Niye bir öne bir arkaya geçip duruyorsun. Otur oturduğun yerde yavrum!..." der.

Ah Ülker ablam ah!...

Yıllar yıllar sonra sevgili Ozan vasıtasıyla irtibat kurup telefon ettiğimde, gözyaşlarımı zabt edememiştim. Çünkü, aradan geçen 28 yıla rağmen, bende Elazığ'dan kalan insanların içinde belki de ilk sıradaydın.

Sen ne iyi bir insansın!...

Allah sana uzun ve sağlıklı bir ömür versin ablammmm!...

Saadettin TONBUL*

Ömrünü arkeolojiye adamış biri, bir arkeoloji sevdalısı olarak hatırladığım ve her zaman hatırlamaya devam edeceğim Ülker Ardıçoğlu'nu tanımam 1980'li yılların başına kadar uzanır. O yıllarda henüz yeni kurulmuş Fırat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin asistanları olarak bizler, sınırlı sayıdaki elemanla adeta bir bölüm havasında akademisyenliğe alışmaya çalışırken "Ülker Abla" mız çıkageldi. Böylece fakültemiz akademik bir eleman daha kazanmış oldu.

Ülker Abla ile ilgili bilgilere, o gelmeden önce meslektaşı Recep Yıldırım vasıtasıyla sahip olmuştuk. Arkeoloji eğitimine Almanya'da ve Türkiye'ye de almış Recep Bey ile hemen hemen aynı dönemde, DTCF'de tamamlamış bir Harputlu idi. Bu arada, abisi rahmetli Nurettin Ardıçoğlu'nun, 1960'lı yılların başında görev yapmış ülkemizin ilk Turizm Bakan'larından birisi olduğunu öğrenmiştik. Ülker Ardıçoğlu, meslek olarak arkeolojiyi seçmesinde, Harput gibi tarihi ve kültürel bir ortamda doğup büyümesinin yanı sıra, belki de abisinin böyle bir bakanlık görevinde bulunmuş olmasının yanında Nurettin beyin tarihçi olması da kendisi üzerinde etkili olduğunu zaman zaman dile getirmiştir. Bu etkilenmeyle, fakültede görev yaptığı yıllar ve sonrasında, Harput'un tarihi-arkeolojik önemini ve restorasyonu için acilen bir şeyler yapılması gerektiğini sürekli anlatmaya çalışmış, anlatmaya da devam etmektedir.

Ülker Abla'mızın fakültedeki akademik hayatı fazla uzun sürmedi. Kısa bir süre sonra üniversiteden ayrılarak Elazığ Müzesi Müdürlüğü görevine atandı. Onun bu görev değişikliği üzerinde, Fakültemiz kuruluş şemasında bulunmasına rağmen, Arkeoloji Bölümü'nün bir türlü açılamamış olmasının etkili olduğunu düşünüyorum. Bu arada konusu geçmişken, Elazığ ve Fırat Üniversitesi için çok gerekli gördüğüm bu bölümün aynı olumsuz pozisyonunu hala koruduğunu belirtmek isterim.

Ülker Adıçoğlu'nun müzede görev yaptığı yıllar samimiyetimizin daha da arttığı, bir aile dostu olarak kendisini sık sık evimizde misafir ettiğimiz ve zaman zaman da evlerine konuk olduğumuz yıllardır. O yıllarda Mühendislik Fakültesi Lojmanları'nda oturuyor olmamız ve Elazığ Müzesi'nin de Mühendislik Kampüsü içerisinde bulunması nedeniyle Ülker Abla hafta içi öğle tatillerinde mutlaka uğrar, çok sevdiği kahvesini bizde içerdi. Bu fırsattan istifade eşim ve çocuklarımla birlikte hoş vakit geçirirler, bolca sohbet edilirdi. Hafta sonları ise bizler ailece Sugözü'ndeki bahçelerine gider, genellikle

* Prof.Dr. Department of Geography, Chair of Physical Geography, Fırat University

kendisinin yaptığı nefis Elazığ yemeklerini tatma fırsatımız olurdu. Sohbetlerimizin çoğu zaman konusu tabii ki Harput ve Arkeoloji üzerine olurdu. Hemen her konuşması sonunda konuyu mutlaka Harput'a getirir, müzeden bahseder ve bunlarla ilgili yapılması gerekenleri belirtir, yapılmayan hususlar üzerinde de dururdu.

Belki dünya meşgalesinin artması, bu arada yaşadığımız pandemi süreci gibi nedenlerle son yıllarda Ülker Abla'yı fazla görme fırsatım olmadı. Bununla beraber, uzaktan da olsa kendisini takip etmeye çalışıyorum. En son bir iki ay kadar önce Elazığ'ın yerel televizyon kanallarından Kanal Fırat 'da yine Harput konulu bir programda Ülker Ardıçoğlu'nu izleme fırsatım oldu. Emeklilik sonrası ilerlemiş yaşına rağmen meslek heyecanından hiçbir şey kaybetmemişti. Harput ve Hüseynik (günümüzde Ulukent adı altında Elazığ'ın bir mahallesi) ile ilgili olarak bildiklerini aktarıyor, yapılması gerekenleri anlatıyor, program ortaklarıyla birlikte konuyu tartışıyordu. Kısacası tarih ilgisi ve "Arkeoloji Sevdası" devam ediyordu.

Ülker Ablayı tanımış olmak benim için bir onurdu. Kendisine sağlıklı ve uzun bir ömür diliyorum.

Ahmet BULUT*

Elazığ- Harput kültürünün zenginliğini çok iyi bilen ve bu zenginliği kendi günlük yaşantısında, hayatı boyunca uygulamaya çalışarak yaşayan, yaşatan, bir Harput hanımefendisidir Ülker ARDIÇOĞLU. Uzun yıllar Elazığ Arkeoloji ve Etnografya Müzesinde Müdürlük görevini sürdürmüştür.

Görev yaptığı süre içerisinde, ilimizde yapılan tüm kültürel faaliyetlerin içerisinde olmuş, bilgi ve birikimiyle katkı sağlamış ve desteklemiştir. Müze de gelin odası ve kürsü başı odası kurdurarak, yerel kültürümüzün tanıtımına ve yaşatılmasına, büyük emek vermiştir. Dostluğu, güler yüzü, yardım severliği, samimiyeti ile gençlere rol model olmuş, giyim kuşamı ile de tam bir hanımefendi ve Cumhuriyet Kadını olduğunu örneklemiştir.

Halk inançları konusunda çok değişik bilgilere sahip olup bunları zaman zaman bizlerle paylaşmış ve uygulamıştır. Birlikte yaşadığımız bir olayı anlatmak isterim; Tarih 21 Nisan 1996, Sn. Lütfullah Bilgin ilimize Vali olarak atanmış ve ilimize gelerek göreve başlayacaktır. Harput'ta bulunan Sağır Müftü konağında Kültür ve Turizm müdürlüğü tarafından, turizm haftası nedeniyle ''Ev Kadınları Arası Yöresel Yemek Yarışması'' sergisi düzenlemiştik. Açılışını o gün ilimize gelecek olan Valimize yaptırmayı planlamıştık. Valimiz hava alanından direk olarak Harput'a gelerek sergiyi açacaktı. Ancak serginin açılışına iki saat kala inanılmaz bir yağmur başladı, zor durumdaydık. Sergide komisyon üyesi olan Ülker Ardıçoğluna sordum?

_ Abla ne yapacağız emeklerimiz boşa gidecek kimse gelmezse ne yaparız?

_Ülker Hanım, canını sıkma iyi olur dedi,

_ Nasıl diye sordum?

_ Sen bana uzunca bir ip getir dedi!

Uzunca bir ip bulduk, salonda bulunanlara toplanın dedi Ülker Hanım, tabi ki toplandık. Şimdi her biriniz bir kel ismi söyleyecek ancak hepimizin tanıdığı olacak dedi. Her isimde ipe bir tekerleme söyleyerek bir düğüm atacağız ve başladık. İlk olarak kendisi başladı ve şu tekerlemeyi söyledi,

"Kel Daz, Hava Ayaz Kel Süleyman" (tabiki o dönem Cumhurbaşkanımızı kast etmişti) Mekanı cennet olsun.

Hepimiz tanıyorduk, böylece devam ettik her birimiz bir isim söyledik tam kırk

* ETUDER Yönetim Kurulu Başkanı, Elazığ Eski Turizm Müdürü.

kel saymıştık. Son düğüm atıldığında aradan sanırım bir saat kadar geçmişti ve yağmur durmuş misafirler gelmeye başlamıştı.

Ülker Hanımla çok anılar biriktirdim, çok şeyler öğrendim, hayatımızda iyiki dediklerimiz vardır, işte Ülker ablamız onlardan birisidir.

Hayatınız sağlık ve huzur içerisinde geçsin, selam ve saygılar sunuyorum.